

JESENIŠKI ZBORNIK VII

JESENIŠKI ZBORNIK

JESENICE, DECEMBER 1995

JESENIŠKI ZBORNIK 1995 (7)

(prej JEKLO IN LJUDJE)

Glavni in odgovorni urednik: Tone Konobelj

Člani uredniškega odbora: Vitomir Pretnar (predsednik), Iva Faletič, Benjamin Gracer, Ivan Jan, Damjan Jensterle, Nataša Kokošinek, Franc Konobelj, Tone Konobelj, Majda Malenšek, Janez Meterc, Silvester Mirtič, Dušan Prešern, Borut Razinger, Jože Šifrer in Joža Varl

Urednik literarnih prispevkov (pesmi): Damjan Jensterle

Pesmi: Damjan Jensterle, Boštjan Soklič, Ines Petrovič

Prevodi povzetkov: Darja Črv Štepec, Sabina Stražišar, Tadej Brate, Dušan Čop, Janez Koželj in Monika Kokalj Kočevar

Lektoriranje: Majda Malenšek

Zunanja oprema: Damjan Jensterle

Notranja oprema: Tone Konobelj

Izdalo in založilo Muzejsko društvo Jesenice

Tisk: MEDIUM Radovljica, december 1995

Naklada: 1000 izvodov

ISSN 1318-737

Jesenice dz

908(497.12)

JESENIŠKI zbornik

17

100087391,7

COBISS

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-862/95 z dne 25. 10. 1995 sodi knjiga Jeseniški zbornik med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov, na osnovi 13. točke tarife številke 3 Zakona o prometnem davku (Uradni list RS, št. 4/92).

Na ovitku je barvna razglednica Jesenic iz leta 1907

VSEBINA

Vitomir Pretnar	UVODNIK	
	ZGODOVINA	
Janez Kopač	UPRAVNI RAZVOJ V GORNJESAVSKI DOLINI (1941-1995).....	9
Majda Žontar	CESTA IN POŠTNI PROMET ČEZ JESENICE IN KOREN NA KOROŠKO V ČASU DO PRVE SVETOVNE VOJNE	31
Janez Koželj	125 LET GORENJSKE PROGE	41
Irena Benedičič	ZADRUGE NA JESENICAH DO KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE	55
Marija Kos	OPREMA STANOVANJSKIH PROSTOROV V GRAŠČINI NA SAVI LETA 1871	69
Tone Konobelj, Dušan Prešern	RAZGLEDNICE JESENIC PRED PRVO SVETOVNO VOJNO	81
Ivan Jan	OB POLSTOLETNICI KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE IN ZMAGE NAD NACIFAŠIZMOM	97
Franc Konobelj - Slovenko	NISO DOČAKALI SVOBODE IN O PARTIZANSKI BOLNICI FRANJI	107
Boris Mikoš	CESTNI PREDOR POD KARAVANKAMI (Odlomki iz dnevnika)	117
Rina Klinar	KAM GREŠ, SLOVENIJA MOJA?	135
	IMENOSLOVJE, GRBOSLOVJE	
Vitomir Pretnar	NASTAJANJE JESENIŠKEGA GRBA	145
Dušan Čop	IMENA KRAJEV V JESENIŠKI OBČINI IN NJIHOV IZVOR	161
	ŽELEZARSTVO	
Janez Šmitek	FUŽINSKI, CAJNARSKI IN VIGENJSKI MEHOVI IN PIHALA ...	173
Nataša Kokošinek	ZGODOVINA FUŽINE V RADOVNI	185
Aleš Soklič	STO LET ELEKTROENERGETIKE V ŽELEZARNI JESENICE ..	197
Tadej Brate	HIDROELEKTRARNA JAVORNIŠKI ROVT IN NJENA ZGODOVINA	213

ARHEOLOGIJA, ANTROPOLOGIJA

Pavel Jamnik	ŽAL LE 350 LET STARI KRESILNI KAMNI	217
Petra Leben - Seljak	ANTROPOLOŠKA ANALIZA POZNOANTIČNIH SKELETOV Z AJDNE NAD POTOKI	237
Barbara Ravnik - Toman	ARHEOLOŠKE RISBE Z AJDNE NAD POTOKI (ljubiteljski sestavek o strokovni temi)	251

GEOLOGIJA, PALEONTOLOGIJA, BOTANIKA

Borut Razinger	TRI RUDE Z GORENJSKEGA	255
Milan Peternel	ZOBJE MORSKIH PSO V ZGORNJEM KARBONU KARAVANK	273
Nada Praprotnik	HENRIK FREYER V KARAVANKAH	277

IN MEMORIAM

ZDRAVKO SLAMNIK - PAVLE ZIDAR	287
VENCELJ PERKO	293
SLAVICA OSTERMAN	297

URBANIZEM, SPOMENIŠKO VARSTVO, DRUŠTVA

Robert Potokar	POSKUS URBANISTIČNEGA IN ARHITEKTURNEGA ORISA JESENIC	299
Marjan Zupan	PODHOMSKA KMEČKA HIŠA	317
Valdimir Knific	UREDITVENA DELA NA STARI SAVI NA JESENICAH	331
Srečko Krč	OB 35. LETNICI DELAVSKE UNIVERZE JESENICE	339
Joža Varl	PETDESET LET KLUBA DOLIK	351
Marija Heberle - Perat	FOTO KLUB ANDREJ PREŠEREN - NAŠIH SEDEMDESET LET	361

UMETNOSTNA IN LITERARNA ZGODOVINA

Damir Globočnik	SLIKAR IN GRAFIK HAMID TAHIR	367
Jože Šifrer	PISATELJ F. S. FINŽGAR NA JESENICAH	375

LEPOSLOVJE IN POEZIJA

Stanko Klinar	MOŽJE NAD ZELENIČO	385
Stanko Klinar	MEDVEDJI DOL IN NJEGOV STOL	389

UVODNIK

Malo je publikacij, ki bi bile prisotne v jeseniškem prostoru več kot trideset let. Jeseniški zbornik je taka knjiga. Od leta 1964 pa do danes je uspel ohraniti tradicijo svojega izhajanja in ob tem ostati aktualen in zanimiv. Izid vsake knjige je bil na nek način tudi odraz časa in razmer, v katerih so teksti nastajali.

Razumljivo je, da se je v tem obdobju marsikaj spremenilo, izgubilo svoj pomen ali dobilo novega. Povojni in tudi kasnejši časi so bili polni zanosa in idej o napredku, razvoju in izgradnji. Jesenice so hitele v boljši jutri in včasih ob tem prehitevale celo same sebe. Razvoj ni poznal meja in je hitel preko okvirov zmožnosti in danosti jeseniškega prostora. V svojem zanosu je velikokrat spregledal resnične potrebe prebivalcev, bil pri tem samosvoj in podiral staro zato, da je gradil novo. Skratka, razvoj se je pisal z veliko začetnico, misleč, da ga nič ne ustavi. Pa ga je. Izčrpal se je in obstal, izgubil je svoj zagon in pustil Jeseničanom svoje probleme, naj jih rešijo, kot vedo in znajo.

Zgodovina nam je pri tem lahko učiteljica, saj nas uči o vzponih in padcih, ki so jih v preteklosti in jih bodo tudi v bodoče doživljale Jesenice in Jeseničani. Če je prejšnji zbornik ob izidu doživel rojstvo nove slovenske države, jo sedanjí zbornik že podoživlja, opisuje dogodke ob znameniti vojni in poleg zgodovinskih tem že gleda tudi v prihodnost.

Članka o ureditvenih delih na Stari Savi in Urbanistični in arhitekturni oris Jesenic sta tista, ki že zarisujeta prihodnost mesta in njegov razvoj.

V tridesetih letih svojega izhajanja je zbornik opravičil svoje poslanstvo v širjenju znanj in spoznanj o bližnji in daljnji preteklosti Jesenic in okolice.

Pri tem gre največ zaslug avtorjem člankov. Uredniški odbor pa je znal poiskati zanimive teme in tudi pridobiti pisce. Želimo si, da bi se tudi v prihodnje avtorji odzvali povabilu uredniškega odbora in da bi poleg uveljavljenih avtorjev sodelovalo tudi čim več novih s svežimi in zanimivimi idejami.

Naj bo pot zbornika med bralce čim lažja in naj njegov izid prispeva k občutku v naši zavesti, da smo Jeseničani storili nekaj za Jeseničane.

Predsednik uredniškega odbora
mag. Vitomir Pretnar

UPRAVNI RAZVOJ V GORNJESAVSKI DOLINI (1941-1995)

Uvod

Pregled upravne organiziranosti, ki se je po načelih francoske meščanske revolucije s konca 18. stoletja o delitvi oblasti med zakonodajno, izvršilno in sodno v avstrijski monarhiji organizirala po letu 1849 dokazuje, da so spremembe družbenih ureditev s seboj prinesle tudi nove in dopolnjene oblike lokalne državne in samoupravne organiziranosti. Vsakokratna državna oblast je vedno uzakonjala zanjo najbolj optimalno lokalno organiziranost, katere namen je bil povečanje centralne, velikokrat prikrite državne oblasti na lokalnem nivoju in povečanje davčnega priliva v državno blagajno. Ti dve dejstvi se skozi zadnjih stopetdeset let zgodovinskega razvoja slikovito dokazujeta tudi na s Slovenci poseljenih območjih v nekdanji avstroogrski monarhiji pa tudi v Jugoslaviji med prvo in drugo svetovno vojno ter v Jugoslaviji po končani drugi svetovni vojni. Enake težnje so nakazane tudi v razvoju Republike Slovenije po osamosvojitveni vojni leta 1991.

Nemška okupacijska uprava (1941-1945)

V desetletju pred začetkom druge svetovne vojne se je s komasacijskimi posegi v Dravski banovini tedanje Kraljevine Jugoslavije oblikovala upravna ureditev, ki je v Gornjesavski dolini določila kraje, ki so jih upravno vodile naslednje krajevne občine:

- kraj Dovje - Mojstrana (krajevna občina Dovje - Mojstrana)
- kraj Jesenice (krajevna občina Jesenice)
- kraj Koroška Bela (krajevna občina Koroška Bela)
- kraj Kranjska Gora (krajevna občina Kranjska Gora)
- kraj Rateče - Planica (krajevna občina Rateče-Planica)

Vseh pet krajevnih občin je skupaj geografsko zaokrožalo nekoliko manj kot 35.500 hektarov površine, na njihovem območju pa je v 1.780 hišah živelo nekoliko manj kot 13.500 prebivalcev. Krajevne občine so bile povezane v širše upravno območje srez (okraj) Radovljica, ki ga je upravno vodilo Srezko (Okrajno) načelstvo Radovljica s sedežem v Radovljici.¹

Še pred nemškim in italijanskim napadom na Kraljevino Jugoslavijo v začetku aprila 1941 so bile vrhovnemu poveljstvu nemške vojske znane Hitlerjeve splošne namere za bodočo upravno organizacijo v tedanjem jugoslovanskem prostoru. Po teh načrtih naj bi bili nekdanji predeli avstrijske države južno od dežele Koroške in dežele Štajerske priključeni k ozemlju nemške države. Za Gorenjsko, kakor tudi za

slovensko Štajersko, ki ji je bila namenjena enaka usoda, je nemška oblast po zasedbi aprila 1941 izbrala okupacijsko obliko šefa civilne uprave. Tako na slovenskem Štajerskem kot na Gorenjskem je bil za šefa civilne uprave postavljen deželni vodja nacistične stranke (gaulaiter NSDAP) ali njegov namestnik. Za šefa civilne uprave v zasedenih območjih Koroške in Kranjske (nemško zasedbeno območje nekdanje avstrijske dežele Kranjske pa je bilo na Gorenjskem), ki je vodil upravo na civilnem področju, je bil 14. aprila 1941 imenovan namestnik koroškega deželnega vodje nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP) Franz Kutschera. Bil je neposredno podrejen Hitlerju, saj je Hitlerjev dopolnilni odlok, ki je bil izdan prav tako 14. aprila 1941, uzakonil, "...da bosta šefa civilne uprave na zasedenih, nekdanj avstrijskih območjih Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske dobivala navodila izključno od mene..."²

Osnovna naloga šefa civilne uprave je bila, da zasedeno pokrajino kar se da hitro pripravi za priključitev k nemški državi. Načrtovano je bilo, da se bo to zgodilo že 1. oktobra 1941 in da bodo potem lahko institut šefa civilne uprave ukinili, kar pa se tako na slovenskem Štajerskem kakor tudi na Gorenjskem ni zgodilo.

Šef civilne uprave za zasedeno območje Koroške in Kranjske Franz Kutschera je na Gorenjskem prevzel posle 30. aprila 1941, svoj sedež pa si je uredil v hotelu Toplice na Bledu.

Šef civilne uprave je po prihodu na Gorenjsko na sedežih tedanjih okrajev oziroma srezov postavil politične komisarje, ki so imeli zelo velika pooblastila. Podrejeni so jim bili pravosodje, pošta, železnica, finance, delovni urad, prehrambeni urad, katastrski urad in bolniška blagajna ter še nekatera oblastna področja. Politični komisarji okrajev (srezov) so bili neposredno odgovorni samo šefu civilne uprave. Eden od petih političnih komisarjev na Gorenjskem je imel svoj sedež tudi v Radovljici. Politični komisarji so prevzeli upravne naloge dotedanjih jugoslovanskih okrajnih (srezkih) načelnikov, nastavili so nemške uradnike in uvedli nemško upravo. Pri vsakem političnem komisarju v okraju so bili poverjeniki za občo upravo, šolstvo, prehrano, socialno skrbstvo, policijo finance, pošto, promet itd.

Šef civilne uprave Franz Kutschera je 25. julija 1941 razpustil vse dotedanje občinske odbore in pooblastil svoje politične komisarje, da po občinah imenujejo primerne župane.³

Z namenom, da bi bila uprava na zasedenem območju Gorenjske in slovenske Štajerske enaka kot v pokrajinah v Avstriji in zaradi pomanjkanja nemških uradnikov je šef civilne uprave na zasedenem območju Kranjske, to je na Gorenjskem 1. avgusta 1941 ukinil dotedanje okraje in okrajne politične komisarje ter postavil namesto njih tri deželna okrožja, ki so jih vodili okrožni politični komisarji.⁴

Tako je bila Gorenjska od 1. avgusta 1941 do konca druge svetovne vojne maja 1945 upravno razdeljena na deželna okrožja Radovljica, Kranj in Kamnik (Der Landkreis Radmannsdorf, Der Landkreis Krainburg, Der Landkreis Stein).

V mestih Radovljica, Kranj in Kamnik kot glavnih mestih deželnih okrožij so bile kot organi zasedbene nemške oblasti postavljene okrožne upravne oblasti (Kreisverwaltungsbehörde). V vsakem političnem okrožju je oblast šefa civilne uprave izvrševal politični komisar. Okrožja so tvorile politične občine (politischen Gemeinden). Območje Gornjesavske doline je bilo skupaj z območjema Radovljica in Trziča razporejeno v Deželno okrožje Radovljica s sedežem v Radovljici. V Gornjesavski dolini so bile z odredbo šefa civilne uprave ustanovljene oziroma potrjene dotedanje politične občine, ki so bile tudi v slovenskem, sicer neuradnem prevodu odredbe, objavljene v istem uradnem glasilu, zapisane samo v nemški obliki:

- Assling (Jesenice)
- Karnervellach (Koroška Bela)
- Kronau (Kranjska Gora)
- Lengenfeld - Meistern (Dovje - Mojstrana)
- Ratschach - Matten (Rateče - Planica)

Z odredbo šefa civilne uprave o razvrstitvi uprave na zasedenem ozemlju z dne 15. septembra, ki je začela veljati 15. oktobra 1941 je bila ukinjena občina Koroška Bela (v odredbi napisana Karner-Vellach). Priključena je bila k občini oziroma mestu Jesenice.⁵

Jesenice leta 1960

V začetku leta 1944 so imele občine (ki so jih sestavljale davčne občine - Steuer-gemeinde) Gornjesavske doline naslednje število prebivalcev, gospodinjstev in hiš, obsegale pa so naslednjo geografsko površino:

- Gemeinde Assling/Občina Jesenice/ (tvorile so jo davčne občine Planina - Alpen, Jesenice - Assling, Potoki - Bach, Hrušica - Birnbaum, Sava - Hohenthal, Javornik - Jauerburg in Koroška Bela - Karnervellach): 12.784 prebivalcev (6.694 moških in 6.090 žensk), 4.245 gospodinjstev, 1.469 hiš, obsegala pa je 7.587,50 ha

- Gemeinde Kronau/Občina Kranjska Gora/ (tvorile so jo davčne občine Kranjska Gora - Kronau, Gozd - Wald, Podkoren - Wurzen): 1.639 prebivalcev (851 moških in 788 žensk), 460 gospodinjstev, 416 hiš, obsegala pa je 12.047,27 ha

- Gemeinde Lengenfeld - Meistern /Občina Dovje - Mojstrana/ (tvorila jo je davčna občina Dovje - Lengenfeld): 1.476 prebivalcev (759 moških in 717 žensk), 383 gospodinjstev, 292 hiš, obsegala pa je 10.277,40 ha

- Gemeinde Ratschach - Matten /Občina Rateče - Planica/ (tvorila jo je davčna občina Rateče - Ratschach): 617 prebivalcev (335 moških in 282 žensk), 164 gospodinjstev, 52 hiš, obsegala pa je 2.643,82 ha ⁶

Obdobje krajevnih in mestnih ljudskih odborov in majhnih občin (1945-1955)

Po končani drugi svetovni vojni je tedanja družbena ureditev na ozemlju Slovenije povzela upravno razdelitev republike na odbore Osvobodilne fronte (OF), ki jo je med vojno uvedla partizanska oblast. Sredi avgusta leta 1945 so bile volitve v organe lokalne oblasti, dotedanji odbori OF pa so se po volitvah preimenovali v narodnoosvobodilne odbore (NOO). Upravno razdelitev Slovenije, kakršna je bila v veljavi ob volitvah, je uzakonil zakon o upravni razdelitvi Federalne Slovenije, ki je tudi prvi zakon, ki je urejal upravno razdelitev slovenskega ozemlja v Jugoslaviji, ki se je oblikovala po končani drugi svetovni vojni.

Slovensko ozemlje znotraj Jugoslavije je bilo razdeljeno na pet okrožij. Okrožja so bila razdeljena na okraje, okraji pa na kraje. Jeseniško-kranjskogorsko območje je skupaj z radovljiškim območjem tvorilo okraj Jesenice, ki je bil eden od sedmih okrajev Ljubljanskega okrožja. Okrožja, okraje in kraje so do volitev avgusta 1945 upravno vodili okrožni, okrajni in krajevni (mestni) odbori OF, po volitvah pa okrožni, okrajni in krajevni (mestni) narodnoosvobodilni odbori. Sedež okrajne upravne oblasti okraja Jesenice je bil na Jesenicah. Okraj Jesenice je tvorilo 41 krajev, ki so jih vodili krajevni odbori OF, po avgustu 1945 pa krajevni narodnoosvobodilni odbori. V Gornjesavski dolini je zakon določal le sedem krajev in eno mesto in s tem tudi sedem krajevnih odborov OF oziroma krajevnih narodnoosvobodilnih odborov in en mestni odbor OF oziroma mestni narodnoosvobodilni odbor kot organe lokalne upravne oblasti, in sicer:

- kraj Dovje - Mojstrana (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Dovje-Mojstrana)

- kraj Gozd (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Gozd)
- kraj Hrušica (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Hrušica)
- kraj Jesenice (Mestni odbor OF, oziroma Mestni narodnoosvobodilni odbor Jesenice)
- kraj Kranjska Gora (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Kranjska Gora)
- kraj Podkoren (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Podkoren)
- kraj Rateče (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Rateče)
- kraj Sv. Križ (Krajevni odbor OF, oziroma Krajevni narodnoosvobodilni odbor Sv. Križ)⁷

V začetku februarja 1946 so se narodnoosvobodilni odbori na vseh nivojih preimenovali v krajevne (KLO), mestne (MLO), okrajne (OLO) in okrožne ljudske odbore.⁸

Natančnejša upravna razdelitev Ljudske Republike Slovenije je bila določena septembra 1946. Zakon o upravni razdelitvi je slovensko ozemlje še vedno delil na 5 okrožij, okraj Jesenice je bil še vedno eden od sedmih okrajev Ljubljanskega okrožja. Okraji so bili sestavljeni iz krajev. Kraji, ki so jih na najnižjem lokalno-upravnem nivoju vodili mestni in krajevni ljudski odbori, pa so bili razdeljeni še na katastrske občine, te pa na naselja. Po tej upravni razdelitvi je bilo poslej v okraju Jesenice 30 krajev, med katerimi je bilo na jeseniško-kranjskogorskem območju pet krajev in eno mesto, vodili pa so jih naslednji krajevni (mestni) ljudski odbori:

- kraj Dovje-Mojstrana, Krajevni ljudski odbor Dovje-Mojstrana (sedež Mojstrana), katastrska občina Dovje (naselja: Belca, Dovje, Mojstrana), del katastrske občine Višelnica (naselje Zgornja Radovna)
- kraj Gozd, Krajevni ljudski odbor Gozd (sedež ni bil definiran), katastrska občina Gozd (naselji: Gozd, Srednji Vrh)
- kraj Hrušica, Krajevni ljudski odbor Hrušica (sedež ni bil definiran), katastrska občina Hrušica (naselje Hrušica)
- kraj Jesenice, Mestni ljudski odbor Jesenice (sedež ni bil definiran), katastrska občina Blejska Dobrava/del (naselje Blejska Dobrava), katastrska občina Javornik (naselji: Javornik, Javorniški Rovt), katastrska občina Jesenice (naselja: Jesenice, Plavški Rovt, Plavž, Pod Mežakljo, Sava), katastrska občina Koroška Bela (naselje: Koroška Bela), katastrska občina Potoki (naselje Potoki), katastrska občina Sv.Križ-Planina (naselje Planina)
- kraj Kranjska Gora, Krajevni ljudski odbor Kranjska Gora (sedež ni bil defini-

ran), katastrska občina Kranjska Gora (naselji: Kranjska Gora, Log), katastrska občina Podkoren (naselje Podkoren)

- kraj Rateče-Planica, Krajevni ljudski odbor Rateče-Planica (sedež Rateče), katastrska občina Rateče (naselji: Planica, Rateče)⁹

Nova sprememba upravne razdelitve ozemlja republike Slovenije je bila uzakonjena 17. februarja 1948, ko je Prezidij Ljudske skupščine Ljudske Republike Slovenije sprejel nov zakon o upravni razdelitvi. Po tem zakonu so bila ukinjena okrožja, ozemlje Ljudske Republike Slovenije pa se je delilo na glavno mesto Ljubljana, na okraje in kraje, ki so jih upravno še vedno vodili okrajni, mestni in krajevni ljudski odbori. Okraj Jesenice, ki ga je upravno vodil Okrajni ljudski odbor Jesenice, je po tej upravni razdelitvi štel 29 krajev oziroma krajevnih (mestnih) ljudskih odborov. Ukinjen je bil kraj in krajevni ljudski odbor Hrušica, ki je bil priključen h kraju Jesenice in Mestnemu ljudskemu odboru Jesenice. Spremenjene so bile tudi katastrske občine. Po tem zakonu so bili na jeseniško-kranjskogorskem območju naslednji kraji in krajevni (mestni) ljudski odbori:

- kraj Dovje - Mojstrana, Krajevni ljudski odbor Dovje - Mojstrana, katastrska občina Dovje (naselja: Belca, Dovje, Mojstrana)

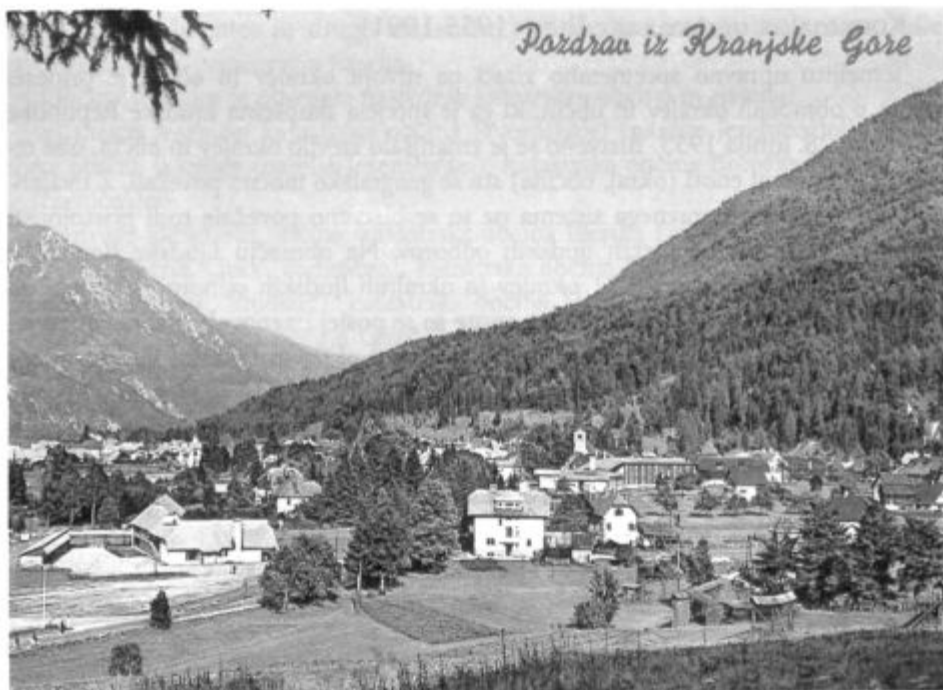
- kraj Gozd, Krajevni ljudski odbor Gozd, katastrska občina Gozd (naselji: Gozd, Srednji Vrh)

- kraj Jesenice, Mestni ljudski odbor Jesenice, katastrska občina Blejska Dobrava (naselji: Blejska Dobrava/del, Podkočna), katastrska občina Hrušica (naselje Hrušica), katastrska občina Javornik (naselji: Jesenice/del, Javorniški Rovt), katastrska občina Jesenice (naselje Jesenice/del), katastrska občina Koroška Bela (naselje (Jesenice/del), katastrska občina Planina (naselje Sv.Križ), katastrska občina Plavški Rovt (naselje Plavški Rovt), katastrska občina Potoki (naselje Potoki)

- kraj Kranjska Gora, Krajevni ljudski odbor Kranjska Gora, katastrska občina Kranjska Gora (naselji: Kranjska Gora, Log), katastrska občina Podkoren (naselje Podkoren)

- kraj Rateče-Planica, Krajevni ljudski odbor Rateče-Planica, katastrska občina Rateče (naselji: Rateče, Planica)¹⁰

Na jeseniško-kranjskogorskem območju je na upravnem področju velike spremembe prinesel zakon o razdelitvi Ljudske Republike Slovenije na mesta, okraje in občine, ki ga je Ljudska skupščina Ljudske Republike Slovenije sprejela 12. aprila 1952. Pri teritorialni razdelitvi Slovenije je zakon kot teritorialne enote ukinil kraje, uzakonil pa okraje, in teritorialno obsežnejše občine; večje med njimi je zakon imenoval mestne občine. Dotedanji okraj Jesenice in Okrajni ljudski odbor Jesenice sta se preimenovala v okraj Radovljica in Okrajni ljudski odbor Radovljica, sedež okrajne upravne oblasti pa se je z Jesenic prenesel v Radovljico. Ukinjeni so bili krajevni ljudski odbori kot organi lokalne upravne oblasti, namesto njih pa so

Kranjska Gora okoli leta 1960

bile ustanovljene skupščine občin in ljudski odbori mestnih občin. Na območju Okrajnega ljudskega odbora Radovljica je poslej delovalo 13 občin, med njimi so imele občine Jesenice, Radovljica in Bled značaj mestnih občin.

Na gornjesavskem območju je zakon ukinil kar tri kraje in krajevne ljudske odbore (Dovje-Mojstrana, Gozd in Rateče-Planica). Poslej sta na tem območju delovali:

- Mestna občina Jesenice, Ljudski odbor mestne občine Jesenice (LOMO Jesenice), katastrska občina Blejska Dobrava (naselja: Blejska Dobrava, Kočna, Podkočna), katastrska občina Hrušica (naselje Hrušica), katastrska občina Javornik (naselji: Jesenice/del, Javorniški Rovt), katastrska občina Jesenice (naselje Jesenice/del), katastrska občina Koroška Bela (naselje Jesenice/del), katastrska občina Planina (naselje Sv.Križ), katastrska občina Plavški Rovt (naselje Plavški Rovt), katastrska občina Potoki (naselje Potoki)

- Občina Kranjska Gora Skupščina občine Kranjska Gora (SO Kranjska Gora), katastrska občina Gozd/del (naselji: Gozd/del, Srednji Vrh), katastrska občina Kranjska Gora (naselji: Kranjska Gora, Log), katastrska občina Podkoren (naselje Podkoren), katastrska občina Rateče (naselje Rateče).¹¹

Komunalna upravna ureditev (1955-1991)

Temeljito upravno spremembo zlasti na nivoju okrajev in občin je prinesel zakon o območjih okrajev in občin, ki ga je sprejela skupščina Ljudske Republike Slovenije 28. junija 1955. Bistveno se je zmanjšalo število okrajev in občin, obe teritorialni upravni enoti (okraj, občina) sta se geografsko močno povečali. Z uvajanjem komunalnega upravnega sistema pa so se bistveno povečale tudi pristojnosti okrajnih, zlasti pa občinskih ljudskih odborov. Na območju Ljudske Republike Slovenije je poslej delovalo 11 okrajev in okrajnih ljudskih odborov, ukinjene so bile mestne občine. Najnižje upravne enote so se poslej imenovalе občine, upravno pa so jih vodile skupščine občin. Zakon je ukinil okraj in Okrajni ljudski odbor Radovljica in ga vključil v okraj in Okrajni ljudski odbor Kranj s sedežem v Kranju. Ukinjena je bila občina in Skupščina občine Kranjska Gora, ki so jo priključili k občini in Skupščini občine Jesenice. Na radovljiškem območju pa je zakon ukinil občino in Skupščino občine Žirovnica in jo prav tako priključil k občini in Skupščini občine Jesenice.

Od poletja 1955 dalje pa vse do lokalnih upravnih sprememb oktobra 1994, ki so začele veljati 1. januarja 1995, so območje občine Jesenice tvorile katastrske

Podkoren okoli leta 1960

občine mesta Jesenice in druge katastrske občine. Katastrske občine pa so bile razdeljene še na posamezna naselja.

Občina Jesenice je obsegala naslednje katastrske občine in naselja:

a) mesto Jesenice: katastrska občina Javornik/del (naselje Jesenice/del), katastrska občina Jesenice (naselje Jesenice/del), katastrska občina Koroška Bela (naselje Jesenice/del)

b) druge katastrske občine: katastrska občina Blejska Dobrava (naselja: Blejska Dobrava, Kočna, Lipce, Podkočna), katastrska občina Doslovče (naselja: Breznica, Doslovče, Rodine, Smokuč), katastrska občina Dovje (naselja: Belca/del, Dovje, Mojstrana), katastrska občina Gozd (naselja: Belca/del, Gozd-Martuljek, ki se je dotedaj imenoval Gozd, Srednji Vrh), katastrska občina Hrušica (naselje Hrušica), katastrska občina Javornik/del (naselje Javorniški Rovt), katastrska občina Kranjska Gora (naselji: Kranjska Gora, Log), katastrska občina Planina (naselje Planina pod Golico), katastrska občina Plavški Rovt (naselje Plavški Rovt), katastrska občina Podkoren (naselje Podkoren), katastrska občina Potoki (naselje Potoki), katastrska občina Višelnica/del (naselje Zgornja Radovna), katastrska občina Zabreznica (naselja: Selo pri Žirovnici, Vrba, Zabreznica), katastrska občina Žirovnica (naselja: Breg, Moste, Žirovnica).¹²

Kopališče v Ukovi leta 1972

Po upravni reformi sredi leta 1955 sta za jeseniško - kranjskogorsko območje do srede leta 1994 posredno pomembni samo še dve upravni reformi. Ljudska skupščina Ljudske Republike Slovenije je 17. decembra 1962 sprejela zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o območjih okrajev in občin, ki je združeval in ukinjal okraje. Med drugimi je ukinil okraj in Okrajni ljudski odbor Kranj,¹³ v katerega je spadala tudi občina Jesenice in ga skupaj z okrajem Ljubljana in delom okraja Novo mesto združil v nov okraj in Okrajni ljudski odbor Ljubljana s sedežem v Ljubljani. Ta sprememba je začela veljati s 1. januarjem 1963.¹⁴ Marca 1965 pa je skupščina Socialistične Republike Slovenije sprejela ustavni zakon o odpravi okrajev v Socialistični Republiki Sloveniji. Poslej sta bili upravni enoti, ki sta se imenovali družbena politična skupnost, le republika in občina. Pristojnosti ukinjenih skupščin okrajnih ljudskih odborov so se z 31. marcem 1965 prenesle na občinske skupščine in na republiško skupščino.¹⁵

Občine kot samoupravne lokalne skupnosti in lokalna državna uprava po osamosvojitveni vojni 1991

Novo upravne spremembe tudi na jeseniško-kranjskogorskem območju so se začele nakazovati po osamosvojitvi Republike Slovenije sredi leta 1991. Nakazala jih je nova ustava Republike Slovenije, ki so jo na svojih sejah 23. decembra 1991 sprejeli vsi trije zbori Skupščine Republike Slovenije (Družbenopolitični zbor, Zbor občin in Zbor združenega dela). Ustava je v četrtem poglavju, ki ima naslov Državna ureditev v členih od 120 do 122 uokvirila državno upravo. Po določilih ustave bo upravno delovanje urejal poseben zakon. Organiziranost, delovanje in pristojnosti državnih upravnih organov tudi na nižjem nivoju naj bi po ustavi urejal zakon.

V petem poglavju ustave, ki ima naslov Samouprava so nakazane rešitve samoupravnih lokalnih organiziranosti na območju Republike Slovenije. Ustava je določala, da bodo prebivalci Slovenije lokalno samoupravo uresničevali v občinah kot osnovni obliki lokalne skupnosti. Določeno je bilo, da območja občin obsegajo naselja ali več naselij, ki so povezana s skupnimi interesi in potrebami prebivalstva. Po ustavnih določilih se občina ustanovi z zakonom po predhodnem referendumu, ki ugotovi voljo prebivalcev na določenem območju. Ustava je v svoji regulativi kot samoupravne lokalne skupnosti opredelila občino in mestno občino in nakazala možnost, da se občine kot samoupravne skupnosti samostojno odločajo o povezoivanju v širše samoupravne lokalne skupnosti (npr. pokrajine) za urejanje lokalnih zadev širšega pomena. Ustava je določila, da se občine kot lokalne skupnosti financirajo iz lastnih davčnih virov, tem pa, ki jim preslaba gospodarska razvitost ne zagotavlja dovolj finančnih sredstev za opravljanje lokalnih funkcij, bo država po zakonsko predpisanih načelih in merilih zagotavljala dodatna sredstva.

Zelo natančna je formulacija 140. člena ustave, ki določa, da v občinsko pristojnost "...spadajo lokalne zadeve, ki jih občina lahko ureja samostojno in ki zadevajo

samo prebivalce občine..." Hkrati ustava dopušča možnost, da lahko država z zakonom na občine in širše samoupravne lokalne skupnosti prenese opravljanje nekaterih državnih funkcij, mora pa zagotoviti tudi sredstva za nemoteno izvajanje tako prenesenih dejavnosti.¹⁶

Konkretizacijo ustavnih določil na nivoju bodočih samoupravnih občin sta predstavljala zakon o lokalni samoupravi in zakon o lokalnih volitvah. Prvega je Državni zbor Republike Slovenije sprejel 21. decembra, drugega pa dan kasneje 22. decembra 1993. Prvi zakon je predpisal kriterije za oblikovanje območij občin in mestnih občin. Moralo je biti izpolnjenih večina pogojev, da se je lahko oblikovalo samostojno območje občine.

Bodoče občine so morale po tem zakonu občanom zagotoviti osnovno preskrbo z življenjskimi potrebščinami, omogočiti primarno zdravstveno in socialno oskrbo, zagotoviti osnovno šolo, osnovno komunalno opremljenost, nuditi osnovne pogoje za prometne in poštne storitve ter osnovne pogoje za opravljanje društvenih, političnih, kulturnih, športnih in informacijsko-dokumentacijskih dejavnosti, omogočiti dostop do bančnih in drugih finančnih storitev ter poskrbeti za požarno varnost in civilno zaščito. Vsi naštetni pogoji so veljali tudi za ustanovitev mestnih

Jesenice okoli leta 1970

občin, kjer je bil pomemben poudarek še na enotnem prostorskem, urbanističnem in komunalnem razvoju mesta. V bodoči mestni občini je moralo po zakonskih kriterijih bivati najmanj 10.000 prebivalcev; hkrati je moralo biti tudi geografsko, gospodarsko in kulturno središče svojega območja. Le izjemoma je zakon dopuščal zgodovinske razloge za ustanovitev mestne občine. Predpisane so bile tudi naloge bodočih občin kot lokalnih samoupravnih skupnosti, nanašale pa se zlasti na upravljanje občinskega premoženja, urejanje stanovanjsko komunalnih dejavnosti in urejanje lokalnih zadev javnega pomena, ki izhajajo iz kriterijev za ustanovitev občine.

Zakon je tudi predpisal nove občinske organe. Kot najvišji organ občinskega odločanja je uzakonil občinski svet, število bodočih svetnikov pa je odvisno od števila prebivalcev v občini. Občinski svet je lahko kot svoje izvršilne organe ustanovil enega ali več občinskih odborov. Nadzorno funkcijo, zlasti nad porabo občinskega denarja, naj bi v bodočih občinah izvrševal nadzorni odbor, župani pa naj bi postali predstavniki in zastopniki občin ter izvajalci sklepov občinskih svetov, ki pa jih lahko tudi zadržijo, če smatrajo, da so v nasprotju z zakoni. Zakon o lokalni samoupravi je definiral tudi pojem pokrajine kot obliko samoupravne skupnosti, ki bo lahko na osnovi dogovora povezovala bodoče občine na določenem geografskem območju.¹⁷

Na osnovi 139. člena ustave in 14. člena zakona o lokalni samoupravi je Državni zbor Republike Slovenije konec januarja 1994 sprejel zakon o referendumu za ustanovitev občin. Zakon je v 1. členu določal postopek za določitev območij "...na katerih se izvede referendum, s katerim se ugotavlja volja prebivalcev določenega območja za ustanovitev občin..." Taka območja so se imenovala referendumska območja. Predpisan je bil tudi postopek za izvedbo referenduma. Predpis je določal, da bo referendumska območja dokončno določil Državni zbor Republike Slovenije. Zakon je v 12. členu tudi določil referendumsko vprašanje, ki se je glasilo: "Ali ste za to, da se na našem referendumskem območju ustanovi občina?" Glasovalna procedura pa je zahtevala, da so morali glasovalci na referendumskem lističu obkrožiti besedo "ZA" ali "PROTI". Predpisano je bilo, da bo odločitev glasovalcev sprejeta, če bo zanjo glasovala večina volilnih udeležencev.¹⁸ O oblikovanju referendumskih območij so v spomladanskih mesecih leta 1994 odločali krajani na zborih krajevnih skupnosti.

V začetku februarja 1994 je bilo določeno, da se mora referendum o oblikovanju novih občin izvesti do konca maja 1994, hkrati pa tudi, da se morajo volitve v občinske svete in za župane novih občin opraviti najkasneje do 31. decembra 1994.¹⁹

Referendumska območja za ustanovitev občin so bila v Državnem zboru Republike Slovenije dokončno oblikovana 26. aprila 1994. Odlok Državnega zbora je v Republiki Sloveniji določal 340 referendumskih območij. Po tedaj veljavnih predpisih bi lahko vsako referendumsko območje postala nova občina. V okviru tedanje občine Jesenice je bilo določenih pet referendumskih območij za določitev občin, in sicer:

- referendumsko območje številka 60: Rateče Planica (obsegalo je naselje Rateče)
- referendumsko območje številka 61: Kranjska Gora (obsegalo je naselja: Gozd Martuljek, Kranjska Gora, Log, Podkoren, Srednji Vrh)
- referendumsko območje številka 62: Dovje - Mojstrana (obsegalo je naselja: Belca, Dovje, Mojstrana, Zgornja Radovna)
- referendumsko območje številka 63: Žirovnica (obsegalo je naselja: Breg, Breznica, Doslovče, Moste, Rodine, Selo pri Žirovnici, Smokuč, Vrba, Zabreznica, Žirovnica)
- referendumsko območje številka 64: Jesenice (obsegalo je naselja Blejska Dobrava, Hrušica, Javorniški Rovt, Jesenice, Kočna, Lipce, Planina pod Golico, Plavški Rovt, Podkočna, Potoki, Prihodi)²⁰

Državni zbor Republike Slovenije je 26. aprila 1994 določil nedeljo, 29. maja 1994 kot datum za izvedbo referendumu.²¹

Uradni rezultati o izidu referendumu ugotavljajo, da se je v Republiki Sloveniji glasovanja udeležilo 830.637 volilcev, vpisanih v volilne imenike, kar je 56,46 % udeležba, od tega je bilo 2,91 % oddanih glasovnic neveljavnih. Referendum je potekal v 339 referendumskih območjih, prebivalci pa so se za ustanovitev nove občine odločili samo v 111 referendumskih območjih, kar pomeni v 32,74 % vseh referendumskih območij. Gledano celotno ozemlje Republike Slovenije, referendum za ustanovitev občin ni uspel.

Na območju tedanje občine Jesenice so bili rezultati referendumu naslednji:

ref. območje	št.vol. v vol. imeniku	glasovalo	skupaj glasovalo	za	proti	neveljavnih
• št.60: Rateče Planica	474	379	80,0%	217 57,3%	142 37,5%	20 5,3%
• št.61: Kranjska Gora	2.150	1.426	66,3%	687 48,2%	675 47,3%	64 4,5%
• št.62: Dovje Mojstrana	1.629	1.198	73,5%	479 40,0%	688 57,4%	31 2,6%
• št.63: Žirovnica	3.088	2.088	67,6%	703 33,7%	1.320 63,2%	65 3,1%
• št.64: Jesenice	16.351	9.159	56,0%	3.347 36,5%	5.481 59,8%	331 3,6%

Pregled rezultatov glasovanja pokaže, da je prebivalstvo na jeseniškem območju le na referendumskem območju številka 60 Rateče Planica večinsko izrazilo voljo za ustanovitev nove samostojne občine. Dokaj blizu pozitivni večinski odločitvi za ustanovitev nove občine so bili tudi v referendumskem območju številka 61 Kranjska Gora, kjer je odločalo 4,5% neveljavnih glasovnic. V ostalih treh referendumskih območjih pa se je v povprečju 60,13% glasovalcev odločilo proti ustanovitvi novih občin na njihovih območjih.²²

Državni zbor Republike Slovenije pa je očitno menil, da referendum za ustanovitev novih občin v splošnem v Republiki Sloveniji ni uspel, zato ni upošteval volje glasovalcev in je ne glede na rezultate referenduma 2. in 3. oktobra 1994 sprejel zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij.²³ Po tem zakonu je v Republiki Sloveniji nastalo 147 občin, od katerih jih je 11 pridobilo status mestne občine.

Na območju Gornjesavske doline sta bili po tem zakonu ustanovljeni dve novi občini kot samoupravni lokalni skupnosti in sicer:

- Občina Jesenice z naselji: Blejska Dobrava, Breg, Breznica, Doslovče, Hrušica, Javorniški Rovt, Jesenice, Kočna, Lipce, Moste, Planina pod Golico, Plavški Rovt,

Jesenice danes (foto: Silvo Kokalj)

Podkočna, Potoki, Prihodi, Rodine, Selo pri Žirovnici, Smokuč, Vrba, Zabreznica, Žirovnica. Zakon je kot sedež občine določil Jesenice in predpisal izvolitev 30-članskega prvega občinskega sveta.

• Občina Kranjska Gora z naselji: Belca, Dovje, Gozd Martuljek, Kranjska Gora, Log, Mojstrana, Podkoren, Rateče, Srednji Vrh, Zgornja Radovna. Zakon je kot sedež občine določil Kranjsko Goro in predpisal izvolitev 16-članskega prvega občinskega sveta.²⁴

Glede na uzakonjeno dejstvo, da morajo biti občinski sveti in župani novoustanovljenih občin izvoljeni do konca leta 1994,²⁵ je predsednik Državnega zbora Republike Slovenije Jožef Školč 4. oktobra 1994 razpisal redne volitve v občinske svete in redne volitve županov. Roki za volilna opravila so začeli teči 4. oktobra 1994, volitve pa so bile razpisane za nedeljo, 4. decembra 1994.²⁶

Za župana občine Jesenice so kandidirali 4 kandidati. Že v prvem krogu 4. decembra 1994 je zmagal Božidar Brudar, ki je dobil 6.238 ali 55,14 % veljavnih glasov, Jože Resman je dobil 2.438 ali 21,55 % veljavnih glasov, Vitomir Pretnar je dobil 2.061 ali 18,22 % glasov, kandidat Viljem Bernik pa je zbral 577 ali 5,10 % veljavnih glasov. Od 12.732 na volitvah oddanih glasovnic je bilo veljavnih 11.314, neveljavnih pa 1.418 oddanih glasovnic.²⁷

V občinski svet so isti dan volilci Jesenic izvolili tudi 30 občinskih svetnikov. Volilci so na volitvah sodelujočim strankam in kandidatnim listam oddali 10.909 veljavnih glasov. Glede na število prejetih glasov so stranke in kandidatne liste dobile naslednje število občinskih svetnikov:

• Liberalna demokracija Slovenije (2.747 ali 25,18% prejetih glasov): 8 občinskih svetnikov

• Socialdemokratska stranka Slovenije (1.971 ali 18,07% prejetih glasov): 6 občinskih svetnikov

• Združena lista socialnih demokratov (1.854 ali 17,00% prejetih glasov): 5 občinskih svetnikov

• Slovenski krščanski demokrati (1.496 ali 13,71% prejetih glasov): 4 občinski svetniki

• Slovenska nacionalna stranka (1.147 ali 10,51% prejetih glasov): 3 občinski svetniki

• Slovenska ljudska stranka (972 ali 8,91% prejetih glasov): 3 občinski svetniki

• Zeleni Slovenije-Zeleni Jesenic (550 ali 4,63% prejetih glasov): 1 občinski svetnik

• Demokrati Slovenije (171 ali 1,58% prejetih glasov): rezultat volitev stranki ni prinesel nobenega občinskega svetnika.²⁸

Za župana občine Kranjska Gora so kandidirali trije kandidati. V prvem krogu volitev za župana 4. decembra 1994 se je volitev od 4.273 volilnih upravičencev v občini udeležilo 3.064 ali 71,71 % glasovalcev. Na volitvah za župana je bilo od-

danih 349 neveljavnih glasovnic in 2.715 veljavnih glasovnic, od katerih je dobil Jože Kotnik 1.276 ali 47 % veljavnih glasov, Vojteh Budinek 1.010 ali 37,20 % veljavnih glasov in Anton Požar 429 ali 15,80 % veljavnih glasov.²⁹

Glede na to, da nobeden od kandidatov v prvem krogu volitev ni dosegel v prvem odstavku 107. člena zakona o lokalnih volitvah predpisanih glasov, je bil za 19. december 1994 razpisan drugi krog volitev za župana občine Kranjska Gora. V drugem krogu volitev za župana je od 4.224 volilnih upravičencev v občini glasovnice oddalo 2.384 volilcev, od tega je bilo 2.274 glasovnic veljavnih, 110 pa neveljavnih. Volilna udeležba v drugem krogu je bila 55,78 %. Kandidat Jože Kotnik je dobil 1.493 ali 65,66 % oddanih glasov, kandidat Vojteh Budinek pa je dobil 781 ali 34,34 % oddanih glasov. Župan občine Kranjska Gora je postal Jože Kotnik.³⁰

4. decembra 1994 so v občini Kranjska Gora volili tudi 16 občinskih svetnikov, za katere se je potegovalo 8 strank in kandidatnih list. Volilci so na volitvah oddali 2.624 veljavnih glasov. Glede na število prejetih glasov so stranke in kandidatne liste dobile naslednje število občinskih svetnikov:

- Liberalna demokracija Slovenije (405 ali 15,4 % prejetih glasov): 3 občinski svetniki
- Nestrankarska "Zgornjesavska dolina" (404 ali 15,4 % prejetih glasov): 3 občinski svetniki
- Združena lista socialnih demokratov (388 ali 14,8 % prejetih glasov): 2 občinska svetnika
- Socialdemokratska stranka Slovenije (366 ali 13,9 % prejetih glasov): 2 občinska svetnika
- Slovenska ljudska stranka (365 ali 13,9 % prejetih glasov): 2 občinska svetnika
- Slovenski krščanski demokrati (286 ali 10,9 % prejetih glasov): 2 občinska svetnika
- Neodvisni upokojenci (235 ali 9,0 % prejetih glasov): 1 občinski svetnik
- Slovenska nacionalna stranka (175 ali 6,7 % prejetih glasov): 1 občinski svetnik³¹

Vzporedno s snovanjem lokalne samouprave je država v drugi polovici leta 1994 v smislu določil prvega odstavka 120. člena ustave Republike Slovenije pripravljala zakonsko ureditev upravne (državne) organiziranosti na lokalnem nivoju. Državni zbor je 28. septembra in ponovno 20. oktobra 1994 sprejel zakon o upravi. Zakon je pojem uprave definiral kot del izvršilne oblasti v Republiki Sloveniji, ki izvršuje zakone in predpise Državnega zbora in vlade. Poleg upravljanja republike na državnem nivoju je zakon opredelil organiziranost in dejavnost države tudi na lokalnem nivoju. Ustanovljene so bile upravne enote za opravljanje državnih funkcij na območju ene ali več lokalnih skupnosti. Upravne enote so bile formalno ustanovljene 28. oktobra 1994, to je na dan, ko je začel veljati zakon o

upravi. Teritorialno so bile ustanovljene na območjih občin, ki so tedaj delovale v Republiki Sloveniji in od 1. januarja 1995 upravno povezujejo vse novo nastale občine kot lokalne skupnosti iz geografskega območja tedaj ukinjenih starih občin. Upravna enota Jesenice od 1. januarja 1995 dalje opravlja upravne in državne naloge za občini Jesenice in Kranjska Gora. Vodenje upravne enote je bilo naloženo načelniku upravne enote, ki ga na predlog pristojnega ministra za upravo (uprava je podrejena ministrstvu za notranje zadeve) in po predhodnem mnenju občinskih svetov občin, na katerih območju izvršuje upravne naloge, imenuje in razrešuje vlada. V drugi polovici decembra 1994 je vlada Republike Slovenije vsem upravnim enotam imenovala vršilce dolžnosti načelnikov upravnih enot za največ pol leta. Vršilci dolžnosti so svoje delo začeli opravljati 1. januarja 1995.

Za medsebojno sodelovanje med upravno enoto in občinami kot lokalnimi samoupravnimi skupnostmi je zakon predvidel svet načelnika upravne enote, ki ga izvolijo pristojni organi lokalnih skupnosti na območju upravne enote.

Zakon je v prehodnih in končnih določbah v 101. členu določil, da s 1. januarjem 1995 država od občin prevzame vse z zakonom določene upravne naloge oblastnega značaja, ki jih je dotlej opravljal občina in vse upravne naloge in pristojnosti na področjih, za katera so pri vladi ustanovljena ministrstva. Vse tako odvzete upravne in državne pristojnosti občin so bile prenesene na upravne enote. Novoustanovljene občine kot lokalne samoupravne skupnosti, njihovi občinski sveti in župani tako nimajo upravnih in oblastnih nalog, ampak opravljajo le naloge, določene z zakonom o lokalni samoupravi, ki ga je Državni zbor sprejel 21. decembra 1993.³²

Prenos upravnih nalog in pristojnosti po 101. členu zakona o upravi na upravne enote je povzročil precej hude krvi na relacijah občine kot samoupravne lokalne skupnosti in upravne enote. Na pobudo Izvršnega sveta občine Krško in Državnega sveta Republike Slovenije je bil konec leta 1994 pred Ustavnim sodiščem Republike Slovenije sprožen postopek za presojo ustavnosti 101. člena omenjenega zakona. Ustavno sodišče je 30. marca 1995 odločilo, da razveljavi 101. člen zakona o upravi z dnevom veljavnosti od 1. junija 1995 dalje. Vlada Republike Slovenije je zato Državnemu zboru Republike Slovenije predlagala, da po hitrem postopku na zasedanju 4. maja 1995 sprejme zakon o prevzemu državnih funkcij, ki so jih do 31. decembra 1994 opravljali organi občin. Ta predlog zakona določa, katere so bile z zakoni, ki so bili sprejeti pred ustavo Republike Slovenije, predpisane in uzakonjene funkcije in naloge države, ki so jih opravljali organi tedanjih občin. V nadaljevanju pa določa, da se s temi zakoni določene naloge in funkcije države prenesejo na upravne enote. Na ta način vlada Republike Slovenije kot predlagatelj zakona smatra, da se natančno ločujejo pristojnosti državnih organov in organov lokalnih skupnosti, ki jih občine urejajo samostojno in se nanašajo samo na prebivalce določene občine. S tem zakonom pa se na občine kot lokalne skupnosti še ne prenašajo

posamezne upravne naloge, čeprav ustava Republike Slovenije to dopušča. Predlagatelj zakona smatra, da bo do prenosov oblastnih nalog na občine, kar se bo dogajalo z zakonom, lahko prišlo šele, ko se bosta tako lokalna samouprava kakor tudi nova državna uprava organizacijsko, kadrovsko in materialno uredili in utrdili.³³

OPOMBE:

- 1 Janez Kopač: Upravni razvoj Gornjesavske doline (1849-1941), Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik VI., Jesenice 1991, str. 13-42; Janez Kopač: Uprava radovljiškega območja (1849-1994), Kroparski zbornik, Ob 100-letnici Plamena (1894-1994), Kropa-Radovljica 1995, str. 72-88 (v nadaljevanju: Kroparski zbornik, str...)
- 2 Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Ljubljana 1968, str. 142 (v nadaljevanju Tone Ferenc: n.d., str...)
- 3 Na Gorenjskem je bilo postavljenih pet političnih komisarjev in sicer v Kranju, Škofji Loki, Radovljici, Kamniku in v Litiji, Tone Ferenc, n.d. str. 145-147
- 4 Po 1. februarju 1942 so se okrožni politični komisarji preimenovali v deželne svetnike - Landrat, Tone Ferenc: n.d. str. 147
- 5 Verordnung über die Verwaltungsgliederung in den besetzten Gebieten, 25. julij 1941, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, Bled, 1. avgust 1941, št. 19; Dritte Verordnung über die Verwaltungsgliederung in den besetzten Gebieten, 15. september 1941, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, Bled 20. oktober 1941, št. 26; Razmejitev občin je bila na Gorenjskem dokončno izvršena 15. oktobra 1941, poslej je bilo na Gorenjskem okupacijskem območju 70 občin, Tone Ferenc, n.d. str. 147
- 6 Oberkraner Gemeindegeschäftskalender für das Rechnungsjahr 1944, str. 18-20, 22-31, interna knjižnica Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, št. knjige 609; V koledarju je tudi tiskarska napaka, ko je občina Ratschach-Matten /Rateče-Planica/ zapisana kot Matschach-Matten, str. 19
- 7 Zakon o upravni razdelitvi Federalne Slovenije, Ur.l. Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije št. 33-231/45; Janez Kopač: Uprava radovljiškega območja (1849 - 1994), Kroparski zbornik, str. 82-88
- 8 Janez Kopač: Upravni in teritorialni razvoj Kranja od 9. maja 1945 do srede leta 1950 in prizadevanja za izpolnitev prvega petletnega plana, Kranj v obnovi in svobodi 1945-1950, Kranj 1986, str. 29
- 9 Zakon o upravni razdelitvi Ljudske Republike Slovenije, Ur.l. LRS, št. 62-242/46
- 10 Zakon o upravni razdelitvi Ljudske Republike Slovenije, Ur.l. LRS št. 9-55/48
- 11 Zakon o razdelitvi Ljudske Republike Slovenije na mesta, okraje in občine, Ur.l. LRS št. 11-39/52; Janez Kopač: Uprava radovljiškega območja (1849-1994), Kroparski zbornik, str. 82
- 12 Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski Republici Sloveniji, Ur.l. LRS št. 24-119/55
- 13 Okraj Kranj je tvorilo 11 občin, in sicer: Bled, Bohinj, Cerklje, Gorenja vas, Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka, Tržič, Železniki in Žiri. S 1. januarjem 1959 je bila ukinjena in k občini Kranj priključena občina Cerklje (Zakon o spremembah zakona o

- območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 44-215/58), sredi leta 1961 pa sta bili ukinjeni občini Bled in Bohinj ter priključeni k občini Radovljica, ukinjena je bila občina Železniki in priključena k občini Škofja Loka, ukinjeno občino Žiri pa so priključili k občini Logatec. (Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 14-138/61)
- 14 Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 39-274/62
 - 15 Odlok o razglasitvi ustavnega zakona o odpravi okrajev v Socialistični Republiki Sloveniji, Ur.l. SRS št. 10-80/65; Zakon za izvedbo odprave okrajev v Socialistični Republiki Sloveniji, Ur.l. SRS št. 10-81/65
 - 16 Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS št. 33-1409/91
 - 17 Zakon o lokalni samoupravi, Uradni list RS št. 72-2629/93
 - 18 Zakon o referendumu za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 5- 234/94
 - 19 Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 7-310/94
 - 20 Odlok o določitvi referendumskih območij za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 22-993/94
 - 21 Odlok o razpisu referenduma za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 22-994/94; Po določilih drugega odstavka 117. člena zakona o lokalnih volitvah bi moral biti referendum izveden najkasneje do 31. marca 1994. (Zakon o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 72-2630/93)
 - 22 Poročilo o izidu referenduma za ustanovitev občin dne 29. maja 1994, Ur.l. RS št. 33-1357/94
 - 23 Po 98. člen zakona o lokalni samoupravi bi Državni zbor Republike Slovenije moral najkasneje v treh mesecih po izvedbi referenduma sprejeti zakon o ustanovitvi in mejah novih občin. (Zakon o lokalni samoupravi, Ur.l. RS št. 72-2629/93); Po 117. členu zakona o lokalnih volitvah bi moral biti zakon o ustanovitvi in mejah občin sprejet najkasneje do 30. aprila 1994. (Zakon o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 72-2630/93); Po 4. členu zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah je bil sprejem zakona o novih občinah preložen do konca julija 1994. (Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 7-310/94)
 - 24 Zakon o ustanovitvi občin in določitev njihovih območij, Ur.l. RS št. 60-2082/94
 - 25 Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 7-310/94; Po 99. členu zakona o lokalni samoupravi bi morale nove občine izvesti volitve občinskih in mestnih svetov najkasneje v treh mesecih po sprejetju zakona o ustanovitvi in mejah občin. (Zakon o lokalni samoupravi, Ur.l. RS št. 72-2629/93); Po tretjem odstavku 117. člena zakona o lokalnih volitvah pa bi morale biti volitve v novih z zakonom ustanovljenih občinah najkasneje do 30. junija 1994. (Zakon o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 72-2630/93)
 - 26 Razpis rednih volitev v občinske svete in rednih volitev županov, Ur.l. RS št. 61-2090/94
 - 27 Razglas občinske volilne komisije Občine Jesenice o skupnih rezultatih glasovanja za župana Občine Jesenice na volitvah 4. decembra 1994, Ur.l. RS št. 5-402/95
 - 28 Razglas občinske volilne komisije Občine Jesenice o skupnih rezultatih glasovanja za člane Občinskega sveta Občine Jesenice na volitvah dne 4. decembra 1994, Ur.l. RS št. 5-403/95
 - 29 Ugotovitveni sklep občinske volilne komisije Kranjska Gora o volitvah v Občini Kranjska Gora 4. decembra 1994, stalna zbirka dokumentarnega gradiva Občine Kranjska Gora
 - 30 Občinska volilna komisija Kranjska Gora: Skupni rezultati glasovanja za župana - drugi krog - v občini, 19. december 1994, stalna zbirka dokumentarnega gradiva Občine Kranjska Gora

- 31 Ugotovitveni sklep občinske volilne komisije Kranjska Gora o volitvah v Občini Kranjska Gora 4. decembra 1994, stalna zbirka dokumentarnega gradiva Občine Kranjska Gora
- 32 Zakon o upravi, Ur.l. RS št. 67-2393/94; Odločba o imenovanju v.d. načelnika upravne enote
- 33 Predlog zakona o prevzemu državnih funkcij, ki so jih do 31. decembra 1994 opravljali organi občin, Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije št. 18, Ljubljana 18. maj 1995

VIRI:

- Verordnung über die Verwaltungsgliederung in den besetzten Gebieten, 25. julij 1941, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, Bled, 1. avgust 1941, št. 19; Dritte Verordnung über die Verwaltungsgliederung in den besetzten Gebieten, 15. september 1941, Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, Bled 20. oktober 1941, št. 26;
- Oberkrainer Gemeindegeschäftskalender für das Rechnungsjahr 1944, str. 18-20, 22-31, interna knjižnica Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, št. knjige 609
- Zakon o upravni razdelitvi Federalne Slovenije, Ur.l. Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije št. 33-231/45
- Zakon o upravni razdelitvi Ljudske Republike Slovenije, Ur.l. LRS št. 62-242/46
- Zakon o upravni razdelitvi Ljudske Republike Slovenije, Ur.l. LRS št. 9-55/48
- Zakon o razdelitvi Ljudske Republike Slovenije na mesta, okraje in občine, Ur.l. LRS št. 11-39/52
- Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 24-119/55
- Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 44-215/58
- Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 14-138/61
- Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski Republiki Sloveniji, Ur.l. LRS št. 39-274/62
- Odlok o razglasitvi ustavnega zakona o odpravi okrajev v Socialistični Republiki Sloveniji, Ur.l. SRS št. 10-80/65
- Zakon za izvedbo odprave okrajev v Socialistični Republiki Sloveniji, Ur.l. SRS št. 10-81/65
- Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS št. 33-1409/91
- Zakon o lokalni samoupravi, Ur.l. RS št. 72-2629/93
- Zakon o referendumu za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 5-234/94
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 7-310/94
- Odlok o določitvi referendumskih območij za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 22-993/94
- Odlok o razpisu referendumu za ustanovitev občin, Ur.l. RS št. 22-994/94
- Zakon o lokalnih volitvah, Ur.l. RS št. 72-2630/93
- Poročilo o izidu referendumu za ustanovitev občin dne 29. maja 1994, Ur.l. RS št. 33-1357/94
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah, Ur. l. RS št. 7-310-94

- Zakon o ustanovitvi občin in določitev njihovih območij, Ur.l. RS št. 60-2082/94
- Razpis rednih volitev v občinske svete in rednih volitev županov, Ur.l. RS št. 61-2090/94
- Zakon o upravi, Ur.l. RS št. 67-2393/94
- Predlog zakona prevzemu državnih funkcij, ki so jih do 31. decembra 1994 opravljali organi občin, Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije št. 18, Ljubljana, 18. maj 1995
- Odločba o imenovanju v.d. načelnika upravne enote
- Razglas občinske volilne komisije Občine Jesenice o skupnih rezultatih glasovanja za župana Občine Jesenice na volitvah 4. decembra 1994, Ur.l. RS št. 5-402/95
- Razglas občinske volilne komisije Občine Jesenice o skupnih rezultatih glasovanja za člane Občinskega sveta Občine Jesenice na volitvah dne 4. decembra 1994, Ur.l. RS št. 5-403/95
- Ugotovitveni sklep občinske volilne komisije Kranjska Gora o volitvah v Občini Kranjska Gora 4. decembra 1994, stalna zbirka dokumentarnega gradiva Občine Kranjska Gora
- Občinska volilna komisija Kranjska Gora: Skupni rezultati glasovanja za župana - drugi krog - v občini, 19. december 1994, stalna zbirka dokumentarnega gradiva Občine Kranjska Gora

LITERATURA:

- Janez Kopač: Upravni razvoj Gornjesavske doline (1849-1941), Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik VI., Jesenice 1991, str. 13-42
- Janez Kopač: Uprava radovljiškega območja (1849-1994), Kroparski zbornik, Ob 100-letnici Plamena (1894-1994), Kropa-Radovljica 1995, str. 72-88
- Janez Kopač: Upravni in teritorialni razvoj Kranja od 9. maja 1945 do srede leta 1950 in prizadevanja za izpolnitev prvega petletnega plana, Kranj v obnovi in svobodi 1945-1950, Kranj 1986, str. 23-59
- Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Ljubljana 1968

ZUSAMMENFASSUNG

Auch durch die Verwaltungsorganisierung im Obersavatal vom Anfang des 2. Weltkrieges bis zu den letzten Verwaltungsreformen im Jahr 1994 wird die gesellschaftliche Gesetzmäßigkeit bestätigt, dass ein Staat mit der Annäherung der Bevölkerung die Aufsicht über sie stärken und damit auch staatliche Einnahmen erhöhen will, gleichzeitig werden aber der Bevölkerung auch zahlreiche Vorteile und Begünstigungen angeboten.

Die Zahl der Gemeinden und der lokalen, staatlichen und Selbstverwaltungsorgane hat sich in 50er Jahren der Verwaltungsentwicklung des Obersavatal's ziemlich geändert. Vor dem 2. Weltkrieg funktionierten 5 Gemeinden, die deutsche Besatzung hat in vier Verwaltungseinheiten funktioniert, nach dem 2. Weltkrieg sind 8 Verwaltungseinheiten organisiert worden, von welchen ab Jahr 1952 lauter die Stadtgemeinde Jesenice und die Gemeinde Kranjska Gora tätig waren. Durch die Einführung der Kommunalverwaltung im Jahr 1955 ist auch die Gemeinde Kranjska Gora aufgelöst worden, so dass bis zu der Verwaltungsreform im Jahr 1994 das gesamte Gebiet in der Verwaltungszuständigkeit der Gemeinde Jesenice gehörte.

Neue Verwaltungsänderungen sind mit der Verfassung der Republik Slowenien aus 1991 vorgezeichnet worden. Anfang Oktober 1994 sind von der Länderkammer neue Gemeinde-

gebiete bestimmt worden. Die Gemeinde Jesenice ist auf zwei Gemeinden zerfallen: auf Gemeinde Jesenice und Gemeinde Krarijska Gora. Nach der Gemeindevahl im Dezember 1994 begann die neue lokale Organisterung am 1. Januar 1995 zu funktionieren und mit diesem Datum sind die lokale Selbstverwaltungsmacht und die staatliche Verwaltungsgewalt auch formell getrennt worden. Auf dem Gebiet der beiden Obersavagemeinden hat die Verwaltungseinheit Jesenice zu funktionieren angefangen.

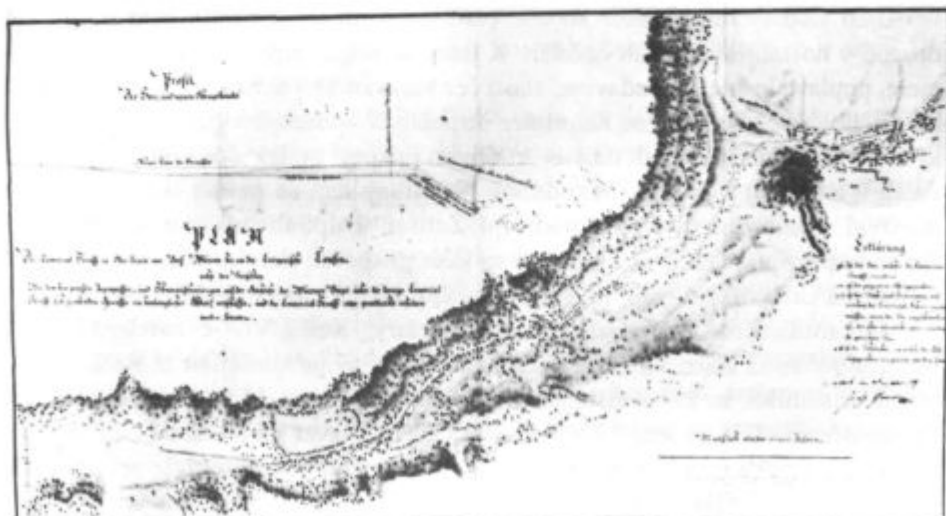
Majda Žontar

CESTA IN POŠTNI PROMET ČEZ JESENICE IN KOREN NA KOROŠKO V ČASU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Izgradnja ceste čez Koren

Za prometni položaj Gorenjske je bilo značilno, da sta ob njej potekali od Podonavja proti morju v smeri od severovzhoda proti jugozahodu dve pomembni prometni povezavi. Prek Gorenjske pa se je promet odvijal predvsem s severa proti jugu in v obratni smeri, to je od morskih pristanišč čez ljubljansko kotlino in čez karavanške prelaze proti Koroški in dalje na sever.

V srednjem veku so stare rimske ceste še naprej uporabljali. Za korensko pot navaja Ivan Grafenauer, da je v začetku 13. stoletja predstavljala kolonizacijsko smer slovenskega življa s Koroške v slabo naseljeno in z gozdovi poraslo dolino Save Dolinke. Medtem ko sta poti čez Jezerski vrh in Ljubelj že sorazmerno zgodaj spet služili prometu, kar je povezano z razvojem rudarstva in fužinarstva na Koroškem in Kranjskem ter trgovino z morskou soljo, se je tovorjenje po korenski poti začelo šele kasneje. Ferdo Gestrin v svoji razpravi *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, povezuje to zapoznelost s pozno kolonizacijo Gornjesavske doline ter z razvojem rudarstva in železarstva.

Načrt poti čez Korensko sedlo iz leta 1789; predlog ing. Jožefa Šemerlja

Od 14. stoletja dalje je promet naraščal in je tudi Podkoren dobil mitnico. Iz dohodka mitnine, ki je znašala za mitniški urad v Podkorenu v računskem letu 1645/46 408 goldinarjev, za višji mitniški urad v Trbižu, ki je imel poleg Podkorena še osem podružnic, pa skupno 37.605 goldinarjev, je razvidno, da promet čez Koren tudi v tem obdobju ni bil posebno velik. Mitničar v Podkorenu je bil tedaj Krištof Öchsel.

Vse do izgradnje voznih cest je bilo tovorništvo glavna oblika prometa. Tovorenje čez strme gorske prelaze (Korensko sedlo 1073 m) je bilo izredno težavno. Kot tovarno živino so uporabljali predvsem konje in goveda. Teža tovora je bila odvisna od vrste živine, blaga in možnosti tovorjenja. Blago so glede na vrsto tovorili v različni embalaži, na primer v sodčkih, balah, bariglah, košarah, kladah, vrečah itd. Najtežji tovari so tehtali okoli 175 kg, vendar pa so po karavanških poteh lahko naložili na tovarno živino precej manj. Zaradi težav na poti so tovarniki potovali navadno v manjših ali večjih skupinah. Na Gorenjskem so se s tovorništvom v veliki meri ukvarjali tudi kmečki podložniki in si tako ustvarjali dodatne zasluge.

Promet čez Ljubelj in Jezerski vrh je že v 16. stoletju porasel v tolikšni meri, da se je pokazala potreba po preureditvi tovarniških poti v vozne ceste. Obstajal je načrt za preureditev ceste po dolini reke Kokre čez Jezerski vrh, ki pa zaradi pomanjkanja sredstev ni bil uresničen. Sprejeta je bila odločitev za gradnjo ljubeljske ceste, vendar je bil promet z vozovi tudi v kasnejšem času še vedno težaven in so ljubeljsko cesto v naslednjem stoletju ponovno širili in popravljali. Pot čez Koren pa je pa je bila vse do prvih desetletij 18. stoletja še v zelo slabem stanju in je ostalo tovorništvo glavna oblika prometa.

Kljub vladarjevim ukazom so bile ceste na Kranjskem neprimerno slabše kot drugod v notranjeavstrijskih deželah. K temu so pripomogle težavne terenske razmere, poplave in snežne padavine, zlasti čez karavanške prelaze. Glavni vzrok pa je bil drugje. Na Štajerskem so na primer razpolagali s posebnim gradbenim fondom, ki so ga ustvarjali iz cestnih dajatev in drugih prispevkov, izvedbo cestnih del pa so dajali v zakup najboljšemu ponudniku. Na Kranjskem so morali skrbeti za ceste imetniki mitnic vsak na svojem področju. Zato so se upirali vsakemu večjemu širjenju in popravljanju cest. Del sredstev so sicer prispevali deželni stanovi, največ pa so tudi na Gorenjskem gradili ceste s pomočjo tlake, ki so jo nalagali podložnikom.

Merkantilistična gospodarska politika cesarja Karla VI. je narekovala tudi povečano skrb za ceste. Potem, ko je vladar leta 1719 proglasil Trst in Reko za svobodni pristanišči, so začeli sistematično izboljševati ceste, ki so vodile proti tema pristaniščema. Tako je leta 1724 kranjski deželni glavar grof Gallenberg, ki je bil tudi cestni direktor na Kranjskem, izdal posebne patente, v katerih je zahteval, naj se razširijo in izboljšajo tudi poti, ki so vodile iz Ljubljane proti Koroški.

Največjo pozornost so razumljivo posvetili razširitvi in popravilu ljubeljske ceste, ki je predstavljala najkrajšo povezavo Koroške s Trstom.

Za vozni promet so usposobili tudi cesto Kranj - Naklo - Zabreznica - Javornik - Jesenice - Podkoren in preko Korenskega sedla na Beljak. Glede gradnje ceste čez Koren je nastal spor med koroškimi in kranjskimi deželnimi stanovni. Koroški stanovni, ki so bili dolžni vzdrževati in popravljati cesto od mitnice v Kranjski Gori čez Korensko sedlo, so si prizadevali, da bi zgradili vozno cesto na Rateče in Trbiž. Svoje zahteve so utemeljevali s tem, da je pot čez Koren prestrma in da vozniki lahko prepeljejo po ravninski cesti proti Trbižu nekajkrat večji tovor. Kranjski deželni stanovni so se leta 1725 glede prednosti gradnje posvetovali z ljubljanskimi in škofjeloškimi trgovci in posebej z veletrgovcem Petrom Antonom Codellijem. Vsi so se zavzeli za gradnjo korenske ceste, ker je ta za več kot trikrat krajša in pozimi le z redkimi izjemami prevozna. Dokazovali so, da bodo trgovci, ki se bodo posluževali ceste čez Trbiž, nadaljevali pot po Kanalski dolini proti Benetkam ali proti Furlaniji in obšli Trst in Reko. Ugotavljali so, da bi bilo potrebno korensko cesto vzdrževati v vsakem primeru, ker tako fužine na kranjski strani kot fužine v bližini Trbiža uporabljajo oglje iz gozdov ob Korenskem sedlu. Po mnenju kranjskih trgovcev so se zavzemali trbiški prevozniki za cesto čez Trbiž z namenom, da bi lahko podražili prevoz, ko bo korenska cesta opuščena.

Kranjski deželni stanovni so nadalje predlagali, da bi lahko z nekaj tisoč goldinarji, ki bi jih prispevala dvorna komora, in s pomočjo deželne tlake uredili cesto za vozni promet. Leta 1725 je bila korenska cesta na koroški strani še vedno v tako slabem stanju, da z dvovprežnim vozom po njej skoraj ni bilo mogoče voziti. Vladar je naslednje leto odločil, naj se cestna dela od Salzburga proti Beljaku in Korenu nadaljujejo, za nadaljnjo izvedbo ceste pa je zadolžil komisarja grofa Wagensperga, naj se dogovori s kranjskimi in koroškimi poslanci, ali bodo izbrali pot čez Koren ali čez Trbiž. Odločili so se v prid gradnje korenske ceste, po kateri se je sredi 18. stoletja močno povečal promet.

Leta 1726 sta bili korenska in ljubeljska cesta proglašeni za glavni komercialni cesti. V deželni karti iz prve polovice 18. stoletja, katere kopija je ohranjena v vojnem arhivu na Dunaju, sta omenjeni cesti označeni kot prevozni cesti prvega reda.

Z ureditvijo vozne ceste je postalo vozarstvo glavna oblika prometa in vse do izgradnje železnice pomembna gospodarska dejavnost. Ob tej cesti so dobili zaslužek številni prevozniki in kmetje v bližnjih vasch zaradi priprege na klancih. Gostilne ob cestah so se prilagajale potrebam voznega prometa. Leta 1765 je predpisala cesarica Marija Terezija, da morajo imeti tako imenovane vozarske gostilne hleve in druga poslopja, potrebna za nastavitev voznikov. Tako sta znani Pečarjeva in Razingerjeva gostilna v Podkorenu imeli posebne hleve za vozarske konje, pri zadnji pa je bila od osemdesetih let prejšnjega stoletja dalje tudi poštna postaja.

Po slabših voznih poteh so na Gorenjskem prevažali z lahkimi kmečkimi vozovi. Prepovedovali so uporabo ozkih voz z dvojnimi kolesi z eno ojnico (Änzelnwagen), ker so takšni vozovi ceste močno poškodovali. Kaže pa, da so bili še dolgo v rabi,

ker so jih v naslednjih dveh desetletjih še večkrat prepovedali in za vse vozove predpisali enako širino (1,60 m). Z enako vnemo so si tudi prizadevali, da so vpeljali "cokle" za kolesa. Pred prvim klancem za Poljanjekom na vrhu Korena proti koroški strani je stala tabla z napisom: "Radschuh einlegen! Sonst Strafe!". Po letu 1760 so začeli na kranjskih komercialnih cestah pogosteje voziti tudi težki vozovi, ki so prihajali s Češke, Moravske in Šlezije in so jih pri nas imenovali tudi "tajselne". Vlekla sta jih dva para konj in so lahko prevažali tudi do dve toni raznega blaga. V času Ilirskih provinc so tudi na gorenjskih cestah vozili parizarji, ki so prevažali razno kolonialno in drugo blago.

Ob delih pri urejanju cest se je pojavilo tudi vprašanje, kako vzdrževati ceste, da bodo usposobljene za promet. Ceste so razdelili na manjše odseke in določili, kdo naj jih nadzoruje, popravila in vzdrževanje pa dali v zakup. Tudi v 18. stoletju so za delo na cestah uporabljali v glavnem podložnike iz bližnjih vasi, kar je bilo zanje veliko breme. Popravilo kranjskih komercialnih cest so sredi 18. stoletja z vsemi bremenami in dohodki prepustili višjemu cestnemu direktorju na Kranjskem, grofu Lambergu. V poročilu reprezentanci in komori na Kranjskem so leta 1756 navajali, da je stanje komercialnih cest na Gorenjskem v glavnem zadovoljivo. Glede ceste Javornik - Trbiž so ugotavljali, da bi jo bilo treba razširiti pri vasi Gozd, ker se vozovi ne morejo srečevati.

Na korenski cesti so bila leta 1789 spet potrebna večja popravila. Takrat se je namreč na kranjski strani, kjer je tekla cesta ob robu strmega in globokega pobočja, utrgalo zidovje in večji del cestišča. Kranjski deželni inženir in cestni direktor Jožef Šemerl je pripravil načrt za popravilo, po katerem naj bi vgradili lesene podpore. Dvorna uredba je soglašala s popravilom, vendar s pripombo, naj pri kasnejših popravilih cest vsekajo v skalo. Isto leto je inženir Šemerl postavil notranjeavstrijski gradbeni direkciji v Gradcu predlog za izkop odvodnega kanala na Korenskem sedlu. Ob velikih deževnih nalivih, zlasti spomladi, ko se je talil sneg, je na sedlu nastalo jezero, kar je imelo za posledico, da precejšen odsek te ceste več mesecev ni bil prevozen. Zato so leta 1791 izkopal kanal in zgradili most.

Velike spremembe v prometu je pomenila izgradnja gorenjske železnice leta 1870 in železnice skozi karavanški predor leta 1906. S tem je bilo zaključeno obdobje, ko so bile ceste, ki so vodile preko Karavank, edina prometna zveza s Koroško.

Razvoj poštnega prometa

V drugi polovici 16. stoletja so začeli ustanavljati stalne poštno povezave. Pobudniki poštno zveze s Koroško so bili deželni stanoviti, ki so leta 1588 uvedli pošto s sli pečici med Ljubljano in Celovcem preko Ljubelja. Vse do druge polovice 18. stoletja je potekal poštni promet med Kranjsko in Koroško le s sli. Domnevamo, da je že v 17. stoletju začela obratovati tudi druga poštna zveza s Koroško s sli, in sicer preko Jesenic in Korena na Beljak, ki je bil pomembno trgovsko središče ob

stičišču več prometnih poti. Na razpolago je podatek, da je bilo leta 1612 na relaciji Ljubljana - Beljak odpravljenih 691 pisem in 6 funtov paketov.

Tudi v 18. stoletju je bila organizacija poštних zvez in prometa usmerjena na glavne cestne povezave. Na podlagi resolucije z dne 21. julija 1752 je cesarica Marija Terezija ukinila stanovske sle in vpeljala redno poštno zvezo med Ljubljano preko Kranja in Ljubelja v Celovec ter nastavila nove poštne sle, ki so jih plačevali iz deželnoknežje blagajne. Ni pa bil sprejet predlog, da bi potekala poštna povezava s Koroško preko Jesenic, Korena in Beljaka v Celovec. Temu je namreč nasprotoval poštni upravitelj v Ljubljani Franc Dominik Müllbacher, ki je pripominjal, da je ta zveza za skoraj 19 do 20 milj daljša, za kar bi potrebovali še najmanj enega konja, pošta pa ne bi šla hitreje, ker sta oba kraja od Kranja različno oddaljena. V naslednjem desetletju je postala poštna zveza v Celovec tudi že jezdna.

Redno poštno zvezo med Ljubljano in Beljakom so vzpostavili šele nekaj desetletij pozneje. Pošta je še nadalje prenašal sel, ki je prihajal in odhajal iz Kranja ob tistih dnevih kot redna pošta v Celovec. Tako je poštni sel iz Kranja odhajal vsako nedeljo in četrtek v Ljubno, Radovljico, na Javornik in Jesenice ter prihajal ob torkih in sobotah nazaj, plačevali pa so ga iz deželnoknežje blagajne.

Leta 1771 sta Anton Deiller z Jesenic in Matija Egger iz Podkorena prosila deželno glavarstvo na Kranjskem, da bi smela vzpostaviti in vzdrževati redno pošto med Kranjem in Beljakom. Poudarjala sta predvsem javno korist, zlasti glede naraščajočih komercialnih zahtev in potreb po povezavi med avstrijskim Primorjem, Tirolsko in Salzburgom. V primerjavi s težko prehodnim Ljubeljem, preko katerega v zimskem času več mesecev ni bil mogoč promet, je imela cesta čez Korensko sedlo precejšnje prednosti; bila je dosti bolj položna in ni bila izpostavljena plazovom. Predvidela sta dve poštni postaji, na Jesenicah in v Podkorenu, ter zaprosila za izravnavo poštних razdalj na odseku Kranj - Jesenice - Podkoren - Beljak, in sicer tako, da se bo za odsek Kranj - Jesenice štela dvojna poštna razdalja, za odseka Jesenice - Podkoren in Podkoren - Beljak pa poldruga poštna razdalja. Glede izdatkov za redno poštno zvezo sta bila mnenja, da bi se lahko krili iz dohodkov poštne pristojbine. Njunega predloga niso upoštevali in še leta 1783 je deželni glavar na Kranjskem zatrjeval, da redna poštna zveza med Ljubljano in Beljakom ni potrebna. Zadoščala naj bi zveza, ki je že obstajala med Salzburgom, Beljakom in Trbižem in je vodila naprej v Kanalsko dolino, Trst in Gorico.

Nasprotno pa je grof Edling, ki je istega leta po naročilu deželnega glavarstva opravljal vizitacijo vseh poštних postaj na Kranjskem, opozoril na nujnost boljše povezave z Beljakom. V svojih predlogih se je skliceval na velik promet in druge trgovske razloge ter opozarjal na že omenjene prednosti korenske ceste. Pripravil je načrt poštne zveze, po katerem naj bi bilo od Kranja do Beljaka šest in pol poštних razdalj, ob tej cesti pa naj bi postavili tri poštne postaje. Edlingov predlog so v celoti sprejeli in v naslednjih letih vpeljali jezdno pošto med Ljubljano in Beljakom.

Poštno postajo so postavili na Otoku pri Podvinu (do leta 1835 se v deželnih šematizmih navaja kot kraj poštne postaje "Safnitz"), kjer je bil prvi poštar Janez Globočnik, kmet iz Zgornjega Otoka. V deželnem šematizmu za leta 1795, ki prinaša prvi uradni seznam poštne zveze, poštne postaje, poštarjev, poštne razdalje in število milj med posameznimi postajami (1 milja je znašala 7585,94 m) na Kranjskem, se na Otoku omenja poštar Mihael Čuk. Od Kranja do Otoka so računali eno poštno razdaljo (2 milj).

Drugo poštno postajo ob korenski cesti so postavili najprej na Savi pri Jesenicah, kjer je bil kratek čas poštar Valentin Ruard, znani lastnik gorenjskih rudnikov in fužin. Na podlagi dekreta generalnega poštnega mojstra Johanna Wenzla Paara z dne 12. oktobra 1788, so poštno postajo prestavili na Jesenice in jo poverili Antonu Deillerju. Ta je pod težkimi pogoji vodil pošto v času francoskih vojn vse do leta 1819, ko jo je zaradi visoke starosti prepustil Luki Kersteinu in njegovi ženi Heleni. Junija 1857 so poštno postajo dodelili Simonu Šraju, ki jo je vodil do izgradnje železniške proge Ljubljana - Trbiž leta 1870, torej do ukinitve poštne postaje. Novi poštni urad pa je 1875 prevzel njegov sin Alojz. K okolišu dostavne pošte so spadale Jesenice, del Breznice in Gorij, Koroška Bela in Dovje.

Od Otoka do Jesenic so računali eno in pol poštne razdalje (3 milje) in prav toliko od Jesenic do naslednje poštne postaje v Podkorenu, ki jo je sprva upravljal Matija Egger. Pri Rasingerju, po domače "Čošeljnu", v Zgornjem Korenu je delovala poštna postaja skoraj 70 let. Pri hiši se je ohranila tudi zanimiva zbirka poštne predmetov od portretov poštarjev, postiljonske in poštarke uniforme, žigov poštne postaje do postiljonskega roga, ki predstavljajo dragocen vir za poznavanje poštne preteklosti pri nas. Lovrenca Rasingerja je leta 1818 nasledil sin Alojz, leta 1857 pa vnuk Miha.

Poštni promet na odseku Podkoren - Beljak je upravljal poštar iz Beljaka. Iz Ljubljane do Beljaka so računali 7 poštne razdalje (14 milj).

Na obravnavanih poštne postajah so izmenjavali konje, vozove ter postiljone rednih (voznih, pisemskih in jezdnih) ter izrednih pošt (voznih in štafet). Na postajah so prevzemali in oddajali poštne pošiljke, tu so vstopali in izstopali potniki. Združene so bile z velikimi hlevi za konje, gospodarskimi poslopji in gostilnami, kjer so dobili popotniki hrano in prenočišče. Po predpisih iz leta 1706 in iz kasnejšega časa je morala imeti vsaka poštna postaja za vozno in jezdno pošto na razpolago najmanj 6 konj in 2 voza, ki so ju imenovali "koleslja" z vso potrebno opremo. Vzdrževale so poštne zveze vedno samo s sosednjima postajama.

Z dograditvijo vozne ceste čez Koren je bilo tudi na tej cesti mogoče uvajati poštne vozove. Že sredi 18. stoletja so prevoz potnikov na poštne ceste vključili med poštne storitve. Postal je sestavni del poštnega regala in pošta je sama prevzela prevažanje potnikov. Prevažanje s pošto je bilo drago, a zelo ugledno. Zasebni prevozniki so smeli voziti potnike le še po stranskih cestah, če pa so potniki želeli

Ladislav Beneš; skica ceste na Korensko sedlo in hiše ob njej (23. avgust 1879)

potovati na poštnih cestah, so morali na prvi poštni postaji prestopiti na poštni voz.

V skrbi za razvoj potniškega prometa se je cesarica Marija Terezija zavzemala za to, da so uvedli na glavnih cestah poštne vozove - diligence, ki so prihajale in odhajale vsak teden ob določenem času in so sprejemale potnike in poštne pošiljke, to je pisma in pakete do 20 funtov teže. Na cestah čez Gorenjsko na Koroško so začele voziti diligence ob koncu 18. stoletja.

Prizadevali so si, da bi celoten prevoz potnikov preusmerili na diligence. Zato so prepovedali, da bi z redno pisemsko pošto prevažali tudi potnike. Šele leta 1789 je lahko na redno vozno pisemsko pošto prisedel tudi po en potnik, toda le na večjih poštnih postajah. Moral pa je plačati posebej še stroške za konja, ki so ga dodatno pripravili.

Poštarje za prevoz potnikov so določali na osnovi prevožene razdalje, obremenitve voza, vrste vozila, števila konj ter postiljonov in so bile zelo visoke. Tarifa za vožnjo s parom konj za eno poštno razdaljo, npr. Kranj - Otok je po podatkih iz leta 1773 znašala 45 krajcarjev in so jo do konca stoletja še nekajkrat zvišali tako, da je znašala 1 goldinar. Posebna napitnina je pripadala tudi postiljonu in to od ene poštarje razdalje s parom konj 17 krajcarjev. Ceno potniškemu prevozu so močno zvi-

ševala še plačila za mazanje koles, mitnine in mostnine ter razne druge pristojbine.

Ščasoma so se razvili poštni vozovi različnih oblik in velikosti in so jih glede na njihov pomen tudi različno imenovali.

Ob koncu 18. stoletja je redna poštna zveza na relaciji Ljubljana - Beljak obstajala dvakrat na teden (do Kranja je prihajala skupaj s celovško pošto), odtod pa je nadaljevala pot proti Beljaku ob torkih med 8. in 9. uro zvečer in ob sobotah ob 11. uri, iz Beljaka pa je prihajala v Kranj istega dne in takoj nadaljevala pot proti Ljubljani. Poleg redne pošte so uporabljali za nujne primere tudi štafete, ki so bile posebej naročene in niso smele imeti nobenih daljših postankov na poštinih postajah; pot so morale nadaljevati tudi ponoči. Postiljoni na konjih so prenašali pisma in manjše pošiljke na najhitrejši možni način. Štafete so postale posebno številne na beljaški relaciji ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja. Leta 1848 je šlo skozi Jesenice povprečno 7 štafet na dan in je morala jeseniška poštna postaja prisilno najemati v bližnji okolici tudi do 54 konj na dan.

Povečan poštni promet v prvi polovici 19. stoletja je zahteval več povezav. Od leta 1814 je iz Ljubljane čez Gorenjsko v Beljak, Salzburg in na Tirolsko obstajala trikrat tedensko pisemska vozna zveza. Leta 1849 so vpeljali petkrat tedensko jezdno pisemsko pošto, ki je potrebovala od Ljubljane do Beljaka več kot 13 ur. Leta 1850 je začela trikrat na teden obratovati redna brza vozna pošta. Na voznem redu iz leta 1865 je že označena vsakodnevna vozna zveza, na katero je lahko prisedlo sedem potnikov.

Prihod vozne pošte v Podkoren je po pripovedovanju svojega strica na zanimiv način opisal Jožef Volc: "Bila je ta vozna pošta - rekli so ji ajlbogen - res posebnost prve vrste za ta naš gorenji gorenjski kot. Korenci so imeli ajlbogen kakor za malika. Vse je gledalo nanj in vanj, kadar je pridrdral v vas. Za javno uro je bil. Le en glas je šel vsak dan dvakrat po vasi, ko je zatrobil poštni rog: Ajlbogen je že tukaj! Zvečer je odšel iz Ljubljane - do Podkorena je bilo plačati nekaj čez 6 gl. - in zjutraj je že stal pred Čošeljnom. Po kratkem postanku se je potem počasi pomikal gor na prelaz in tam čez na Koroško. Zgodilo se je pa tudi, da je moral včasih zimski čas čakati do dva dni, dokler niso delavci odmetali ceste in prekopali zametov. Zvečer ob 9. je pa ajlbogen že spet priropotal ali pricingljjal dol s Korena, pri Čošeljnu izmenjal konja - pa hajd dalje do Jesenic, kamor je došel o polnoči - do Otoka ob 3. - do Kranja ob 6. - in zjutraj ob 9. je bil v Ljubljani. Na vsaki postaji se je izmenjal tudi postiljon, ne le konji. Moral pa je včasih tudi gospod postiljon s svojega kozla na konja, ako se je želelo peljati več potnikov. V poštnem vozu so bili namreč samo štirje sedeži in enega je zasedel po navadi še konduktor. Ta je bil v očeh ljudi velik gospod, ker je varoval poštno denarne pošiljatve in je bil sploh odgovoren pri prevozu za vse. Ako pa ni bilo dovolj potnikov, je dovolil gospod konduktor tu in tam tudi kakemu študentu, da je smel prisesti v voz, dokler je bil v njem prostor...".

Pomemben mejnik za pošto je pomenila izgradnja železniškega omrežja. Povsod tam, kjer so zgradili železniško progo, so začeli opuščati stare poštno postaje, veliko postiljonov, prevoznikov in drugega osebja na poštinih postajah pa je bilo ob izdaten vir zaslužka. Ko so leta 1870 zgradili železniško progo Ljubljana - Jesenice - Trbiž - Beljak, je kmalu prenehala poštna zveza po poštni cesti čez Koren. Postopoma so odpravili poštno postaje na Zgornjem Otoku (1871), na Jesenicah (1875) in v Podkorenu (1878). Spremenili so jih bodisi v poštno urade, npr. na Jesenicah, ali pa so v bližnjih, navadno večjih krajih ustanovili nove pošte. Tako so namesto ukinjene poštno postaje na Zgornjem Otoku uredili pošto v Lescah, namesto opuščene poštno postaje v Podkorenu so odprli pošto v Kranjski Gori, na Dovjem in v Mojstrani.

LITERATURA

- Ivan Grafenauer, Celovski rokopis iz Rateč, podružnica beljaške prafare pri Mariji na Zilji, SAZU, Razred II, Razprave III, Ljubljana 1958, str. 16, 24.
- Marin Wutte, Kärntens Wege zum Meer in älter und neuer Zeit, Carinthia I, 1943, zv. 2-3, str. 68.
- Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965.
- Jožef Volc, Podkoren: Črtice iz preteklosti vasi in gorenjske Doline, Ljubljana 1938.
- Majda Žontar, Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh, Kranjski zbornik 1975, Kranj 1975, str. 177-184.
- Majda Žontar, Razvoj poštno službe na Gorenjskem do prve svetovne vojne, razstavni katalog Gorenjskega muzeja, Kranj 1977, str. 3-60.
- Majda Žontar, Razvoj poštnega prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne, PTT arhiv 21, Beograd 1978/1979, str. 69-119 in tam navedeni viri in literatura.

ZUSAMMENFASSUNG

Von größerer Bedeutung wurde der Weg über Koren (Wurzenpaß) erst im 14. Jh. Die Gründe dafür liegen in der späten Kolonisation des Ober-Save Tals, aber die Verkehrsverbindungen zwischen Ljubljanabecken und Kärnten über Ljubelj (Loiblpaß) und Jezerski vrh (Seeberg Sattel) wurden schon früher hergestellt. Bis zum Ausbau der Fahrstraße in den zwanziger Jahren des 18. Jh. war die Saumfahrt Hauptform des Verkehrs. Im Jahre 1726 wurde die Straße Kranj-Naklo-Podvin-Zabreznica-Javornik-Jesenice-Podkoren und weiter über Korensko sedlo nach Villach für die Haupthandelsstraße verkündigt und für den Fahrverkehr wiederinstandgesetzt. Damit wurde die Straße zwischen Ljubljana und Villach im Jahre 1783 auch für den regelmäßigen Postverkehr befahrbar. Sie wurden mit den Poststationen in Otok bei Podvin, Jesenice und in Podkoren eingerichtet, damit die Pferde, Wagen und Postillione ausgetauscht werden konnten. Die Postverbindung ermöglichte bis zum Ausbau der Gorenjsko Bahnstrecke Ljubljana-Jesenice-Tarvis im Jahre 1870 den regelmäßigen Brief- und Personenverkehr, als auch den Sonderpostverkehr.

Damjan Jensterle

stari grehi

*1.
s komolci odpira vrata
ker ima polne roke
vedno vse takoj mu rata
le karte daje na obroke*

*ne bi verjel da so madež
stari grehi čas pa nov
bodi pošten in vse kar ukradeš
v mraku čez vrt prinesi domov*

125 LET GORENJSKE PROGE

SVARILO!

Prepovedano je stopati na železno cesto in obcestje, poškodovati cesto in njene naprave, odpirati cestne pregraje, pustiti živino na cesto, da se pase brez varha, motiti napeljavo telegrafa in zoperstavljeni se železničnim služabnikom. Kdor bi storil kaj takega, bo kaznovan z vso postavno ojstrojtjo.

Tablo s tem napisom so našli v grušču ob gorenjski progi blizu Podnarta; 14. decembra 1995 bo preteklo 125 let od otvoritve te za Gorenjsko tako važne proge. Ta proga je pravzaprav omogočila razvoj Jesenic. Ravno zato, ker je proga omogočala prevoz železarskih izdelkov k porabnikom, je Kranjska industrijska družba opustila fužine v oddaljenih dolinah in vso svojo dejavnost skoncentrirala na Savi in Javorniku. Pri tem je treba upoštevati, da so takrat rudo in oglje pridobivali v naših krajih in da je bila pravzaprav edina pogonska energija tekoča voda rek in potokov. Vodo za pogon in deloma tudi rudo in oglje so sicer imeli tudi Bohinj, Radovna, Železniki in Kropa, ki pa niso imeli možnosti prevoza svojih izdelkov po železnici.

Gorenjsko progo je zgradila delniška družba "Cesarsko kraljeva privilegirana železnica cesarjeviča Rudolfa" (na kratko Rudolfova železnica, s kratico KRB) in je bila prva železnica na Slovenskem, ki ni bila v lasti delniške družbe "Južna železnica". Preko ozemlja današnje Slovenije je namreč že leta 1857 stekla proga Južne železnice od Dunaja do Trsta, od katere so se odcepile proge Pragersko - Budimpešta (1860), Zidani Most - Zagreb - Sisak (1862) in Maribor - Celovec (1863) - Beljak (1864). Odsek te proge od Gradca do Celja je bil zgrajen že leta 1846, do Ljubljane pa leta 1849.

Delniška družba Južna železnica je zgradila tudi pristanišče v Trstu in je imela s tem praktično monopol nad avstrijsko pomorsko trgovino. Razen tega je imela med Donavo in Jadranom prednostno pravico in dolžnost za nadaljnjo izgradnjo železniškega omrežja. Ker je bila v glavnem v lasti neavstrijskih delničarjev, glavni

delničarji so bili Rothschildi, ni imela avstrijska država skoraj nobenega vpliva na njeno poslovanje. Njena tarifna politika je bila za takratno Kranjsko neugodna, celo katastrofalna. Po dograditvi omenjenih prog družba ni kazala nobene volje, da bi na Slovenskem zgradila še kakšno železnico.

Dne 18. 8. 1864 je trgovinsko ministrstvo z Dunaja poslalo ljubljanski trgovski zbornici osnutek načrta za nadaljnjo izgradnjo železniškega omrežja in zahtevalo o tem izjavo. Odbor pod vodstvom V. C. Supana, ki ga je izvolila ljubljanska zbornica, je sestavil 28. 10. 1864 o tem poročilo. Odbor se je strinjal s predlaganimi programi, pripomnil pa je, da v načrtu ni proge Beljak - Ljubljana. Zato je odbor v svojem poročilu navedel, kaj vse pridobivajo na Gorenjskem in zahteval izgradnjo te proge. Supanovo poročilo je dopolnil brat dr. Janeza Bleiweisa, trgovec Jože Bleiweis, s predlogom za podaljšanje gorenjske proge čez Dolenjsko do Karlovca. Zbornica je oba predloga sprejela, vendar tega na Dunaju niso upoštevali. V Ljubljani so zato sestavili mešani akcijski odbor, v katerem so bili glavni člani zbornični svetnik trgovec V.C. Supan, zbornični tajnik, poslanec dr. Lovro Toman in ljubljanski župan dr. Costa.

Dr. Lovro Toman se je v deželnem zboru že 19. 12. 1865 in še 29. 1. 1866 zavzemal za zgraditev gorenjske proge, pri čemer je poudaril, da je Gorenjska po zgraditvi obdravske proge na Koroškem prometno povsem izolirana. Temu je nasprotoval dr. Dežman, ki je trdil, da gorenjska proga ni potrebna in da je tudi Južna železnica napravila pravo opustošenje in uničila prevoznitvo. Deželni zbor pa je na zaključni seji 29. 1. 1866 Tomanov predlog sprejel, dr. Toman pa se je od takrat naprej boril za gorenjsko progo v dunajskem parlamentu. V Ljubljani so naročili izdelavo načrtov za gorenjsko progo gradbenemu inšpektorju Francu Kazdi.

Dr. Lovro Toman je tudi odločilno vplival na potek gorenjske proge, vendar pa ni dočakal otvoritve, saj ga je 15. 8. 1870, pet dni po triinštiridesetem rojstnem dnevu, pobrala pljučnica. Pozneje so mu očitali, da je koncesijo prodal tujcem. Dr. Toman je dosegel, da je proga od Ljubljane do Otoč speljana desno od Save, saj v tem delu ležijo kraji z razvito industrijo in obrtjo, čim bolj pa se je proga približala tudi Škofji Loki in s tem Poljanski in Selški dolini. Tudi Kropa in Kamna Gorica sta imeli sorazmerno blizu postajo v Podnartu. Od prometa odrezan je zato ostal Tržič; predlog Tržičanov, da bi trasa od Kranja navzgor potekala preko Naklega, Kovorja in Begunj na Žirovnico, ni bil upoštevan tudi zaradi globokih jarkov Tržiške Bistrice in Peračice, ki bi jih bilo treba premostiti z visokimi mostovi.

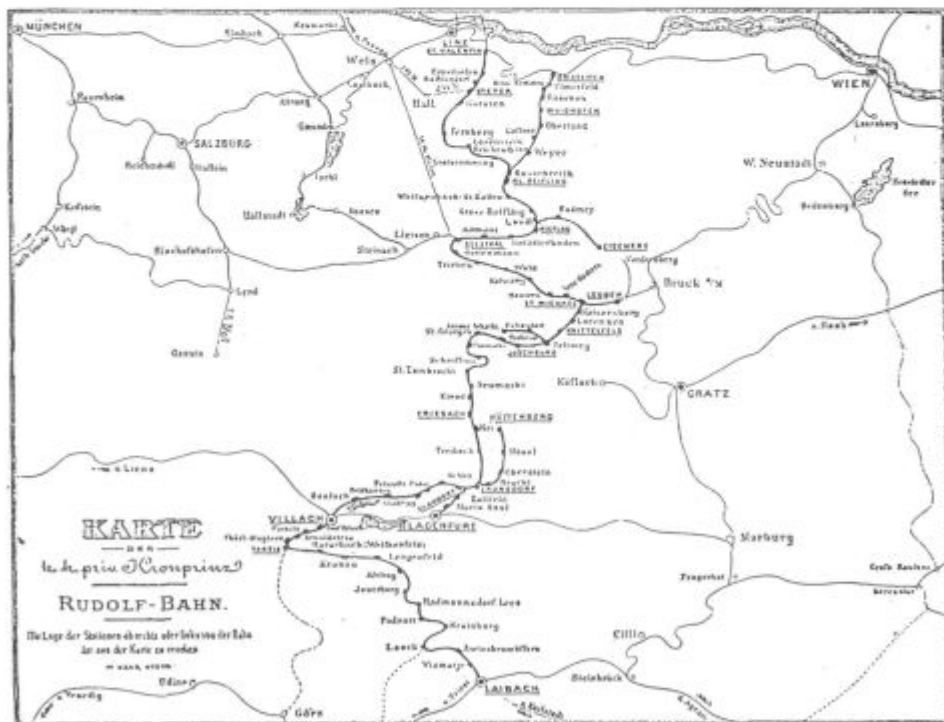
Trgovinskemu ministrstvu so predložili prošnjo za dovoljenje za začetna dela 21. 2. 1867 in 27. 6. 1867 so dobili začasno koncesijo. Ing. Pribil je tako začel 2. 9. 1867 trasirati progo. Dr. Lovro Toman pa je v dunajskem parlamentu dosegel, da je bil 9. 7. 1868 sprejet zakon o pogojih in ugodnostih za železniško podjetje Ljubljana - Trbiž s priključkom na omrežje Rudolfove železnice. Vendar je bilo treba še dobiti privoljenje Južne železnice, ki je imela v tem prostoru prednostne pravice.

18. 8. 1868 so od uprave Južne železnice zahtevali izjavo o tem in ji dali rok štiri mesece za odgovor. Odgovora ni bilo, zato so morali počakati do izteka roka in po 8. 12. 1868 so se začeli pogajati z gradbenimi konkurenti.

Na licitacijo so prišli trije: Ljubljanski konzorcij z V. C. Supanom, Družba Rudolfove železnice in Stavbno podjetje G. Pongratz. Ker Rudolfova železnica zaradi avstrijske izgube Benečije in Furlanije ni mogla uresničiti povezave Beljaka z Jadranom skozi ti dve pokrajini, je bila za to zvezo še posebej zainteresirana. Zato je toliko popustila pri cenah, da je na licitaciji zmagala. Gradbeno dovoljenje je dobila 23. 2. 1869, graditev pa je prevzelo Stavbno podjetje Tomaž Brassey, bratje Klein in Karl Schwarz.

Gradnja se je začela spomladi 1869 in je bila prej kot v dveh letih uspešno zaključena. Javnemu prometu so progo izročili 14. 12. 1870.

V začetku je po tej progi vozil samo en par vlakov na dan. Odhod s Trbiža je bil ob sedmi uri, v Ljubljano je vlak prispel po pet in pol urah ob 12.35. Iz Ljubljane se je vračal ob 14.48 in je prispel na Trbiž ob 20.35. Že v voznem redu iz leta 1871 sta navedena dva para vlakov z odhodom iz Ljubljane ob 14.48 in 18.55 ter

26 Plan der Kronprinz-Rudolf's-Bahn.

Karta Rudolfove železnice iz leta 1870

prihodom na Trbiž ob 20.35 in 1.30 (Jesenice 18.25 in 23. 05). Odhoda s Trbiža sta bila ob 19.00 in 14.05 s prihodom v Ljubljano ob 0.42 in 21.10 (Jesenice 21.17 in 16.50).

Prva tri leta je proga ostala pravzaprav izolirana lokalka, saj so odcep med Trbižem in Beljakom zgradili šele leta 1873: šele s tem je gorenjska proga dobila direktno zvezo z zahodnimi deli Avstrije, Češko in Bavarsko.

Prvo pobudo za gradnjo Rudolfove železnice je dal župan gornjeavstrijskega mesta Steyr dr. Jakob Kompass; on je želel železnico, ki bi od Donave vodila do Brucka ob Muri, to je do Južne železnice. Kmalu pa so se za to idejo ogrele trgovske zbornice Gornje Avstrije, Štajerske in Koroške, pa tudi zbornice iz Trsta, Gorice in Vidma. Po stari šegi so ustanovili odbor, ki mu je pripadal tudi dr. Kompass. Ta odbor je na seji 21. 2. 1865 zaprosil, da bi njihova železnica smela nositi ime prestolonaslednika Rudolfa. 20. 7. 1867 je bila ustanovljena delniška družba z nazivom "K. k. privilegierte Kronprinz Rudolf - Bahn", kapital zanjo so si zagotovili preko Anglo - avstrijske banke. Koncesijo za graditev proge so dobili z državnim dekretom 11. 11. 1868 za dobo 90 let in to za enotirno progo.

Delniška družba "K. k. privilegierte Kronprinz Rudolf - Bahn", na kratko imenovana Rudolfova železnica, je nameravala zgraditi od Južne železnice neodvisno drugo železniško povezavo z Jadranskim morjem, važno zlasti za severne in zahodne avstrijske dežele (Gornja Avstrija, Češka pa tudi Bavarska). Izhodišči na severu sta dve in sicer Amstetten in St. Valentin ob obdonavski "Cesarice Elizabete zahodni železnici". Iz St. Valentina pri Linzu poteka proga ob Aniži (Enns) do Weyerja, kjer se združi s tisto iz Amstetena in naprej ob Aniži do Selzthala, pa ob reki Palten do prelaza Schober in naprej do St. Michaela ob Muri. Od tu je speljan priključek Južne železnice v Leoben, glavna smer pa poteka ob Muri navzgor preko Unzmarkta in za razvodjem pri Neumarktu doseže Koroško. Po Koroškem vodi proga do Šentvida na Glini (St. Veit an der Glan). Tudi tu se odcepi priključek na Južno železnico v Celovcu, proga sama pa ob Osojskem jezeru doseže Beljak, kjer se spet priključi na obdravsko progo Južne železnice Maribor - Celovec - Spittal - Dobbiaco (Toblach) - Fortezza (Franzenfeste) pod Brennerjem. Ta del Rudolfove železnice je bil zgrajen po delih, in sicer St. Valentin - Steyr in St. Michael - Beljak leta 1868, St. Michael - Rottenmann 1869 in Steyr - Weyer 1872.

Cilj družbe ni bil, da bi proga "poniknila" v Beljaku ampak, da se nadaljuje proti Jadranskemu morju. V spomenici iz leta 1865 je Rudolfova železnica predlagala zgraditev proge iz Beljaka preko Trbiža in Tablje (Pontebba) do Vidma (Udine) in naprej preko Červinjana (Cervignano) do kraja Porto Buso jugozahodno od Gradeža (Grado), kjer naj bi zgradili novo pristanišče. Ker je Avstrija leta 1866 izgubila Furlanijo in Benečijo, so v koncesiji to določbo spremenili. Rudolfova železnica naj bi zagotovila zvezo z morjem v tisti točki, ki jo bo določila avstrijska vlada. To se je uresničilo tako, da so pridobili koncesijo za gorenjsko železnico, ki je v Ljubljani

dobila priključek na Južno železnico in s tem zvezo do Trsta. Predlogi za progo od Trbiža preko Predila v dolino Soče so bili odklonjeni, ker je bila nova italijanska meja preblizu.

Gorenjska železnica je bila zgrajena leta 1870, odsek od Beljaka do Trbiža pa leta 1873. Leta 1879 pa je proga po dolini Bele dosegla italijansko mejo pri Tablji. Tam je še danes ogromna postaja, saj je sestavljena iz dveh bivših obmejnih postaj.

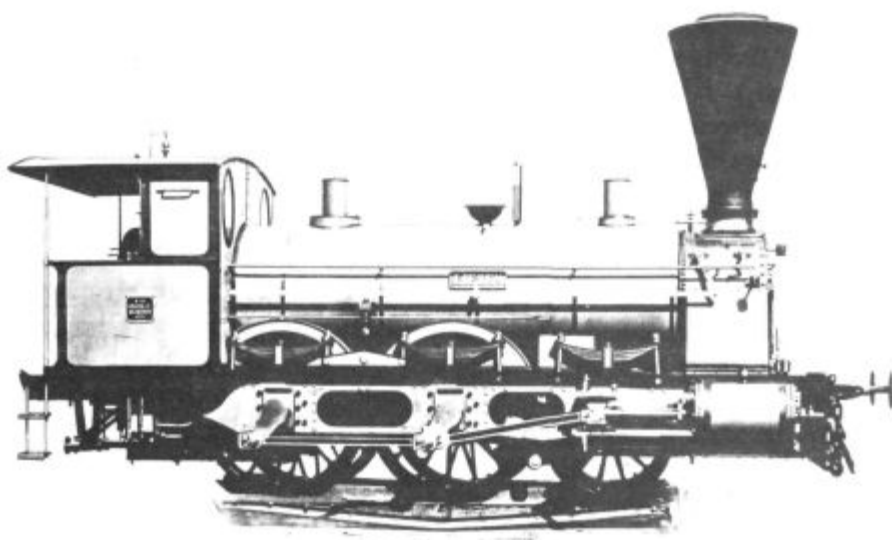
Že iz opisa trase je razvidno, da je Rudolfova železnica potekala po goratih predelih, čez najmanj tri upoštevanja vredne razvodnice (prelaz Schober 843 m, Neumarkt 892 m, razvodnica pri Ratečah 854 m), zato promet ni mogel biti poceni, saj so bile na nekaterih delih proge potrebne priprave, na drugih, bolj ravnih pa lokomotive niso bile dovolj izkoriščene. Družba si je nakopala toliko dolgov, da je leta 1880 prišla pod sekvester. Ker so bila tudi druga železniška podjetja v podobnem položaju in so zahtevala od države, naj jim plača po koncesijah zajamčene zneske, in ker je Avstrija 1873 doživela borzni polom, je bil 14. 12. 1877 sprejet zakon o posojilih pasivnim železniškim podjetjem, na splošno imenovan "sekvestracijski zakon". 4. člen tega zakona je pooblaščal vlado, da prevzame promet na tistih železnicah, ki uživajo državno jamstvo in ki v petih zaporednih letih izkoristijo čez polovico zajamčene vsote 5. člen pa je določal, da bi vrnila podjetju vodstvo prometa, če bi se položaj podjetja toliko izboljšal, da bi v treh zaporednih letih potrebovalo manj kot polovico zajamčenega zneska. Prva žrtev tega zakona je bila prav Rudolfova železnica.

Od 1. 1. 1880 je zato promet opravljala državna železnica (K. k. Staatsbahn), 1. 1. 1884 pa je bila delniška družba Rudolfova železnica tudi formalno podržavljena.

Rudolfova železnica je zaradi prej omenjenega neugodnega poteka prog naročala v glavnem trivprežne lokomotive, pri čemer se lokomotive za potniški promet niso veliko razlikovale od tovornih. V glavnem so imele tovarne lokomotive manjši premer koles, večjo rešetko in manjšo izparilno površino kot potniške. Pri oštevilčenju lokomotiv pa so prišli na čudno idejo. Lokomotive za tovarni promet so namreč dobile sode številke, potniške pa lihe.

Leta 1870 je KRB nabavila 15 lokomotiv, od tega 9 potniških in 6 tovornih; vse tovarne in 4 potniške lokomotive iz te nabave so prišle na gorenjsko progo. Potniške lokomotive so imele razpored osi 1B, to je eno tekalno os in dve vezani osi ter so imele poleg številke še imena - nemška - tudi naših krajev, izdelala pa jih je tovarna Krauss v Münchnu:

št.	tov. št.		št.	tov. št.	
31	89	Laibach (Ljubljana)	41	94	Hieflau
33	90	Tarvis (Trbiž)	43	95	Admont
35	91	Krainburg (Kranj)	45	96	Liezen
37	92	Podnart	47	97	Reifling.
39	93	Ratschach (Rateče)			

Potniška lokomotiva št. 45 "Liezen"

Ker do sedaj ni bila objavljena nobena slika teh lokomotiv, je uprava Železniškega muzeja v Ljubljani povprašala v tovarni Krauss-Maffei in uspela dobiti tovarniško fotografijo lokomotive "Liezen". Po tej fotografiji je ing. Jože Trpin, avtor risb za serijo znamk z motivom lokomotive, narisal lokomotivo št. 37 "Podnart". Znamka s to lokomotivo je izšla junija 1995.

Tovorne lokomotive so imele tri vezane osi, izdelala pa jih je tovarna Maffei v Münchnu;

št.	tov. št.		št.	tov. št.	
42	752	Kronau (Kranjska Gora)	48	755	Laak (Škofja Loka)
44	753	Save (Sava)	50	756	Bresca (Preska)
46	754	Lesce	52	757	Glan (Glina).

Naslednje lokomotive z imeni naših krajev je izdelala leta 1874 nova tovarna lokomotiv Mannhart v Mödlingu; to so bile potniške lokomotive tipa 1B:

št.	tov. št.		št.	tov. št.	
49	7	Eisenerz	53	9	Veldes (Bled)
51	8	Assling (Jesenice)	55	10	Radmer.

Tovarna v Mödlingu je za KRB izdelala tudi svoje prve lokomotive: leta 1873

tri tovarne lokomotive s tovarniškimi številkami od 1 do 3 in 1874 še tri s tovarniškimi številkami od 4 do 6.

Leta 1874 so v Winterthuru v Švici izdelali za KRB tudi 10 tovornih tendrovk, imena naših krajev so dobile naslednje lokomotive:

št.	tov. št.	
110	21	Terglou (Triglav)
112	22	Mangart
114	23	Drau (Drava).

Gorenjska železnica je povezovala Trbiž in Ljubljano ter je bila dolga 102 km. Na tej razdalji sta bila dva predora - pri Žirovnici in pri Globokem - in devet večjih mostov: čez Ziljico pri Trbižu, čez Beli potok pri Beli Peči, čez Pišnico v Kranjski Gori, trije čez Savo med Gozdom in Hrušico, čez Završnico v Mostah, spet čez Savo pri Globokem in čez Soro pri Medvodah. Hitrost je bila zelo omejena, ker so bili najmanjši polmeri krivin samo 284 m, največji vzpon pa okrog 15 ‰, med Trbižem in Belo pečjo celo 20 ‰. Izhodiščna točka proge, to je kilometer 0,000, je bila na Trbižu, zato je tudi opisana od Trbiža proti Ljubljani, pri čemer sta tudi pojma levo in desno uporabljena glede na to smer; leva stran je torej večinoma na severu oz. severozahodu od tirov.

Prvotno je imela gorenjska železnica 12 postaj. To so bile postaje: Trbiž (Tarvis), Rateče-Bela Peč (Ratschach-Weissenfels), Kranjska Gora (Kronau), Dovje (Lengenfeld), Jesenice (Assling), Radovljica-Lesce (Radmannsdorf-Lees), Podnart, Kranj (Krainburg), Škofja Loka (Laack), Medvode (Zwischenwässern), Vižmarje (Vismarje), Ljubljana (Laibach). Postajna poslopja Trbiž, Kranjska Gora, Jesenice, Podnart, Škofja Loka, Vižmarje in Ljubljana so stala na desni strani proge, Dovje, Radovljica-Lesce, Kranj in Medvode pa na levi strani. Ne glede na ime pa postaja Radovljica-Lesce ni stala pod mestom Radovljica, ampak v Lescah (danes postaja Lesce-Bled). Prva je bila dodana postaja z nakladališčem Javornik (Jauerburg), ki je že vrisana na karti Rudolfove železnice in navedena v voznem redu 1871.

Ukinjeni del od Trbiža do Jesenic je opisan, kot da še obstoja: S postaje Trbiž (danes Tarvisio centrale) pri Kokovi (Cocchau) na nadmorski višini 731 m napravi proga v ostem loku pol kroga proti jugu in potem proti zahodu ter pri tem premosti Ziljico (Slizza), se obrne nazaj proti severovzhodu, pa spet proti jugozahodu, prečka glavno cesto, Beli potok (Rio bianco), kjer je bila pod Avstroogrsko meja med deželama Koroško in Kranjsko, Črni potok (Rio nero) in vodi do točke južno od Bele Peči. Od tod poteka po severnem pobočju hriba južno od ceste skoraj točno proti vzhodu do sedanje državne meje. (Še vedno se da videti, kje trasa prečka cesto proti Trbižu in most čez Jezerski potok nad potjo proti Belopeškim jezerom.) Prvotna postaja Rateče-Bela Peč leži še na italijanski strani. Na naši strani državne meje doseže proga svojo najvišjo točko okrog 854 m nad morjem.

Železniška postaja v Trbižu leta 1870

Od državne meje poteka proga južno od Rateč po Ledinah in južno od Bajerja - tu je tudi poznejša jugoslovanska obmejna postaja Rateče-Planica - proti vzhodu južno od Zelencev in Podkorena, v nivoju prečka (ukinjeno) cesto v Kranjsko Goro in doseže postajo Kranjska Gora. (Točno na trasi železnice stoji zdaj hotel Kompas.) Vzhodno od postaje prečka proga Pišnico (most še stoji) in cesto ter južno od ceste poteka mimo Loga in Gozda, kjer spet prečka Savo (most, ki je bil blizu cestnega mostu, je zdaj na koprski prog). Pri zadnjih hišah v Gozdu, pri Zimovih, proga spet dvakrat v nivoju prečka cesto in takoj za tem premosti Savo. Približno dva kilometra poteka tik pod hribom, nato spet preide na levi breg Save, ki ga ne zapusti skoraj do Otoč (mostova še stojita). Za postajo Dovje proga spet dvakrat v nivoju prečka cesto in ob Savi doseže Jesenice.

Na tem odseku so pozneje postavili že omenjeno postajo Rateče-Planica ter postajališči Podkoren in Gozd-Mrtuljek, ob gradnji karavanske železnice pa še postajo Hrušica z delavnicami. Trase od Jesenic do Ljubljane ni treba posebej opisovati, saj proga še obstaja in to večinoma na prvotni trasi. Pri elektrifikaciji je bilo nekaj preostrih krivin malo zravnanih in od Reteč proti Medvodam je trasa nekaj sto metrov pomaknjena v levo, drugih sprememb, razen obvoznega tira mimo postaje Škofja Loka, pa ni. Omeniti je treba samo še, da je bila v Podnartu pomožna

kurilnica, saj se od tam proti Jesenicam začenja tak vzpon, da ga takratne lokomotive niso zmogle same in so dobivale priprego.

Od Jesenic do Ljubljane so poznejšega datuma postaja (danes postajališče) Radovljica, postajališče Globoko, postaja (danes postajališče) Otoče, že ukinjeni postajališči Besnica in Št. Jošt, pa postajališča Žabnica (ukinjeno), Reteče in Medno (ukinjeno), v zadnjem času so uveljavili postajališče Litostroj. Končna postaja je bila Ljubljana-Gorenjski kolodvor v Šiški na 300,3 m nadmorske višine. Tu je bila poleg postajnega poslopja tudi kurilnica in blagovno skladišče z razkladalno klančino. Priključek na Južno železnico je izsililo vojno ministrstvo.

Postaja Ljubljana-Šiška je za potniški promet že nekaj časa ukinjena, v kurilnici in v bivših prostorih železničarske šole pa urejajo železniški muzej. Ko bo odprt za javnost, bomo v njem lahko videli bivšo jeseniško vzhodno postavljalnico za kretnice in signale in pa najstarejšo ozkotirno lokomotivo na Slovenskem, K3 s konjiške železnice. Tudi ta lokomotiva je tesno povezana z Jesenicami, saj je skoraj trideset let sopihala po železarni pod oznako O-IV.

Ostane še opis postaje Jesenice, ki je na vsej gorenjski progi doživela največ sprememb, s krajem vred.

Zaradi vseh sprememb, ki so se zgodile na Jesenicah, je treba razen postaje same vsaj deloma opisati tudi kraj. Nekako do gradnje karavanske in bohinjske železnice v začetku 20. stoletja je bila najvzhodnejša točka Jesenic nekje tam, kjer je zdaj hotel Korotan. Tam je tudi državna cesta zavila proti jugu na Savo. Žal na načrtu železniškega vodovoda "Ukova" iz leta 1882 in postaje Jesenice iz leta 1897 niso vrisane okoliške hiše; te so vrisane šele na načrtu razširjene postaje, in sicer so tri najbolj vzhodne hiše Plahutarjeva (hotel Korotan), Mesarjeva in Tancarjeva; še od teh sta bili Mesarjeva in Tancarjeva hiša zgrajeni šele leta 1906. Od tod proti vzhodu pa so bila polja, ledinsko ime tega predela je Spodnje Polje. Stanko Hladnik v "Kroniki jeseniške postaje" o tem piše takole: "Z gradnjo novega kolodvora so bili uničeni najlepši travniki, vrtovi in njive. V bližini kolodvorskega poslopja je bil velik ribnik, vse od Mesarjeve hiše naprej do Romavha (zdaj je tam Osnovna šola Prežihovega Voranca in kopališče, op. p.) pa je bilo najlepše jeseniško polje s številnimi kozolci in kolovozi."

Najbolj zahodna (uvozna) kretnica jeseniške postaje iz trbiške smeri je bila postavljena nekaj metrov vzhodno od državne ceste na naselje Sava, to je nasproti Mesarjeve hiše, ki je takrat še ni bilo. Postaja je imela prvotno samo štiri tire, postajno poslopje pa je stalo na desni strani proge, pravzaprav na Savi. Da je dobila postaja ime po Jesenicah, je verjetno odločilo dejstvo, da so bile Jesenice trg, Sava pa samo naselje.

Postajno poslopje je stalo skoraj pred Ferjanovo hišo; danes so tam tiri v letih 1905/1906 razširjene postaje. V nekdanji Ferjanovi hiši je bila pozneje Humrova restavracija, zdaj pa v njej prodajajo pohištvo. Iz načrta razširjene postaje se da

razbrati točna lokacija tega prvega postajnega poslopja. Središče poslopja je bilo od severozahodnega ogla Ferjanove hiše oddaljeno cca 40 m proti severu in cca 11 m proti vzhodu. Ta simetrala sever - jug je bila od izhodišča proge na Trbižu oddaljena 38,457 m in je bila ob gradnji druge povezave s Trstom izbrana za končno točko karavanške železnice (km 43,954) in začetno točko bohinjske železnice (km 0,000). Odsek, imenovan "Karawankenbahn" vodi od Celovca do Jesenic s stranskim (!) odcepom iz Področce do Beljaka, "Wocheinerbahn" pa vodi od Jesenic do Nove Gorice.

Postaja Rudolfove železnice je nastala na parcelah Janeza Ferjana, Franca Papeža, Janeza Pšenice st. in Kranjske industrijske družbe. Postajno poslopje in ostale naprave so začeli graditi jeseni leta 1869, dela pa so bila končana oktobra leta 1870. Postaja sama je bila dolga 521,5 m.

Za planiranje postajnega platoja, za kar je bilo potrebnega precej nasipnega materiala, so ta material izkopal kar severno od postaje. Tako sta nastala jarka, ki sta segala od cestnega prehoda na zahodu skoraj do konca postaje na vzhodu. Na načrtu postaje sta označena kot "Materialgraben". Zaradi ilovnatega terena se je v jarkih nabrala voda in tako je nastal tisti ribnik, o katerem še danes govorijo stari Jeseničani. Podobne, samo manjše in suhe jarke je še danes mogoče opazovati na levi strani proge med Žabnico in Škofjo Loko.

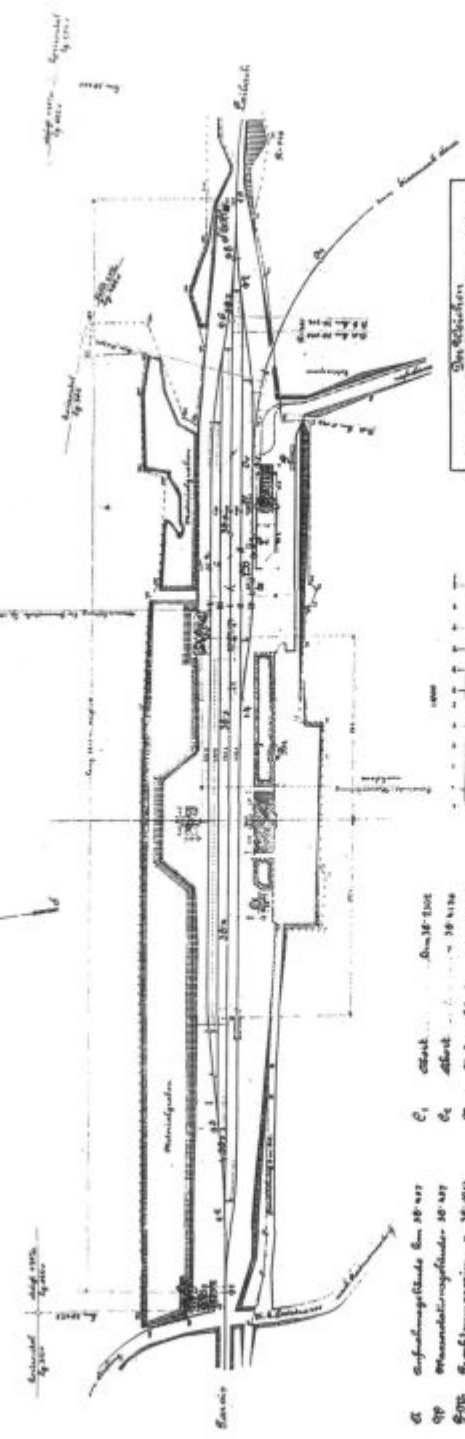
Postajno poslopje je bilo podobno tistemu v Podnartu ali Škofji Loki; podrla so ga koncem avgusta 1905. leta, ko se je znašlo sredi novih tirov. Material je odkupila Kranjska industrijska družba in poslopje v isti obliki postavila ob vhodu v železarno; v stavbi je danes OTK, je pa tako nadzidana in obzidana, da se da prvotno obliko samo slutiti. Poslopje je bilo dolgo 30,2 m, široko v sredini 12 m, čez kraka pa po 10 m. V isti osi nasproti postajnemu poslopju, na levi strani proge je stal vodni stolp, podoben vodnemu stolpu v Podnartu (tam vodni stolp še stoji, kurilnica pa je porušena). Dolg je bil 14 m in širok 5,7 m. Vodo je dobival iz Ukove, rabili pa so jo za postajo in za opremo lokomotiv. Ob prvem tiru 93 m od sredine postajnega poslopja proti vzhodu in ob drugem tiru 92 m proti zahodu sta stala napajalnika s čistilnim jaškom za čiščenje ognja. Vodovod iz Ukove so zgradili že ob gradnji postaje, vendar o tem niso znani dokumenti. Pač pa obstoja načrt o predelavi tega vodovoda z datumom 25. V. 1882, naslov pa je "Project über Auswechslung von Asfaltrohren bei der Wasserleitung in Assling" (Projekt o zamenjavi asfaltnih cevi pri jeseniškem vodovodu).

Za vsak primer je bil na Potokih še pomožni napajalnik, ki pravzaprav še obstaja. Nekaj metrov zahodno od železniškega prehoda je ob poti v vas nasip, na vrhu katerega teče studenec; ta nasip se konča tik ob progi in voda pada dol ter teče pod progo in cesto proti Savi. Tukaj je bilo treba samo nastaviti žleb in voda je tekla naravnost v zalogovnik lokomotive.

Station Essling

K. E. Schenck, Bauingenieur

Stations-Bauwerk - Essling

- 61 Aufstellungsbauwerk 10 412
- 62 Wasserleitungsbauwerk 10 412
- 63 Fundamentbauwerk 10 412
- 64 Seitenmauer 10 412
- 65 Fundamentbauwerk 10 412
- 66 Fundamentbauwerk 10 412
- 67 Fundamentbauwerk 10 412
- 68 Fundamentbauwerk 10 412
- 69 Fundamentbauwerk 10 412
- 70 Fundamentbauwerk 10 412
- 71 Fundamentbauwerk 10 412

No.	Menge		Preis		Bem.
	q	m	fl.	kr.	
1	1	1	1	1	1
2	1	1	1	1	1
3	1	1	1	1	1
4	1	1	1	1	1
5	1	1	1	1	1
6	1	1	1	1	1
7	1	1	1	1	1
8	1	1	1	1	1
9	1	1	1	1	1
10	1	1	1	1	1

Náčrt železniške postaje na Jesenicah iz leta 1897

81 m od sredine vodnega stolpa proti vzhodu je bilo skladišče premoga, dolgo 19,15 m in široko 7 m. Preden je bil leta 1893 zgrajen 5. tir, je bila širina skladišča 12 m. 110 m od postajnega poslopja proti vzhodu je bilo skladišče s klančino, dolgo 19,9 m in široko 6,5 m, 20 m proti zahodu pa je bilo stranišče. V skladiščnem tiru je bila tudi 6 m dolga tirna tehtnica. Dva metra levo in desno od postajnega poslopja so bile cvetlične grede in vrtovi, na zahodni strani 19 in na vzhodni strani 65 m dolgi. 227 m od postajnega poslopja proti zahodu je pri uvozni kretnici stala čuvajnica, v kateri je deloval zaporničar ob cestnem prehodu; 295 m proti vzhodu pa je ob izvozni kretnici v smeri proti Ljubljani stala signalna utica.

Kot že omenjeno, so leta 1893 zgradili 5. tir na severni strani postaje, že leta 1889 pa so zgradili odcep za železarno, ki se je odcepil od skladiščnega tira. Ta industrijski tir je bil prvih 36 m še vodoraven, nato pa je padal proti železarni s 25‰. Po pogodbi s KID je v železarno vozila železnica s svojim strojem in osebjem. Obratno dovoljenje je izdalo Okrajno glavarstvo v Radovljici 14. 8. 1890. Pred tem je železarna odvažala surovine in dovažala izdelke z volovsko vprego.

Zgodovina gorenjske proge nazorno kaže, kako je proga vplivala na kraje ob njej in kako so zgodovinski dogodki vplivali na prometne tokove in s tem na usodo proge. Zaradi spremembe mej leta 1866 je do gradnje sploh prišlo, razmejitev po 1. svetovni vojni pa je povzročila hiranje gornjesavskega dela proge in končno leta 1966 celo ukinitve. Jesenice same so se z gradnjo proge začele šele razvijati, dodaten polet pa so dobile z takozvanimi alpskimi progami v začetku tega stoletja; po karavanški in bohinjski progji so pred 1. svetovno vojno vozili celo direktni brzovlaki Berlin - Praga - Trst. Zaradi "železne zaves", ki je po 2. svetovni vojni zaprla pot čez Madžarsko in večje odprtosti Jugoslavije, je odsek Jesenice - Ljubljana postal del glavne prometnice iz zahodne Evrope proti jugozahodu, govora je bilo celo o hitri progji, ki bi omogočala vožnjo preko 200 km/h. Zaradi razpada Jugoslavije in vojne na Balkanu pa je trenutno promet zelo upadel in tudi po ureditvi tega stanja najbrž ne bo več dosegel prometa izpred nekaj let. Ker Madžarska ni več "zaprta", je za hitri promet in za masovne tovore namreč bolj primerno slediti toku Donave, kot pa dvigati in spuščati vlake preko številnih razvodnic.

VIRI:

1. Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem - Slovenska Matica, Ljubljana 1968
2. Karol Rustja: Proga predorov (Tiri in čas št. 2) - ŽG Ljubljana, Odsek za muzejsko dejavnost, 1990
3. Die Südbahn (ur. Gerhard M. Dienes in Dietmar Rauter) - Leykam Verlag, Graz 1987
4. Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch-ungarischen Monarchie - Karl Prochaska, Wien, Teschen, Leipzig, 1898
5. Stanko Hladnik: Kronika postaje Jesenice 1. del - (za čas od leta 1867 do vključno leta 1967)
6. Gradivo Železniškega muzeja in arhiva v Ljubljani

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz beschreibt zuerst die Vorgeschichte der erwähnten Bahn und die Bemühungen der Wirtschaftskreise im Herzogtum Krainjko, um die Bahn durch Gorenjsko zwischen Ljubljana und Tarvis zu bauen. Die Bahn war schließlich als letzter Teil der K.K. priv. Kronprinz Rudolf-Bahn (KRB) gebaut und nach knapp zweijähriger Bauzeit am 14. Dezember 1870 eröffnet. Nach der kurzen Geschichte der KRB-Gesellschaft und der Beschreibung von der gesamten KRB-Bahntrassen folgt die Aufstellung der ersten Lokomotiven, genaue Beschreibung des stillgelegten Streckenteils von Jesenice bis Tarvis und des damaligen Bahnhofs von Jesenice. Der Bahnhof wurde beim Bau der Karawanken- und Wochehnerbahn 1905 nämlich so vergrößert, daß vom ursprünglichen Bahnhof kein Gebäude stehengeblieben ist.

Damjan Jensterle

2.

*krošnjar ponuja žabje krake,
pretrga volčjo popkovino,
med oboki hiše dela spake,
osle kaže skozi lino.*

*v kobilje mleko kruh pomaka,
zmajeva kri mu celi rane,
nič več ne krađe kakor sraka,
se spodaj mu nič več ne zgane.*

ZADRUGE NA JESENICAH DO KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE

Zadrugo kot združbo nedoločenega števila članov je avstrijska zakonodaja definirala leta 1873.¹ Njen namen je bil pospeševati pridobivanje članov in njihovo gospodarstvo z nudenjem kreditov ali s skupnim poslovanjem. Leta 1937 je jugoslovanski zakon definiral zadrugo kot združbo nedoločenega števila članov s spremenljivimi poslovnimi deleži. Zakon je dotedanjo raznolikost na zadružnem področju poenotil kot nekakšen povzetek avstrijske in srbske zakonodaje. Težnja zakonodajalcev je bila osnovati zadrugo s poudarkom na "socialnem značaju zadruge". Po tem zakonu dobička ne bi delili med zadružnike, če pa bi do delitve prišlo, bi naj bil razdeljen v sorazmerju poslovanja člana z zadrugo. Volji zadružnikov je bilo prepuščeno obrestovanje zadružnih deležev, a omejeno na največ 6%. Zakon je določal, da člani upravnega in nadzornega odbora ne bi dobivali tantiem. Pomembno določilo, ki so ga do tedaj najpogosteje kršili, pa je bilo, da se rezervnega sklada ne sme deliti med zadružnike. Poslovanje zadruge je bilo omejeno samo na člane, zadruga pa je morala biti včlanjena v določeno revizijsko zvezo.

Vsak član zadruge se je v zadrugi udeleževal neposredno. Prav ta neposredna udeležba in vzajemna pomoč članstva sta zadrugo ločevali od ostalih trgovskih in drugih družb.

Zadružništvo se je porodilo iz zaostrenih kriznih gospodarskih razmer, ki so v slovenskih krajih povzročale naglo socialno razslojevanje. Popoln prehod v denarno poslovanje je najbolj prizadel kmete, obrtnike in majhne trgovce, ki so prevladovali v slovenski gospodarski strukturi. Rešitev iz kroga latentno kriznih razmer je bila mogoča le z adaptacijo danega ekonomskega sistema. Zadružništvo je na podlagi vzajemnosti, samopomoči in solidarnosti omogočalo skupen nastop na trgu v obliki proizvodnih, prodajnih in nabavnih zadrug, tovrstno prizadevanje pa so finančno podpirale kreditne zadruge. Zadruge so se med seboj zelo razlikovale in jih težko uvrščamo v posamezne skupine. Grobo se je zadružništvo delilo na denarno (kreditno) in nedenarno, ki se lahko deli v tri osnovne tipe nedenarnih zadrug: proizvodne, nabavne (konzumne) in prodajne. Opisani ločitvi po funkcijski plati lahko dodamo ločitev zadrug med seboj glede na organizacijska načela.

Do leta 1937 - do jugoslovanskega zakona o zadružništvu so na Slovenskem obstajali trije veliki sistemi: Schulze-Delitschev, Reiffeisenov in rochdalski zadružni sistem. Prvega so se v večini posluževali meščani, drugega kmetje, tretjega pa predvsem delavci.

Herman Schulze-Delitsch je s svojimi zadrugami želel pomagati drobnim po-

sestnikom, obrtnikom in trgovcem. Ustanavljal je močne denarne zavode s čim večjim lastnim kapitalom. Posojila je posojal v večini na menice, za krajšo dobo. Zadruge so bile decentralizirane, kar je pomenilo samostojno, finančno trdno zadrugo. Priporočal je visoke deleže, ki niso bili omejeni samo na člane zadruge ali ozko krajevno. Obrestna mera je bila nekoliko višja kot pri rajfajznovkah, saj so njegove zadruge v prvi vrsti zasledovale dobiček.

Friedrich Wilhelm Reiffeisen, oče kmečkega zadružništva, je poslovanje zadrug omejil samo na njene člane. Njegovi cilji so bili bolj moralni kot gospodarski. Delokrog zadruge je omejil na majhen okoliš, vezan na ozek krog ljudi, ki so se med seboj poznali. Njegovi deleži so bili nizki in neobrestovani, en glas pa je pomenil tudi en delež. V nasprotju s Schulze-Delitschevim sistemom zadrug, kjer so zadružniki jamčili samo z deleži, je Reiffeisen določil neomejene deleže in s tem vzpodbujal smotrno in zanesljivo poslovanje. Značilna je bila tudi centralizacija finančnega poslovanja, ker so majhne, finančno ne najbolj trdne zadruge potrebovale zaslonbo v osrednji denarni centrali.

Tretji rohdalski sistem pa se je uveljavil med delavstvom. Služil je za osnovanje potrošniških ali konzumnih zadrug, njegovo bistveno načelo pa je bila tudi politična in verska nevtralnost, ki pa je niso dosledno upoštevali.

Slovensko zadružništvo do druge svetovne vojne lahko delimo na dve obdobji.² V prvem obdobju do leta 1894 so ustanavljali hranilnice in posojilnice. Na kreditne zadruge je leta 1871 začel opozarjati dr. Josip Vošnjak, ki je v koledarju Družbe sv. Mohorja objavil vzorna pravila za posojilnice. Leto za tem mu je uspelo ustanoviti prvi dve slovenski posojilnici, in sicer v Ljutomeru in v Sv. Jakobu na Koroškem. Obe sta bili zasnovani v obliki društva, ker se zadruge takrat niso mogle konstituirati v drugačni obliki, zadružni zakon je bil izdan šele leta 1873.

Največ zaslug za razvoj slovenskega zadružništva je imel Mihael Vošnjak, brat teoretika dr. Josipa Vošnjaka. Z njegovim prizadevanjem je bila leta 1830 ustanovljena posojilnica v Celju. Tri leta za tem je M. Vošnjak sklical zborovanje takratnih 14 posojilnic in ustanovil **Zvezo slovenskih posojilnic v Celju**, 21. 1. 1883. Ta je leta 1884 začela izdajati svoje glasilo "Zadruga", ki je izhajalo le pet let, nasledil pa ga je "Letopis", ki se je kasneje preimenoval v "Slovensko zadrugo" (njen urednik je bil Ivan Lapajne iz Krškega).

V devetdesetih letih prejšnjega stoletja se je okrepila zahteva po jasnem slovenskem socialno-gospodarskem programu. Cilj takrat ustanovljenih zadrug je postajal socialni preporod in gospodarska osamosvojitve. Ta sprememba je vplivala na zadružne organizacije in tako se je vodstvo preneslo iz Celja v Ljubljano. Tukaj so leta 1895 osnovali **Zvezo kranjskih posojilnic** in **Gospodarsko zvezo**. Obe organizaciji, ustanovljeni kot društvi, sta širili zadružno propagando. Zveza kranjskih hranilnic je hotela združiti vse kreditne zadruge na Kranjskem, medtem ko je Gospodarska zveza hotela širiti svoje delovanje in združevati vse nedelarne

zadruge. Zaradi naraščajočega števila zadrug pa je bilo potrebno osrednjo organizacijo postaviti na nove temelje. Leta 1900 so razpustili Zvezo kranjskih posojilnic in Gospodarsko zvezo kot zadrugo z omejeno zavezo. Njen predsednik je bil dr. Ivan Šušteršič, izdajala pa je svoje glasilo "Narodni gospodar".

Vodilno mesto je prevzel dr. Janez Evangelist Krek, zaradi okolnosti pa so organizacijo Gospodarske zveze 10. 12. 1903 razdelili na dva dela: **Zadružno zvezo** in **Gospodarsko zvezo**. Zadružna zveza je prevzela revizijsko funkcijo, splošno zastopstvo zadružnih interesov in denarno izravnavo. Gospodarska zveza pa je bdela nad blagovnim prometom. Sprememba je bila registrirana 25. 2. 1904, revizijska pravica pa ji je na podlagi spremenjenih pravil bila dodeljena 11. julija 1904.

Kot tretja zadružna zveza je bila 20. 1. 1904 registrirana **Goriška zveza gospodarskih zadrug**, katere delokrog je bil omejen na goriški teritorij. Obe dotedanji zvezi sta svoje delovanje razširili po slovenskih in hrvaških deželah (Istra in Dalmacija).

8. 9. 1907 pa so v Ljubljani ustanovili v prvi vrsti iz politično-strankarskih razlogov četrto revizijsko zvezo **Zvezo slovenskih zadrug**.

Sledila so leta bolj ali manj živahnega in zanimivega dogajanja na zadružnih scenah. Večina zadrug je bila organizirana v različne revizijske zveze. Zadruge socialno-demokratske smeri pa so se leta 1925 združile v **Zvezo gospodarskih zadrug v Ljubljani**, ki je izvrševala le revizije.

Kot zadružno glasilo je Zadružna zveza v Ljubljani izdajala "Narodnega gospodarja", Zveza gospodarskih zadrug pa list "Konzument".

Revizijo po posameznih zadrugah je prva začela izvajati leta 1888 Zveza slovenskih posojilnic v Celju. Ob reorganizaciji leta 1905 se je preimenovala v Zadružno zvezo v Celju, ki pa se je leta 1930 združila z Zvezo slovenskih zadrug v Ljubljani.

Vse naštete inštitucije so imele revizijsko funkcijo kot tudi Zadružna zveza v Ljubljani ter v letu 1946 ustanovljeni **Iniciativni zadružni odbor za Slovenijo**.

Zadružništvo je bila edina oblika gospodarske organizacije, ki jo je razvil kapitalizem in jo je prevzela tudi socialistična oblast.³ Med 2. svetovno vojno so se začeli pripravljati na povojni razvoj zadružništva. Aprila 1944 je bilo v Dobilčah pri Črnomlju zborovanje kmetijskih strokovnjakov, kjer so kmetijskemu zadružništvu dali poseben poudarek in sprejeli resolucijo. 19. 11. 1944 je v Srednji vasi pri Črmošnjicah bil prvi zadružni sestanek, kjer je predsedstvo narodnoosvobodilnega sveta imenovalo Iniciativni zadružni odbor za Slovenijo. Iniciativni zadružni odbor za Slovenijo je imenoval zadružno imovino, prevzel zadružne zveze, blagovne centrale, združeval dvojne, razdeljene ali sorodne organizacije v enotne in ustanavljal okrajne zadružne zveze, splošne in posebne kmetijske zadruge in nabavno prodajne zadruge.⁴ Za formalno uzakonitev Iniciativnega zadružnega odbora za Slovenijo so prosili že leta 1945. Ustanovljen pa je bil z odlokom 28. 1. 1946. Revizijska oblast je bila prenešana od dotodanjih revizijskih zvez na

Iniciativni zadružni odbor za Slovenijo v Ljubljani, ki je bil začasni vrhovni, nadzorni in vodstveni organ zadružništva v Sloveniji.

Kdaj so nastale zadružne organizacije na Jesenicah, kako so delovale in kako so se spreminjale, nam razkriva ohranjeno arhivsko gradivo. Glavni vir informacij so v večini podobno sestavljena pravila zadrug, zadružna poročila in računski zaključki ter revizijska poročila revizorjev zadružnih zvez.

Okrajna hranilnica, zadruga z omejenim jamstvom, na Jesenicah je bila ustanovljena z namenom pospeševati gospodarske koristi svojih članov.⁵

Nudila jim je:

- sprejemanje in obrestovanje hranilnih vlog in vlog na tekoči račun,
- z zadružnim kreditom si je pridobivala denarna sredstva,
- svojim članom je dajala posojila in jih oskrbovala z inkasom,
- med člani je razširjala strokovno znanje s poučnimi predavanji in nasveti ter z izdajanjem strokovnih listov,
- za svoje člane ter njihove vdove in sirote je ustanavljala podporne sklade,
- v območju kraljevine Jugoslavije je ustanavljala poslovalnice in podružnice.

V svojih prvih tiskanih pravilih zadruga z dne 24. 12. 1937 so poleg sedeža in namena zadruga opisana poglavja:

- zadružna denarna sredstva,
- članstvo - o številu članov, o prenehanju članstva, o članskih deležih,
- zaveza zadružnikov (omejena ali neomejena zaveza),
- zadružni deleži (v letu 1937 so znašali po 100 din, lahko pa so jih vplačali tudi v dveh obrokih po 50 din),
- podporni sklad (njegov namen in kdo ima pravico do koriščenja podpore),
- hranilne vloge (od koga jih zadruga sprejema, način poslovanja in obrestovanje),
- tekoči računi in obvezne vloge,
- posojila (dovoljevalo jih je načelstvo zadruga, enako je določilo tudi višino obresti),
- upravni prispevki in pristojbine,
- rezervni zaklad (osnoval se je iz bilančnega čistega dobička in je služil za pokritje poslovnih izgub),
- knjigovodstvo - računski zaključek,
- poraba čistega dobička in pokritje izgube,
- razglasila zadruga,
- uprava in vodstvo zadruga, katere organi so :
 1. **načelstvo**, ki je bilo sestavljeno iz načelnika, njegovega namestnika in 9 odbornikov. Zastopalo je zadrugo sodno in izvensodno, imenovalo zadružne uradnike in jim določalo plačo, zadeve v delokrogu načelstva pa so razreševali na svojih sejah. Člani načelstva od zadruga niso prejeli nikakršnih tantijem.
 2. **nadzorstvo** je bilo sestavljeno iz 3 članov, ki so se volili na občnem zboru za

Spisek zadruţnikov

zadruga: *okrajne hranilnice na Jesenicah*
 zadruga z omejenim jamstvom, navzoĉih na skupĉini dne *18. oktobra 1940.*

Tek. št.	Ime in priimek	Ime glasov	Opomba (kdo ga zastopa?)
1.	<i>Ateljaj Bukiĉi</i>	/	
2.	<i>Ciril Novak</i>	/	
3.	<i>Egidij Krajcar</i>	/	
4.	<i>Fran Lavli</i>	/	
5.	<i>Āavel Torhar</i>	/	
6.	<i>Fran Āiĉof</i>	/	
7.	<i>Āetod Āop</i>	/	
8.	<i>Āeter Klavĉar</i>	/	
9.	<i>Āosko Āop</i>	/	
10.	<i>Drago Āiĉnar</i>	/	
11.	<i>Dr. Aleĉ Klavĉnik</i>	/	
12.	<i>Fran Āaloh</i>	/	
13.	<i>Anton Āosantar</i>	/	
14.	<i>Dr. Āuha Āoloĉnik</i>	/	
15.	<i>Fran Ākumave</i>	/	
16.	<i>Franĉe Franĉe</i>	/	
17.	<i>Anton Āemavĉar</i>	/	
18.	<i>Franĉe Āonjan</i>	/	
19.	<i>Fran Āafnar</i>	/	
20.	<i>Āefan Āavnik</i>	/	
21.	<i>Franĉe Āupar</i>	/	
22.	<i>Fran Āavĉiĉ</i>	/	
23.	<i>Āiĉko Franĉiĉ</i>	/	

Podpredsednik skupĉine: *Āepiĉe Ulep*
Predsednik skupĉine: *Āepiĉe Ulep*
Zapisnikar: *Āoloĉnik Āru*
na JESENICAH
Āoveritelj: *Āugoslav Āone*
Zadruga z omejenim jamstvom
----- *Āosko Āop*
----- *Āepiĉe Ulep, Āemilij Āerba*

Spisek zadruţnikov Okrajne hranilnice na Jesenicah iz leta 1940

dobo enega leta. Člani načelstva niso mogli biti člani nadzorstva. Nadzorstvo je iz svoje srede izvolilo predsednika. V delokrog skupnih sej načelstva in nadzora je spadalo izključevanje članov, dopolnilne volitve načelstva, določevanje podpor posameznim članom, dovoljevanje posojil nad 10 000 din, otvoritev združnih poslovalnic in podružnic.

3. **občni zbor** (skupščina), kjer so združni člani izvrševali svoje članske pravice z glasovanjem in sklepanjem. Razglasili so ga vsaj 8 dni prej, z razpisanim dnevnim redom. Občni zbor je smel menjavati in voliti člane upravnega in nadzornega odbora ter likvidatorje, sklepati o porabi poslovnega prebitka, o revizijskih poročilih, določati vsoto, do katere se je smela združga zadolžiti, sklepati o spremembah in dopolnitvah pravil, o ustanavljanju združnih podjetij in drugo. Občnemu zboru je predsedoval načelnik, če ga je sklicalo načelstvo oziroma predsednik nadzornega odbora. V primeru, ko pa je občni zbor sklicala revizijska zveza, so predsednika določili iz vrst združnikov.

- o razdružbi zadruga.

V teh pravilih so bili navedeni tudi prvi člani načelstva in nadzorstva:

Anton Pukšič - predsednik upravnega odbora, Ciril Novak - podpredsednik upravnega odbora, Ivan Kavčič - član upravnega odbora, Franc Ličof - odbornik, dr. Miha Potočnik - tajnik upravnega odbora, Ciril Klinar - odbornik, Rudolf Gerdej - blagajnik upravnega odbora, Franc Skumavc - odbornik, Egidij Praprotnik - odbornik, Janez Hafnar - član nadzornega odbora, Davorin Tancar,⁶ Mirko Frankič - odbornik, Franc Baloh - član nadzornega odbora in Ivan Šavli - odbornik.

Ustanovna skupščina Okrajne hranilnice na Jesenicah se je vršila dne 28. 11. 1937 ob 4. uri popoldne v salonu restavracije Tancar na Jesenicah. Poročali so o pripravah za ustanovitev okrajne hranilnice, prebrali in sprejeli so pravila zadruga ter izvolili upravni in nadzorni odbor.

Prva redna zakonita revizija je bila izvršena 23. 6. 1939. Revizor Zveze slovenskih združenj v Ljubljani Anton Rožet je zapisal, da je Okrajna hranilnica na Jesenicah bila ustanovljena 28. 11. 1937 in vpisana v združni register pri Okrožnem kot trgovskem sodišču v Ljubljani 24. 12. 1937.

Zveza slovenskih združenj je združi pošljala svoje glasilo *Združni vestnik*, navodila o poslovanju, opozorila in okrožnice. Pri napovedani reviziji je bil prisoten uslužbenec zadruga Tone Potočnik, oglašil pa se je tudi tajnik dr. Miha Potočnik in član upravnega odbora Mirko Frankič.

Leta 1939 je bilo ob reviziji 107 članov zadruga, leto za tem pa je združga imela 115 članov in 27 rednih sej. Leta 1945 je imela 137 članov. Vsi člani so vplačali po en delež v znesku 100 din in pristopnino po 15 din. Jamstvo je bilo štirikratno.

Njen načelnik je bil dr. Miha Potočnik (tako leta 1939 kot 1940). Podnačelnik zadruga je bil leta 1939 Ciril Novak.

Knjigovodstvo zadruga, ki ga je vodil Tone Potočnik, je bilo skrbno vodeno.

Uradni dnevi zadruga, ki je imela svoje prostore v hotelu Triglav, so bili vsako popoldne razen ob praznikih in ob nedeljah. Izdana posojila zadruga so bila pravilno podeljena in so jih redno vračali (najvišje posojilo je v letu 1939 znašalo 13 500 din). Hranilne vloge na knjižice so obrestovali s 3 in 5%.

Hranilnica in posojilnica na Jesenicah, registrirana zadruga z neomejeno zavezo na Jesenicah je bila ustanovljena v letu 1900, kot je razvidno iz poročila ing. Antona Urbanja, ki je marca in maja 1946 vršil informativni pregled po naročilu Revizijskega oddelka Iniciativnega združnega odbora za Slovenijo.⁷ Zadnjo revizijo je izvršil revizor Zadruga zveze v Ljubljani leta 1939, medtem ko je bila zadnja skupščina junija 1940. Po nepopolnem spisku združnikov je bilo leta 1940 323 članov. Članski delež je do leta 1928 znašal 1,25 din nato pa po 100 dinarjev.

P.n.

Žig posojilnice z motivom čebelice

Člani upravnega odbora so bili leta 1940:

Anton Kastelic kot predsednik in člani Jakob Gospodarič, Peter Arnež, Valentin Markež, Ivan Zvezda ter Ivan Smolej.

Člani nadzornega odbora pa Matej Žbontar, Franc Torkar, Ivan Šranc in dr. Fran Bergel.

Upravni odbor je v 10 letih imel 65 sej, vodstvo vsega poslovanja pa so v letih 1928 do 1938 poverili tedanjemu kaplanu na Jesenicah Andreju Križmanu. Njegov naslednik je bil do maja 1941 kaplan Jožef Godina.

Kot blagajničarka in knjigovodkinja je bila od leta 1928 do 1. 7. 1941 Minka Smolej, poročena Savinšek, ki je za svoje delo dobivala mesečno plačo v začetku po 800, nato po 1200 din. V času okupacije so se knjigovodje menjavali, in sicer je bil do začetka leta 1942 Anton Potočnik, sledila pa sta mu Franc Mihelčič in Fanči Lasbacher.

Kot komisarični vodja je bil leta 1941 imenovan Adolf Raimüller, kot delegat ministrstva za finance LRS pa v letu 1946 Ivan Šetinc. Zadruga je v letih pred drugo svetovno vojno poslovala nepravilno, ker je denar nalagala v nezadružne namene, je zapisal revizor v svojem poročilu.

Zadruga je imela na Hrušici štiristanovanjsko hišo. Leta 1931 so kupili samo polovico hiše, ki so jo brazplačno oddajali v najem Vincencijevi konferenci za otroški vrtec. Zadruga je dajala podpore tudi Krekovemu domu, župni cerkvi in Vincencijevim konferencam. V ohranjenem revizijskem poročilu revizorja Zadružne zveze v Ljubljani Franja Rakoviča z dne 12. - 14. 3. 1935 je zapisano, da nameravajo drugo polovico hiše še kupiti. Zadruga je s strankami poslovala vsak delavnik dopoldne in popoldne.

17. 2. 1938 je Hranilnica in posojilnica na Jesenicah poslala prošnjo na Ministrstvo za kmetijstvo v Beograd, kamor so prosili za odlog plačil za dobo 6 let.⁸ Prošnji so priložili svoja prepisana pravila z dne 12. 11. 1900.

Člani prvega načelstva, ki so ta pravila potrdili, so bili načelnik Lorenc Baloh in odborniki: Blaž Klinar, Janez Mežik, Andrej Noč, Peter Rozman, Tomaž Rožnik in Avguštin Šinkovec.

Seznam članov načelstva iz leta 1938 je nekoliko spremenjen, in sicer je bil načelnik Anton Kastelic, njegov namestnik Jakob Gospodarič ter štirje odborniki Valentin Markež, Peter Arnež, Jože Rozman in Ivan Zvezda.

Predsednik nadzornega odbora je bil Matevž Žbontar, člani nadzorstva pa dr. France Bergelj, Miha Oblak, Janko Šranc in Franc Torkar.

Ministrstvu za kmetijstvo v Beogradu so predložili tudi izpisek posojil in vlog za leto 1937, zaključni račun za leto 1937, izjavo Zadružne zveze v Ljubljani, katere članica je bila Hranilnica in posojilnica na Jesenicah registrirana zadruga z neomejeno zavezo. Ministrstvu je prošnjo za odlog plačil posredovala tudi Zadružna zveza v Ljubljani, in sicer 21. 2. 1938. Priložila je tudi revizijsko poročilo svojega revizorja Franja Rakoviča z dne 24. in 25. 8. 1937. Ministrstvo za kmetijstvo je tako popolni prošnji ustreglo in odobrilo odlog plačil za 6 let.

"Stan in dom" občne koristna in kreditna stavbna registrirana zadruga z omejeno zavezo za Gorenjsko s sedežem na Savi - Jesenice.

Zadruga je bila ustanovljena po zakonu iz leta 1873, številka 70 državnega zakonika, za nedoločeno dobo in z neomejenim številom članov.⁹ Prva seja je bila 18. 12. 1928, ko je bilo konstituirano tudi prvo načelstvo:

Anton Zugwitz, okrožni nadzornik Konzumnega društva za Slovenijo,
Franjo Zupančič, strokovni učitelj meščanske šole na Jesenicah,
Martin Jeram, strojevodja pri Kranjski industrijski družbi na Javorniku in
Franc Mohorič, delavec pri Kranjski industrijski družbi na Savi.
Zapisknikar je bil Janko Avsenik, overovatelj pa Filip Rotar.

V pravilih zadruga je zabeleženo, da so zadružniki tisti, ki podpišejo združna pravila, vplačajo pristopnino in najmanj en delež v znesku 100 din. Pristopijo lahko tako fizične kot pravne osebe, prijavljajo pa se pri načelstvu zadruga. Deleži se ne obrestujejo, lahko jih imajo tudi več, in na njih se ne deli dividenda. Zadružniki jamčijo za obveznosti zadruga omejeno s petkratnim zneskom deležev in še eno leto po izstopu iz zadruga. V pravilih so opisana poglavja o opravnem letu in bilanci, načelstvu in uradnikih, občnem zboru, njegovi kompetenci in načinu poslovanja.

Določeno je tudi, da imajo fizične osebe za en ali več deležev samo po en glas, združne juridične osebe pa za vsak delež po en glas. V primeru da se zadruga razide, se njeno premoženje ne sme deliti med zadružnike.

Marca 1928 je zadruga prosila občino Koroška Bela, da prevzame jamstvo za zadruga v znesku 500 000 din. Stavbe, na katere se je posojilo nanašalo, so se morale graditi na območju jamstvene občine, njeni občani pa so imeli pri posojilu prednost. Občina pa si je med drugimi določili pridržala predkupno pravico. V zvezi s tem so izdali 8. 3. 1928 tudi pravilnik o porazdelitvi garancijskega posojila koroškobelske občine članom stavbne zadruga "Stan in dom". Istočasno so izdelali tudi pogoje glede jamstva za posojilo 500 000 din. Ker so s temi pogoji občinski interesi bili zadostno varovani, je ljubljanski oblastni odbor na podlagi občinskega reda dovolil jamstvo 7. 7. 1928.

Več podatkov o kreditni zadrugi med arhivskim gradivom ni.

Splošna hranilnica in posojilnica za Jesenice in okolico, zadruga z omejenim jamstvom Jesenice - Sava na Jesenicah.

13. 6. 1930 je revizor Zveze gospodarskih zadrug za Jugoslavijo v Ljubljani Cvetko Kristan izvršil revizijo ob navzočnosti načelnika Antona Zugwitza in nadzornega člana Ivana Šege.¹⁰

Članstvo zadruga je od 65 članov (leta 1927), preko 72 (leta 1928), 97 v letu 1929 in 1930 naraščalo, ko je na dan revizije bilo 107 zadružnikov.

Seje načelstva in nadzorstva so bile navadno skupne, in sicer vsak mesec, vodili so seje zapisnike in imenik članov.

Sedež zadruga je bil na Jesenicah, poslovne prostore pa je zadruga imela začasno v Delavskem domu na Jesenicah (Cankarjeva cesta 3). Zadruga je poslovala po zakonu o gospodarskih zadrugah z dne 11. 9. 1937 za nedoločen čas. Tiskana pravila je zadruga izdala 20. 12. 1938. Sestavljena so bila podobno kot že predstavljena pravila Okrajne hranilnice na Jesenicah. Zaradi zakonite revizije, ki je z omenjenim zakonom v tem letu stopila v veljavo, je zadruga bila članica Zveze gospodarskih zadrug za Jugoslavijo v Ljubljani.

Predsednik upravnega odbora je bil Karel Ažman, prvi podpredsednik upravnega odbora Ivan Noč, drugi podpredsednik upravnega odbora Franc Toman in člani upravnega odbora Jakob Reiner, Janez Mur, Martin Šetinc in Tomo Sablatnik.

Hranilnica je konec leta 1938 izdala svoj poslovnik, kjer so navedena pravila zadruga, ki je nastopil v veljavo s 1. 1. 1939.

V letu 1945 so se na Jesenicah začele priprave za ustanovitev kreditne zadruga. Sklenili so, da bodo obnovili bivšo Splošno hranilnico in posojilnico za Jesenice in okolico. Tudi zaradi prizadevanja Iniciativnega združnega odbora za Slovenijo v Ljubljani je prišlo do spremembe pri že vpisani zadrugi v združnem registru 5. 1. 1946.

Na skupščini 17. 11. 1945 so bila sprejeta nova pravila zadruga, kjer se je spremenilo ime firme v: **Kreditna zadruga z omejenim jamstvom na Jesenicah**.

Upravni odbor so sestavljali: predsednik upravnega odbora Karel Ažman, tajnik Franc Toman, blagajničarka Amalija Stražišar in 4 člani Ivan Capuder, Jože Svetina, Jože Stražišar in Martin Šetinc, ki jih je volila skupščina za dobo treh let.

V nadzornem odboru pa so bili Jakob Rainer, Blaž Potočnik in Franc Vergl. Vsi razen Blaža Potočnika, ki je bil učitelj, so bili uslužbenci Kranjske industrijske družbe.

3. 1. 1945 je Okrožno sodišče v Ljubljani izbrisalo člane upravnega odbora: Jakoba Rainerja, Ivana Noča, Janeza Mura, Poldeta Stražišarja in Alfonza Oblaka. Vpisni deleži so znašali po 100 dinarjev, pri čemer je bilo jamstvo petkratno. Višina članarine je pri Iniciativnemu združnemu odboru za Slovenijo v letu 1945 znašala 500 din.

Omenjena kreditna hranilnica, ki je bila oddaljena od pošte 1,5 km in 1 km od železnice, je imela konec leta 1945 117 članov, kar je razvidno iz letnega poročila za poslovno leto 1945, ki so ga predložili Revizijskemu oddelku pri Iniciativnemu združnemu odboru za Slovenijo.¹¹ Glede članstva je še navedeno, da so pismeni vsi, 107 je bilo moških, 10 pa žensk. Po poklicni strukturi pa so bili razdeljeni med 4 kmete, 88 delavcev, 1 učitelja, 6 obrtnikov in 6 združnikov različnih poklicev. Brez zemlje je bilo 52 članov, s samo hišo 59, 5 pa jih je imelo od 2-5 ha zemlje. Kreditna zadruga je imela eno poslovalnico.

Pod imenom *Raifeisenkasse Jesenice* je kreditna zadruga poslovala v letu 1945.¹² Načelstvo so tvorili: Jakob Wider, Rihard Meschik, Otto Paar, Hans Saria in Anton Kokalj. Vpisni delež pri rajfajznovki je znašal 50 RM, jamstvo pa je bilo neomejeno. Podatki so razvidni iz sejnega zapisnika z dne 28. 8. 1945.

Prvo delavsko konzumno društvo na Jesenicah, registrirana zadruga z omejeno zavezo, je bilo ustanovljeno 26. marca 1898.¹³ Ohranjeni so računski zaključki od leta 1902 do 1924. Kot je iz letnih poročil razvidno, je zadruga leta 1902 bila članica Gospodarske zveze v Ljubljani, enako tudi leto za tem. Od leta 1904 do 1916 je bila članica Združne zveze v Ljubljani, ki je vršila revizije, in Gospodarske zveze v Ljubljani, ki je za zadrugo posredovala nakupe oziroma prodaje, po letu 1917 do leta 1924 pa samo Združne zveze v Ljubljani.¹⁴

Žig prvega delavsko konzumnega društva na Jesenicah

Letna poročila in računski zaključki nam dajejo podatke tudi o številu članov, ki jih je bilo leta 1902 292, leta 1924 pa 1456 s 1460 deleži po 25 din.

Načelniki zadruga so si sledili: Josip Javorsky (1902), Nikolaj Bernard (1903-1920), Maks Žen (1921-1922), Anton Preželj (1923-1924).

Namestniki načelnika so bili: Anton Čop (1902-1907), Simon Bertoncelj (1908-1917), Alfonz Oblak (1917-1918), Maks Žen (1919-1920), Anton Preželj (1921-1922), Franc Železnik (1923-1924).

Tajniki: Franc Vrhovšek (1902,1906), Franc Peternel (1907-1909), Franc Čebulj (1910-1913), Franc Torkar (1914), Alfonz Oblak (1916-1916), Miha Pogačnik (1922-1924).

Blagajniki: Nikolaj Bernard (1902), Franc Smrekar (1903), Simon Bertoncelj (1907-1909), Luka Šoberl (1910-1924).

Leta 1913, 1915, 1916 manjkajo računski zaključki.

Odborniki so se vsako leto menjavali in zaradi njihove številčnosti navajam le odbornike leta 1902 in 1924, to je ob začetku in koncu ohranjenih računskih zaključkov.

Odborniki so leta 1902 bili: F. Peternel, J. Taučer, F. Menciger, K. Ažman, S. Brtoncelj, S. Sablatnik in J. Langus; leta 1924 pa: A. Kastelic, K. Ažman, F. Menciger, F. More, A. Korantar, I. Balantič, L. Jensterle.

Nadzorstvo sta leta 1902 tvorila F. Smrekar in K. Vilman, leta 1903 je bil predsednik nadzorstva J. Taučer, člana pa K. Vilman in A. Menciger. Leta 1924 je bil predsednik nadzorstva F. Verovšek, podpredsednik I. Hafnar in član nadzorstva A. Ravnik.

Občni zbor Prvega delavskega konzumnega društva na Jesenicah se je leta 1903 odvijal v gostilni ge. Helene Vilman na Savi. Leta 1906 so vabili v Markotove prostore na Savi, leto za tem pa v prostore novega delavskega doma na Savi, ki so ga leta 1910 zapisali kot Delavski dom na Savi.

Ohranjeni so tudi sejni zapisniki, vabila na občne zборе in korespondenca z Zadružno zvezo v Ljubljani od leta 1904 do 1911.

Med arhivskim gradivom, ki ga hrani Muzej Jesenice, je ohranjen ustanovni zapisnik I. delavskega konzumnega društva z dne, 2. 2. 1898, kjer je predlagatelj - ustanovitelj društva Peter Rozman prebral društvena pravila z dne 30. 1. 1898, izvolili pa so tudi enajstčlanski zadružni odbor in tričlanski nadzorni odbor.¹⁵

Revizijo je pri zadrugi vršil leta 1935 revizor Zadružne zveze v Ljubljani Franjo Rankovič, njegovo poročilo pa je ohranjeno med gradivom Muzeja Jesenice.

Pristopno izjavo so člani lahko izpolnjevali pri vodstvu Kranjske industrijske družbe, Jesenice - Fužine 107. Iz istega leta 1931 pa je tudi tiskana izjava za kolektivni zadružno-gospodarski program jeseniških, javorniških in dobavskih kovinarjev. Iz nje je razvidno, da bivši člani omenjene zadruge postajajo člani Stavbene in gostilniške zadruge r. z. z o. z. "Delavski dom" Jesenice - Sava.

Do 1. 7. 1931 se je sklenila likvidacija zadrug "Stan in dom" r. z. z o. z. za Gorenjsko na Savi in "Klavnica za Gorenjsko" r. z. z o. z. Jesenice-Sava. Vse aktive in pasive v okviru obstoječih zakonov je prevzela Stavbena in gostilniška zadruga "Delavski dom", ki je odkupila Delavski dom na Savi 107 z vsem zemljiščem in vsem, kar spada k Delavskemu domu od Konzumnega društva za Slovenijo v Ljubljani ter je na ta način pridobila tudi Kino "Radio" v svojo popolno last. Vsi člani so se obvezali, da si bodo pustili mesečno odtegovati od plače pri KID po 30 din.

Stavbena in gostilniška zadruga Delavski dom na Jesenicah, registrirana zadruga z omejeno zavezo, je imela sedež na Savi. Ustanovljena je bila na podlagi zakona iz leta 1873 za nedoločen čas. V svojih pravilih z dne 20. 8. 1919 pa so pojasnili njen namen, pridobitev in prenehanje članstva in vse ostalo, kar je bilo navedeno v zadružnih pravilih. Razglase zadruge so objavljali v listu "Naprej" v Ljubljani, njeno prvo načelstvo pa so sestavljali: Anton Bertoncelej, delavec na Savi kot načelnik, Franc Cegnar, tovarniški delavec na Savi in Josip Pintar, skladiščnik pri državni železnici na Jesenicah.

Nabavna in prodajna zadruga, registrirana zadruga z omejenim jamstvom na Jesenicah; ohranjena je članska in nabavna knjižnica iz leta 1932.

Glede na tiskane pristopnice, ki sicer niso izpolnjene, pa lahko trdimo, da je na Jesenicah v dvajsetih letih delovala zadruga "Skupni dom".

Ohranjene so tudi poslovne pogodbe med **Splošno gospodarsko in konzumno zadrugo za Gorenjsko, registrirano zadrugo z omejeno zavezo na Jesenicah**,¹⁶ ki sta jo v letih od 1934 do 1936 zatopala Ivan Čelesnik in Cvetko Kristan, leta 1933 pa Ivan Čelesnik in Anton Zugwitz. Pogodbe so sklepali s poslovodkinjami gostiln na Jesenicah.

Zadruga je po kupni pogodbi novembra 1940 prodala Kranjski industrijski

družbi na Jesenicah svoje nepremičnine.¹⁷ Ohranjeni so prepisi zapisnikov skupnih sej načelstva in nadzorstva in ostala korespondenca in mnjenja omenjene zadruge od leta 1932 do 1945.

Dobro so ohranjeni tudi članski deleži posameznih zadrug za leto 1940, ki so delovale na Jesenicah, in sicer:¹⁸

- I. delavsko in konzumno društvo Jesenice (1716 članov),
- Prodajalno konzumno društvo na Jesenicah - bivša železničarska zadruga (385 članov),
- Splošna gospodarska in konzumna zadruga za Gorenjsko na Jesenicah (905 članov),
- Železničarska zadruga na Jesenicah (384 članov).

Za isto leto so ohranjeni tudi sezname članov, katerih delež se valorizira za zadrugo:

- I. delavsko konzumno društvo na Jesenicah,
- Splošna gospodarska in konzumna zadruga za Gorenjsko na Jesenicah,
- Nabavljalna zadruga uslužbencev državnih železnic na Jesenicah.

Na osnovi arhivskega gradiva je predstavljenih pet jeseniških zadrug, katerih delovanje je tudi sooblikovalo jeseniško zgodovino od preloma stoletja naprej.

OPOMBE:

- 1 Žarko Lazarevič, Zadrugištvo v Sloveniji v času kapitalizma, Arhivi XVII, št. 1-2, Ljubljana 1994, str. 12-18
- 2 Anton Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadrugištva, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana, str. 537-551
- 3 Kmetijsko zadrugištvo na Slovenskem, Ljubljana 1983, str. 8-20
- 4 Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Predsedstvo SNOS, šk.8, a.e. 56
- 5 ARS, Iniciativni zadrugi odbor za Slovenijo (dalje IZOS), šk. 13, a.e. 112
- 6 Tancar se navaja pri tiskanih poročilih zadruge, pri revizijskem poročilu za leto 1939 pa kot član nadzornega odbora nastopa Anton Korantar
- 7 ARS, IZOS, šk. 13, a.e. 114
- 8 ARS, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani, šk. 264
- 9 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota za Gorenjsko, Občina Koroška Bela, šk. 51, a.e. 259
- 10 ARS, IZOS, šk. 13, a.e. 113
- 11 ARS, IZOS, šk.13, a.e. 114
- 12 ARS, IZOS, šk. 63, a.e. 627
- 13 ARS, Zadrugi zveza v Ljubljani, šk. 124
- 14 Do takrat so ohranjeni računski zaključki
- 15 Muzej Jesenice, arhiv delavskega gibanja I/2, Gospodarstvo, zadrugištvo in industrija od 1898 do 1935, mapa 1
- 16 12. 10. 1940 preimenovana v zadrugo z omejenim jamstvom
- 17 Muzej Jesenice, arhiv delavskega gibanja I/2, Gospodarstvo, zadrugištvo obrt in industrija od 1940, mapa 3

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz sollte nicht nur die anspruchsvollen Leser und die Kenner der Wirtschaftsgeschichte sondern auch die Geschichtsfreunde und Einwohner von Jesenice, die sich für die Vergangenheit der Stadt Jesenice interessieren, mit fünf Genossenschaften in Jesenice, die bis zum Ende des zweiten Weltkriegs tätig waren, bekanntmachen.

Auf die Fragen - wie, warum und wann entstanden die Genossenschaften in Slowenien, wann und in was für einem Umfang und in was für einer Form wurden ihre Tätigkeiten in Jesenice widergespiegelt, wer waren die Genossenschaftsleiter, wie war die Geschäftstätigkeit, wann wurden sie gegründet und noch was, was in Archivmaterial in Arhiv Republike Slovenije und in Muzej Jesenice aufbewahrt wird, - bekommt man die Antwort in dem Aufsatz.

Ein Teil des Archivmaterials über die Genossenschaften in Jesenice wird auch in Zgodovinski arhiv Ljubljana, in der Einheit für Gorenjsko in Kranj, aufbewahrt. Es muß erwähnt sein, daß das Genossenschaftsmaterial auch im Archivmaterial in Muzej Jesenice zur Verfügung steht.

OPREMA STANOVANJSKIH PROSTOROV V GRAŠČINI NA SAVI LETA 1871

O privatnem življenju premožnih podjetnikov, ki so bili lastniki večjih industrijskih obratov in veleposesti v 18. in 19. stoletju na Slovenskem, vemo bolj malo. V arhivih obstaja množica izčrpnih virov (zapuščinski inventarji, matične knjige, popisi prebivalcev, oporoke, poročna pisma, cenitve premoženja, fotografije, načrti in podobno), redke predmete pa hranijo muzeji in privatni lastniki.

V arhivskem gradivu Kranjske industrijske družbe, ki ga hrani Muzej na Jesenicah, obstaja med drugimi dragocenimi dokumenti tudi inventar vrednejšega pohištva in drugih predmetov, ki so bili v devetih stanovanjskih prostorih v graščini na Savi, kjer je živel v prejšnjem stoletju znani fužinar in veleposestnik Viktor Ruard s svojo družino. Ta inventar je nastal, ko se je Viktor Ruard leta 1871 odločil, da bo svoje premoženje prodal Kranjski industrijski družbi. Zato so morali poleg fužinskih obratov, rudnikov in zemljišč popisati in oceniti tudi pohištvo, slike, porcelan, posteljnino in druge drobne, vrednejše predmete, ki so jih imeli v graščini na Savi. Ta dokument bi lahko imenovali tudi cenitev ali seznam. Obsega 16 strani večjega formata. Je brez datuma in podpisa, verjetno zato, ker je bil le priloga kupne pogodbe.

Datum podpisa kupne pogodbe med Kranjsko industrijsko družbo in Viktorjem Ruardom, s katero je bila prodana tudi graščina, je 31.12.1871. Poleg nje so bile prodane tudi zemljiške parcele v Ribnem, Želečah in Zagorici, gozdovi na Planini nad Jesenicami in Javornikom, na Hrušici, v Kranjski Gori, Podkorenu, pri Savskih jamah, na Mežakli in veliki gozdni kompleksi, ki so spadali k blejski gospoščini na Jelovici in na Pokljuki, obrati na Plavžu in v Mojstrani, posestvo Globoko, opuščena žaga, mlin na Savi, rudnik, talilnica in fužine na Savi z vsemi obrati ter zemlja, ekonomije, pohištvo, orodje in živina, ki je bila na posestvu, za kupno ceno 780.000 florintov (v nadaljevanju fl.).¹

Viktor Ruard si je pridržal edino le blejsko posest in grad, ki jo je kupil leta 1858.² Po ustnih virih je njegova žena Ana rada bivala na blejskem gradu, še rajši pa v razkošni hiši na Dunaju, ki je bila tudi njihova last. Kje so živeli njuni otroci, nam ni znano. V rojstne knjige župnije Jesenice so vpisani le trije (Leopold Viktor, rojen leta 1838, Sofija Magdalena, rojena leta 1842 in Fridrich Aleksander, rojen leta 1843),³ medtem ko se jih v literaturi omenja kar enajst. Toda tudi blejski grad so morali leta 1882 prodati. Bili so tako zadolženi, da so lahko obdržali le nekaj družinskih slik. Vse pohištvo in druge vredne predmete so morali prodati. Nekoč uspešen in bogat fužinar Viktor Ruard je ob koncu svojega življenja izgubil celotno

premoženje. Vprašanje je, ali so bile krive neugodne gospodarske razmere ali tudi razsipniško življenje njegove številne družine.⁴ Umrli je na Savi 19. januarja leta 1886, star 72 let,⁵ njegova žena Ana pa 6. maja 1890.

Viktorjev ded Valentin Ruard je prišel leta 1742 na Dunaj iz Avstrijske Nizozemske. Habsburški dvor si je pod vplivom merkantilizma kot gospodarske politike in teorije zgodnjega kapitalizma prizadeval pospešiti razvoj gospodarstva v svojih deželah. Za izgradnjo industrije so rabili finančni kapital. Zato so priseljencem, ki so prihajali iz mnogo razvitejših dežel, nudili različne ugodnosti. Pogoj je bila le dovolj velika glavnica in izšolanost v trgovski stroki. Taka podjetnika in trgovca na velike razdalje sta bila tudi brata Ivan in Valentin Ruard. Ker je Ivan izkazal dovolj osnovnega kapitala (30.000 fl.), je postal privilegirani skladiščnik, štiri leta kasneje pa sta že podpisala družabniško pogodbo za ustanovitev skupne firme.

Ivanov mlajši brat Valentin, ki je veliko potoval, je leta 1762 v družbi z Jožetom Desselbrunnerjem, tudi trgovcem, kupil ljubljansko suknarno.⁶ Vendar pa ni nameraval ostati pri tekstilni stroki, bolj so ga zanimali rudniki in gorenjska železarska industrija. Leta 1766 se mu je ponudila priložnost in od italijanskih trgovcev je kupil fužino in rudnike na Savi pri Jesenicah (za 60 000 fl.).⁷

Pred tem je v graščini na Savi živela družina Bucelleni. Potem ko je leta 1526 prišel Bernard Bucelleni iz Bergama na Kranjsko, se je najprej naselil na Planini pod Golico in pokupil zastarele peči, ki so do takrat delovale na pobočjih nad Jesenicami. Cesar Ferdinand I. mu je leta 1538 podelil koncesijo za postavitve plavža in fužin v dolini ob reki Savi. Takrat je zgradil tudi graščino, njegova sinova Julij in Oktavij pa sta v prvih letih 17. stoletja začela graditi zraven graščine cerkev, ki jo je 26. novembra 1606 v čast Marijinemu vnebovzetju in svetemu Roku posvetil ljubljanski škof Tomaž Hren.⁸ Cerkev je bila prezidana in povečana med leti 1631 in 1668. Tako nam je ohranil tudi Valvasor na bakrorezu. Mostovž, ki je cerkev vezal z graščino, so podrli leta 1843, ko so delali deželno cesto proti Kranjski Gori,⁹ ali pa leta 1831, ko so preurejali grajsko fasado.

Bucelleniji so dobro gospodarili vsaj 130 let. Nove talilne peči so zgradili na Savi, na Javorniku in na Plavžu. Proti koncu 16. in v začetku 17. stol. so bili že edini lastniki fužin na Savi, povzdignili so jih tudi v plemiški stan. Toda v začetku 18. stol. se je njihova moč začela krhati. Stroški so se skokovito povečali, zato so se začeli zadolževati. Pritiski upnikov so bili iz leta v leto večji in so grofa Julija Andreja Bucellenija prisilili, da je leta 1764 prodal na licitaciji vso posest tržaškemu trgovcem, ti pa so jo prodali Valentinu Ruardu.¹⁰

O grajski stavbi na Savi je v arhivu Kranjske industrijske družbe zelo malo podatkov. Ohranjena sta dva načrta iz leta 1889 in 1890, ko so notranje prostore prezidavali v delavska stanovanja. Tako je ostalo do danes. Zunanja podoba pa je še starejša. Na zadnjih vhodnih vratih je vklesana letnica 1831. Takrat so naredili prizidek, dvojna vhodna vrata so spremenili v enojna, fasado pa so uredili v slogu

klasicizma. Stolpna ura nosi letnico 1875 in ime izdelovalca Ivana Pogačnika s Podnarta oz. Krope.

Žal pa nimamo informacij o tem, kaj se je dogajalo z graščino od 16. do 19. stoletja. Umetnostni zgodovinarji bi jo lahko vsaj iz spoštovanja do njene starosti omenili v kakšni strokovni literaturi. Na srečo se je je spomnil Valvasor, ki jo je dal upodobiti na bakrorez.¹¹

Kadar si ogledujemo te starodavne stavbe, si skušamo predstavljati vsakdanje življenje njihovih prebivalcev. O tem nam lahko precej povedo predmeti, če so ohranjeni. Ker se nekdanja notranja oprema prostorov graščine na Savi ni ohranila, bomo rekonstruirali bivanjske razmere zadnje bogate fužinarske družine s pomočjo ohranjenega inventarja iz leta 1871.

Popisali so predmete v devetih sobah, ki so bile najbolj reprezentativne in zato bogato opremljene. Zanimala jih je le vrednost predmetov. Žal ne moremo ugotoviti ali so bile sobe v pritličju ali v prvem nadstropju. Lahko samo ugibamo, da so bile spalnice v prvem nadstropju, salon in veža pa v pritličju, lahko pa so bili tudi vsi prostori v prvem nadstropju. Iz opisa sob tega ne moremo ugotoviti, ker je razporeditev sob enaka v pritličju in prvem nadstropju. Ugotovimo lahko le to, da je v inventarju omenjenih manj kot polovica vseh sob. To je razumljivo, ker so prostore uporabljali tudi služabniki, žal pa ne vemo, koliko jih je živelo v graščini in koliko v gospodarskih poslopih ob graščini ali mogoče v sosednjih hišah. Nikjer se ne omenja kuhinja niti kuhinjska posoda. Ne vemo, kje so imeli shrambe in kaj je bilo v kleti in na podstrehi.

Dejstvo je, da je inventar nastal leta 1871, ko je bil Viktor Ruard star 57 let (rodil se je 26. 3. 1814 na Savi),¹² ko so se njegovi otroci že odselili, zato je njemu in njegovi ženi Ani zadoščalo za bivanje devet lepo opremljenih sob v graščini. Otroških sob nista več potrebovala, že odrasli otroci so lahko spali v štirih v inventarju imenovanih sobah za tujce. Iz literature¹³ izvemo, da so otroci odšli in se izžolali za različne poklice, nihče pa ni prevzel očetovega podjetja doma na Jesenicah.

Imena sob nam povedo, čigava je bila soba ali v kakšen namen se je uporabljala. Najbolj natančno je opisana soba Viktorja Ruarda, imenovana ločena spalnica in hkrati pisarna gospoda Ruarda. Logično je, da je svojo sobo imela tudi gospa Ana. V inventarju se imenuje spalnica gospe Ruard. Prva od štirih sob za tujce se v oklepaju imenuje škofova soba. Verjetno se je to ime ohranilo od takrat, ko je bila graščina last družine Bucelleni in jih je leta 1606 obiskal ljubljanski škof Hren, ko je posvetil fužinarsko cerkev.¹⁴ Četrta soba za tujce je imenovana rdeča soba. S pomočjo inventarja si tega imena ne moremo razložiti. Ostale sobe nimajo dodatnih poimenovanj, so le oštevilčene.

Ker ne moremo določiti pozicije sob, tudi natančne velikosti ne vemo. Pri nekaterih sobah so omenjena okna, toda to še ne pomeni, da so sobe z več okni tudi večje. Pogled na načrt iz leta 1890 pove, da je bilo ravno obratno. Soba v pritličju

na jugozahodnem vogalu v izmeri 7,61 metra krat 3,68 metra ima troje oken, medtem ko ima sosednja soba v izmeri 7,64 metra krat 6,53 metra le dvoje oken. Pri nobeni sobi se ne omenjajo vrata, peči in kamini, le pri dveh sta omenjena zasloni za peč, najbrž takšna, kot v ostalih sobah. Približno bi lahko ocenili velikosti sob po količini pohištva in slik, a je prevelika možnost, da se zmotimo.

Najbolj bogato je bil opremljen salon, sledi mu veža (Sall) in spalnica gospe Ruard. V teh prostorih so visele dragocene slike, v veži pa je bilo poleg slik še nekaj velikih jedilnih servisov iz finega porcelana in stekla. Opremo v salonu so ovrednotili na 1595 fl., v veži na 1004 fl. in v spalnici gospe Ruard na 868 fl.. Tudi sobi za tujce številka dve in številka štiri (t.i. rdeča soba) sta bili kar bogato opremljeni, čeprav na stenah ni viselo toliko umetniških slik, zato pa sta bili napolnjeni z dragocenim pohištvom. Ocenjeni sta bili na 724 fl. in 742 fl.. Skromnejše, zato pa bolj praktično je bila opremljena spalnica in hkrati pisarna gospoda Ruarda, kjer so daleč največjo vrednost predstavljale knjige (110 fl.), v celoti pa je bila oprema ocenjena na 498 fl.. Na zadnjih treh mestih so: mala jedilnica, ki je bila ocenjena na 356 fl. in dve sobi za tujce, od teh je imela t.i. škofova soba opremo v vrednosti 305 fl. in soba za tujce št. 5 v vrednosti 126 fl..

Zanemarljivo tudi ni dejstvo, da v inventarju niso navedene vse štiri sobe za tujce skupaj, ampak je na prvem mestu soba za tujce št. ena (t.i. škofova soba), njej sledi soba za tujce št. dve, za njo so navedene: veža (Saal), salon, spalnica gospe Ruard in mala jedilnica, nato pa sledita soba za tujce št. štiri (t.i. rdeča soba) in soba za tujce št. pet. Kot zadnja v popisu je navedena ločena spalnica in hkrati pisarna gospoda Ruarda.

Soba za tujce št. 1 ("škofova soba")

Za spanje je bila na voljo ena postelja iz gladkega orehovega lesa s slamnjačo in žimnico. Za vzglavje sta služili dve blazini, za pokrivanje pa pernica, odeja in pregrinjalo. Celotna posteljna oprema je bila vredna 40 fl., to je toliko kot veliko ogledalo s širokim pozlačenim okvirjem, ki je viselo na steni. Stene je krasilo še eno veliko okroglo ogledalo s širokim okvirjem, vredno 30 fl., toliko kot lepa, a prazna knjižna omara iz gladkega orehovega lesa, s pregradami. V vratih so bile štiri obarvane steklene plošče. Zraven postelje je stala nočna omarica, tudi iz orehovega lesa, s polico in kamnito ploščo. Ob postelji na tleh je bil položen tepih. Za toaleta sta služila umivalnik in kahlja, oba iz orehovega lesa, za počitek pa divan in fotelj z usnjenim podnožnikom. Za obiskovalce je bilo na razpolago šest stolov iz trstja. Jedli so pri okrogli jedilni mizi iz gladkega orehovega lesa, ki se je dala izvleči. Na nizki mizi, ki je bila prav tako iz gladkega orehovega lesa, je verjetno stala velika namizna svetilka na olje, pri roki je bil tudi srebrn ročnat svečnik in velika vaza za cigare, okrašena s kamnitimi podobami in posrebrenimi cirati. Kadar je bilo troje oken zagrnjenih z visokimi dvojnimi zavesami, obešenimi na belozlatih karnisah,

in z roloji, je sobo razsvetljeval steklen lesteneč s petimi držaji. Stene so krasili le trije bakrorezi.

Soba za tujce št. 2

Morala je biti precej večja od prejšnje sobe, da so v njej lahko stale tri velike postelje iz gladkega češnjevega lesa. Tudi vse ostalo pohištvo v tej sobi je bilo izdelano iz enakega lesa. Vsaka postelja je imela celotno posteljno opremo, tako kot v prejšnji sobi in gotovo tudi podobno, ker je bila enake vrednosti. Ta soba je bila namenjena družini z otroki. To dokazuje tako otroška postelja z vso opremo in zagrinjalom kot starinska zibka. Otroci so posedali za otroško mizico in se igrali z različnimi igračami. Staršem je bila namenjena pisalna miza z dvignjeno polico in sedmimi predali. Ob njej je bil položen tepih. V sobi je stala velika miza iz upognjenega lesa, zraven zofe pa okrogla nizka miza. Zofa, dva fotelja in šest stolov z visokimi naslonjali so bili oblazinjeni z ripso. Za odlaganje raznih predmetov je služil fotelj. Obleko so hranili v posebni omari ali so jo puščali na polici za obleko, medtem ko so perilo in manjše predmete spravljali v tri predalne omare (Chiffonier). Ker je bivalo v tej sobi več ljudi skupaj, jim je prav prišla tudi španska stena. Ob posteljah so stale tri nočne omare s kamnitimi ploščami. Te si prav lahko predstavljamo, malo težje pa razumemo, zakaj je bila ravno v tej sobi velika polica za orožje s predali in držaji, ki so bili pokriti z zelenim prtom. Orožje se ne omenja.

Za toaleta so uporabljali umivalnik s kompletnim priborom. Med umivanjem so se lahko gledali v ogledalu v pokrovu. Na razpolago jim je bila tudi kahlja. Ogledovali so se lahko še v velikem dragocenem (60 fl.) stenskem ogledalu s širokim pozlačenim okvirjem, ki je bilo verjetno tudi za okras, tako kot 25 bakrorezov in dve nabožni oljnati sliki, ki sta imeli gotovo vzgojno funkcijo. Na večji je bila naslikana Marija z Jezusom v naročju. Bila je kar dragocena, saj so jo cenili na 100 fl., medtem ko je bila manjša vredna borih 5 fl., obe pa sta bili vpeti v široka, pozlačena okvirja. Tako staršem kot otrokom je služila stenska glasbena ura s sliko in širokim pozlačenim okvirjem, za vse pa je bil gotovo zanimiv globus. Sobe si ne moremo predstavljati brez peči ali kamina. Ne poznamo oblike in velikosti, ker je edina priča zaslon za peč. Dvoje oken so zastirale dvojne bele zavese. Pred premočno svetlobo in radovednimi pogledi mimoidočih so jih varovale volnene rjave zavese. Oboje so bile pripete na belo-zlate karnise. Svetili so si s svetilko na petrolej, z dvema posrebrjenima svečnikoma, najbolj pa je bilo svetlo, če so prižgali pozlačen lesteneč s šestimi ročaji.

Jedilnica - (Saal)

To je bil večnamenski prostor, zato ga lahko le pogojno imenujemo jedilnica. Biti je moral kar velik, saj je bilo v njem v času popisa devet miz, šest omar in dvanajst

stolov. Tako kot za noben drug prostor, tudi za tega ne vemo, ali je bil v pritličju ali v prvem nadstropju. Samo ugibamo lahko tudi to, koliko je bilo oken, kajti v seznamu niso navedena. Obstaja možnost, da na oknih ni bilo zaves, ker se okna omenjajo vedno le v zvezi z zavesami, ali pa so nanje zaradi obilice drugih predmetov pozabili. To ni nič posebnega, ker se okna ne omenjajo še v treh drugih prostorih. Dejstvo je, da je morala biti jedilnica prijetno osvetljena. Takšno si lahko predstavljamo, ker vemo, da je bilo na stene pritrjenih osem pozlačenih stenskih svečnikov, od katerih je imel vsak pet sveč. Če so ljudje hoteli videti, kaj jedo, so morali prižgati še velik pozlačen lesteneč z dvanajstimi svečami, medtem ko je litoželezni svečnik s štirimi svečami malo prispeval k boljši osvetlitvi.

Zelo pomembni kosi pohištva so bile kredence in omare, narejene iz gladkega orehovega lesa. Poleg skromnega praznega predalnika in kredence ter dveh kotnih steklenih omar, napolnjenih s porcelanom, ki so jih ocenili le na 5 fl., in ravno toliko tudi porcelan, je bila vredna največje pozornosti velika dvokrilna omara, saj so jo ocenili na 30 fl.. Brez dvoma pa so se pogledi gostov še raje ustavljali na jedilnem servisu iz finega porcelana za 48 oseb v vrednosti 300 fl., ki je bil razstavljen za obarvanima stekloma. Kavni in čajni servis iz finega porcelana za 24 oseb v vrednosti 50 fl., brušene steklenice in kozarce za 48 oseb, vredne 100 fl., so hranili v veliki omari (30 fl.).

Za serviranje prigrizkov je bilo na voljo kar osem različnih miz. Od teh so bile štiri majhne, starinske, s ploščami, pletenimi iz trsja, vredne po 5 fl., dve polkrožni iz mehkega lesa, vsaka vredna le po 1 fl., in dve veliki (vsaka 15 fl.), od tega ena starinska z marmornato ploščo, druga, narejena iz gladkega orehovega lesa, pa se je dala izveliči. Težko si predstavljamo, pri kateri mizi je stalo dvanajst s slamo oblečenih stolov iz trstja, vsak vreden 2 fl. Poleg osmih miz je bil prostor še za pisalno mizo iz gladkega orehovega lesa, s policami in sedmimi praznimi predali (30 fl.). Morda je zraven spadal tudi tepih, vreden 2 fl. Na stenah je viselo dvanajst velikih družinskih slik, vsako so ocenili na 20 fl. s pripisom, da je to družinska vrednost. Sobo so krasile tudi štiri velike vaze, napolnjene z umetnim cvetjem in voščenimi predmeti. Vsaka je bila vredna 2 fl.. Svetovljanstvo je na zunaj nakazoval zelo velik globus s plastičnim reliefom. Po obedu so si lahko ogledovali stereoskopske slike. Imeli so dvojce stereoskopskih stekel, vsako vredno 3 fl., in sto stereoskopskih slik, deloma na steklu, deloma na papirju, skupaj vrednih 30 fl. Če je ob tem nekdo še raztegnil meh velike harmonike, je dolg večer gotovo hitro minil. Da čas teče, jih je z bitjem opozarjala pozlačena stenska ura.

Salon

To je bil dnevni prostor, prefinjeno in zelo udobno opremljen, tako kot se je spodobilo za bogato podjetniško družino. Vse pohištvo je bilo izdelano iz gladkega češnjevega lesa razen starinske okrogle mize, narejene iz marmornatega mozaika,

stoječe na črni, pozlačeni nogi, umetniške vrednosti (200 fl.). Za večjo družbo je bila primerna sedežna garnitura šestih zof z vzmetmi in oblazinjena z volnenim blagom. Od teh je bila ena zofa s tremi naslonjali, tri z dvema, dve pa sta bili vdela-ni v okenskih nišah. Z enakim blagom je bilo oblazinjenih tudi petnajst stolov, šest z visokimi naslonjali. Kar sedem gostov pa se je lahko udobno zleknilo v fotelje. Če se jim ni ljubilo govoriti o resnih poslovnih in političnih zadevah, so imeli na voljo različne časopise in knjige, zložene v dveh struženih knjižnih etažerih in knjižni omari s steklenimi vrati, seveda iz češnjevega lesa. Oba etažera sta bila vredna 16 fl. in omara 30 fl., knjige in časopisi pa 60 fl. Ko se je kateremu zahotelo srkniti malo pijače, je branje odložil na majhno okroglo litoželezno mizico, ki je prav zato stala v bližini, nato pa je segel po kozarec na ovalno mizo zaraven zofe. Če je bil kozarec že prazen, ga je lahko spet napolnil s pijačo, ki je stala na okrogli mizi zraven zofe. Mimogrede je pogledal še na uro. Izbiral je lahko med močno pozlačeno, en čevljev veliko umetniško neogotsko v obliki cerkvenega stolpa iz kovine, vredno kar 100 fl., in med porcelanasto salonsko z litoželezno figuro in steklenimi vratci (precej manjše vrednosti). Kadar pa ni bilo obiskovalcev, sta se gospod Viktor in gospa Ana udobno zleknila, si glavo podložila z vezeno blazino, noge pa s podnožnikom, ki je spadal k garnituri. Da ju ni zeblo, nam potrjuje zaslon za peč. Tla so bila obložena z dvema velikima tekačema, ob okrogli mizi, ki je spadala k zofi, pa je bil položen volnen tepih. V premišljeno opremljenem salonu je bilo dobro poskrbljeno za udobje.

Z belimi in modrimi volnenimi zavesami ter roloji, ki so viseli na belih, pozlačenih karnisah, se je dalo dvoje oken zagrnuti. Za prijetnejši občutek so poskrbele okenske blazine, za svetlobo pa pozlačen lesteneč z dvanajstimi svečami, šest pozlačenih stenskih svečnikov z dvema svečama in kovinski prenosni štiridelni svečnik.

Da je bil to pravi grajski salon 19. stoletja, potrjujejo umetniške slike, med katerimi prevladujejo krajinski motivi; od teh sta bili najdragocenejši dve v oljni tehniki z naslikanim Bledom. Delo slikarja Bernharda je bilo vredno 80 fl., večji format slikarja Enderja pa 100 fl.. Ostalih devet krajinskih motivov, od teh trije morski, je bilo skupaj vrednih ravno toliko kot obe blejski sliki. Niso manjkala tudi tihožitja. Od osmih slik je bilo na štirih naslikano sadje. Od teh je pri dveh navedena oljna tehnika in pri istih tudi, da sta starinski umetniški sliki. Toda ocenjena vrednost, ki velja za vsako 25 fl., ni prepričljiva, ker so toliko vredna tudi štiri druga tihožitja in dva morska motiva, kjer ni nobenih dodatnih navedb, niti tehnika slikanja ni omenjena. Videti je tako, kot da ocenjevalec ni bil dober poznavalec umetniških slik. Lahko pa mu verjamemo, da sta bila dva portreta cesarja in cesarice v oljni tehniki vredna le vsak po 10 fl., toliko kot dve fantazijski sliki v neznani tehniki. Od triindvajsetih slik, ki so krasile stene salona, sta bila le na eni upodobljena družinska člana, brata Leo in Beno. Samo za to sliko je navedena velikost (višina 5 čevljev, širina 4 čevlje) in okvir (širok, poudarjen, pozlačen), njena vrednost pa je enaka Enderjevemu Bledu (100 fl.). O avtorju in dejanski umetniški vrednosti žal

nič ne vemo. Težko razumemo tudi to, da je bilo eno klastro visoko in tri čevlje in pol široko stensko ogledalo s težkim pozlačenim okvirjem vredno toliko kot najboljše ocenjena slika (100 fl.).

Od drobnih okrasnih predmetov sta omenjeni dve vazi, ena lesena, pozlačena in ena steklena. V obeh je bilo umetno cvetje.

Spalnica gospe Ane Ruard

Ime sobe pove, komu je pripadala, pogled na seznam predmetov pa to še potrdi. Poleg šestih velikih in osmih majhnih družinskih portretov, s katerih so jo prav gotovo gledali njeni otroci, so sobo krasile tudi tri krajine, tri nabožne slike in štiri druge slike. Pri vseh je navedena oljna tehnika, za družinske se omenjajo tudi široki, pozlačeni okvirji, tako kot pri velikem stenskem ogledalu. Na eni od sten je bil prostor za veliko stensko uro z nihalom, ki jo je bilo treba navijati enkrat na mesec.

Zanimivo bi bilo vedeti, ali se je gospa Ana v svoji lepo opremljeni sobi dobro počutila. Vse pohištvo je bilo izdelano iz gladkega češnjevega lesa, tudi okvir in držalo velikega damskega stoječega ogledala, pozabili pa niso niti na manj ugleden kos pohištva, na dve kahlji. V sobi sta stali dve postlani postelji, pogrnjeni z volnenimi prevlekami, in dve prazni omari s steklenimi vrati. Ena je bila vredna 30 fl., druga pa je bila prazna in mogoče zato vredna le 10 fl.. Zelo drago perilo, vredno 100 fl., je gospa hranila v predalniku za perilo (Chiffonier), razne drobnarije pa v štirih predalih manjše omare ali pa kar na policah nočne omarice. Umivala in ličila se je za toaletno mizo z ogledalom. Samo ugibamo lahko, koliko pisem in kakšne vsebine je napisala na svoji pisalni mizi, ki je imela zgoraj policičke, spodaj pa sedem predalov.

Če je bil dan le preveč naporen, si je gospa Ana lahko odpočila na oblazinjeni zofi ter se okrepčala s kakšnim napitkom, ki ga je našla na dolgi mizi zraven zofe. Morebitni obiskovalci so lahko zasedli štiri fotelje in štiri navadne stole.

V inventarju niso omenjene zavese na oknih in svetilke oziroma lestenci, tako kot pri nekaterih drugih sobah. Ne vemo, če so v času popisovanja in ocenjevanja pohištva sploh bile zavese in svetilke v tej spalnici, ker nam ustni viri poročajo, da je gospa Ana preživela malo časa v graščini na Savi. Veliko raje je živela na Dunaju in na Bledu.

Mala jedilnica

To je bil prostor z enim oknom, verjetno manjše velikosti. Na oknu so bile zavese in karnise, toda barva in material nista omenjena, tako kot pri drugih sobah. V jedilnici je stalo nenavadno veliko cenениh omar (velika omara s policami iz mehkega pobarvanega lesa in tri omare iz orehovine, od tega en chiffonier). Vse skupaj so komaj dosegle vrednost ene kredence v veliki jedilnici. Malo manj prostora so

zavzele tri boljše viseče omare iz orehovega lesa. V eni so hranili dvanajst rolojev, v drugih dveh pa moške obleke, vredne 50 fl.. Vse to nam vzbuja sum, da prostora v tistem času, ko je inventar nastal, niso več uporabljali za obed, ampak le za odlaganje odvečnih predmetov.

To je le hipoteza, ki je ne moremo dokazati, zato pustimo možnost, da so v mali jedilnici tudi jedli. Gotovo to niso bili kakšni ugledni gostje gospoda Viktorja in gospe Ane, ampak le hišni ljudje. Na voljo so imeli dve ceneni mizi, ena je bila celo iz orehovega lesa, druga se je dala izvleči, narejena pa je bila iz drugačnega, trdega lesa. Največ sedem ljudi je lahko sedelo na stolih iz trstja. Medtem ko so čakali, da jim prinesejo hrano, so se spogledovali z desetimi portreti v pozlačenih okvirjih ali občudovali devet slik s krajinsko in fantazijsko tematiko. Verjetno niso uspeli ugotoviti, da so petkrat cenejše od portretov. Če pa so morali malo dlje čakati na hrano, so njihovi pogledi uhajali na uro z nihalom, ki je tekla, če je niso vsakih osem dni pozabili naviti. Ko se je mračilo, je bilo treba oči kar napeti, saj sedem sveč na enem samem stenskem svečniku ni zmoglo dajati kaj prida svetlobe.

Soba za goste št. 4 (rdeča soba)

Ne vemo, zakaj so to sobo imenovali rdeča, lahko pa si mislimo, da tistim, ki so v njej bivali, ni bilo dolgčas. Predstavljajmo si, da so se moški smukali okrog malega biljarda, vrednega 100 fl., medtem ko so "nežne" ženske ročice igrale na trikrat dražji klavir, ki ga je izdelal A. Hackel na Dunaju. Nočnemu počitku sta služili dve postelji z vso potrebno posteljnino, dnevniemu pa sedežna garnitura z zofo in šestimi stoli, oblazinjenimi z ripso. Kadar so bili tu gostje, dolga miza, ki je spadala h garnituri, ni bila prazna. Poleg te so imeli na voljo še eno običajno mizo in eno z naslonom, primernim za pisanje. Radovedneže je privlačil tudi globus, stoječa ura pa jim je z bitjem odmerjala čas.

Razume se, da je bilo vse pohištvo iz enotnega gladkega češnjevega lesa. Obleko, ki se ni smela zmečkati, so hranili v omari z obešalniki, ostalo pa v visoki omari s sedmimi predali ali v omari s tremi predali, ki so se izvlekli. Pri posteljah sta stali še dve nočni omari. Če je bilo v sobi več gostov, so se lahko preoblačili za špansko steno. Za umivanje so imeli na voljo en umivalnik in toaletno ogledalo.

Stene so bile obložene s 53 bakrorezi, ki so jih ocenili na 106 fl., velikim stenskim ogledalom in oljno sliko Marije z Jezusom, seveda s širokim pozlačenim okvirjem (50 fl.). Kljub temu da je imela soba troje oken z belimi in volnenimi dvojnimi zavesami, ki so visele na pozlačenih karnisah, obloženih z okenskimi blazinami, je skoraj neverjetno, da v njej ni bilo drugih svetil razen ene petrolejske svetilke, ki je spadala k biljardu. Ali je bil popisovalec res tako površen, da je pozabil na razsvetljavo ne samo v tej sobi, ampak tudi v preostalih dveh, ki sta bili na vrsti za njo, ali pa so se mu zdela svetila tako cenena in samoumevna, da jih ni bilo vredno zapisati.

Soba za goste št. 5

Poleg svetil se tudi v tej sobi ne omenja oken. Zanimivo je predvsem to, da so ena običajna miza in dve omari narejeni iz orehovega lesa, umivalnik in velika pobarvana miza iz mehkega lesa, postelja, nočna omara, chiffonier in velika omara za obleke pa iz češnjevega lesa. Od vsega pohištva je po vrednosti (40 fl.) izstopala tridelna knjižna omara, verjetno prazna, ker se knjige ne omenjajo. Nič posebnega niso bili trije stoli iz trstja in en oblazinjen naslanjač, niti 24 malih bakrorezov v vrednosti 12 fl..

Ločena spalnica in hkrati pisarna gospoda Viktorja Ruarda

Gospod Viktor je to sobo uporabljal tako za delo kot za dnevni in nočni počitek. Povsem običajno je bilo za tisti čas in stanu primerno, da sta imela zakonca ločeni spalnici.

Težko si predstavljamo velikost te sobe in ne vemo, koliko je bilo oken. Zdi se, da se popisovalcu pri tej zadnji sobi v inventarju niti ni več zdelo vredno omenjati vrste lesa, iz katerega so bili posamezni kosi pohištva. Glede na višino cenitev sklepamo, da je bilo pohištvo enostavno in funkcionalno. To je bila prava delovna soba, v kateri si zlahka predstavljamo gospoda Viktorja, kako je proučeval finančna poročila, bodisi za stoječim pisalnim pultom ali pri omari za pisanje. Iz inventarja ni razvidno, da bi uporabljal pisalno mizo. Knjige je hranil v knjižni omari in na knjižni polici, različne pripomočke (Geräthschaften) in aparate je imel mogoče zložene na ovalni ali na štirioglati mizi. K mizama je sodilo tudi osem enostavnih stolov iz trstja. Za perilo je imel na voljo tri predalnice (Chiffonier), za obleko pa omaro s predali in stensko omaro z ogledalom, imenovano rococo, verjetno iz 18. stoletja, ki je z vrednostjo 60 fl. daleč prekašala ostale kose pohištva. Za krajši dnevni počitek mu je služil počivalnik, za nočnega pa postelja z vso potrebno posteljnino in nočno omaro. Toaleta je opravil pri umivalniku in ogledalu, zraven je sodil tudi pljuvalnik. Nepogrešljiva je bila enostavna ura z nihalom in barometer. Stene je krasilo 23 oljnatih slik (tri velike, deset srednjih in deset majhnih) v skupni vrednosti 62 fl..

V takih prostorih je družina Ruard bolj ali manj zadovoljno živela, Viktor Ruard pa je tu svojo uspešno življenjsko pot zaključil s popolnim bankrotom.

OPOMBE

- 1 Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, I, Ljubljana, 1969, str. 219
- 2 Muzej Jesenice, Arhiv Kranjske industrijske družbe, Ruardove zadeve
- 3 Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna knjiga župnije Jesenice, X, 1829 - 1844
- 4 Muzej Jesenice, Rovetov arhiv
- 5 Nadškofijski arhiv Ljubljana, mrliška knjiga župnije Jesenice, IX, 1861 - 1886

- 6 Jože Šorn, Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah, Kronika 24, 1976, št.2, str. 72
- 7 Glej opombo št.6, str. 72 - 73
- 8 Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, Laybach-Nürnberg 1689, XI., str. 491 - 492
- 9 Blaž Resman, Fužinarske cerkve iz začetka 17. stoletja na Jesenicah, Kronika 26, 1978, št.1, str. 9 - 18
- 10 Glej opombo št. 6
- 11 Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, Laybach-Nürnberg 1689, III., str. 493
- 12 Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna knjiga župnije Jesenice, IX, 1812 - 1829
- 13 Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana, 1969, str. 278
- 14 Glej opombo št. 9

ZUSAMMENFASSUNG

Als Geschichtsquellenstudium der Daseinsverhältnisse wohlhabender Unternehmer aus der Mitte des 19. Jahrhunderts dienen uns das Möbel- und Inventar der Gegenstände in 9 Räumen im Schloß an der Sava aus dem Jahre 1871. Dadurch wird die Wohnkultur des damaligen Besitzers des Hammerwerks Viktor Ruard vorgestellt. Beschrieben und bewertet wurden die Gegenstände in 9 Räumen: in vier Gästezimmern, im Salon, im großen und kleinen Eßzimmer und in zwei Schlafzimmern vom Herrn Viktor und von seiner Frau Ana. Ihre Möbel, Bettwäsche, Kunstgemälde, Porzellan und Kleinstücke sind nicht erhalten, deswegen ist das Inventar eine kostbare Quelle, die uns jeden einzelnen Raum vollständig und detailliert darstellt.

Über das Schloßgebäude stehen uns fast keine Daten zur Verfügung. Uns ist nur bekannt, daß der Italiener Bernard Bucelleni es in der Mitte des 16. Jh. bauen ließ. Nachdem ihm die Konzession gegeben worden war, ließ er den Hochofen und das Hammerwerk an der Save aufstellen. Im Jahre 1766 wurde das Gebäude von Valentin Ruard, Kaufmann aus Belgien, gekauft. Sein Enkel Viktor Ruard verkaufte es mit dem Hammerwerk im Jahre 1871 der Krainische Industrie Gesellschaft. 1831 wurde die Fassade erneuert. 1890 wurden darin Arbeiterwohnungen errichtet. Seitdem hat sich bis heute nichts geändert.

Damjan Jensterle

3.

*do stote ure hodi v spanju
povsod se čaka na sedmino
prehodi vonjajo po scanju
spet ni stopil pravi na mino*

*kozav obraz diha v šipo
proteze govore o spravi
pustota žvižga skozi pipo
rjuhar se povsod pojavi*

JESENICE NA RAZGLEDNICAH PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Konec 19. in v začetku 20. stoletja je jeseniški kot doživiljal velike spremembe. Potem ko je že v začetku sedemdesetih letih vso železarsko industrijo združila Kranjska industrijska družba (v nadaljevanju KID) in ko je leta 1870 skozi Gornjesavsko dolino zapeljala železnica, so Jesenice postale nenadomestljiv člen v verigi avstro-ogrske jeklarske industrije. Ta pomen se je še povečal leta 1906 po izgradnji železniškega predora turske proge skozi Karavanke in železniške proge proti Trstu, kjer je KID dobila povezavo s škedenjskimi plavži in si tako ustvarila zaledje za jeklarske in predelovalne obrate na Jesenicah in Javorniku. Železovo rudo, uvoženo prek Trsta, so v Škednju pretopili, jeklo pripeljali do Jesenic, od koder so valjani profili potovali naprej do Štor in Raven, tu predelani polizdelki pa so bili pripeljani v "pravo" Avstrijo.¹

Jesenice so kljub "nehvaležni" vlogi, ki so jo imele na jeklarski poti od Trsta do Dunaja, postajale razvito mesto. Iz skoraj srednjeveških fužin je na Savi zrasla moderna železarna, kraj pa je dobival industrijsko podobo in je omogočal razvoj drugim panogam (turizmu, obrti, gostinstvu, šolstvu, kulturi, športu itd.). Na fužinsko idilo sta spominjala le še 1897. leta ugasla plavža na Stari Savi in Javorniku in graščine na Jesenicah, Javorniku in na Stari Savi. Nekdanjo vaško podobo sta ohranili le naselji Murova in Koroška Bela. Prvotna podoba se je umikala novonastajajočim naseljem (na Savi in Podmežaklo) in novim pomembnim objektom (železniška postaja, delavski domovi na Savi, večji stanovanjski kompleksi -"nova vas", hoteli, šole, pošta, gostilne in večje privatne hiše), ki so prevzeli vlogo krajevnih jeder.

Največ sprememb je Gornjesavska dolina doživela po izgradnji jeseniškega železniškega križišča. Kranjska industrijska družba je želela, da bi bili plavži v Škednju pri Trstu kar najtesneje povezani z jeseniškimi in javorniškimi obrati. S pomočjo vpliva barona Schwegla je dosegla, da je bila izbrana varianta med Podroščico, Jesenicami in Podbrdom. Gradnja karavanško-bohinjske železnice je predstavljala za takratne čase nadvse pomemben podvig. Samo pri karavanškem predoru je bilo zaposlenih 3120 delavcev, na odseku proge od Hrušice do Bohinjske Bistrice pa je delalo 2480 delavcev. Med leti 1900 in 1906 so prihajali delavci iz cele Slovenije in celo s Hrvaške, Tirolske, Italije, Bosne, Makedonije, Albanije ter s Poljske. Prav za te so na Hrušici zgradili stanovanjske barake, gradbene pisarne, barake za orodje, skladišča in celo bolnišnico. Ko so začeli izvrtani del predora tudi oblagati s kamenjem, ki so ga z električno železnico vozili z Mirce, je na Hrušici

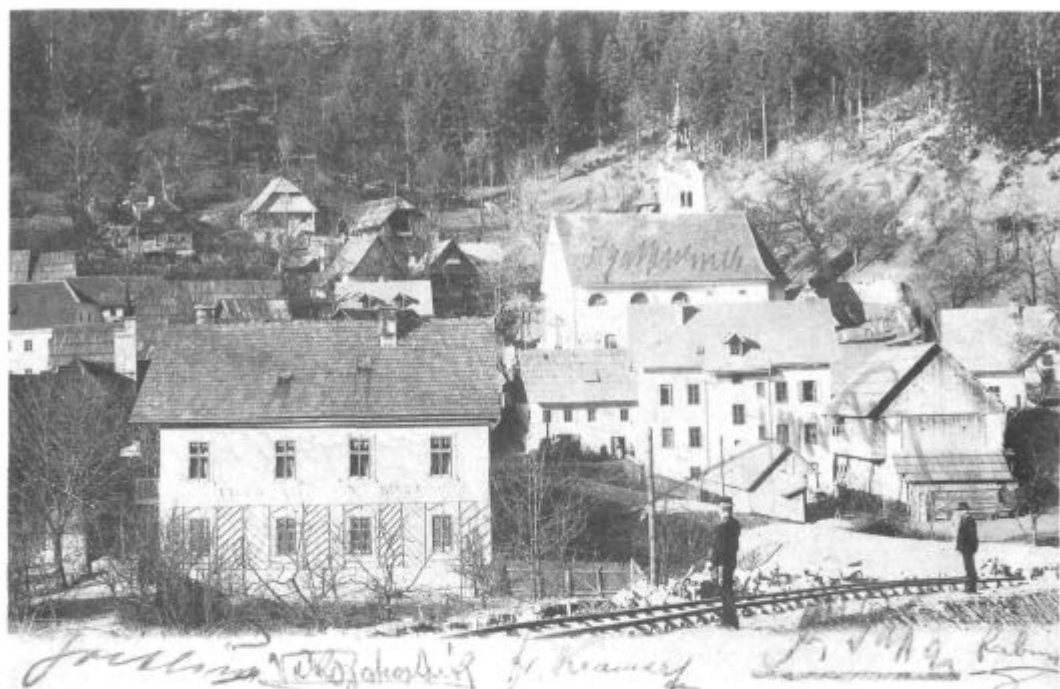

1. Pozdrav iz Jesenic in Save leta 1899

nastala velikanska delavnica z različnimi stroji, žerjavi, dvigali in drugim. Gradbišče je povsem spremenilo podobo Hrušice, Jesenic in ostalih krajev ob progi.²

Nova železniška postaja je bila zgrajena v času gradnje železniškega karavanškega predora od 1901 do 1906. Zaradi tega je prišlo do velikih izravnalnih del pod Mirco, saj so postajo morali na novo postaviti. Poleg je zrasel Paarov hotel in dve veliki železniški večstanovanjski hiši. V bližini tedanjega kolodvorskega poslopja je bil velik ribnik, vse od Mesarjeve hiše naprej do Romavha pa je bilo najlepše jeseniško polje s številnimi kozolci in kolovozi.

Na drugi strani postaje, poleg nekdanje postaje iz leta 1870 je zgradil znani jeseniški obrtnik in veleposestnik Ferjan veliko hišo, ki je mejila na prostran gozd nekdanje Hrenovice. V njej je bila kavarna in restavracija s tujskimi sobami. Od tu pa v smeri proti Trevnovi hiši na Stari Savi je takrat vodila glavna cesta za dostop do železniške postaje. Stranska cesta je vodila od Papeževe hiše (ki je danes ni več) do Ruard-Bucellenijeve graščine skozi Hrenovico mimo Luckmannove in Hofmannove vile. To cesto je zgradila KID in je kasneje med obema vojnoma nosila ime Vrtna ulica. Obenem je bila takrat speljana tudi nova cesta, ki je pri hotelu Pošta z nadvozom prečkala železniško progo. Vzdolž "nove ceste" (Jeseničani so jo tako poimenovali takoj po izgradnji) se je širilo novo veliko naselje, ki je povezovalo

2. Jesenice - Murova; gradnja nadvoza čez železniško progo

Murovo in Jesenice z naseljem Savo. Prvotna deželna cesta, ki je pri nekdanjem hotelu Novak (Plahutarju) zavila preko polja na Staro Savo ter skozi naselje Staro Savo in mimo graščine in fužinske cerkve Marijinega vnebovzetja peljala po Fužinski cesti preko Ukove in se pri upravnici zgradbi KID spojila z "novo cesto", je z izgradnjo železniškega križišča izgubila na pomenu, takrat že opuščeni fužinski obrati pa na osrednji vlogi.³

Trasa nove železniške proge je razmejila Savo in Jesenice, naselji pa sta odslej povezovala samo še nadvoz in predor v bližini nove železniške postaje. Sava je bila od tedaj zaprta s križanjem deželne ceste in železnice ter na jugu z izlivom Ukove v Savo. Za staro fužinsko naselje se je tedaj uveljavilo ime Stara Sava, ime Sava pa se je razširilo še na nova naselja Novo vas, Groblje, Zaštreko in Senožete. Leta 1893 je KID odkupila gradič v Hrenovci, ki je bil sprva namenjen turistični in gostinski dejavnosti. V njem so uredili stanovanja za višje uradnike. Leta 1904 so odprli v Kazini novo delavsko restavracijo, v bivši kantini ob Fužinski cesti pa so uredili delavska stanovanja. V letih od 1898 do 1905 so v Hrenovci zrasle še tri enonadstropne vile. Hrenovca je bila s svojo urejenostjo in poraslostjo primerna za prireditve na prostem in sprehode.⁴

Dne 16. čerence 1900.

Pozdrav z Save pri Jesenicah
Gruss aus Sava bei Assling

*Bratje! Škričny' pozdrav
Dnans vseh! Ostati
v Dopise! Truj je Slavitsky*

3. Pozdrav s Save pri Jesenicah; pisana leta 1900

Na križišču obeh cest je bil pri upravni zgradbi nekdanje KID Lukmanov trg. Tu so si sledile Markotova hiša (med obema je bil glavni vhod v tovarno), tesarna in samski dom (zgrajen 1896). Na levi strani cestišča sta stali hiši zdravnika bratovske skladnice in gostilna Kovač. Markotovo hišo so kasneje odkupili in na tem mestu sezidali novo upravno poslopje KID, Markotovo hišo pa preselili k graščini na Staro Savo.

Medtem ko je Sava in področje okrog nove železniške postaje doživljalo velike spremembe, je kmečki, mestni, obrtni in upravni del vse tja do plavškega polja in Čufarja ohranil veduto 19. stoletja. Najbolj naseljena je bila Murova, ki se je začela pri križišču deželne ceste s cesto, ki je vodila v Planino pod Golico. Murova je v tem času še izražala podobo starega naselja, hiše so bile v večini krite s škodlami. Do cerkve sv. Lenarta so z deželne ceste vodile dvojne stopnice, okrog cerkve pa je bila kamnita ograja. Ob cerkvenem zidu je stalo še nekaj nagrobnikov in križov. Ob poti za Resmanovim hlevom je stala lesena ograja, pred njo leseno razpelo, prostor pred vhodom v cerkev pa je zapirala Ambružova hiša s hlevom. Na nasprotni strani ceste pod cerkvijo je velik dvoriščni prostor zapirala Schreyeva pošta, gostišče, gospodarsko poslopje in Ferjanova pekarna. V njem je bil lepo urejen okrasni in sadni vrt. Osrednja objekta pri odcepu poti na Murovo sta bila graščina, v kateri je bila šola,

Pozdrav iz Save.

17 X . 01

Gruß aus Sava.

Joh. V. Kock

4. Pozdrav s Save (17. X. 1901)

in "farovž" na nasprotni strani ceste. Na delu graščinskega vrta pod deželno cesto je bilo pokopališče.

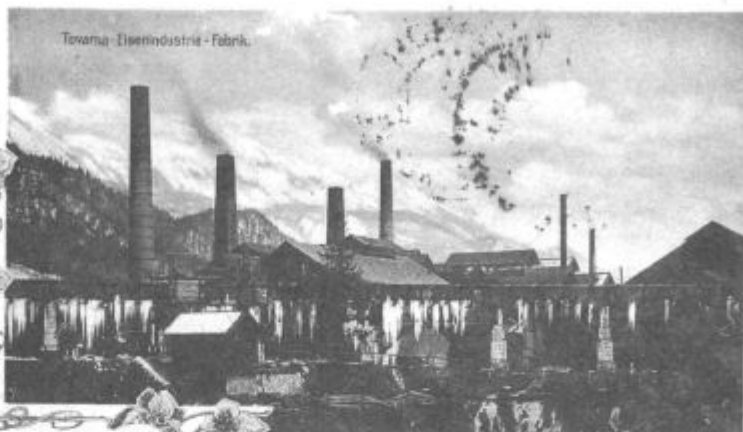
Murovo je zaključevala cesta v Planino pod Golico, kjer je ob Rodarjevi hiši stala Čufarjevina s Smukovim mlinom. Potok Jesenica je gnal več žag in mlinov, med njimi moderno žago in mizarsko delavnico Andreja Čufarja in južneje žago lesnega industrijalca dr. Ernesta Rekarja. Čufarjevi so imeli tudi trgovino na križišču deželne ceste in ceste v Planino pod Golico. Med deželno cesto in Murovo je bilo na ravnini veliko polje, obdano z drevjem. Tu je še v dvajsetih letih stalo nekaj kostanjev iz Napoleonove dobe. Po sredi velikega plavškega travnika je bil veličasten drevored mogočnih kostanjev, ki so jih lastniki tovarne dali leta 1896 podreti. Uničeni so bili najlepši travniki, vrtovi in njive. Pri nekdanji Klofutarjevi hiši, sedaj kavarna Novak, je cesta močno zavila čez edini železniški tir do Papeževe hiše.⁵

Kronist se je v časopisu KID leta 1938 takole spominjal tistih dni:

Dobro se še spominjam jasnega poletnega jutra leta 1899, ko nas je šlo kakih 15 delavcev iz jeseniške železarne na Javornik, kjer smo pričeli sekati lepi kostanjevi drevored od železniške postaje do grada. Slikovit je bil ta košček zemlje, ves v zelenju, s sanjajočim starinskim gradom ob vznožju hriba, pod temnozelenim smrekovim gozdom. Desno mimo grada je žuborel srebrnočist potok, poleg njega pa so stala stara poslopja pravkar opuščenege plavža.⁶

Sava
barussling

Zlati J. Marček

Aussling, 13./6.1900
Seruus Riko, Gastsip Gatt!
Osthal Aussling

5. Obrati Kranjske industrijske družbe in gostilna Markež na Savi leta 1900

V bližini železniške postaje je stala tudi Dolinarjeva hiša, zgrajena na prelomu stoletja, poleg te pa hotel Triglav. Zahodno od Dolinarjeve hiše se je širilo področje z ledinskim imenom Žale, kjer je bil bivši Rožmanov travnik. Svoje čase je bil v posesti jeseniškega gostilničarja in župana Rožmana. Plahutarjeva hiša nasproti, sprva še z leseno streho, je bila kasneje preurejena v gostilno Hauptman.

Razpotegnjeno naselje je izražalo veliko skrb za obdelovalno zemljo, saj je bila večina hiš naslonjena v breg Mirce in ravninski del je bil prepuščen obdelovalnim površinam.

Ob močnem porastu industrije se je deželna cesta kmalu znašla sredi tovarne, katero je nekaj časa rezala na dvoje. Okoli leta 1900 so od nekdanje Ferčejeve hiše (kasnejše Kazine) potegnili novo cesto skozi gozd in skalovit teren v ravni črti do bolnice Bratovske skladnice (kasnejše obratne ambulante).

Nove ceste, železniška proga in nova naselja so Jesenice spremnile v celoti. Življenje se je preselilo na nove lokacije in Sava je postala pravo industrijsko, kulturno in šolsko središče. To je bilo še bolj pomembno po prvi svetovni vojni, ko so dajali kulturni in politični utrip predvsem delavski domovi različnih barv.

Že po letu 1890 je zaradi združevanja železarske industrije prišlo do naraščanja števila prebivalcev, predvsem delavcev iz propadlih in opuščenih obratov iz Bohinja,

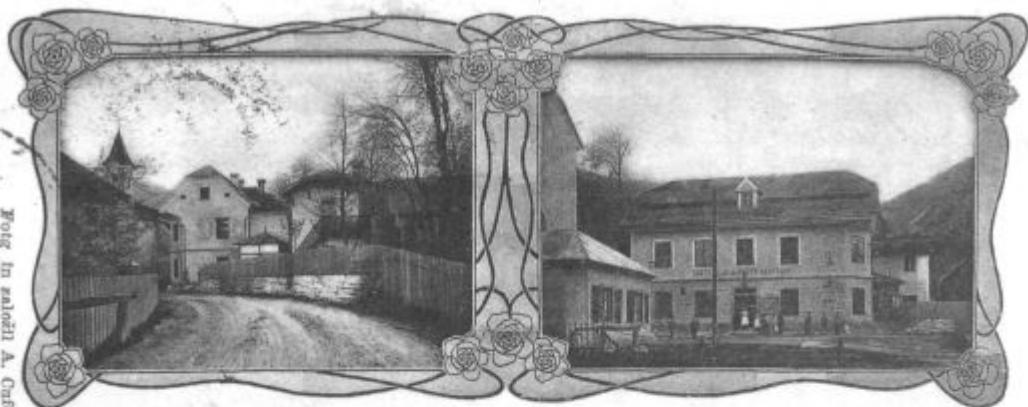

6. Pozdrav iz Save leta 1900

Krope, iz Selške in Poljske doline, z Dvora pri Žužemberku, s Koroške in Štajerske, kar je povzročilo tudi velike eksistenčne in nacionalne probleme. Treba je bilo graditi nova delavska naselja, ki so bila predvsem na začetku še lesena. Tako je že ob koncu prejšnjega stoletja nastalo prvo naselje, ki so mu Jeseničani rekli kar Nova vas. Močan nemški vpliv je bil prisoten predvsem v železarni KID, kjer so vodilna mesta večinoma zasedali nemški uradniki, ki so uveljavljali svoj vpliv tudi v političnem in kulturnem življenju. Leta 1900 je bilo na Jesenicah še 239 nemških prebivalcev, ki so imeli svojo nemško šolo in nemško železničarsko kolonijo.⁷

V začetku 20. stoletja so bile Jesenice v ospredju dogajanja na slovenskem političnem odru. Slovensko-nemška narodnostna napetost je imela na Jesenicah svojevrsten značaj spricho močnega nemškega kapitala KID. Čeprav do leta 1897 v jeseniški dolini ni bilo nobene politične organizacije, so se strasti že v prvih letih tega stoletja močno razplamtele. Tega leta je bilo pri Markotu na Stari Savi ustanovljeno Katoliško prosvetno društvo. Prišlo je do klerikalno-liberalnih nasprotij, ki so se najbolj kazala v ločenem delovanju kulturnih, športnih in strokovnih društev.

Občino je od leta 1902 vodil župan in gostilničar Josip Klinar, odborniki pa so bili: posestnik, trgovec in gostilničar Anton Treven, posestnik in gostilničar Josip Markež, posestnik Lovro Baloh, učitelj Emil Guštin, Alojz Schrey, Ivan Legat,

Gostilna trgovina in Fotogr. Atelier A. Cufer na Savi.

7. Gostilna, trgovina in fotografski atelje Andreja Čufarja na Savi leta 1908

direktor KID Karl Luckmann, Pavel Klinar, Jakob Mesar, Karl Višnar, Andrej Noč, Matija Kobentar, Jurij Krašovec, Anton Luckmann, prokurist KID Josip Wilfan, Franc Razinger, Josip Štefelin, Jakob Žerjav, Janez Mencinger, Viktor Plahutar, Ivan Ferjan in Lovro Humer. Od teh je bilo le pet Nemcev, zato so si zadali nalogo, da na naslednjih volitvah prevzamejo v roke upravo občine. Kako močan je bil vpliv nemštva, govori podatek, da je bilo leta 1904 na Jesenicah samo pet javnih napisov v slovenščini, vsi ostali pa so bili dvojezični ali samo v nemščini.⁸

Kot protiutež nemškemu kapitalu KID in njenim prizadevanjem za nemške organizacije in društva sta bili že leta 1904 in 1906 ustanovljeni telovadni društvi Sokol in Orel, ki sta kar uspešno kljubovali prizadevanjem "turnerjev". Katoliško delavsko društvo, ki je bilo do leta 1904 edino delavsko kulturno društvo na Jesenicah, je imelo sprva prostore pri Markotu na Stari Savi, jeseni 1906 pa so odprli nov delavski dom na Savi. Šele leta 1906 je bila ustanovljena prva socialdemokratska strokovna organizacija Zveza kovinarskih delavcev Avstrije za Jesenice, ki je imela svoje prostore v hotelu Pošta. Sokol je imel ustanovni občni zbor v gostilni Nandeta Ferjana na Savi. Tu so imeli tudi prve nastope. Zaradi premajhnih prostorov se je porodila ideja o gradnji sokolskega doma. Posestnik in trgovec

Pozdrav z Hrušice — Gruss aus Birnbaum

8. Hrušica leta 1903

Anton Treven je podaril društvu obsežno zemljišče med Savo in Jesenicami, poštar in posestnik Anton Schrey pa veliko lopo, ki so jo preuredili v zasilno telovadnico.

Koroška Bela in predvsem Javornik sta doživela največje spremembe ob koncu 19. stoletja, ko je propadlo staro fužinsko naselje v Trebežu, KID pa je zgradila novo valjarno debele pločevine, ki jo je z bazičnimi obrati na Savi povezovala ozkotirna železnica. Koroška Bela je ohranila vaško jedro, vendar pa jo je leta 1917 prizadelo bombardiranje. Po obnovi je dobila današnjo podobo.

Hrušica se je iz majhnega kmečkega zaselka razvila v pomembno naselje prav ob gradnji železniškega karavanškega predora. Takrat je naselje dobilo delavsko, predvsem železniško podobo s številnimi blokovskimi zgradbami za delavce.

Naselja v dolžini šestih kilometrov od Koroške Bele do Hrušice so se z novimi gradnjami predvsem ob deželni cesti združevala v mesto, ki je kasneje dobilo enotno ime Jesenice.

Obdobje največjih sprememb v krajih od Hrušice do Koroške Bele je v veliki meri zabeležilo fotografsko oko takrat še redkih fotografov. Po zaslugi številnih razglednic, ki so jih začeli v tem času množično razmnoževati, se je del tega časa ohranil vse do danes.

RAZGLEDNICE

Jesenice z Gornjesavsko dolino so gotovo tisti kraj, ki so se v tem času najbolj spreminjale. Te spremembe, predvsem pa novogradnje KID, so se ohranile na nekaterih razglednicah takratnih fotografov. KID je kot ena najbogatejših družb imela možnost, da je naročala fotografom (predvsem znanim avstrijskim ateljejem), da so redno spremljali in fotografirali področje železarne na Savi in Javorniku. Danes predstavlja ta fotografski fond enega najpomembnejših virov za proučevanje zgodovine Jesenic in železarstva. Poleg le-teh se je s fotografijo začelo ukvarjati nekaj posameznikov, ki so sprva z ateljejskim fotografiranjem, kasneje pa predvsem s snemanjem vedut ohranili dragoceno dokumentarno sporočilo. Da se je to sporočilo ohranilo v takem številu je bila predvsem zasluga razglednic, ki so jih tiskali v velikem številu.

Kot sporočilno sredstvo so se razglednice v svetu razvile iz dopisnic. Prvo dopisnico je izdala dunajska pošta leta 1869, poimenovali pa so jo "Korrespondenz - Karte". Ime je bilo prevedeno v vse jezike tedanje avstroogrške monarhije. Na Kranjskem je imela naslov "Listnica" ali "Dopisnica". Leta 1873 je dokončno dobila ime dopisnica. Na prvi strani je bila natisnjena znamka in prostor za naslov, zadnja stran pa je služila sporočilu. Sprva je slikovni del razglednice zavzemal manjši prostor, saj je bil večji del namenjen sporočilu. Po letu 1896, ko so začeli razglednice tudi serijsko izdajati, je postajal motiv vse večji in je kmalu zavzel celotno stran. Tako so dobile razglednice današnjo obliko, kjer sta sporočilni in slikovni del povsem ločena.

Prve razglednice so tiskali v tehniki kamnotiska v zelo nizkih nakladah. Šele kasneje so s tehniko fototipije in knjigotiska omogočili večje serije. Kljub temu da je bila cena le-teh okoli 10 vinarjev, poštnina pa 5 vinarjev, so ljudje razglednice množično kupovali in pisali. Postale so del življenja in skoraj vsaka večja gostilna, tovarna, trgovina ali društvo je že izdala svojo razglednico. Običajno so bile na slikovnem delu tri ali štiri sličice lastnikove hiše in kraja. Vse skupaj je bilo okrašeno s secesijskimi vinjetami, ki so motivu dajale žlahnejšo podobo. Na razglednicah so se pojavljali najpomembnejši objekti, železarna, železnica, cesta in mostovi, na nekaterih pa je avtor upodobil tudi ljudi v skupinah, navadno ob nedeljah po maši, pred gostilno ali na sejnih. Ker sta bili v tem času v rabi nemščina in slovenščina, so se na razglednicah pojavljali dvojezični napis. Večina jih je imela priljubljeni napis "Pozdrav iz Save" ali "Pozdrav iz Jesenic" itd. Prav zaradi tega so razglednice kmalu postale predmet zbiralcev. Že pred prvo svetovno vojno je bilo moč dobiti posebne albume z zarežicami, kamor so shranjevali tudi po več sto razglednic.

Med prvo svetovno vojno so bile natisnjene številne razglednice za vojake, ki so odhajali na soško fronto in so pošiljali domov pozdrave s fronte. Najbolj znane so tiste, ki jih je narisal slikar Maksim Gaspari. Vse so izražale slovensko narodno

zavest in pripadnost domovini, kar je bilo v času velikega nemškega pritiska še posebno pomembno.

Zanimivost najzgodnejših razglednic pa ni bila samo v raznovrstnosti motivov ampak tudi v barvitosti in načinu. Na osnovi črno-belih fotografij so najprej izdelali črno-bele razglednice, ki so jih nato obarvali z ročno izdelanimi klišeji. Prav ne-verjetno je, koliko ročnega dela je bilo vložena v te barvne razglednice. Ko se je v začetku dvajsetih let 20. stoletja razvil offsetni tisk, so začeli izdajati razglednice še v večjih nakladah, vendar pa sta s tem njihova popularnost in kvaliteta padli.

V zadnjih letih so nekateri zbiralci začeli ponovno odkrivati in zbirati "barvne" razglednice izpred prve svetovne vojne. Izšlo je celo nekaj tematskih monografij, ki so dokončno potrdile umetniško in sporočilno vrednost takratnih razglednic.

Med fotografi je bil na Gorenjskem gotovo najplodovitejši Fran Pavlin. Poleg njega je bil znan še risar, portretist, krajinar in fotograf Benedikt Lergetporer (1845-1910), ki je imel atelje na Bledu. Ohranjeni so njegovi posnetki jeseniških železarjev iz leta 1888, številni posnetki takrat še neznanega Vintgarja in Bleda, velikega dela Kranjske in Julijskih Alp. Na Jesenicah je bil v tem času znan tudi trgovec in veleposestnik Andrej Čufer, čigar posnetki pa so bili namenjeni predvsem populariziranju lastne trgovske dejavnosti.

FRAN PAVLIN

Fran Pavlin je bil rojen leta 1872 v Bukovici pri Vodichah na Gorenjskem. Doma so imeli veliko kmetijo in veliko otrok. Ker je na kmetiji ostal najstarejši sin, je mlajši Fran moral poiskati službo. Po odsluženju vojski, kamor je odšel v enaindvajsetem letu, se je zaposlil v Avstriji, kjer so ob koncu prejšnjega stoletja gradili številne železnice, tudi progo skozi Karavanke proti Trstu. Ker se je kmalu naučil nemško in predvsem zaradi bistrosti in delavnosti so ga inženirji, ki so vodili gradbeno dela, kmalu izbrali za "figuranta", pomočnika pri merjenju in označevanju tras. Takrat se je naučil fotografirati. Po poroki s hčerko akademskega slikarja Simmerja se je naselil v mestecu Waidhoffen an der Yps na Gornjem Avstrijskem. Tam sta se jima rodila sinova Franc (okoli 1895) in Oton (1899). Verjetno se je prav v tem času odločil za poklic fotografa, saj je bilo pri gradnji železniških prog zaposlenih mnogo delavcev iz vse Evrope, ki so imeli ne samo dobre plače, ampak so se želeli ovekovečiti tudi na fotografijah. Ko se je preselil na Jesenice, je že leta 1899 dobil obrtno dovoljenje. Portretiranje je zacvetelo. Po začetku gradnje karavanškega predora in proge proti Trstu se je začel ukvarjati tudi z izdelovanjem razglednic, ki so jih številni tuji delavci pošiljali domov. Na Jesenicah sta se mu rodili še hčerki Zora in Milena.

Med prvo svetovno vojno je Fran Pavlin tako kot številni drugi obrtniki in podjetniki obubožal. Sinova so mobilizirali. Franc, ki je bil izučen ključavničar, je prišel v rusko ujetništvo, Oto pa se je zaposlil kot prometnik na železnici. Hčerka Zora je

na Dunaju končala trgovsko šolo in je kasneje pomagala očetu v fotografskem ateljeju. Milena je končala višjo fotografsko šolo na Dunaju in njej je oče namenil svoj atelje. Po prvi svetovni vojni so se Pavlinovi posvetili fotografiji pa tudi prodaji piva. Do približno leta 1935 so živeli pri Mesarjevih, potem pa so se preselili v lastno hišo ob carinarnici. Imeli so velik, razkošen in lepo urejen fotografski atelje. Poleg tega so imeli tudi trgovino s pivom na debelo, ki jim je prinašala večji zaslužek kot fotografiranje. Imeli so tudi polnilnico in pomivalnico za pollitrške steklenice ter celo ledenico. Pivo so kupovali v dvestolitrskih sodih, v polnilnici so mu dodajali ogljikov dioksid za penjenje in ga nato polnili v steklenice. Te so zlagali v zaboje, ki jih je hlapec z vozom razvažal po številnih gostilnah.¹⁰

Pavlin se je poleg portretiranja ukvarjal tudi z izdelovanjem razglednic. Bil je navdušen snemalec pokrajinskih, predvsem planinskih motivov. Izdal je mnogo razglednic, črno-belih in koloriranih, ki so jih deloma tiskali, deloma pa so jih izdajali kot originale. Najpogostejši motiv so bile Jesenice, Bled, Julijske Alpe in Karavanke. Sodeloval je pri Planinskem vestniku, pri Seidlovi knjigi o Savinjskih Alpah (1907-1908), bil je fotokronist gradnje železniške proge med Beljakom in Gorico v Domu in svetu (1906), objavljajl pa je tudi v nekaterih časopisih in revijah.¹¹

1. marca 1945 so zavezniki bombardirali Jesenice. Poleg številnih hiš v centru Jesenic je bila zadeta tudi Pavlinova hiša. Takrat sta bila ubita fotograf Fran Pavlin in njegova hčerka Milena. S hišo pa je bil uničen tudi atelje in ves fotografski fond. Kar je ostalo, pa so ljudje raznosili, ko so pospravljali ruševine.¹²

Fran Pavlin je bil zagotovo eden najplodovitejših fotografov in razgledničarjev na Slovenskem. Njegove razglednice so se večinoma ohranile v zbirkah privatnih zbiralcev in prikazujejo sistematična prizadevanja Frana Pavlina za ohranitev celotne podobe Jesenic, Hrušice, plavškega travnika, Murove, Save, Podmežakle, Javornika, Koroške Bele in seveda čudovitih planin v Karavankah in Julijskih Alpah.

Največ panoramskih posnetkov Jesenic je lahko posnel s strmin Mežakle ali Mirce. To je omogočalo, da je lahko spreminjal kote, višino in smeri snemanja, kar daje številnim razglednicam še večjo dokumentarno vrednost. Manj številne so tiste, ki kažejo utrip življenja, čeprav je na prenekateri zaznati hitre spremembe v mestu, ki ga je prav ta čas tako usodno zaznamoval.

ZBIRKA ing. DUŠANA PREŠERNA

Zbirka razglednic iz obdobja pred prvo svetovno vojno zbiralca ing. Dušana Prešerna je najpopolnejša zbirka motivov Jesenic in okolice pri nas. Po večletnem zbiranju je avtor zbral okoli 600 razglednic z motivi Gornjesavske doline in krajev od Vrbe in Rodin do Kranjske Gore in Rateč. 330 razglednic je iz današnje občine Jesenice. Največ jih je izdal fotograf Fran Pavlin (100). Znanih je še nekaj drugih avtorjev: Andrej Čufer z Jesenic (4), Zorc (4), Vekoslav Šešok (4), Anton Jerkič iz Gorice (5), Alojz Vengar iz Radovljice (4), avstrijsko

planinsko društvo DuÖAV (7), Kleinmayr & Bamberg iz Ljubljane (2), Turk iz Ljubljane (2) in Frölich iz Ljubljane (1).

Zanimivo je, da so vsi premožnejši podjetniki, gostilničarji in trgovci sami izdajali razglednice z motivi svojih lokalov in poslovalnic. Na Jesenicah in v okolici so bili to: gostilna Arh (2), trgovina Dolinar (1), gostilna Čop (2), gostilna Svetina (1), gostilna Osvald (najprej kot Jegličeva in kasneje kot Kunsova gostilna) (3), gostilna Trebušnik (Kržišnik) (1), gostilna Kölbl (3), gostilna Markež (1), hotel Hauptman (3) in hotel Triglav (1).¹³

OPOMBE

- 1 Jože Damjan: KOMU SO POTREBNE ŽELEZARNE (GV), 2. september 1993, str. 22-23
- 2 Ivan Mohorič: DVA TISOČ LET ŽELEZARSTVA NA GORENJSKEM I, str. 382-383
- 3 Stane Tušar: KAKO STARE SO PRAVZAPRAV JESENICE; ŽELEZAR 1973-1974, MZV, 20. avgust 1973
- 4 Nataša Kokošinek in Silvester Mirtič: Tekst k razstavi STARA SAVA NEKDAJ IN DANES (Muzej Jesenice, 1994)
- 5 Matija Sušnik: STARE IN NOVE JESENICE (Tovarniški vestnik KID), 1938, str. 1,2 in 3
- 6 TOVARNIŠKI VESTNIK KID, 1938, STR 6
- 7 POZDRAVI IZ SLOVENSКИH KRAJEV, MK Ljubljana 1987, str. 217
- 8 Dušan Kermavner: JAVORNIŠKO-JESENŠKA STAVKA 16.-28. aprila 1904, JIL I, 1964
- 9 Katalog k razstavi 150 LET FOTOGRAFIJE NA SLOVENSKEM, Ljubljana 1989
- 10 Arhiv Muzeja Jesenice: pismo Mileta Pavlina avtorju članka
- 11 Glej opombo št. 9!
- 12 Podatki Jaka Čopa
- 13 Podatki ing. Dušana Prešerna; vse objavljene razglednice v prispevku so iz zbirke ing. Dušana Prešerna z Jesenic

OPOMBE K RAZGLEDNICAM

- 1 Pozdrav iz Jesenic in Save (pisana leta 1899); založil A. Turk v Ljubljani
- 2 Jesenice (pisana leta 1905); gradnja nadvoza čez progo, ki je bil kasneje odstranjen zaradi elektrifikacije železnice
- 3 Pozdrav iz Save pri Jesenicah; fotograf (verjetno) Fran Pavlin z Jesenic; pisana leta 1900
- 4 Pozdrav iz Save; založil Weiss & Dreykurs, Wien
- 5 Sava (pisana leta 1900); založil J. Markež; zgoraj nova martinarna KID, spodaj gostilna Markež
- 6 Pozdrav iz Save (okoli leta 1900); Groblje zgoraj, spodaj novi obrati KID
- 7 Gostilna, trgovina in fotografski atelje A. Čufar na Savi (pisana leta 1908); fotograf Andrej Čufar; za gostilno pri Markotu
- 8 Pozdrav iz Hrušice (okoli leta 1903)
- 9 Najstarejša znana razglednica Jesenic napisana leta 1893. Založnik Kunstalstalt Karl Schwidenoch, Wien - Leopoldstadt; levo novozgrajena jeklarna, desno plavž na Savi, spodaj gradič Kranjske industrijske družbe (KID) v Hrenovci
- 10 Sava - Jesenice; založil Rudolf Zore - Jesenice; posnetek iz leta 1905;

- 11 Sava pozimi; posnetek nastal 12. 2. 1902; fotograf Fran Pavlin z Jesenic
- 12 Ruardova graščina in cerkev Marijinega vnebovzjetja na Stari Savi; fotograf Andrej Čufar z Jesenic
- 13 Nova jeklarna KID - narisana razglednica; Kleinmayr & Bamberg, Leibach - Ljubljana; okoli leta 1905
- 14 Jesenice, obrati nove jeklarne KID leta 1905; fotograf Andrej Čufar
- 15 Jesenice - Fužine (posneto okoli leta 1908); fotograf Fran Pavlin z Jesenic; nova bohinj-ska proga z mostičkom z deželne ceste v Hrenovco
- 16 Sava - glavna pisarna KID (okoli leta 1910); fotograf Fran Pavlin; v desnem delu glavne pisarne je bil vhod v takratno pošto
- 17 Sava na Gorenjskem (okoli leta 1903); fotograf in založnik Fran Pavlin z Jesenic
- 18 Jesenice - Fužine (pisana okoli leta 1912); fotograf Fran Pavlin; levo nova šola
- 19 Jesenice - Fužine, most preko bohinj-ske proge leta 1908; fotograf Andrej Čufar
- 20 Sava (pisana leta 1910); fotograf Fran Pavlin; levo nova meščanska šola in glavna pisarna KID, spodaj nova martinarna
- 21 Jesenice na Gorenjskem (pisana leta 1904); fotograf Fran Pavlin; cerkev ima še prvotni zvonik, plavški travnik še ni pozidan
- 22 Sava na Jesenicah (leta 1904); fotograf Fran Pavlin; stara železniška postaja in polje pred njo, na levi je ribnik, na desni prehod preko proge
- 23 Jesenice - Mirca (pred prvo svetovno vojno); fotograf Fran Pavlin; spredaj nadvoz čez železniško progo, zadaj kamnolom v Mirci
- 24 Jesenice - Golica (pred prvo svetovno vojno); fotograf Fran Pavlin; Kadilnikova kočna na Golici je močno "povečana"
- 25 Jesenice (pisana leta 1913); fotograf Fran Pavlin
- 26 Jesenice (pred prvo svetovno vojno); fotograf Fran Pavlin; znamenje za nekdanjo Ambruzovo hišo pred cerkvijo sv. Lenarta
- 27 Jesenice (fotografirana leta 1907); založil Vekoslav Šešok Jesenice; fotografirano pred hotelom Pošta verjetno po maši
- 28 Jesenice (fotografirano okoli leta 1910); založil Rudolf Zore Jesenice; spredaj Dolinarjeva hiša
- 29 Jesenice - kolodvorska ulica (okoli leta 1910); fotograf Fran Pavlin; železniška postaja, Kogojeva hiša, Tancarjeva hiša, hotel Triglav in hotel Paar
- 30 Jesenice - kolodvor (okoli leta 1910); fotograf Fran Pavlin
- 31 Jesenice - kolodvor (pisana leta 1918); založil Purger & Co. München
- 32 Jesenice (leta 1910); fotograf Fran Pavlin; del postaje in hotel Triglav, ki je bil porušen v bombardiranju 1. marca 1945
- 33 Jesenice - kolodvor (pisana leta 1913); fotograf Fran Pavlin; železniška postaja zgrajena leta 1906, v ozadju hotel Triglav
- 34 Jesenice - kolodvor (pisana leta 1909); fotograf Fran Pavlin; železniška postaja, železniški bloki, hotel Paar in levo pošta
- 35 Groblje pri Jesenicah; fotograf Andrej Čufar
- 36 Javornik (pisana leta 1904); založil C. Ledermann, Wien
- 37 Koroška Bela (pisana leta 1914); fotograf Fran Pavlin
- 38 Javornik (pisana leta 1912); fotograf Fran Pavlin; gosilna Kölbl
- 39 Hrušica - izgradnja tunela (pisana leta 1902); založil Anton Treven, Sava
- 40 Karavanski tunel (pisana leta 1910); založil W. L. Bp.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Autoren beschreiben den Zustand in Jesenice in der Zeit vor dem ersten Krieg. Seit dem Jahre 1890 hat das Eisenwerk der Krainer Industriegesellschaft starke Änderungen erlebt. Die alten Hochöfen in Stara Sava und in Javornik traten außer Tätigkeit, das neue Siemens-Martin Stahlwerk in Sava und die neuen Hochöfen in Škedenj bei Triest wurden gerade gebaut. Die neu aufgebaute Bahnstrecke nach Gorica und der Karawankentunnel in Hrušica haben das Stadtbild von Jesenice viel verändert. Das ehemalige Zentrum in Stara Sava war nicht mehr der Mittelpunkt des Lebens, sondern es wurde die Bahnhofsgegend auf der linken Seite, wo die neue Landstraße gelegt wurde. Verwaltungs- und Gewerbeteil der Stadt war in Jesenice, die Schul- und Kulturanlagen aber in Sava in der Nähe vom Eisenwerk. Es verbreitete sich auch das Wohnungsteil. Nach Jesenice kamen viele Arbeiter aus anderen Städten und in dieser Zeit entwickelte sich unter zahlreichen neuen Gewerben (neue Gasthäuser, Läden, usw.) die Fototätigkeit. Die ersten zwei, die mit dem Fotografieren schon im Jahre 1900 begannen, waren der Kaufmann und Großgrundbesitzer Andrej Čufar und der Eisenbahner aus Kärnten, Fran Pavlin. Bald erkannte er, daß man mit der Ansichtskartenherstellung gut verdienen kann und so wurde er reich. Seine Lieblingsmotive waren die Stadtpanorama von Jesenice und der Umgebung, besonders die Berge und Berghütten. Im Aufsatz ausgewählte Motive von Jesenice wurden in der Vorkriegszeit gemacht, in der Zeit der großen Änderung der Stadt. Der bekannteste Autor ist Fran Pavlin.

Damjan Jensterle

4.

*tok odnaša žabja jajca
jugo splajha morje
obešeno na rob luninega krajca
oči pa peče dim cikorijske*

*plavajoči mrest lovi postrv
ihita speha hlod z voza
odjuga zatakne veje pod brv
na občinskem zložena so drva*

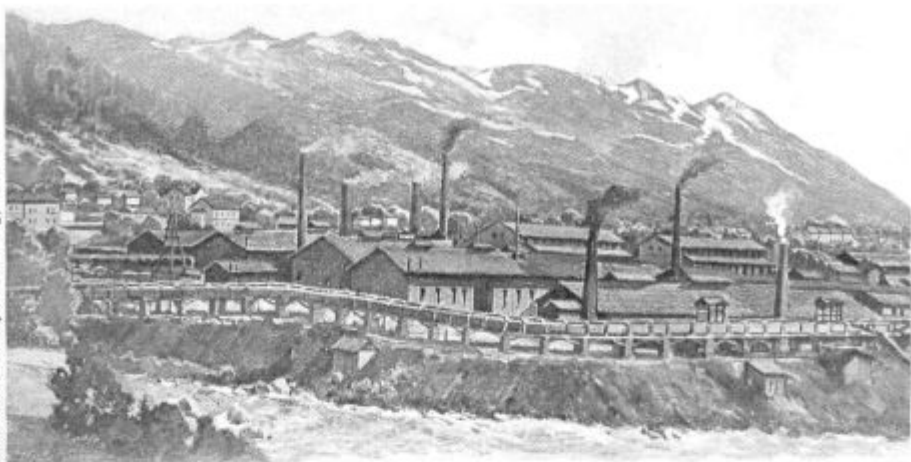

9. Najstarjša dosedaj znana razglednica Jesenic iz leta 1898

10. Sava leta 1905

Druck von Kleinmayr & Bamberg, Lathweh.

Eisenwerke der Krain. Industrie-Gesellschaft, Assling, den

13. Novi obrati železarne Kranjske industrijske družbe (KID) leta 1905

14. Jesenice, obrati nove jeklarne Kranjske industrijske družbe leta 1905

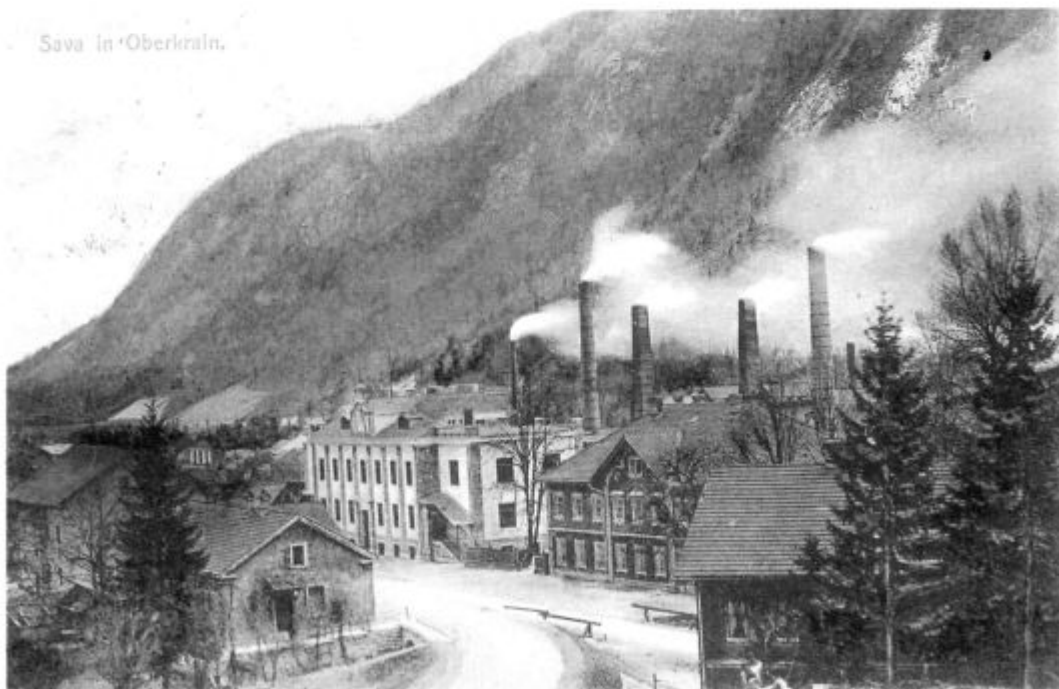
Jesenice - Assling

Fužine tovarna-Hütte

15. Jesenice - Fužine okoli leta 1908

Sava in Oberkrain.

16. Sava - glavna pisarna Kranjske industrijske družbe pred letom 1910

Sava na Gorenjskem

Sava in Ober-Kran

*Die prächtige in Natur-Genuss vordringende
Sava in Ober-Kran*

17. Sava na Gorenjskem leta 1903

Jesirica Fužine - Assling - Hütte

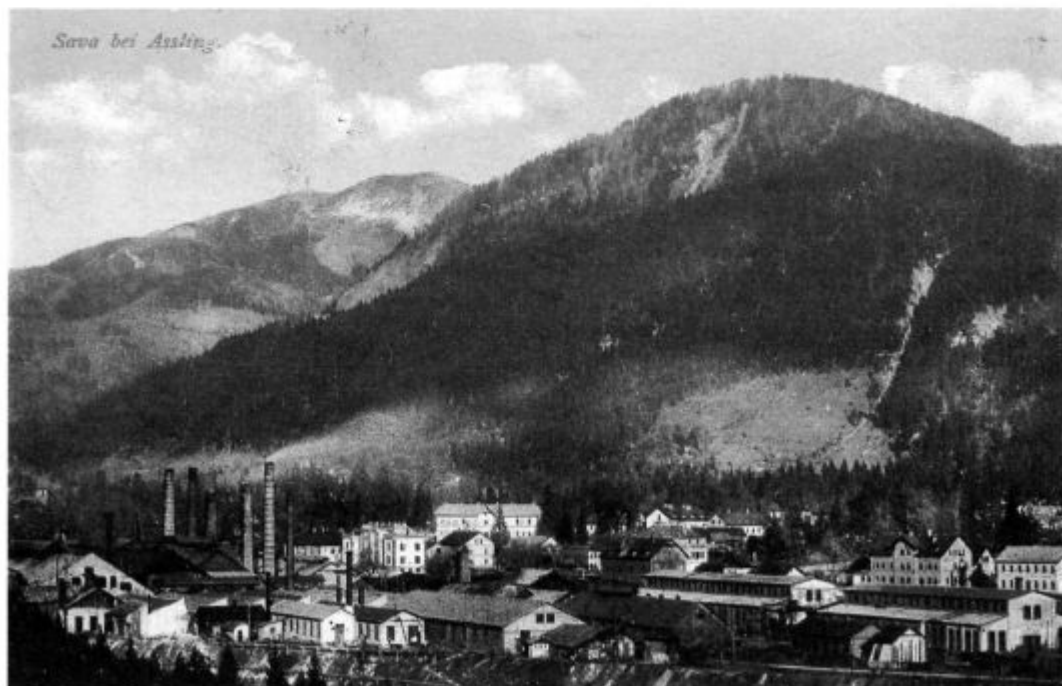
18. Sava - Fužine, v ospredju nemška šola; pisana leta 1912

Jesenice Fužine

19. Jesenice - Fužine, most preko bohinjke proge leta 1908

Sava bei Assling.

20. Sava, v sredini novozgrajena nemška šola leta 1910

Fotografische Aufnahme und Verlag von Fr. Duvlis in Assling.

Jesenice na Gorenjskem

Assling in Ober-Krain

*Die größte Hofmeyerstadt von
Slovenien im Jahre 1904. von Fr. Duvlis
Rechnung*

21. Jesenice na Gorenjskem leta 1904

Fotografische Aufnahme und Verlag von Fr. Duvlis in Assling.

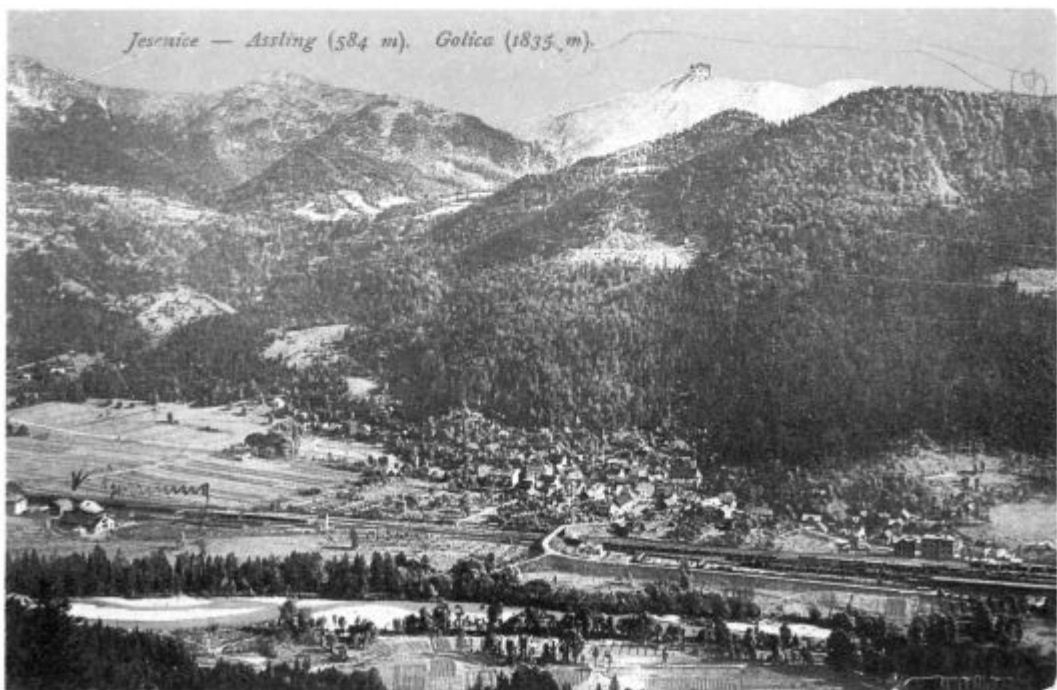
Sava pri Jesenicah

Sava bei Assling

22. Sava pri Jesenicah s staro železniško postajo leta 1904

23. Jesenice - Mirca pred prvo svetovno vojno

24. Jesenice - Golica; panorama Jesenic in Golice z novo Kadilnikovo kočo

25. Jesenice - Murova spomladi leta 1913

26. Jesenice pozimi; Murova, župnišče in cerkev pred prvo svetovno vojno

27. Jesenice s c. kr. pošto leta 1907

28. Jesenice; v ozadju kamnolom za karavanški predor v Mirci leta 1910

*Jesenice, kolodvorska ulica.
Assling, Bahnhofgasse.*

29. Jesenice pred železniško postajo leta 1910

Jesenice-Assling 584 m.

30. Jesenice z železniško postajo pred prvo svetovno vojno

*Assling. Bahnhof mit Karawanken. (Krain.)
Jesenice — Kolodvor.*

31. Jesenice; železniška postaja okoli 1918

32. Del Jesenic; novi hotel triglav leta 1910

33. Jesenice; nova železniška postaja leta 1913

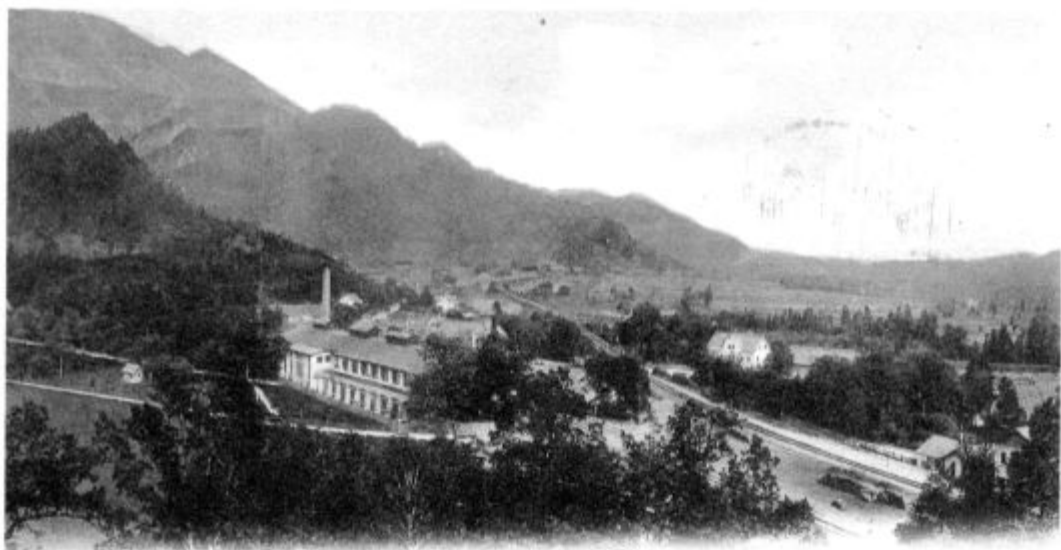

34. Jesenice; železniška postaja ob novozgrajeni deželni cesti leta 1909

Groblje pri Jesenicah

35. Groblje pri Jesenicah pred prvo svetovno vojno

Javornik na Gorenjskem.

Jauerburg, Ober-Krain.
K. Benedikt.

36. Javornik z novo valjarno Kranjske industrijske družbe leta 1904

37. Koroška Bela leta 1914

38. Javornik; pred gostilno Kölbl leta 1912

Lehrweise 31/9 906

*Koj ho mali imbo.
vafano olje je kaljen.*

*Birnbaum.
Dragi gospod!
Je spujmite najstenojeje casti-
tke k Baumu danabijemu
inverdane, se mnogaja leta!
Spujmite od bolicku, kadet
Ludi od mene in moje deuz
zine. Pam udani Stefan*

39. Hrušica ob izgradnji železniškega tunela skozi Karavanke leta 1902

Hrušica-Birnbaum

Karavanken predor - Karawanken Tunnel

40. Karavanski tunel na Hrušici leta 1910

OB POLSTOLETNICI KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE IN ZMAGE NAD NACIFAŠIZMOM

Ves svobodoljubni in demokratični svet je letos obeležil in slavil naslovni dogodek. Uradni konec vojne je 9. maj, ko je predstavništvo nemške nacistične vojske končno pristalo na brezpogojno kapitulacijo. Vendar pa je bila vojna v Sloveniji končana šele 15. maja 1945. Kapitulacijo med 8. in 9. majem 1945 je podpisal Hitlerjev feldmaršal Wilhelm Keitel, in sicer pred zmagovitimi poveljniki: Britancem Montgomeryjem, Američanom Eisenhowerjem, Sovjetom Žukovom in Francozom de Tassignyjem, dokončno pa v Eisenhowerjevem štabu 15. maja 1945. Tega dne so nemške enote, ki so se med 9. in 15. majem bojevale samo še proti jugoslovanski armadi, položile orožje tudi pred Titovimi silami. Tedaj je vdajo podpisal feldmaršal Alfred Jodl.

Naj bo mimogrede omenjeno, da sta bila tudi ta dva Hitlerjeva feldmaršala 30. septembra 1946 med dvajsetimi Hitlerjevimi vojnimi zločinci v Nürnbergu, izmed katerih jih je bilo na smrt z obešenjem obsojenih dvanajst. Tako kot večini ostalih obsojencev jima je bila očitana in dokazana vrsta zločinov. Tudi takih, ki so kršili mednarodne pogodbe. Bila sta med tistimi, ki so načrtovali napade proti dvanajstim državam in to brez vojne napovedi, kar je bilo obvezno na osnovi haaške pogodbe iz leta 1899. Keitlu je bilo še posebej očitano, da je 16. septembra 1941 zapovedal, naj za vsakega ubitega ali samo napadenega nemškega vojaka pobijejo 50 do 100 "komunistov". Prav tako je Keitl kot šef vrhovnega poveljstva nemške vojske odredil, naj postrele tudi vse osumljene civilne osebe, in to brez sodnega postopka.

Jodl, ki je bil že 1933. leta šef vodstvenega štaba v istem vrhovnem poveljstvu kot Keitl, je bil še posebej obtožen, da je "zelo marljivo sodeloval pri vseh napadalnih načrtih. To se nanaša na priključevanje Avstrije k Rajhu in načrtovanje napadov na Češkoslovaško, Norveško, Dansko, Nizozemsko, Grčijo, a tudi na Jugoslavijo in na Sovjetsko zvezo." Pri tem je tudi izjavil, da je v teh deželah treba "napredovati z nečustveno silo in odločnostjo...", kar je pomenilo brezobzirno pobijanje v duhu Hitlerjevih in Keitlovih povelj.

Vsa ta povelja so bila zločinska in ljudje so v okupiranih deželah silno trpeli in umirali. Izvajali so jih vse do aretacije poveljnikov, čeprav je Hitler s svojo Evo izvršil samomor že 30. aprila 1945. Ti nacistični voditelji so bili nepopoljšljivi stratezi zločinov nad celimi narodi. Niti po Hitlerjevi smrti niso hoteli dojeti, da so propadli, da so njihove sanje o nadvladi zgorele v ognju, ki so ga sami zakurili. Zato se niso prav nič trudili, da bi skrajšali trpljenje lastnega in drugih ljudstev. Vsakodnevna bombardiranja so vse do kapitulacije vsako minuto povečevala število žrtev.

Zakaj so se po nacifašističnih hudodelcih okupirana ljudstva, kamor smo sodili tudi Slovenci, ob koncu vojne in zmage nad njimi 1945. leta tako oddahnili, pove zlasti proces v Nürnbergu. V sklepnih besedah je Robert H. Jackson, ameriški glavni tožilec, rekel tudi:

"Minulih 40 let dvajsetega stoletja bo zgodovina prištela k najbolj krvavim letom vseh časov. Dve svetovni vojni sta zapustili oporoko mrličev, ki jih je po številu več kakor vseh armad, ki so se vojskovale v katerikoli vojni starega ali srednjega veka. Nobeno polstoletje ni videlo pokola v tolikšnem obsegu, takih grozovitosti, nečlovečnosti, tolikšnih množičnih deportacij ljudstev v suženjstvo, tolikšnega iztrebljanja narodnostnih manjšin. Torquemadova¹ grozovitost zbledi pred nacistično inkvizicijo.

Ta dejanja so mrka zgodovinska dejstva, ki bodo opominjala prihodnje rodove na sedanje stoletje... Dejstvo je, izpovedi obtožencev so razpršile vsakršen dvom o njihovi krivdi... Sami so pomagali podpisati svojo lastno obsodbo... moralna perverznost nacističnega režima ne bi bila postala zadeva mednarodnega prava, če je ne bi bili zlorabljali za to, da so zapovedali herrenfolku korakati v paradnem koraku čez mednarodne meje..."

A sir Hartley, britanski glavni tožilec, je obtoževal: "...Moritev so uganjali kakor nekakšno industrijo množične proizvodnje v zaplinjevalnicah in pečeh Oswiencima, Dachaua in Treblinka, Buchenwalda, Mauthausna, Majdaneka in Oranienburga. Mar naj svet spregleda ponovno vstajenje suženjstva v Evropi, suženjstva v tolikšnem obsegu, da so 7 milijonov mož, žena in otrok odgnali z njihovih domovanj, ravnali z njimi kakor z živino, jih izstradali, preteпали in pomorili. Bili so tile možje tu, ki so s peščico drugih zanesli to krivdo nad Nemčijo in pokvarili nemško ljudstvo..."

Seveda je nacistične poglavarje obtoževal tudi sovjetski glavni tožilec Roman Rudenko. Med drugim je prebral nezaslišane besede Adolfa Hitlerja, ki jih je izrekel Hermannu Rauschningu, nacističnemu predsedniku danskega senata. Glase se takole:

"Ustvariti moramo tehniko razljudovanja. Če me vprašate, kaj mislim z razljudovanjem, vam povem, da nameravam pokončati cele rasne enote in bom to tudi storil. V tem vidim - grobo povedano - svojo nalogo. Če lahko pahnem cvet nemškega ljudstva v vojni pekel, ne da bi mi bilo količkaj žal prelivanja dragocene nemške krvi, tedaj imam seveda tudi pravico, da pokončam milijone ljudi nižje rase, ki se množe kakor mrčes."

In ta satanski Hitlerjev program je skozi njegovo stranko, gestapo, SS, policijo, vojsko in oblast kmalu postal grozovita resničnost. Martin Bormann, državni vodja Hitlerjeve stranke in prvi Hitlerjev izvajalec, je 1. oktobra 1940 podrejenim gauliterjem rekel:

"Hitler je izdal odločbo (o pokončevanju ras). Zakon je izdelan. Za zdaj odpravimo samo jasne ali stoodstotne primere. Pozneje bomo to razširili."

Vplivni Bormann je nekaj pozneje, ko so gauleiterji postali državno obrambni komisarji, v spomenici ministrstva za zasedene kraje na Vzhodu na koncu povzel zločinsko navodilo:

"Slovani naj delajo za nas. Kolikor pa jih ne potrebujemo, pa naj pomró. Zato sta prisilno cepljenje in nemško zdravstveno skrbstvo (zanje) odveč. Slovanska rodovitnost ni zaželena. Naj uporabljajo preservative ali pa naj splavljajo. Čim več tem bolje. Izobrazba (Slovanov) je nevarna. Dovolj, če znajo šteti do sto. Dopustna je kvečjemu izobrazba, ki nam ustvarja uporabne delavce. Vero jim pustimo kot zavajalno sredstvo. Za prehrano dobe samo najpotrebnejše. Mi smo gospodje, mi smo prvi!"

Hitlerjevo in Bormannovo sovraštvo ter sovraštvo številnih drugih vodilnih nacistov do ver in zlasti do Židov in Slovanov je bilo brezmejno. Sovjetski tožilec Rudenko ter ostali so prav tako navedli grozljive številke izmučenih, pokončanih ali izgnanih ljudi. Nekaj primerov.

Od 228.000 Francozov, ki so morali trpeti v taboriščih, jih je ostalo živih le 28.000. Največ žrtev so utrpeli Židje: blizu 6.000.000 pobitih in vplinjanih. Slede žrtve Sovjetske zveze in Poljske. Na območju Smolenska je bilo mučenih in pomorjenih čez 135.000 ljudi, v Leningradu z okolico prek 172.000, s Krima so na morje odpeljali 144.000 ljudi in jih potopili, v Kijevu so pomorili čez 100.000 prebivalcev, na območju Odese 200.000, v Dnjepropetrovsku so pobili ali zmetali v brezno 11.000 žensk, otrok in starcev, v Harkovu izmučili do smrti ali zaplinili okoli 195.000 ljudi itd, itd. Neusmiljeno so iztrebljali tudi otroke, največ v otroških domovih in bolnišnicah. Pokopavali so žive, jih prebadali z bodali, zastrupljali, metali v ogenj, na njih in na odraslih delali medicinske eksperimente. Tako so samo v taborišču pri Lvovu v dveh mesecih nacisti pomorili 8.000 otrok.

Tudi izganjanje ljudi iz raznih držav v Nemčijo je bilo množično in tako surovo, da jih je veliko pomrlo že med vožnjo, še preden so postali izmučeni sužnji. Tako so na primer iz Belgije v Nemčijo odgnali 190.000 ljudi, iz Češkoslovaške 750.000, veliko tudi iz Jugoslavije in posebej Slovenije, iz Sovjetske zveze pa je bilo v sužnost odgnanih 4.978.000 ljudi. To je le nekaj števil, ki pa so verjetno še večje in ki v sebi skrivajo nepopisno trpljenje in grozo.

Zdaj me premišljevanje vodi spet k nam, v Slovenijo in še posebej na Štajersko in Gorenjsko, ki sta prvi okusili Hitlerjev "novi red". Vse raznarodovanje in germaniziranje se je od začetka okupacije odvijalo po znanem Hitlerjevem aprilskem povelju (1941, Maribor), ki se je glasilo: "TO DEŽELO MI NAPRAVITE ZOPET NEMŠKO!"

S tem je Hitler hotel povedati, da je bila Slovenija nemška že nekdaj in da je njihova okupacija v bistvu le osvobodilno dejanje. In v te zločinske raznarodovalne načrte je poleg uničevanja slovenske kulture, šol, prepovedi in razpusta slovenskih organizacij in društev ter po drugih genocidnih prepovedih sodilo množično izgan-

janje. Le-to bi na Štajerskem in Gorenjskem najprej zajelo okoli 200.000 ljudi, izmed teh 80 do 100.000 samo na Gorenjskem, kjer je tedaj prebivalo dobrih 181.000 ljudi. Spiske na izgon obsojenih Gorenjcev so že pred okupacijo pripravili kulturbundovci, ki jih je bilo po doslej dognanih podatkih najmanj 394. Največ jih je bilo v Trziču, na Jesenicah pa 90, kar je bilo že opisano. Poglavitno nasilje je bilo tedaj namenjeno izganjanju. S tem so Nemci hoteli narediti prostor za doselitev svojih sonarodnjakov. To naj bi bilo izvršeno zelo hitro, in sicer do 1. oktobra 1941, torej v kratkih petih mesecih. Česa takega drugod niso poznali.

Okupatorjeve komisije so ta strahotni genocidni načrt hotele izvesti v treh valovih.

Prvi val: Določeno je bilo, da je ljudstvu najprej treba vzeti "glavo". Zato bodo prve izgnali izobražence, politično vplivne ljudi, učitelje in tudi duhovnike.

Drugi val: Preseliti vse, ki so se na Gorenjsko doselili po letu 1914, to je po začetku prve svetovne vojne.

Tretji val: Izgnati je treba vse Slovence, ki bivajo ob meji proti Italiji v 20 km pasu.

Hkrati s tem so Gorenjce ocenjevali tudi v političnem smislu. Teh kategorij je bilo pet. V najnižjo, peto, so uvrstili vodilne nemške sovražnike, ki jih je bilo treba uničiti najprej.

Sledila je še tretja kategorizacija, in sicer rasna. Prebivalce so delili na štiri skupine. Prva je bila čista, nordijska, zadnja, četrta pa naj bi bili "razni mešanci, čisti vzhodnjaki, rasno povsem neustrezni".

In strahota se je začela. 1. julija so bile na vrsti družine iz radovljiškega okraja. Iz kranjskega okraja so selili od 5. do 7. julija 1941 z začetkom v Škofji Loki.

S prvim transportom so odpeljali 522 Gorenjcev, kar je v Ljubljani, skozi katero so jih z vlaki vozili proti jugu, povzročilo silovito ogorčenje. Do sredine julija 1941 so izselili 2.430 ljudi. Raznarodovalni načrti so postajali grozljiva stvarnost.

Toda med tem se je zgodilo nekaj zgodovinskega. 22. junija so Hitlerjeve roparske horde pričele obsežen napad na Sovjetsko zvezo, katere armada se je sprva morala sicer umikati, vendar je med okupiranimi ljudstvi Evrope vzbudila upanje. Tudi Slovenci so se začeli upirati. Sicer z majhnimi silami in z majhnimi dejanji, vendar so zaustavili okupatorjeva izganjanja. Ponoči na 28. julij se je namreč na Kamniškem začela organizirana vstaja. Pridružili so se tudi prvi jeseniški partizani, ki so ognjeni krst doživeli znanega 1. avgusta 1941 na Obranci na Mežakli. Miru ni bilo več. Okupatorski vrhovi so zaradi tega svoje načrte začeli "odlagati na poznejši čas". Ker vstaje niso mogli pogasiti, je bilo množično izganjanje Gorenjcev "odloženo na čas po vojni".

To je bila velika zgodovinska zasluga upora, ki je že tedaj nakazoval, da bi nacisti brez njega zanesljivo izpeljali svoje uničevalne načrte.

Tega nisem zapisal slučajno temveč zato, da bi nam vsem ostalo v zavesti, kakšne uničevalne načrte je gojil z rasnim fanatizmom prežeti Hitler. V dokaz za

to bom navedel nekaj stavkov iz njegovega zločinskega "katekizma", znanega pod imenom "MEIN KAMPF", ki je izšel že 1925. leta.

To, kar so Hitlerjevi valpti, slepi in zagrizeni izvrševalci njegovih idej, počeli v okupirani Gorenjski, je bilo samo nadaljevanje nemškega prodiranja na vzhod pod geslom "Drang nach Osten". Hitler je ostro kritiziral dotedanjo nemško zunanjo kolonialno politiko rekoč:

"Nadaljevali bomo tam, kjer so nehali pred šestimi stoletji... obrnili bomo pogled na zemljo proti Vzhodu... Vse, kar je bilo v zgodovini koristno germaniziranega, so bila tla, ki so jih naši predniki pridobili z mečem in jih naselili z nemškimi kmeti."

Hitlerjev rasizem in pohlep po osvajanjih je prvi spoznal in vzel resno britanski državnik Sir Winston Churchill.

Hitler je razglabljal, kako bi morali Nemci okrepiti položaj Nemčije v Evropi. V neki razpravi 1928. leta je dejal:

"... 500 km² več ozemlja v Evropi lahko milijonom nemških kmetov nudi nove domove, nemški narodni moči pa lahko za odločilne trenutke dá na razpolago milijone vojakov."

Hitler je bil pohlepni roparskim načrtom zvest do svojega konca. V njegovih kolonizatorskih načrtih so važno vlogo igrale nemške narodne manjšine in skupnosti ter kulturbundovci in petokolonci. Ko so nacisti pred 2. svetovno vojno pripravljali tudi okupacijo Slovenije in Jugoslavije, je pomen Gorenjske zelo porasel. To zvemo iz spomenice, ki jo je 1940. leta dobil iz Celovca Rudolf Hess, Hitlerjev namestnik. Tam med drugim piše:

".. nevzdržno je, da več kot 1.000 km dolgo železniško zvezo med Berlinom in Trstom seka 40 km dolg odsek na tujem carinskem območju, ki neposredno ovira promet med rajhom in Trstom."

Za tem sledi predlog:

"Ovire v jeseniškem kotu, ki zavirajo promet, je torej na nek način treba odstraniti: ali s priključitvijo k velikemu nemškemu rajhu ali vsaj z ustvaritvijo koridorja. Z vojaškega gledišča bi bila pravilna prva varianta."

In aprila 1941 se je to tudi zgodilo.

Okupacija pa je trajala polna štiri leta.

O teh krvavih letih, o obeh vojnah naj navedem še nekaj števil. V obeh je poleg drugih strahotno trpelo, umrlo nasilne smrti in padlo tudi veliko slovenskih ljudi.

Vojni sta pogoltnili največ moških. V prvi, ki je trajala od poletja 1914 do jeseni 1918, je bilo mrtvih 10 milijonov ljudi. Pri tem je življenje izgubil vsak tretji avstro-slovenski vojak. Največ slovenskih mož in fantov, ki so se morali bojevati v avstro-ogrski cesarski vojski, je padlo v letih 1915-1918, in sicer na soški fronti s Kobaridom v središču. Žrtvovanih je bilo kar 423.000 avstrijskih vojakov in med njimi okoli 30.000 slovenskih mož in fantov. Nepojmljivo visoka številka. Ko je

računarska Italija prestopila na antantino stran, so avstrijski voditelji in generali računali na ljubezen slovenskih vojakov do svoje ožje domovine. Ko so v krvavih bojih ob Soči padali na gosto kot žito na njivi, so pogosto mislili, da se bojujejo za svojo domovino. A v tej klavnici, ki je dala tudi "Doberdob", niso branili svoje domovine temveč cesarsko avstro-ogrsko monarhijo, takratno "ječo narodov", ki je bila tik pred razpadom. In kaj so preživeli Slovenci dobili za te preštevilne žrtve in trpljenje? Kot v posmeh je plačilo pobrala Italija. Antantne sile - ZDA, Velika Britanija in Francija - so jo za prestop na njihovo stran nagradile s Primorsko in Istro ter delom Notranjske vse do Planine, Rakeka in do žirovskega hribovja. Kmalu za tem se je na oblast v Italiji povzpел Mussolinijev fašizem, ki je tamkajšnje Slovence poniževal in tlačil dobrih dvajset let. In to zelo kruto. Moralo je preteči veliko časa in pasti veliko žrtev, da je končno večino tega nasilno odtrganega slovenskega telesa 1945. leta osvobodila slovenska partizanska vojska, natančneje 9. korpus in 4. jugoslovanska armada. To je bil eden največjih dosežkov narodno-osvobodilnega boja, kar je ob 50-letnem jubileju treba poudariti.

Škoda je, da k matični domovini Sloveniji takratne velesile, dejansko iste, antantne kot 1918-1920. leta, tudi po 2. svetovni vojni 1945. leta niso dovolile pravične pripojitve še Trstu, Gorici, Beneški Sloveniji in vsem preostalim območjem, kjer žive Slovenci.

Še bolj lahko obžalujemo, ker nam iste sile skupno s Stalinom zaradi svojih imperialističnih interesov niso dovolile priključitve slovenske Koroške k matični domovini. Ostala je v Avstriji, ki se je bojevala na Hitlerjevi strani, in meja je ostala nedotaknjena na Karavankah in dalje proti Štajerski, čeravno smo se bojevali tudi tu za pravične meje. O tem bi lahko obujal svoje lastne spomine, saj sem bil med tistimi, ki smo takoj po nemški kapitulaciji prišli vse do meje in v Celovec. Imperialistični apetiti so bili in so vedno nenasitni!

In vendar smo z NOB-jem v veliki meri uresničili sanje o združeni Sloveniji, kajti Slovenija je postala večja kot je bila pred drugo svetovno vojno. Kaže, da bodo preostali deli v soseščini za vselej prepuščeni drugim državam.

Zdaj nas zanima tudi nekaj podatkov o drugi svetovni vojni, ki je bila še hujša od prve. Ljudi niso požirala le bojišča, temveč še v večji meri taborišča smrti, ubijanja v zaledju in kjerkoli. V tej vojni je bilo pokončanih kar 50 milijonov ljudi obeh spolov.

Za nas Slovence, Jugoslovane je ta vojna trajala štiri leta, in sicer od aprila 1941 do srede maja 1945. Dejansko pa je druga svetovna vojna trajala šest let. Začela se je 1. septembra 1939 z nemškim napadom na Poljsko. Kot običajno so Nemci napadli brez mednarodno obvezne vojne napovedi. Še več. Nemci so pod vodstvom proslulega ustvarjalca gestapa SS-Obergruppenführerja Reinharda Heydricha dan pred napadom izvedli zločinsko provokacijo. Oddelek SS je namreč omenjenega dne na nemško-poljski meji tajno pobil skupino obsojenih nemških kriminalcev. Te

so nato oblekli v poljske vojaške uniforme. Ti naj bi v bližini "napadli" nemško radijsko postajo, pri čemer pa so jih Nemci "odkrili" in potolkli. To je zadostovalo, da so nacisti takoj naslednji dan, 1. septembra 1939 napadli Poljsko in s tem začeli drugo svetovno vojno. Bilo je več kot očitno, da so številne nemške divizije pripravljene čakale ob meji, pred svetom pa so se sprenevedali in obtoževali Poljake, da so izzvali nemški napad.

Kot že rečeno, je vojna trajala šest let. Uradno do 9. oz. 15. maja 1945. V resnici je trajala še nekaj mesecev več. Letalec vojske ZDA je namreč 6. avgusta 1945 na japonsko Hirošimo spustil prvo atomsko bombo. Tedaj je naenkrat umrlo nekaj čez 140.000 ljudi, kar je bilo nekaj nezaslišanega. Hkrati s tem je bilo veliko zastrupljenih in opečenih, ki so počasi umirali.

A japonski vojaški vrh še ni položil orožja in podpisal premirja. ZDA pa so na vsak način hotele Japonsko prisiliti k vdaji in dogodki so se naglo vrstili. Čeprav sta bili ZDA in Sovjetska zveza zaveznici, Američani o atomskem napadu 6. avgusta Moskve niso obvestili. In Stalin, ki je poprej z Japonsko imel sporazum o nenapadanju, je le-tega razveljavil in tudi on na moč hitro 8. avgusta 1945 Japonski napovedal vojno.

Že naslednji dan, 9. avgusta so Američani odvrgli na Japonsko drugo atomsko bombo. Tokrat na Nagasaki. Tedaj je takoj umrlo 70.000 Japoncev, veliko pa je bilo, tako kot v Hirošimi, ranjenih, opečenih in zastrupljenih, zapisanih smrti. Tudi v tem primeru je bilo porušenih ogromno zgradb.

Šele po teh težko dojemljivih strahotah je bil japonski vrh pripravljen na mirovna pogajanja. In to je bilo Američanom sporočeno takoj drugi dan po bombardiranju Nagasakija. Japonsko poveljstvo je še vedno pričakovalo, da bo s pogajanjem doseglo uspeh. Cesar Hirohito je to presekal z ukazom o brezpogojni kapitulaciji Japonske tako, kot so zahtevale ZDA.

Šele tedaj, 15. avgusta 1945 je bilo druge svetovne vojne res konec. Posledice njenih razdejanj pa so bile nepopisne in človeštvo v zvezi z uničevalno močjo atomske energije bogatejše za nova spoznanja. Toda nevarnosti niso odstranjene. Nasprotno: številne države posedujejo, izdelujejo in preizkušajo atomska orožja, ki niso le nepopisno nevarna, temveč tudi nepopisno draga. Pri tem pa milijoni ljudi trpijo pomanjkanje, revščino in tudi lakoto. Atomske bombe ob nepazljivosti ali norosti posameznih državnikov ali generalov lahko svet pripeljejo do samouničenja.

Iz premišljevanja o tej strašni svetovni nevarnosti se spet vrnimo v našo deželo, k našim osvobodilnim silam ob koncu vojne in k nekaterim njenim dejanjem.

Najprej je vsaj na kratko treba ugotoviti, kakšne razmere so bile tedaj na Slovenskem. Fronte so se z vseh strani bližale slovenskemu ozemlju, ki je bilo za končne operacije vse pomembnejše. Ker so se nemške in z njimi kolaborantske sile pred napredujočimi armadami morale umikati vedno bolj, se je do februarja 1945 v Sloveniji, zlasti na zahodnem predelu, nagnetlo že okoli 135.000 oboroženih

sovražnikov. Kasneje pa so se na svojem umiku Štajerski približale številne enote Löhrove armade. Zato je slovenska partizanska vojska pozimi in na pomlad 1944/45 utrpela velike izgube, podlegla pa kljub silovitim sovražnikovim napadom in ofenzivam vendarle ni.

Proti koncu vojne leta 1945 se je slovenska partizanska vojska spet okrepila in štela nekaj čez 32.000 borcev, kar se je naglo spreminjalo. Ti borci, ki se vsi niso nahajali v bojnih enotah, so bili razvrščeni v 7. in 9. korpusu, v 4. operativni coni in v diviziji KNOJ-a. Imenovane večje enote so v svojem sestavu imele 6 divizij. Divizije so bile razdeljene na brigade, ki jih je bilo ob koncu vojne na Slovenskem 23, ob njih pa še nekaj odredov. Take vojske Slovenija še ni imela. To je bil ob delovanju Osvobodilne fronte dosežek narodnoosvobodilnega gibanja, brez katerega slovenski narod ne bi preživel.

Na Gorenjskem so spričo močnih okupatorjevih sil in zaradi drugih vzrokov tudi ob koncu vojne morali delovati partizanski odredi, torej ne regularne vojaške enote kot so brigade in divizije, temveč gverilske enote z gverilsko, partizansko in razmeram prilagajeno taktiko. Ti odredi so bili: Kokrški, Škofjeloški, Jeseniško-bohinjski in delno še Kamniško-zasavski. Ob koncu vojne je vsak izmed njih štel med 500 do 600 borcev. Najprej omenjam poglobitno akcijo v prvih majskih dneh leta 1945, ki jo je izvršil sicer že oslabljeni Kokrški odred, v katerem je bilo tudi veliko borcev z jeseniškega območja. Ta akcija je bila osvoboditev 632 zapornikov² iz begunjske graščine.

To je bil velik uspeh, saj so bili zaporniki dejansko v smrtni nevarnosti. Približevali so se domobranci in policisti, ki so imeli v načrtu pobiti vse. Potek tega osvobajanja, ki je bilo dejansko velika vojaška ukana, saj je akcijo izvajalo le nekaj manj kot 300 borcev, za debelimi in varnimi graščinskimi zidovi pa je zapore varovalo nekaj čez 80 dobro oboroženih policistov in orožnikov, je opisan drugod. Ta akcija je bila izvršena pet dni pred nemško kapitulacijo. Pomen delovanja Kokrškega odreda je tudi v tem, da je po osvoboditvi zapornikov okrepljen prešel Karavanke in skupaj z delom Koroškega odreda in anglo-amerikanskimi enotami 8. maja 1945 med prvimi vpadel v Celovec.

Ob imenu Begunje nam misli pohite v tamkajšnje zapore, skozi katere je v dolgih štirih letih mučno pot šlo 11.477 ljudi, čeprav je vpisanih 12.363. Razlika je zato, ker so bili nekateri zaprti večkrat. Izmed teh je bilo usmrčenih 849, ostali pa so bili večinoma odvedeni v taborišča smrti, od koder se jih veliko ni vrnilo. Med zaprtimi je bilo čez 2.000 žensk in čez 400 otrok. To govori, kako na široko je delovala Osvobodilna fronta.

Škofjeloški odred je z 31. divizijo osvobajal dele Primorske, se pravi na zahodnih mejah Slovenije. Zato ni mogel vplivati na osvobajanje kakega predela Gorenjske.

Pač pa je vidno vlogo odigral Jeseniško-bohinjski odred. Dne 6. maja 1945 je osvobodil bohinjsko dolino. Iz osvobojenega Bohinja se je odred 7. maja usmeril v

Gornjesavsko dolino. En njegov bataljon se je ustavil v Mojstrani, drugi pa na Dovjem. Od tod je zvedel, da se z bližnjih Jesenic pripravlja več sto nemških vojakov na umik čez Korensko sedlo. Zato sta odšla na ustrezne položaje oba bataljona. Vneli so se spopadi, ki so segli vse do Kranjske Gore.

Takoj za temi zadnjimi boji na naši strani Karavank je tudi Jeseniško-bohinjski odred odšel na koroško stran.

Posebno zanimiv bi bil tudi opis o umiku domobrancev, ne le gorenjskih, temveč vseh slovenskih, ki so bežali skupaj z gospodarji-Nemci, a tudi to je opisano drugod.

Premišljevanja o strašnih vojnah, o tem, kaj vse je slovensko ljudstvo moralo žrtvovati, s tem ni konec. Kajti, kot kaže, se iz vsega trpljenja in žrtev tisti, ki so spet zamesili in mesijo novo prelivanje predvsem nedolžne krvi, niso prav nič naučili.

Zato se spet vračam k začetku: domala ves svobodoljubni in demokratični svet je še kako upravičeno slavil 50-letnico zmage nad nacifašizmom, ki je zanetil svetovno morijo ter obeležil konec najstrašnejše vojne v zgodovini doslej!

OPOMBE

- 1 Tomas de Torquemada (1420 - 1498) je bil dominikanec in prvi španski veliki inkvizitor, poosebljenje krvave španske inkvizicije. Kot vodja inkvizicijskega sodišča je v nekaj letih spravil na grmado prek 8.000 ljudi, uničeval "nevarne" knjige in dosegel izgon Judov iz Španije.
- 2 Stane Šinkovic navaja drugačno število.

ZUSAMMENFASSUNG

Es wird der Anfang der Hitlerangriffe auf die europäischen Länder, und zwar ohne Kriegserklärung beschrieben. Seine Assimilierungs-, Besatzungs- und Völkermordesverbrechen werden durch den Nürnberger Prozeß im Jahre 1946 dargestellt. Niedergeschrieben sind auch die Zahlen der umgebrachten und sonst erledigten Menschen, insbesondere in Slowenien und Gorenjsko, wo die Besatzungsmacht und Streitkräfte nach dem Befehl Hitlers "Macht mir dieses Land wieder deutsch!" tätig waren.

In diesem Rahmen werden auch die Vertreibungspläne geschildert. Die Vertreibung hörte mit dem bewaffneten Aufstand auf. Der Aufstand und Nationalbefreiungskampf (NOB) ermöglichten das Überleben des Volkes, denn die Deutschen mußten ihre Pläne der Germanisierung "auf die Nachkriegszeit verschieben."

Dabei wird die Parallele im Zusammenhang mit dem 1. und 2. Weltkrieg, der erst im August 1945 mit dem Bombenangriff auf Hiroshima und Nagasaki endete, gezogen. Es war furchtbar.

Das Nachdenken wird mit der Beschreibung des Kriegsendes in Slowenien und in Gorenjsko abgeschlossen. Dazu gehört auch die außerordentliche Befreiung von hunderten der Häftlinge aus den Gefängnissen in Begunje. Der "Kokrški odred" befreite sie schon am 4. Mai 1945, 5 Tage vor der deutschen Kapitulation.

Danjan Jensterle

5.

*pobere davek zvita družba
neposlušne ugrizne pod rep
spet ceni se državna služba
v megli voha se pogreb*

*jesen brezzobim širi grlo
očetovska srca veselijo sinovi
meglenu sonce bo okno odprlo
rastejo stolpi in v stolpih zvonovi*

Franc Konobelj - Slovenko

NISO DOČAKALI SVOBODE IN O PARTIZANSKI BOLNIŠNICI FRANJI

Petdeset let mineva od takrat, ko so zadnje okupatorske enote zapustile Slovenijo in tudi našo dolino. Na Jesenice kot važno železniško in cestno križišče ter v celo Gornjesavsko dolino se je v tistih zadnjih dneh druge svetovne vojne nagnetla nemška umikajoča se vojska, kateri so se pridružili še razni kvistlingi iz vse Jugoslavije in domači kolaboranti.

Skromne partizanske sile, ki so se v tem času zadrževale na tem območju, so le težka obvladovale položaj. Kokrški odred, ki naj bi odšel na Koroško, se je odločil še za rešitev zapornikov iz begunjskih zaporov. Jeseniško-bohinjski odred je dobil nalogo, da se čim prej prebije na Koroško. Iz Bohinja preko Bleda, Radovne in Kranjske Gore je imel velike težave, da se je prebil preko Korenskega sedla v Ziljsko dolino.

6. maja 1945 se je čez zasneženi Vršič uspelo prebiti enotam 4. armade, ki je odločilno posegla v zadnje boje in v Kranjski Gori celo preprečila požig vasi.

Osrednji prostor v bolnišnici Franji

V jeseniškem okolišu sta v teh odločilnih dneh delovala le okrožni in okrajni odbor Osobodilne fronte s pomočjo okrožnega in okrajnega komiteja Komunistične partije. Za same Jesenice sta odločilno vlogo odigrala mestni odbor Osobodilne fronte in mestni ljudski odbor. Poleg članov omenjenih odborov so bili tu še kurirji, obveščevalci in komanda mesta. Tako je bila Gornjesavska dolina z Jesenicami in žirovniškim območjem 8. maja 1945 svobodna. Postavljena je bila ljudska oblast in tudi železarno je 6. maja že prevzel odbor delavske enotnosti. Predaja je bila izvedena na Poljanah.

Večina mobilizirancev, ki se je priključila partizanski vojski na Poljanah, je odšla z Jeseniško-bohinjskim odredom na Koroško, del njih pa je sodeloval pri osvobajanju Bleda, Jesenic in Gornjesavske doline.

8. maja 1945 je na Jesenice slavnostno vkorakala komanda mesta Jesenic. Mestni in okrajni ljudski odbor sta že prevzela določene naloge, da bi se čim prej vzpostavila ljudska oblast.

Vračali so se tudi že zaporniki in pregnanci ter interniranci iz koncentracijskih taborišč. Žal se mnogi niso vrnili. Posebno velik je bil davek v partizanskih vrstah. Številni grobovi zapornikov v Begunjah in Dragi ter v drugih krajih Slovenije so ostali nema priča nemških grozodejstev. Mnogi so ostali za vedno v nemških koncentracijskih taboriščih in tudi iz izgnanstva se jih mnogo ni vrnilo.

Partizanska bolnišnica Franja

Partizanska bolnišnica Franja je kraj, ki bo ostal trajen spomenik partizanski iznajdljivosti, vzdržljivosti in humanosti. Tu so našli začasno zatočišče, zdravniško pomoč in varstvo številni partizanski ranjenci z Gorenjske in Primorske ter mnogi zavezniški vojaki. Bolnišnica Franja je bila zgrajena na Cerkljanskem. Štab 9. korpusa narodnoosvobodilne vojske Slovenije je predvidel, da bo težišče partizanskih napadov na Idrijo in na manjše postojanke v Baški grapi, Železnikih, Gorenji vasi, Poljanah in še naprej proti Gorenjski. Bolnišnica Franja je bila postavljena v geometrijskem središču opisanega področja. Sovražne postojanke iz okolice so nenehno ogrožale varnost bolnišnice. V tej soteski je živelo in delalo 40 članov osebja, ki so nudili pomoč najhujše ranjenim partizanom in zavezniškim vojakom, ki jih je bilo več kot 500. Vse te ranjence so hranili, oblačili in jih oskrbeli z zdravili. Pred kapitulacijo Italije to ni bilo mogoče. Takrat je bila pri gostilničarju Metodu v Logu, osemsto metrov od soteske še postojanka italijanskih graničarjev.¹

In kako se je začelo?

V pozni jeseni leta 1943 se je dr. Viktor Volčjak odločil, da bo skupaj z bolničarkama Lido in Pino ter bolničarji Vilijem, Jožem, Tronkarjem, Ivanom in Danilom poiskal primeren prostor za stalno partizansko bolnišnico.

Napotili so se proti Podnjivču, majhnemu zaselku v vznožju Porezna. Tu se jim je priključil še kmet Janez - Podnjivčan. Pot jih je vodila proti vznožju Porezna.

Manjši hrib se je od njega odcepil in grapa, ki so ji nadeli ime Pasica, jih je sprejela.

Dostop v grapo je bil zelo skrit. V tej grapi je bila že leta 1908 planinska veselica. Še danes je videti na steni ob vhodu napis SPD (Slovensko planinsko društvo). Pred prvo svetovno vojno je bila to priljubljena izletniška točka. Ko so bili ti kraji priključeni k Italiji, so bili taki izleti in združevanja prepovedani. Tako je bila grapa Pasica pozabljena in opuščena.

Sedaj naj bi tu nastala partizanska bolnišnica Franja.²

Pričeli so z deli. Najprej pot za dohod, za prenos gradbenega materiala in kasneje za prenos ranjencev. Dr. Viktor Volčjak se je izkazal kot pravi mojster gradbeništva in tudi kot dober organizator. Peter Lapajne iz Planine pa je bil stavbenik in res dober mojster - tesar. Kar na mestu samem so pripravljali načrte in velikost barake prilagajali terenu. 23. decembra 1943 je bila prva baraka gotova. Božični večer je sedemnajst ranjencev že praznovalo v novem domu. To je tudi uradni datum ustanovitve partizanske bolnišnice Franje. Baraka je bila obita z belim papirjem. Pogradi s slamaricami in belimi rjuhami so bili že pravo razkošje. Velika lončena peč sredi sobe je prijetno grela. Na steni sta viseli Titova in Stalinova slika. Hrane ni primanjkovalo. Zbirale in pošiljale so jo primorske žene.

Kasneje so pričeli graditi nove barake.

Les so v glavnem darovali kmetje preko gospodarske komisije. Razžagan je bil na Metodovi žagi, od koder so ga pripeljali do Podnjivča. Od tu pa so ga morali prenesti na ramah v grapo. Pri tem so pomagali tudi nekateri domačini. Tako so nastajale barake, ki še danes kažejo nespremenjeno obliko. Zadnji je bil zgrajen invalidski dom, ki pa je bil pripravljen že v Cerknem in je bil v grapi le sestavljen.

2. januarja je v bolnišnico prišla dr. Franja Bojc, poročena Bidovec. Z njo je bil še dr. Klein. On naj bi tudi prevzel vodstvo, vendar pa je prišlo do spremembe. Upravnica je postala dr. Franja, dr. Klein pa je odšel za brigadnega sanitetnega referenta.

Po dr. Franji je bolnišnica dobila ime Bolnica Franja. Dr. Viktor Volčjak je odšel za sanitetnega referenta 9. korpusa. Za politkomisarja je bil postavljen Dušan, do tedaj pacient. Za stražarjenje in patroljno službo sta komanda mesta Cerčno in štab 31. divizije dodelila ustrezno število borcev. Da bi bil dostop do postojanke čim manj opazen, je večina osebja hodila po potoku po kamnih, ki so bili tako položeni, da je bilo po njih možno hoditi. Vstop v potok je bil zamaskiran s perilnikom v potoku.

9. korpus je še posebej poskrbel za zunanje varovanje. Vsa bližnja okolica je bila zavarovana z minskimi polji. Ranjencem, ki so jih prinašali v bolnišnico, so že na javki pri Janezu zavezali oči, da ne bi mogli videti, kje so jih nosili. Bil je to eden od varnostnih ukrepov, da ne bi po zdravljenju omenjali, kje so se zdravili.

Med mnogimi ranjenci se je znašel tudi zavezniški pilot Harold Adams. Ob prisilnem pristanku s padalom si je zlomil nogo. Letalo je bilo sestreljeno. Najprej si je želel zamenjati svojo vojaško čepico za partizansko titovko. Harold je bil sim-

patičen, pogumen in hladnokrven fant. Razumel in cenil je našo borbo proti okupatorju. Preživel je vojno in se vrnil domov v Chicago. Ostal je velik prijatelj Jugoslavije. V Franjo je po osvoboditvi pripeljal tudi svojega sina. Ta si je Franjo ogledal, zaljubil pa se je tudi v mlado slovensko dijakinjo tolminske gimnazije, s katero se je potem poročil. Harold je pred leti kot srčni bolnik umrl. Sin občasno še vedno prihaja v Slovenijo, kjer se je njegov oče v partizanski bolnici zdravil.³

24. aprila 1944 je grozil nemški napad na Franjo

Z zgornje strani se je približevala močna nemška kolona. Čez noč je bila izvedena evakuacija vseh ranjencev. Umaknili so se v smeri Gorenjske. Z nečloveškimi napori in veliko požrtvovalnostjo osebja ter potrpežljivostjo ranjencev, ki so na nosilih prešli kotanje med Primorsko in Gorenjsko, je bil izveden umik. Toda, ker Nemci niso točno vedeli, kje je bolnica, do napada ni prišlo.

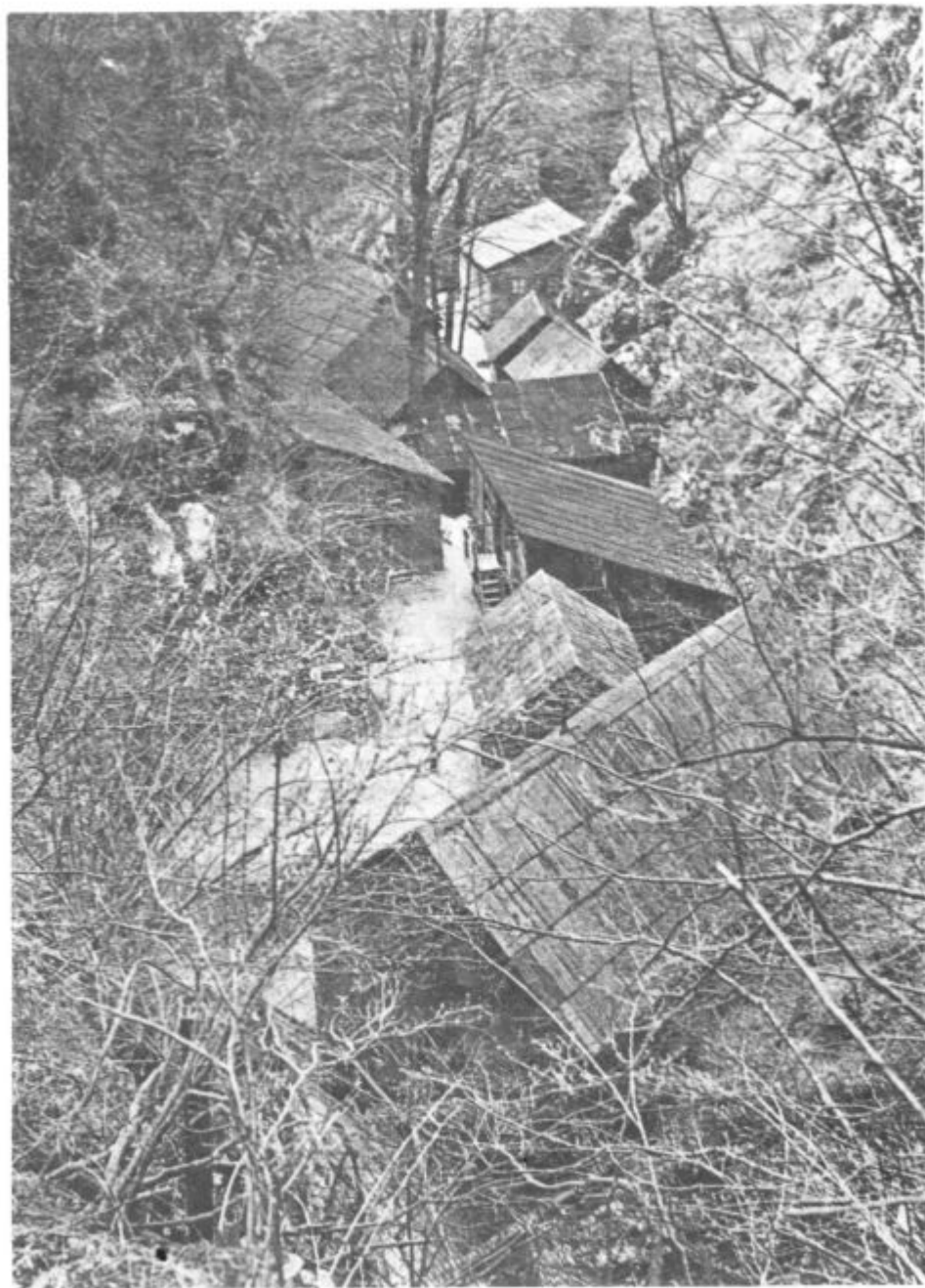
Ranjenci so nestrpnost čakali v gozdovih v bližini Davče. Tu je pretela nova nevarnost, zato se je štab 9. korpusa odločil prenesti vse ranjence na Jelovico. Po nekaj dneh se je stanje umirilo. Kljub temu da je na zgornjem koncu bolnice prišlo do triurnega streljanja, Nemci niso slutili, da so napadli bolnišnico.

Vodstvo bolnišnice se je po nekaj dneh odločilo za povratek v grapo Pasico. Da bi nekoliko zamaskirali povratek, so v grapi zakurili velik ogenj in razširili novico, da so barake zažgali in da bolnišnice ni več.⁴

Zaradi vedno večjega števila ranjencev so za lažje ranjence pripravili manjše ambulante. Tako je nastala ambulanta A nad Cerknim. V bližini Davče sta nastali postojanki C in D, ki sta dobili ime Švica in Mica.

V začetku avgusta 1944 je bila izvedena večja akcija prevoza težjih ranjencev, ki niso bili več sposobni za boj. 31 ranjencev je odšlo na težko pot preko Cerknega in Želina. Od tu so jih prenesli na Vojsko. Priključili so se tudi ranjenci iz bolnišnice Pavla. Pot proti Predmeji je vodila skozi Trnovski gozd. Kolona se je nato pomikala proti Otlici, Colu in Predmeji. Pri zavarovanju je pomagala še Kosovelova brigada. Prehod preko železniške proge je bil izveden v dveh nočeh pri Ravbarkomandi. Od tu se je kolona pomikala proti partizanskemu letališču v Ložu, od koder naj bi bili ranjenci odpeljani v Bari v Italijo. Zaradi nemškega napada na zavezniška letala, ki so se pripravljala na pristanek (eno letalo je bilo sestreljeno), je bil prevoz v Bari odložen. Šele čez štirinajst dni so bili ranjenci ponovno pripravljani za prevoz na partizansko letališče v Beli krajini, od koder so jih končno prepeljali v Bari.⁵

Leta 1945 je naselje v grapi postalo že prava vas. Že od konca oktobra 1944 sem bil tudi jaz v bolnišnici Franji. Kot politični delavec na območju Jesenic (član okrajnega komiteja KP in okrajnega odbora OF na sektorju I v Javorniškem Rovtu) sem zaprosil politično vodstvo, da me razporedi na določeno vojaško funkcijo nekje na Primorskem. Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko me je odredil v partizansko bolniš-

Bolnišnica Franja pri Cerknem

nico Franjo. Prevzel sem funkcijo pomočnika politkomisarja bolnišnice in njenih oddelkov. S tem sem prevzel tudi odgovornost za politično delo v Franji ter v njenih treh postojankah. Skupaj s politkomisarjem Brusom in kulturnikom Albinom Weingerlom - Čričkom sem pripravljaj politične ure, kulturne večere in razne proslave ter prireditve ob pomembnejših obletnicah: ob osvoboditvi Beograda, obletnici rojstva Prešerna in Cankarja, ob obletnici ustanovitve OF.

Toda delo ni bilo lahko. Pomagati sem moral tudi pri prenosu ranjencev iz Podnjivča in pri prenosu materiala. Pri teh nalogah ni bil nihče izvzet, razen zdravnikov in žensk.

Za razvedrilo in politične ure smo morali poskrbeti med ranjenci. Spoznati pa sem moral tudi odgovorno delo zdravnikov, zato me je dr. Franja celo povabila, da sem prisostvoval pri nekaterih operacijah. Večkrat sem odšel tudi v postojanke v Davčo ali v Cerčno. Poznal sem delo vsega osebja in sem lahko posameznike predlagal za napredovanja ali za odlikovanja. Po dolžnosti sem moral večkrat tudi v štab 9. korpusa ali 31. divizije. Tu smo prejeli vso partizansko literaturo. V štabih smo se dogovarjali za oborožitev osebja, za zavarovanje okoliša bolnišnice ali za preskrbo s hrano.

In prišlo je še do zadnje preizkušnje. Napovedana je bila velika nemška ofenziva. V bolnišnici smo bili pripravljani. S politkomisarjem Brusom sva odšla v Cerčno, da bi ugotovila, kakšno je stanje. Presenečena sva ugotovila, da je Cerčno, kjer je bilo vedno polno partizanov, povsem prazno. Še domačini so se večinoma zadrževali doma. Večina moških je odšlo od doma. Končno sva le našla nekoga, ki nama je pojasnil, da se Nemci nevarno približujejo Cerčnu. Seveda sva takoj odhitela nazaj v Franjo. Pred vhomom ni bilo več straže in tudi dvizni most je bil že dvignjen. Na stražarskem mestu je ostala le stražarjeva bunda in kolo, ki smo ga uporabljali za pot v Cerčno. Le stežka sva priplezala v bolnišnico. Odklopljen in pospravljen je bil tudi telefon, ki je bil napeljan do Podnjivča.

V bolnišnici je bilo že vse pripravljeno. Zadnje lažje ranjence so odpeljali v bunkerje v steni grape. V bunkerju za ranjence pod prvo barako takoj pri vhomu so bili najtežji ranjenci. Potrebna je bila najstrožja tišina. Stražarji so zasedli vsa mitralješka gnezda in bunkerje. Opaziti je bilo že dolge kolone Nemcev na nasprotnem hribu - na Kladju. Bilo je to 25. marca 1945.

Skušali smo čim bolj pomirjevalno vplivati na ranjence v bunkerjih, saj pogoji v njih niso bili idealni. Preživljali smo najtežje dni. Imel sem svoje mesto v bunkerju tik nad dviznim mostom. Tako sem lahko opazoval prihod prvih Nemcev, ki so se po grapi bližali proti bolnišnici. Ustavili so se pri vhomu. Gledali so okoli sebe in tudi v naši smeri. Pričeli so se dogovarjati, da bi se povzpeli v našo grapo. Sumljiv jim je bil dvizni most. Videti so bili dovolj brezskrbni.

Zaregljal je naš mitraljez in tudi svojo angleško brzostrelko sem prav tu prvič preizkusil. Uspelo nam je. Nemška patrolja je "junaško" pobegnila, žal je s seboj

odnesla tudi stražarjevo bundo in kolo. K sreči Nemci niso vedeli, da so naleteli na vhod v bolnišnico. Domnevali so, da se je v grapo zatekla skupina partizanov.

Noč je bila mirna, vendar se je ob poti, ki je peljala proti bolnišnici, vgnezdila manjša nemška zaseda. Bali smo se, da nam bo zmanjkalo hrane. Nekdo je omenil, da ve za bunker s hrano nekje nad Cerknim. Zbrali smo nekaj prostovoljcev in se odpravili proti Cerknu. Kljub zasedi nam je uspelo srečno priti do Cerkna in tam smo našli tudi bunker. Imeli smo posebno srečo. S polnimi nahrbtniki smo se vrnili v bolnišnico. Tako smo bili preskrbljeni s hrano vsaj za nekaj dni. Kljub večdnevni zasedbi Cerkljanskega je bilo v bolnišnici kar mirno. Nihče od Nemcev ni več poskušal riniti v grapo. Velike težave pa so imeli stražarji v bunkerjih na obeh straneh grape. Paziti so morali, da jih ne bi opazili Nemci.

Težje pa je bilo, ko so Nemci pričeli iz Novakov streljati z minometalci v pobočje nad grapo. Vnela se je trava in gost dim je dušil stražarje. Z mokrimi cunjami so se le težka ubranili dima.

Po nekaj dneh so se Nemci umaknili in konec je bilo vsega hudega in tudi negotovosti. Lahko bi bilo zelo težko, če bi Nemci skušali prodreti v grapo. Ranjencem smo vse te dneve lajšali negotovost s tem, da smo jim vsak dan prinašali radijska poročila, ki so bila zelo spodbudna, saj se je jugoslovanska vojska že zelo približala Sloveniji. Domačini in sosede so bili presrečni, ko so zvedeli, da smo se srečno izvlekli iz te zadnje ofenzive. Bolnišnica Franja je bila edina, ki se v času ofenzive ni nikamor premaknila.

Težje je bilo z enotami 9. korpusa, ki so se morale spopasti s številnimi nemškimi silami.

Žal je bilo v eni od naših postojank v Davči težje. Nekdo od nekdanjih ranjencev je tik pred odhodom izdal Nemcem kraj postojanke. Rešila sta se le en ranjenec in bolničarka Anica. Z žalostjo smo se poklonili njihovemu spominu.

Tako kot smo se poklonili njim, smo posebno pozornost izkazali vsakemu ranjencu, ki mu ni bilo dano, da bi dočakal osvoboditev. Pokopališče smo zanje pripravili zunaj bolnišnice, tik ob vhodu. Prav meni je bila naložena naloga, da se s krajšim govorom poslovim od vsakega. Takrat se grobovi niso smeli videti. Kraj pokopa smo morali skrbno prekriti. Vsakemu pokojniku smo dali v grob njegove rojstne podatke. Za štiri od naših domačinov so ostali podatki ohranjeni in jih hranijo v Mestnem muzeju v Idriji.⁶

Nekdanja bolničarka in partizanska ljudska pesnica iz Podljudinja Pavla Leban je v spomin na bolnišnico Franjo napisala naslednjo pesem:

*Tu je naš dom in naša tiha sanja,
zgradili s skupnimi smo ga močmi,
ni bilo žal nam truda ne garanja,
težkih bremen in prečutih noči.*

*Ta kraj nam vsem je svet!
 Posvečen je s solzami,
 s krvjo je naših borcev porošen,
 s krvavim znojem naših čel blagoslovljen.*

*Tovariši! To naše je svetišče...
 Ko trudni bomo sred življenja zmot,
 vsak tu miru, tolažbe naj poišče...
 Hodili bomo sem na - božjo pot...*

5. maja 1945 je bil srečni dan, ko je 98 ranjencev skupaj z bolniškim osebjem zapustilo bolnišnico Franjo in se napotilo proti Gorici. Bila je svoboda in Primorska je slavila.

VIRI

- 1 Parizanska bolnišnica "Franja", Idrija 1983; dr. Viktor Volčjak: str. 25, 26
- 2 Isto...; Dušan Furlan, str. 65
- 3 Isto...; Andrj Fon, str. 194
- 4 Isto...; Ivo Gabrijelčič, str. 101
- 5 Isto...; Lado Ambrožič - Novljan, str. 15
- 6 Isto...; Franc Konobelj, str. 302

РАНЈЕНЦИ Z JESENIŠKEGA OBMOČJA

Franc Baloh Sambo	Žirovnica	odd. B	od 1944 do 3. 1945
Evstahij Baloh	Jesenice	odd. D	od 26. 9. 1944 do 17. 11. 1944
Ivan Rakovnik	Javornik	odd. B	od 19. 2. 1945 do 12. 3. 1945
Ivan Bucek	Blejska Dobrava	odd. B	od 14. 12. 1944 do 30. 1. 1945
Drago Cih	Jesenice	odd. B	od 19. 1. 1944 do 5. 5. 1945
Rudolf Černe	Žirovnica	odd. B	od 4. 2. 1945 do 15. 2. 1945
Franc Dobnikar	Dovje	odd. B	od 21. 10. 1944 do 5. 12. 1944
Janko Dolinar	Koroška Bela	odd. C	od 1944 do 1945
Mihael Domin	Dovje	odd. B	od 3. 4. 1944 do ?
Peter Javor	Vrba	odd. B	od 25. 9. 1944 do ?
Ludvik Korantar	Jesenice	odd. A, B	od 5. 9. 1944 do 5. 5. 1945
Anica Košir	Kranjska Gora	odd. C, B	od do 5. 5. 1945
Janko Krničar	Kočna	odd. B	od 1944 do 7. 2. 1945
Jože Legat	Rodine	odd. B	od 8. 10. 1944 do 12. 1944
Džiži Olah	Javornik	odd. D	od 1944 do 5. 5. 1945
Ivan Pristov	Vrba	odd. B	od 9. 1944 do 11. 1944
Janez Rozman	Jesenice	odd. B	od 14. 10. 1944 do 20. 11. 1944
Peter Sodja	Blejska Dobrava	odd. B	od 1944 do 5. 5. 1945
Vladimir Smagin	Javornik	odd. B	od 27. 7. 1944 do 11. 8. 1944
Zdravko Tavčar	Žirovnica	odd. B	od 28. 1. 1944 do 1945

Leopold Trtnik	Javornik	odd. B	od 2. 3. 1945 do 2. 3. 1945
Ivan Vidic	Selo	odd. B	od 5. 3. 1944 do 28. 3. 1944
Silvester Vidic	Selo	odd. B	od 28. 6. 1944 do 8. 9. 1944
Vinko Zorman	Jesenice	odd. B	od 20. 1. 1945 do konca feb. 1945
Franc Zupan	Kočna	odd. B	od 19. 2. 1944 do 28. 12. 1944

ČLANI OSEBJA Z NAŠEGA OBMOČJA

Franc Baloh Sambo	Žirovnica
Franc Konobelj Slovenko	Jesenice
Tončka Konobelj Milica	Jesenice
Francka Špringer	Jesenice

UMRLI RANJENCI V BOLNIŠNICI FRANJI

JANEZ BAKOVNIK

se je rodil 16. decembra 1911 v Hotemežah. Po osnovni šoli in ko se je izučil za zidarja, se je zaposlil v jeseniški železarni. Vključil se je v napredno delavsko gibanje in leta 1935 sodeloval v javorniško-savski stavki.

V času okupacije je sodeloval z narodno-osvobodilnim gibanjem. 20. septembra 1944 je odšel v partizane in bil vključen v brigado Janka Premrla Vojka na Primorskem. Ob partizanskem napadu na nemško-domobransko postojanko v Poljanah nad Škofjo Loko je bil težko ranjen. Takoj je bil prepeljan in prenešen v bolnišnico Franjo, kjer se je zdravil do 12. marca 1945, ko je zaradi težkih in neozdravljivih ran umrl.

Bil je izredno hraber in iznajdljiv borec. Zapustil je ženo in tri otroke.

LEOPOLD TRTNIK

je bil rojen 7. novembra 1897 v Škofji Loki. Pred vojno je živel na Javorniku, kjer je bil zaposlen v adjustaži železarne na Javorniku. Vključil se je v napredno delavsko gibanje in je tudi sodeloval leta 1935 v javorniško-savski stavki.

Po nemški okupaciji je pričel sodelovati z narodno-osvobodilnim gibanjem. Ker mu je grozila nemška aretacija, se je odločil za vstop v partizane. 19. maja 1944 je odšel v Prešernovo brigado.

Zaradi velikih naporov in oslabeledosti je bil 2. januarja 1945 prepeljan v bolnišnico Franjo, kjer je še isti dan umrl. Zdravniška pomoč je bila prepozna.

Zapustil je ženo in tri otroke. Sin Polde se je vključil v partizane pod Stolom in je edini preživel nemškega napada na kurirje 21. januarja 1945 v Medjem dolu. Bil je politikomisar 3. relejne linije.

FRANC ZUPAN

se je rodil 29. 3. 1925 na Koroški Beli. Družina je živela na Kočni (Poljane) nad Jesenicami. Bil je enajsti od šestnajstih otrok. Številna družina je zelo slabo živela, saj je bil oče le občasno zaposlen. Sin Franc se je zaposlil kot tekač (kurir) v železarni na Javorniku. Želel se je izučiti za strojevodja, pa zaradi finančnih težav tega ni zmožel.

Franc se je takoj po nemški okupaciji vključil v narodnoosvobodilno gibanje in že leta 1942 tudi v mladinsko organizacijo. V partizane je odšel 26. aprila 1944 in bil vključen v

Jeseniško-bohinjski odred, nato pa je bil premeščen v Prešernovo brigado. Bil je izredno hraber minerec v 3. četi 3. bataljona.

Ob napadu Prešernove brigade na domobransko postojanko v Gorenji vasi nad Škofjo Loko je bil 19. decembra 1944 hudo ranjen. Zastrupil ga je še drobcec topovskega izstrelka. Prepeljan je bil v bolnišnico Franjo, vendar mu zdravniška pomoč ni mogla rešiti življenja. Tako je 28. decembra 1945 umrl.

RUDOLF ČERNE

je bil rojen 18. 12. 1918 v Medvodah. Po končani osnovni šoli se je izučil za krojača. Opravil je mojstrski izpit in potem postal samostojni obrtnik - krojač v Žirovnici.

13. avgusta 1944 je odšel kot prostovoljec v partizane in je s seboj odnesel tudi šivalni stroj. Vključen je bil v 3. bataljon brigade Janka Premrla Vojka. Kot krojača so ga kasneje vključili v partizansko krojaško delavnico 31. divizije. Ob veliki nemški ofenzivi je bil na Črnem vrhu težko ranjen v hrbet. S seboj je prenašal tudi težki šivalni stroj. Prepeljan je bil v bolnišnico Franjo, kjer pa je zaradi prestreljenih pljuč 15. februarja 1945 umrl. Do osvoboditve je bil pokopan na partizanskem pokopališču poleg bolnišnice Franje.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz, der im allgemeinen das Leben und die Arbeit im Partisanenkrankenhaus beschreibt, ist den gefallenen Kämpfern und anderen Opfern der faschistischen Gewalt gewidmet. Besonderen Nachdruck legt auf die Verwundeten und vier gestorbenen Einheimischen, die bis zur Befreiungszeit auf dem Partisanenfriedhof am Krankenhaus begraben waren. Sie sind tiefen Wunden unterlegen.

Weiter wird es über die Entstehung des Krankenhauses geschrieben, über die Schwierigkeiten und Kraftaufwand, die Sanitären, Wächter und das andere Personal bewältigten. Der Aufsatz beschreibt auch, wie die Verwundeten zwei starke Angriffe auf den Stützpunkt erlebten.

CESTNI PREDOR POD KARAVANKAMI

/Odlomki iz dnevnika/

15. september 1977

Dr. Johann Josef Dengler, vodja avstrijske delegacije v meddržavni komisiji strokovnjakov za proučitev projekta za predor Karavanke, je danes prispel na Bled, kjer naj bi po nekajletnih pogovorih in pogajanjih podpisal meddržavno Pogodbo o cestnem predoru skozi Karavanke. Na pogodbo, ki sta jo medtem sprejeli obe vladi, je imel sicer še nekaj pripomb, a ker to niso bile pripombe vlade Republike Avstrije, sva se sporazumela, da bosta obe strani skupno proučili način izvajanja pogodbe, ko bosta pogodbo ratificirala pristojna organa obeh držav. Zadržki so se nanašali na določbo, da bo Avstrija za gradnjo namenila 400 milijonov šilingov nepovratnih sredstev. Stal sem trdno na stališču, da sta se obe državi o tem že sporazumeli na zasedanju meddržavne komisije v dneh od 21. - 24. marca 1977 na Dunaju.

Avstrija, ki v tistih letih še ni bila posebno zainteresirana za gradnjo karavanške ceste od Beljaka do meje in predora Karavanke, je glede financiranja gradnje naši strani ves čas postavljala zelo zahtevne pogoje, ko je zahtevala, naj predor zgradi naša stran z lastnimi sredstvi in s pomočjo mednarodnih kreditov. Vemo, da Jugoslavija na mednarodnem trgu sicer še lahko dobi kredite, vendar ob za nas zelo neugodnih pogojih.

Danes sem imel med drugim tudi daljši pogovor z dvema avstrijskima strokovnjakoma, ki sta me prepričevala, da moramo po izkušnjah, ki so jih dobili pri gradnji avstrijskih alpskih predorov velikih dolžin, pri predoru Karavanke nujno računati z gradbenimi stroški, ki se bodo približevali 400 000 šilingov na tekoči meter predora.

Pogodbo o cestnem predoru smo svečano podpisali v hotelu GOLF na Bledu. Prisostvoval ni noben višji zvezni funkcionar, čeprav smo jih vabili, vse je ostalo na republiški ravni. Kljub temu smo vsi zadovoljni. Pogodba sama sicer še ni predor, vendar se premika. Odkar je bil l. 1906 odprt železniški predor pod Karavankami, je bilo treba čakati vse do l. 1963, da je osrednja Slovenija dobila še malo boljše cestno povezavo proti osrednji Evropi s predorom na Ljubelju. Le-tega so začeli graditi pozimi l. 1941/42, od junija l. 1943 pa so predor kopali taboriščniki iz koncentracijskega taborišča Mauthausen in ga pred koncem vojne tudi prebili.

Pedor Karavanke bo predstavljal najbolj neposredno zvezo s srednjo Evropo, še posebej, ko bo zgrajena preko Alp od Salzburga do Beljaka in do predora Turska avtocesta, ki je že v gradnji. Danes smo praktično brez dobre cestne povezave.

Tako napeto smo pričakovali ta podpis in zvezno soglasje zanj, da se sploh nihče ni spomnil, da bi pripravil kak spomin na ta dogodek. Tako bo le nekaj črnobelih

slik. Avstrijci pa so kovanec za deset šilingov, s katerim so zapečatili meddržavno pogodbo, ker so doma pozabili originalni pečatnik, zadržali za sebe. Sicer pa, saj tudi pripada njim.

12. avgust 1986

Torej smo začeli. Sidranje portalne stene je bilo pred dnevi končano, prav tako odkop in dovoz do bodočega vhoda v predor. Na majhni ploščadi se nas je ob lepem dnevu zbralo kakšnih sto. Govoril je republiški sekretar za promet Milan Jelenc, vodja gradbišča inž. Milan Črepinšek, pa tudi sam sem rekel nekaj besed v imenu investitorja. Predvsem sem poudaril, da gre za meddržavni projekt, da so obveznosti, ki sta jih sprejela investitor v imenu države in izvajalec s pogodbo, zelo trde in da bo treba zelo resno in premišljeno delati, če naj steče promet skozi predor l. 1991.

Na startu imam malo mešane občutke. Na voljo imam mlado ekipo, ki je zagnana, a ima malo izkušenj, sploh pa ne takih, kot jih zahteva predor skozi Karavanke. Financiranje je rešeno v glavnem le za prvi dve leti, z devizami so in bodo neprestano težave. Zvezni organi tej gradnji očitno niso naklonjeni, vse procedure v Beogradu potekajo skrajno birokratsko in brez vsake pripravljenosti, da se stvari hitro in učinkovito rešujejo. Prednost je v tem, da predstavlja Projekt povsem samostojno organizacijsko enoto, kar olajšuje reševanje in mnogokrat tudi odločanje, a na koncu koncev se vendarle koncentrirajo vsa odgovornost na vodstvu Projekta.

Pred nami so tri leta kopanja predora in potem kakšni dve leti, da ga dokončamo. Ali se ob tako dolgotrajnem in napornem delu ne bomo že kar naveličali drug drugega? Delo bo potekalo vse dni in noči, vse leto, neprekinjeno, brez premora. Brez premora celo takrat, ko nas bo morda ustavila gora, ki je na zunaj prijazna, z narcisami posuta in od sonca obsijana, znotraj pa, kot iz železniškega predora vemo, iz črnega blata grajena in nevarna. Nekaj osnovnih stvari bo treba spoštovati: rok moramo na vsak način držati in ne sme se ponoviti, kar se je zgodilo v železniškem predoru, ko je morala južna stran ustaviti kopanje in predor zazidati ter počakati, da ga izkopljejo s severne strani. Takrat (l. 1905) ni bilo na Karavankah državne meje. Graditi moramo brez žrtev, če je to le mogoče. Varnost ljudi mora imeti prednost. Graditi moramo poceni, to bo težko, če bo hribina res takšna, kot nam jo napovedujejo. Lahko je pa še slabša.

Ko smo se v meddržavni komisiji odločali o tem, kje naj bo vhod v predor, smo vedeli, da je pas nevarnih glinenih karbonskih skrivalcev v Karavankah pri Ratečah na koncu doline mnogo ožji kakor na območju med Jesenicami in Mojstrano; predor pri Ratečah bi bilo lažje graditi, a z avtocesto bi uničili vso Gornjesavsko dolino. Zato smo vztrajali na vhodu v predor pri Hrušici, ker ga vzhodno od Jesenic nismo našli. Zato bomo morali najmanj kilometer in pol predora izkopati v nevarnih razmerah ob prisotnosti metana. Težavnemu prehodu avtoceste mimo Jesenic pa se ni bilo mogoče izogniti.

Naj bo kakorkoli, na to danes opoldan nismo mislili, ko smo drug drugemu želeli srečo pri delu. Milan Jelenc, tudi sam vesel, da gre zares, je pognal vrtno garnituro in sveder se je polagoma zagrizel v betonski steber portalne stene pod rdečo črto, ki je označevala zgornji rob izkopa za bodočo predorsko cev. S tem trenutkom je za vse nas nastopil nov čas, v katerem se bomo morali v glavnem posvečati gradnji in z njo povezanim problemom. Za osebno življenje bo ostajalo bolj malo časa. Na današnjem pogovoru po slovesnosti se je pokazalo, da se vsi zavedajo odgovornosti, ki so jo prevzeli. To je dobro, ni pa nujno, da bo to dovolj.

20. avgust 1986

Obisk pri predsedniku skupščine Jesenice g. Medji. Predsednika so zanimala predvsem vprašanja v zvezi z gradbenim prometom skozi Jesenice zaradi gradnje predora ter z odkupi zemljišč na bodoči mejni ploščadi, vztrajal pa je tudi, da dobi čimprej odgovor, kako bo s cesto skozi Hrušico. Zdi se mi, da je bil z mojimi odgovori v glavnem zadovoljen. Žal mu kot vodja Projekta gorenjske avtoceste nisem mogel dati zagotovila, da bomo z gradnjo avtoceste mimo Jesenic začeli v l. 1987, saj nimamo v rokah ničesar. Še geološke raziskave niso končane, o mednarodnem financiranju pa ni mogoče govoriti, ker še niti financiranje izgradnje predora ni v celoti rešeno. Cesta mimo Jesenic ima preveč objektov in je predraga, da bi jo lahko sami financirali pri sedanjih dohodkih cestnega gospodarstva. Strinjal se je z menoj, da bi morale lokalne skupnosti in ne samo republika pritiskati v zvezni skupščini na to, da se financiranje transjugoslovanske avtoceste vendarle že enkrat uredi. To vprašanje se obravnava že nekaj let. Zvezni organi nočejo pristati na slovenski predlog, da se ta avtocesta gradi iz prometnega ali pa iz posebnega davka na motorno gorivo.

Dogovorila sva se za redne mesečne stike v želji, da skupno sproti rešujemo z gradnjo povezana vprašanja, ki jih verjetno glede na dolgotrajno gradnjo ne bo malo.

Izvajalca - SCT in Polensky & Zöllner - sta danes resneje začela z izkopsnimi deli.

18. september 1986

Današnji dan smo zasnovali kot nekakšno mednarodno srečanje ob začetku del. Gostov je bilo veliko z obeh strani meje. Izvajalca sta vgradila v nišo na začetku predora lep krožnik z dobrim gorskim škratom in leseni kip sv. Barbare. Srečanje je minilo v prijetnem vzdušju, kljub temu pa niso ostala nezapažena ponavljajoča se vprašanja z avstrijske strani, ali je sedaj financiranje gradnje zagotovljeno. Na ta vprašanja smo morali stalno odgovarjati že na sejah meddržavne komisije, kadar koli se je sestala. Dejansko pa imamo do sedaj zagotovljena samo sredstva za izkopna dela in za gradnjo ceste proti Jesenicam, vse ostalo je še nerešeno.

Začetek del v cestnem predoru skozi Karavanke leta 1986

14. november 1986

Meddržavna komisija je danes določila, da morajo biti dela končana in predor izročen prometu 1. junija 1991 in da bodo na avstrijski strani začeli z deli 1. aprila 1987. Danes je komisija tudi ugotovila, da obe strani sprejemata možnost, da njihova gradbena operativa nadaljuje z izkopsnimi deli na ozemlju sosednje države v globino do 800 m od meje, če bi to terjala druga stran in bi to bilo potrebno, da se zadrži predvideni rok za izročitev predora prometu.

Posebna delovna skupina za pravna vprašanja je danes dobila nalogo, da pripravi osnutek meddržavnega dogovora o gradnji, uporabi in plačevanju gradbenih in obratovalnih stroškov zgradb za mejno kontrolo. Pokazalo se je, da so številna vprašanja povsem odprta in da jih je treba tudi pogodbeno in to pravočasno urediti. Zaradi projektiranja mejne ploščadi in objektov se nam že mudi. Zvezna carinska uprava še vedno ni določila svojih potreb.

12. maj 1987

Današnja seja gradbenega komiteja v Celovcu je bila zelo plodna. Neverjetno je, kako se v gradbenem komiteju, v katerem so predstavniki obeh investitorjev, lahko sporazumevamo. Res je, da gre pretežno za tehnična vprašanja, a vsa kljub temu niso lahka.

Avstrijska stran je danes sporočila, da so konec marca dela za gradnjo predora oddali, da pa bodo začeli kopati predorsko cev proti koncu maja. Mi smo jih obvestili, da smo dosegli 725 m, da smo imeli težave v prvi vodonosni coni in da trenutno zaradi težav pri izkopu napredujemo le po 1 meter na dan. Obvestili smo jih tudi, da je v gradnji preložitev 5 km dolgega odseka magistralne ceste skozi Hrušico, ki ne bo potekala več skozi ta kraj. Preložitev te ceste bo omogočila začetek del na vzhodnem delu vhoda v predor za bodočo drugo cev, ko bo potrebna, obenem pa bo rešeno tudi sedanje težavno stanje glede prometa v naselju Hrušica.

Sporazumeli smo se, da bo vsak investitor na svoji strani zagotovil električno energijo za potrebe kompletnega predora. Tako naj bi zagotovili obratovalno varnost. Mi smo že predhodno to vprašanje uredili z Elektro Žirovnico, in to uspešno.

Sprejeli smo dogovor o TV nadzoru prometa v predoru. Avstrijci pa so nas obvestili, da bo njihovo obratovodstvo predora združeno z ostalo kontrolo zahodnokoroških predorov v kraju Zauchen (Suha) pri Beljaku in ne bo ob predoru.

Ker bo naslednja seja gradbenega komiteja komaj enkrat jeseni, je dobro, da smo v načelu sprejeli načrte za mejno ploščad, ker zamujamo. Izgleda, da zvezni organi ne vedo natančno, kaj bi radi, oziroma kaj dejansko potrebujejo.

14. maj 1987

Danes se je stanje na 728 m močno poslabšalo. Desno steno predorskega svoda je upognilo tako, da sega tričetr metra v profil. Dela smo ustavili. Izvajalec kljub predhodnim opozorilom na to ni bil pripravljen, ker mu je do sem v glavnem vse šlo dobro od rok brez kakršnihkoli posebnih težav. Dogovorili smo se, da bo izvajalec desno stran predorskega svoda podprl s hlodi in hkrati pospešil odvajanje vode. Podpreti bo treba približno 15 m, in to hitro. Ker je pri gradnji zamuda, so vsi nervozni. Ne vemo, koliko časa bo zastoj trajal, in nihče ni pripravljen dati ocene. Kljub temu vsi mislijo, da bo prej kakor v 14 dneh težko nadaljevati, a še to le pod pogojem, da se stvari ne zapletejo.

15. maj 1987

Danes sem imel razgovor z geologi, ki ocenjujejo, da smo v razmeroma močni prelomni coni. Zadnje dni je pri izkopnih delih količina vode vedno bolj naraščala, pa tudi hribina je bila vedno bolj razdrobljena. Zaenkrat še nismo v hribinah, ki se ob stiku z vodo močno napno in povzročajo pritiske. V ta območja šele pridemo.

Tole tukaj je verjetno samo vaja za težje odseke. V karavanškem železniškem predoru so na tehnično najzahtevnejših odsekih porabili tudi po 19 m³ lesa za en sam tekoči meter predora. Tukaj uporabljamo železne lokove in zaenkrat nimamo težav. Stojimo in vzdržujemo stanje, da se ne poslabša. Vse je nervozno. To je prvi resnejši zastoj del od začetka gradnje.

6. junij 1987

Danes, po treh tednih zastoja, nadaljujemo z izkopnimi deli. Injektiranje do 4 m globoko in sidranje do 12 m daleč v goro je ustvarilo dovolj močan obok nad predorsko cevjo, da lahko nadaljujemo. Predvrtavamo do 20 m naprej v smeri napredovanja, da povečamo odtok vode. Zaskrbljuje pa ugotovitev, da izvajalca na gradbišču nimata primerne opreme za hitro posredovanje, če bi bilo to potrebno. Napredovali bomo le po en meter dnevno, dokler ne pridemo iz tega območja. Delavcem se vrača zaupanje, da je težave možno tehnično obvladati.

20. avgust 1987

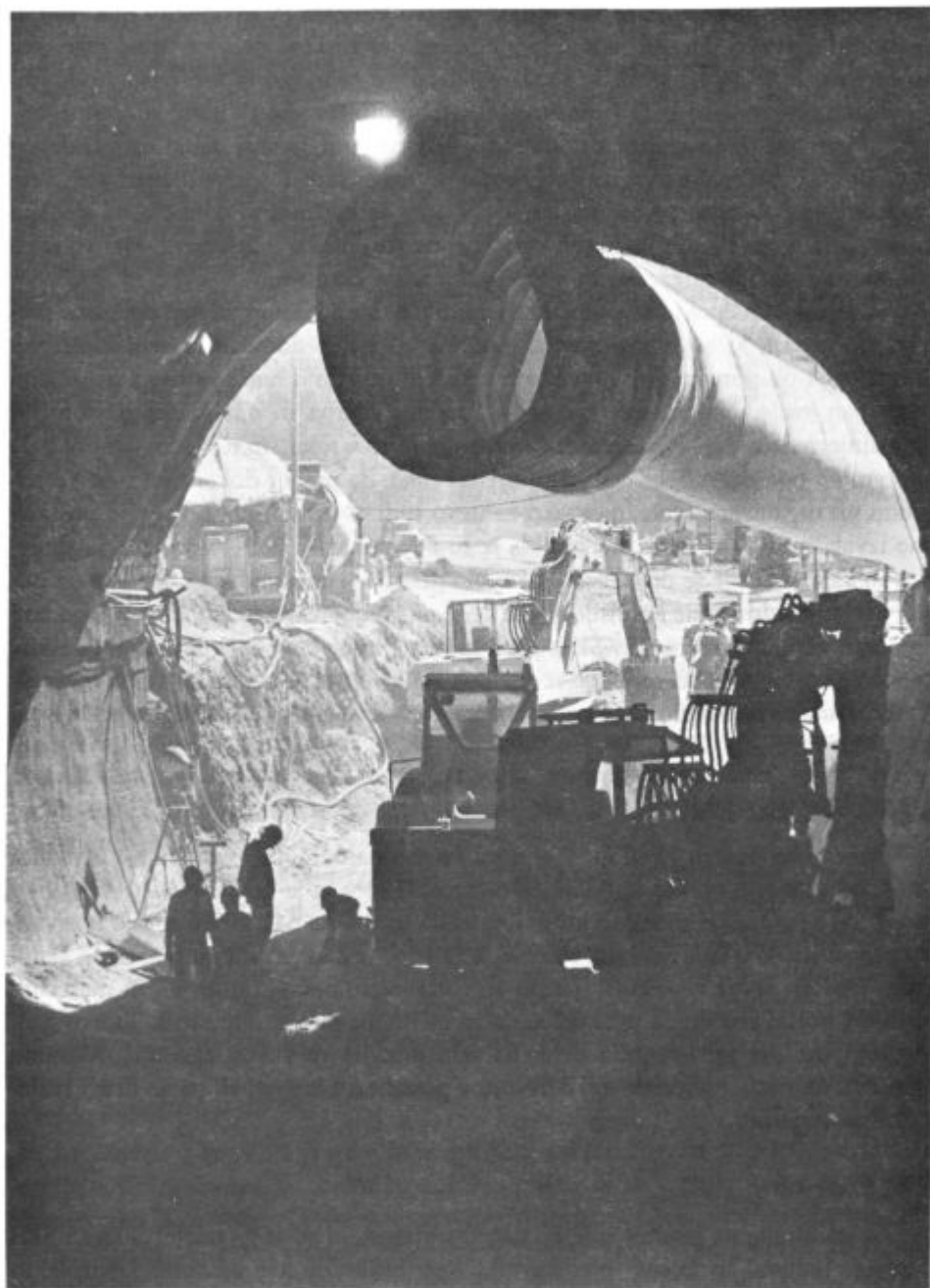
Pri izkopu se je danes ponesrečil delavec Safet Ahmetović, ko je po opravljenem odstrelu skupno s strelskim mojstrom pregledoval čelo predora in se je nanj zrušil kamniti blok. V bolnico na Jesenicah je bil prepeljan takoj, a pomoči ni bilo več. Ahmetović je bil 43 let star in vaje dela v predorih. Samo trenutek nepozornosti je bil dovolj, da se ne bo več vrnil na svoj dom v Bosno.

Ta nesreča je zame pravzaprav nepričakovana, ker smo z izvajalcem res storili vse za varnost delavcev. Ali bomo morali tudi mi za vsak kilometer predora izgubiti po enega moža? V alpskih predorih je to že skoraj zakon, čeprav današnja tehnika ob pravilni uporabi nudi relativno veliko varnost. Do danes nismo imeli mrtvih, le enega delavca je težko poškodoval kamion in je ostal invalid. Kako bo v območju metana? V železniškem predoru je zaradi eksplozije metana naenkrat umrla celotna posadka, ki je bila tisti dan na delu. Morali bomo še poostriiti varnostne ukrepe. Dovod zraka je dovolj močan, a še vedno se dogaja, da kdo v predoru kadi; včasih to storijo obiskovalci kljub jasnim navodilom.

14. september 1987

Res je, da večkrat tudi ponoči prihajam na gradbišče in obiščem delavce pri izkopu čela, a danes so me ob pol treh ponoči poklicali iz Ljubljane. Na gradbišču sem sredi noči imel dolg razgovor z glavnim direktorjem SCT Zidarjem, ki mi je opisal položaj na gradbišču, kjer se je srečal s pretnjo delavskega štrajka in zahtevo delavcev po velikem dvigu osebnih dohodkov.

SCT svoje delavce na tem gradbišču precej boljše plačuje kot na drugih in jim priznava predorski dodatek in še razne druge dodatke. Primerno je uredil delavsko

Dela pri izkopu karavanškega predora leta 1990

naselje. Res pa nihče med nami - tudi v vodstvu projekta in gradbišča - ni s svojimi osebnimi dohodki dosegel najslabše plačanega avstrijskega delavca firme Polensky in Zöllner. To je med delavci, ki so skupaj delali na čelu, vedno ustvarjalo hudo kri.

Zidar mi je pojasnil, da je poslovni uspeh gradbišča več ali manj stalno negativen in vztrajal, da investitor z dodatnimi sredstvi pomaga vsaj delno ustreči delavcem in tako preprečiti nov zastoj. Predloga nisem mogel sprejeti. Predvsem sem opozoril na položaj delavcev na Jesenicah, kjer so bili osebni dohodki na splošno nizki - tudi v gradbenih podjetjih - posebej pa na položaj v železarni, kjer so si na vse mogoče načine prizadevali preprečiti "socialno eksplozijo".

SCT je dela na predoru Karavanke v hudi mednarodni konkurenci dejansko prevzel po cenah, ki so bile v splošnem nižje od naših domicilnih cen. Zahtevna tehnologija ob pomanjkanju tovrstnih izkušenj in vedno hujša inflacija opravljata vsak dan svoje. Naš interes ni, da se izvajalec izčrpa in omaga ter odstopi od nadaljnega dela. Naš cilj je dokončan predor, in to v roku. To noč sem ugotovil, da moram ob pomoči sodelavcev stvari urediti tako, da predor dokončamo, da pomagamo pri organizaciji dela, da vsako zahtevo tudi ovrednotimo, preden jo postavimo izvajalcu. Rok in cena predora sta se to noč pokazala kot enakovredno zahtevna. In kako daleč je še do konca - saj resno delamo komaj eno leto. Glede roka nas veže sklep meddržavne komisije, glede cene pa gradbena pogodba, a še mnogo bolj hudo pomanjkanje denarja v Skupnosti za ceste, ki ne dovoljuje dodatnih stroškov pa tudi nobenega popuščanja do izvajalcev. Tudi to je eden od razlogov, da na gradbišču nimamo praktično nobene rezervne opreme pa tudi glede drugih rezerv smo zelo skromni.

20. oktober 1987

Danes smo dosegli 1240 m. V odnosu na mednarodno dogovorjeni rok izvajalca zaostajata za 448 m, kar je skoraj tri mesece. Izkopana je komaj prva tretjina predora, in to tista, ki je geološko lažja. Res je, da smo si na naši strani zaradi težavnosti zagotovili 120 delovnih dni rezerve, a ta je ob sedanjem stanju praktično skopnela. Obstaja resna nevarnost, da bo ob nadaljnjem pešanju dnevnih in mesečnih učinkov postal zaostanek tako velik, da ga ne bo mogoče nadomestiti. Tudi avstrijski izvajalec del pri izkopnih delih na čelu predora ni dovolj zanesljiv. Moramo proučiti, ali nima morda dovolj delavcev v posamezni izmeni ali pa so drugi razlogi za zaostajanje.

26. oktober 1987

Zaradi stanja na gradbišču je bil danes sestanek, ki so se ga udeležili za IS SRS Šinigoj, Bohorič in Jelenc, predstavniki Republiške uprave za ceste Levičnik in Gregorc, za SCT Zidar, Črepišnek in Solina ter za občino Jesenice Medja, Keršmanc in Drolčeva. Dovolj reprezentativen zbor.

Na sestanku naj bi se dogovorili, kako odpraviti veliko zamudo in pognati stvari v normalen tek. Vsaj meni ni šlo za ugotavljanje krivde za sedanje stanje, ker so osnovne stvari in odgovornosti itak določene s pogodbo. Sestanek je bil dolg in trd. Investitor ni dopustil nobenega dvoma o tem, da bo uveljavil sankcije po pogodbi, če se razmere ne bodo uredile. Ponovno je bil poudarjen mednarodni pomen projekta in materialne posledice, ki lahko sledijo za našo stran, če bo kriva za zamudo. Ko smo na naši strani l. 1979 prvič začeli z gradnjo predora in po nepolnih dveh letih omagali, so začeli z deli tudi na avstrijski strani, vložili so 180 milijonov šilingov in zaradi nas obstali. Kljub razumevanju našega položaja, ko po smrti Tita Jugoslavija ni mogla najeti v tujini kreditov za gradnjo predora, pa Avstrijci tega vendarle niso pozabili.

Govorili smo tudi o nujni sistemski rešitvi za financiranje transjugoslovanske avtoceste. Zdi se mi, da je bil predsednik Medja s sodelavci z občine od vseh še najbolj zadovoljen, ker je dobil nekaj zagotovil, da se bo promet skozi Jesenice pravočasno vendarle na nek način uredil.

Z vodstvom nadzora bom pripravil sistem ukrepov za pospešitev del na podlagi danes sprejetih pooblastil.

14. julij 1988

Z Evropsko investicijsko banko je bila danes podpisana pogodba o kreditiranju drugega dela izgradnje predora Karavanke. Banka je pristala na 45 milijonov ECU-jev. Banka je na podlagi predhodnih dogovorov nudila 36 milijonov ECU-jev kredita. Ko je bilo z naše strani treba potrditi ta znesek, smo proti pričakovanju banke našteji vrsto argumentov proti temu znesku in trdili, da potrebujemo najmanj 47,5 milijonov ECU-jev. Začela se je razprava, ki je bila prekinjena in predstavniki banke so se umaknili na posvet.

Ko smo se popoldan ponovno sestali, so predstavniki banke sporočili svojo dokončno odločitev - 45 milijonov ECU-jev. Naša stran je bila presenečena, a zadovoljna.

Z današnjim podpisom pogodbe je postalo jasno, da bo vprašanje financiranja gradnje v prihodnjih dveh letih lažje rešljivo, ker bomo rabili manj lastnih sredstev, če se seveda ne bo kaj zapletlo. Z državo je namreč vedno težje delati, ker je vedno bolj okorna, pozabljiva in znotraj razdeljena.

16. september 1988

Meddržavna komisija je sprejela in potrdila naš predlog, da razpišeta mednarodno licitacijo za dobavo in montažo elektro opreme in razsvetljava obe strani sami, medtem ko bomo objavili z avstrijskim investitorjem licitacijo za ventilacijo s pripadajočim krmiljenjem v skupnem enotnem paketu vsak na svoji strani. Za to smo se dolgo zavzemali, danes so bili naši razlogi upoštevanji. Tako naj bi zaradi večjega obsega dela dosegli za oba investitorja boljšo ceno.

Z današnjim sklepom pa je posredno potrjena tudi odločitev, da ne bomo gradili navpičnih jaškov za prezračevanje predora. Odločili smo se, da tako pocenimo gradnjo in izkoristimo naravni vlek skozi predor. Gradnja prezračevalnega jaška bi bila na naši strani posebno težavna in verjetno zelo zamudna. Pred leti je do glave jaška že bila zgrajena cesta in napeljana električna. Kljub temu gre za precejšen prihranek. Karavanški predor bo tako prvi cestni predor takšne dolžine, ki bo prezračevan samo v vodoravni smeri, kar nam omogoča, da izkoristimo različno nadmorsko višino savske in dravske doline, kjer sta vhoda v predor.

17. september 1988

Z Vodovodom Jesenice smo razrešili naše sofinanciranje vodnega zajetja Peričnik in cevovoda mimo mejne ploščadi proti Jesenicam. Oskrba ploščadi z vodo je tako rešena.

Danes so nas obiskali predstavniki KS Hrušica. Zanimali so se za glasnost naših naprav ob vходу v predor in za onesnaženje zraka, ko bo stekel promet. Ker ne bomo imeli nobenih glasnih naprav v portalni stavbi, sem zagotovil, da glede tega ni treba imeti kakšnih posebnih skrbi. Glede slabega zraka pa bomo opravili meritve, čeprav mora biti dober zrak že v samem predoru zaradi potnikov in bi torej v kilometer oddaljenem naselju ne smel biti slabši. Ne vem, če so mi verjeli, čeprav je res tako. Obljubil pa sem, da bomo opravili meritve sedanjega stanja, da bomo pozneje lahko ugotavljali, če se je in koliko se je stanje poslabšalo. Največ bo zagotovo vredno to, da skozi Hrušico ne bo več peljala magistralna cesta.

21. oktober 1988

Na simpoziju o mehaniki hribin v Salzburgu v Avstriji sta danes projektant dr. Peter Schubert in dipl. inž. Tone Marinko pred osemsto poslušalci predstavila potek gradnje in probleme, ki jih imamo pri izkopu karavanškega predora, še posebej na območju okrog 1700 - 1730 m, kjer so glineni karbonski skrilavci in se stalno pojavlja tudi metan. Zanimivo razpravo so izzvale naše ugotovitve o premikih, o povečanem profilu, še prav posebej pa o novi glavi sidra, ki dovoljuje pomik do 20 cm. Glavo je razvil inž. Karpelus in je bila prvič uporabljena v karavanškem predoru. Sedaj je predlagana za patentiranje. Odkar jo uporabljamo, izgubimo mnogo manj sider. Prej smo imeli nekaj primerov, da so ob odtrganju sidrskih glav podložne plošče zadele ljudi. Sedaj se to ne dogaja več.

Zanimanje za gradnjo predora je kar precejšnje, a večje je v tujini kakor doma. Nimamo časa, da bi zanimive strokovne teme širše obdelali v tujem strokovnem tisku. Morda bo to kdo storil po končani gradnji. Danes smo razdelili le nekaj informativnega gradiva, ki smo ga pripravili sami v vodstvu Projekta Karavanke. Morda bo to prispevalo k temu, da se bo v tujem strokovnem časopisju več pisalo o gradnji predora Karavanke.

8. in 9. januar 1989

Ob 6. uri zjutraj so mi sporočili z gradbišča, da je voda podrla čelo predora in zasula del predora s kamenjem, da se je moštvo rešilo in da ni žrtev, a da je voda še vedno visoka in da vstop v predor ni mogoč. V eni uri sem bil na gradbišču.

Stanje je klavrno. Kmalu po mojem prihodu je prišel še en vodni udar, tako da je voda drla iz predora in po pobočju ter preko magistralne ceste naravnost v Savo. Po desetih minutah se je tok začel umirjati, a še ves dopoldan je tekkel iz predora močan potok. Ko se je malo umirilo, nas je nekaj odšlo z demperjem pogledat proti čelu, kaj se je pravzaprav zgodilo. Predor so osvetljevali samo žarometi kamiona; že po dveh dobrih kilometrih smo naleteli na kamenje, potem ga je bilo vedno več, vedno večji pa so bili tudi posamezni kamni. Naprej ni šlo več, vzeli smo ročne svetilke in počasi odšli proti čelu. Predor je bil položno zasut praktično do vrha, voda je odtekala pod kamenjem. Teklo je s stropa, a ne prav močno. Po prvi oceni bo treba ponovno odkopati vsaj trideset metrov predora v celoti. Nekaj manjših strojev stoji ob stenah zmečkanih in premaknjenih. Vrtalni garnituri so pravočasno umaknili in sta ostali nepoškodovani in nezasuti. Vse delavce so pravočasno umaknili, ko so postale razmere ponoči ogrožujoče. Dežurni nadzorni Vinko Kotar mi je podrobno opisal, kako se je čelo začelo podirati levo zgoraj v kotu in se razmeroma hitro v celoti zlomilo. Na srečo je bil primerno oddaljen od čela in se je lahko rešil. Imeli smo srečo, ker bi kljub opreznemu delu lahko bile posledice mnogo hujše.

Od izvajalca je vodja nadzora zahteval pisno poročilo o poteku del in dogajanj v zadnjih 48 urah, isto sem zahteval, da neodvisno od izvajalca pripravi tudi nadzorna služba. Poklicali smo projektanta, da pride na gradbišče.

Dopoldan smo bežali pred novinarji, ker niso bili zadovoljni s kratko izjavo, v kateri sem povzel samo do tega trenutka znana dejstva. Niso bili zadovoljni, ker se nismo hoteli ukvarjati z ugibanji, kaj bo ter kdaj in kako bo, če sploh bo, ko bi moralo biti.

Popoldan smo šli v majhni skupini - velika večina še ni hotela v predor, ker ni verjela, da je konec vodnih izbruhov - ponovno do čela in se drug za drugim leže splazili po ozkem jarku, ki smo ga sami še malo poglobili, tako daleč pod stropom, da smo lahko ugotovili, da je nekaj jeklenih lokov uničenih, da voda od zgoraj kot po nekakšnem dimniku še vedno doteka, a da je je sorazmerno malo. Bila pa je mrzla. Kljub plastični obleki smo bili mokri do kože. Kolegi so nekje našli suh rezervni kombinezon, da sem se v baraki preoblekel.

Popoldan in zvečer je bilo bolj malo možnosti za resno delo, ker so na gradbišče prišli vsi od inšpekcij in občinskih mož ter vodstev izvajalcev, investitorja in še drugi, ki jih je prignala ali dolžnost ali radovednost in jih je vratarska služba kar spustila na gradbišče. Današnji dan, čeprav januarski, ni posebno mrzel in ceste so suhe. O nekaj stvareh smo se dogovorili. Jutri bo izvajalec očistil barake in prostor

pred predorom in opral glavno cesto ter v čim večji možni meri obnovil instalacije v predoru. V naslednjih treh dneh je treba očistiti cesto v predoru, odstraniti blato in kamenje ter pripraviti gramozne kašte, s katerimi bomo zavarovali nepoškodovani del predora. Popisati je treba škodo zaradi uveljavljanja zavarovalnine itd. Stanje je treba dokumentirati. Razmere v predoru je treba neprekinjeno opazovati in zapisovati.

Kakšna zmeda je danes zavladala zaradi te nesreče, ponazarja eno od vprašanj sicer zelo resnega novinarja: "To, kar se je zgodilo danes, je nacionalna katastrofa. Po treh letih nimamo ničesar. Kaj boste storili, kaj boste ukrenili? Kdo je kriv za vse to, kar se je zgodilo?" Bil sem zelo kratek, ko sem rekel, da ne gre za nacionalno katastrofo, ampak za enega od dogodkov, ki niso redki pri gradnji predorov. To pa je tudi res.

Zrušenje čela na 3028 m, torej samo 400 m od državne meje, nas bo resno zaustavilo. Sicer še ne vemo in še nekaj časa ne bomo vedeli, koliko časa bomo porabili za saniranje tega območja, a zelo verjetno je naša tekma z drugo stranjo, kdo bo prvi na meji, sedaj izgubljena. Avstrijci kopljejo proti meji v apnencu in imajo velike dnevne učinke, tako da nas bodo prehiteli. Ali pa je ogrožen tudi končni rok? Tudi tega še ne vemo.

Izvajalec na gradbišču pa tudi doma nima opreme, ki jo bo potreboval za sanacijska dela in jo bo moral še poiskati, kar bo prav tako trajalo nekaj časa. Z Marinkom sva se dogovorila, da bo pojačal nadzor nad deli v predoru, ko bodo ponovno stekla.

12. januar 1989

Delo v predoru se počasi spet normalizira. Čelo še ni povsem zavarovano, a začeli so odvažati blato, predor je ponovno osvetljen, dela se na prečnih rovih in sidranju na 2700 m in čiščenju na 300 m. Popravljajo odvodni jarek in na posameznih mestih tudi vozišče in dostope do predora. Z metanom nimamo več opravka, a vode je še vedno veliko, presega 70 l/s; sunkovitega naraščanja vodostaja ni več pa tudi vzdolž predora nismo opazili kakšnih posebnih sprememb. Tudi v območju, kjer smo morali v betonski oblogi delati zaradi hudih pritiskov vzdolžne reže, ni dodatnih premikov. Izgleda, da smo naleteli na prelomnico, ki so jo geologi že nekaj časa napovedovali.

Sedaj smo spoznali, kaj so Karavanke. Že prej smo občasno naleteli na močno zavite in zgubane kameninske sklade, ki so po odstrelu čela lepo kazali, kako velike gorotvorne sile delujejo tukaj. Na mestu zloma čela je v predor vdrla velika količina drobnega ostrega peska iz območja prelomnice.

V tem trenutku smo sprejeli le nekaj nujnih odločitev. Po postavitvi zidu iz kamnitih kašt bomo začeli z vrtnanjem za odvajanje vode iz širšega območja okrog čela. Ko se bodo pritiski vode zmanjšali, bomo skušali napredovati, počasi in zelo pre-

vidno. Zmanjšati moramo velikost rova, s katerim bomo napredovali. Tukaj na 3015 m se kažejo iz grušča nepoškodovani jekleni loki, torej je del predora nepoškodovan in samo zasut.

Izvajalec je pripravil poročilo o poteku del v zadnjih 48 urah pred poružitvijo čela. Iz poročila je razvidno, da je zadnje dni pri vseh vrtnjih povzročala voda velike težave, da je voda prihajala pod velikimi pritiski in da so se vrtnine hitro zapolnile s peskom. Zato so bila dnevna napredovanja majhna. Odvajanje vode je kljub številnim vrtninam bilo premajhno; ob poružitvi se je pokazalo, da je bila količina v gori ujete vode velika in da bi jo z navrtavanjem še zelo dolgo spuščali iz gore.

Strokovnjaki, s katerimi smo zadnje dni razpravljali, celo izražajo misel, da takšne količine vode ne bi bilo mogoče kmalu odstraniti, do te mere, da bi lahko napredovali skozi to območje. Dr. Schubert je bil mnenja, da poizkus zamrzovanja širšega območja okrog predorske cevi ne pride v poštev in da bi to bilo tudi zelo drago in precej dolgotrajno. Ker so vodni pritiski že zelo padli, moramo nadaljevati z odvajanjem vode zelo intenzivno.

14. januar 1989

Tako, sedaj je jasno, da bo napredovanje v glavni smeri počasno. Glavni izvajalec SCT predlaga, da ostanemo v glavni smeri, podizvajalec predlaga obhodni rov. Danes smo se odločili, da začnemo kopati na levi strani porušenega čela obvozni rov manjšega prereza (16 do 20 m²) z namenom, da s te strani pomagamo odvajati vodo in injektirati bok in svod nad predorsko cevjo. Sedaj smo se vrnili na 3026. meter. Dotok vode je še vedno relativno močan, danes so namerili 220 l/s, tlak vode niha med 2 in 5 bari (občasno do 15 barov).

Kot investitor smo se odločili za gradnjo obvoznega rova tudi z namenom, da pridemo v zaledje porušene cone in s severne strani pomagamo pri preboju skozi najtežji del. Kako dolg je ta težavni del, še ne vemo, a gotovo lahko doseže 6 do 10 metrov. Zato bo v glavnem rovu v kaloti napredovanje postopno z zmanjšanim profilom. Seveda pa lahko v stranskem rovu naletimo na podobne razmere, kar bi zelo zaostriilo naš položaj. Iz obvoznega rova bomo intenzivno injektirali območje nad glavno predorsko cevjo.

Delavci delajo v izredno težkih razmerah, ker so takoj mokri. Še člani nadzora se po vsakem ogledu čela vračamo mokri v svojo barako. Res je zoprno. Tudi dostopna pot je vsa razmočena. Izvajalec bo moral bolj skrbno urediti odtok vode, še posebno skozi območje karbonskih škrlavcev, da se ne bodo znova pojavili večji hribinski pritiski. Dobro je, da smo območje, kjer so bili anhidriti in sadra, že zabetonirali in tako zaščitili pred vplivom vode.

Ker smo pred časom le uspeli doseči, da je podizvajalec zamenjal uvoženo jekleno podporje z domačim, moramo sedaj zaradi težavnih razmer na tržišču takoj zagotoviti nemotene dobave in napraviti ustrezno zalogo za preostalih 400 m pre-

dora. Cementarna Anhovo dobavlja cement redno in strogo spoštuje dogovorjeni sestav cementa. Poraba dodatka - pospeševalca za brizgani beton - pa je že ves čas odločno prevelika. Izvajalec zahteva od nas, da mu priznamo razliko do dejanske porabe, a za to nima pravih argumentov.

Vrtanje obvoznega rova se mora po dogovoru začeti pojutrišnjem. Vrtalna garnitura je na voljo.

6. februar 1989

V okviru rednega poročanja Evropski investicijski banki o poteku del smo danes poslali zelo podrobno poročilo o poteku in stanju del ter o razmerah na čelu predora. Banka se redno zanima za naše delo in je imenovala dva svoja stalna predstavnika, ki spremljata dovolj natančno ne le namensko uporabo kreditnih sredstev, pač pa tudi skladnost stanja del in mednarodno dogovorjenega roka.

G. Walsh in Ostenc, predstavnika banke, sta danes telefonično napovedala obisk v začetku prihodnjega meseca in sporočila, katere dokumente moramo pripraviti za kontrolni pregled. Kar na kratko nas hočejo držati, a naše situacije v glavnem zelo redno plačujejo, predvsem na zadovoljstvo podizvajalca firme Polensky & Zöllner. Plačila SCT navadno zelo zamujajo, ker je Skupnost neprestano v finančnih stiskah. To jemlje moč nadzoru in Inženirju, ker je težko zahtevati, da izvajalec zelo dosledno izpolnjuje svoje številne pogodbene obveznosti, mi pa opravljeno delo plačujemo z včasih tudi zelo velikimi zamudami. Kadar delo dobro teče, so mesečni obračuni kar veliki zneski. Pri tem vprašanju smo na Projektu povsem brez moči. Stanje se bo še zaostriilo, ko se bo začela v hitrem tempu gradnja mejne ploščadi in objektov na njej. Federalna sredstva za njihov delež na mejni ploščadi še niso zagotovljena, tudi za stavbo carinske mejne službe ne. V zvezi s tem so že sedaj težave, na katere me Cirman večkrat opozarja.

13. februar 1989

Še vedno se ubadamo s porušenim odsekom. Obvozni rov dobro uporabljamo za injektiranje in odvajanje vode. V tem rovu je nekaj močnih izvirov, kjer se dotok skoraj ne zmanjšuje. Pet tednov smo še vedno na isti stacionaži. Pojačati bo treba delo v obvoznem rovu, a ker je zelo malo prostora, lahko dela samo en stroj.

Popoldne sem s sodelavci odšel k vodstvu gradnje predora na avstrijski strani in to na razgovor s predstavniki investitorja. Hoteli smo se dogovoriti o načinu in pogojih, pod katerimi bi eventuelno uresničili dogovor o tem, da bodo podjetja enega investitorja po potrebi delala na območju druge države do 800 m daleč. Hoteli smo vedeti, kako bomo to izpeljali, če bi na koncu to le bilo potrebno.

Mi se sicer kljub zastoju še nismo nahajali v položaju, ko bi več ne mogli spoštovati roka za otvoritev predora, a vendar moramo preučiti tudi to možnost.

Uvodni razgovor je takoj pokazal, da investitor na avstrijski strani ne želi na sebe prevzemati naloge, da posreduje med nami in avstrijskimi gradbenimi podjetji, zato je priporočil, da se pogovarjamo sami in direktno.

Preliminarni razgovor s predstavniki delovne skupnosti avstrijskih gradbenih podjetij je bil takoj organiziran. Avstrijska podjetja so zahtevala višjo ceno za delo na naši strani, ker od meje predor pada k nam. Zahtevali so tako rekoč *carto bianco* za vse posledice, ki bi nastale, če bi izvajalci na našem odseku naleteli na podobne težave, kakor smo mi. Ker bi v tem primeru oni sami prekoračili s pogodbo določen rok za dokončanje del, bi morali mi prevzeti plačilo penalov. Našo trditev, da tudi njihova ponudba sloni na obveznosti za delo preko meje v dolžini 800 m, so gladko zavrnili. Bilo je jasno, da bi delo prevzeli, če bi se lahko zanesli na to, da ne bo težav. Še vedno je bila tekma med izvajalci, kdo bo prvi na meji in kdo bo prepozno zgradil predor.

Da bi ugotovili, kaj nas približno čaka na poti proti meji, smo predlagali, da nam dovolijo in omogočijo, da postavimo na njihovi strani, ko bodo prišli do meje, vrtalno garnituro. Hoteli smo napraviti 150 - 200 m dolgo vrtino, s pomočjo katere bi ugotovili geološki sestav na tem odseku. Posadka pri stroju bi bila naša in vse stroške bi nosili sami. Takoj se je pokazalo, da ima nasprotna stran tudi glede tega velike rezerve. Bojijo se, da bi skozi tako vrtino lahko dobili na svojo stran predora večjo količino vode. To bi seveda morali izčrpavati, kar bi jih oviralo pri zaključnih delih. Ta problem pa je rešljiv brez posebnih zapletov, ker je profil vrtine majhen. Ko smo ugotovili, da tudi ta naš predlog ne bo sprejet, smo odšli domov. Zavedali smo se, da se naš položaj močno zaostruje in da moramo obvozni rov čimprej končati in tako v zaledju porušene cone odpreti delovišče, kjer bo možno delati v obeh smereh - proti meji in proti porušeni coni, da bi jo čimprej obvladali.

Jutri se bomo v nadzoru dogovorili o nujnih in možnih ukrepih za forsirano delo. Tudi investitor bo moral v tej situaciji sprejeti določene odločitve.

3. marec 1989

Obvozni rov je pri km 3,066 dosegel zahodno steno predorske cevi, 38 m severneje od točke porušitve čela. V obe smeri bomo sedaj najprej kopali ozek pilotski rov, dokler ne ugotovimo stanja, in ga bomo pozneje razširili. Dejstvo, da sta se izvajalca prebila nazaj v glavni rov, nam odpira možnosti, da pred poletjem izkopljemo svoj del predora.

28. maj 1989

Nenavadno živahno je. Nočna izmena ni legla k počitku, mnogi so vstali prej kot navadno. Ob 7. uri 15 minut je zadnjič zagrmelo pod Karavankami, trenutek za tem je potegnil veter s Koroške na našo stran, počasi se je v luči žarometov v

sivočrnem kamnu pokazala pod stropom luknja in v predoru se je najprej zaslilo vzklikanje naših delavcev, ki so se jim hitro za tem pridružili klici z druge strani. S težavo smo zadržali ljudi, da se niso takoj spustili na drugo stran. Bager je moral očistiti obod in zrušiti zrahljano kamenje. Tako se je odprtina povečala in ljudje so se oddričali navzdol v mlako, ki je delila pričakujoče na drugi strani od človeške reke, ki se je vlila skozi odprtino.

Ko je glavnina že prešla, sva šla skupaj z Jelencem in se na vrhu za trenutek ustavila. Bil je nepozaben pogled na veliko skupino ljudi v živobarvnih delovnih oblačilih, s čeladami, od vseh strani osvetljenih, ta živa slika pa se je lepo odražala v veliki mlaki, ki je ležala pred ostanki stene, ki je še delila dve deželi.

Veselje je bilo nepopisno. Vsi med seboj smo bili samo ljudje, ki so premagali goro in med nami ni bilo razlik. Zavedli smo se, da je najtežje za nami. Na mejo smo prišli sicer dva meseca za Avstrijci, a pred rokom, ki smo ga imeli, sami in brez novih žrtev. Pokazalo se je, da je bila odločitev za obvozni rov pravilna in da je pomembno pripomogla k temu, da ni bil zaostanek danes še mnogo večji.

Ko so pred tremi dnevi naši vrtalci z vrtino prvič segli skozi skale preko meje, so jim Avstrijci sicer odrezali krono na svedru, a takrat je bilo jasno, da ne bo dveh predorov in da smo se srečali.

Kdor je bil danes udeležen pri tem srečanju, tega prav gotovo ne bo pozabil. Še enkrat čestitke obema izvajalcema in mojim kolegom v Projektu Karavanke in prisrčna hvala. To, kar nas še čaka do otvoritve predora, je obvladljivo.

15. januar 1990

Na 24. koordinacijskem sestanku z izvajalci del smo danes določili in podpisali natančne roke za posamezna dela in posamične faze del. V začetku marca mora izvajalec končati obnovo predorskega stropa, ki sedaj poteka na odsekih, kjer so hribinski pritiski kljub vsem zavarovalnim ukrepom zlomili nosilno konstrukcijo in je prišlo do vdiranja v profil predora. To delo je zelo zahtevno, potrebni sta tudi velika previdnost in izrazita postopnost. Na tej osnovi naj bi izvajalca predala gradbeno končan predor, pripravljen za začetek polaganja instalacij, do konca avgusta tega leta.

Betoniranje odstavnih niš povzroča hude težave in zastoje, ker izvajalec še ne obvlada te tehnologije. Zato je bil sprejet dogovor, da bo naročil za betoniranje zadnjih dveh odstavnih niš poseben opaž.

Popoldne je bila na razgovoru Maruša Drolc, ki me je obvestila o ponavljajočih se zahtevah na Jesenicah, da s semaforji uredimo vsa glavna križišča na magistralni cesti, ker očitno avtocesta mimo Jesenic ne bo zgrajena hkrati s predorom, saj to je menda že dolgo jasno. Opremljanje magistralne ceste skozi Jesenice je skrb Skupnosti za ceste Slovenije, zato sem jo napotil tja. V nadaljevanju razgovora me je opozorila, da se del javnosti nagiba k temu, da bi preprečili promet iz predora skozi

mesto in da bi morali z avstrijsko stranjo resno preučiti možnost, da ne bi dovolili tovarnega prometa skozi predor, dokler ne bi bila zgrajena avtocesta mimo Jesenic.

Pojasnil sem, da je o takšnem vprašanju, posebno če bodo Avstrijci pravočasno končali gradnjo avtoceste od Beljaka do predora, zelo težko razpravljati. Občina Jesenice mora o tem podati pisni predlog, ki ga mora vlada uvrstiti kot naš predlog na dnevni red zasedanja meddržavne komisije. Težko je verjeti, da bi slovenski IS tak predlog dal zveznemu izvršnemu svetu. Pri tem je treba vedeti, da bo po ekonomskem računu tovarni promet v tem predoru zelo pomemben. Avstrijci nameravajo zapreti predor na Ljubelju za tovarnjake takoj, ko bo odprt karavanški predor, in tudi nas nagovarjajo k temu. Korensko sedlo zaradi velikih vzponov na avstrijski strani za kamione že sedaj ni vabljivo. Tako realno ni šans, da bi lahko prepovedali tovarni promet skozi predor. Končati moramo avtocesto mimo Jesenic. Inž. Ravnikar, ki sedaj vodi gradnjo gorenjske avtoceste, misli, da bi ob urejenem financiranju gradnjo tega odseka lahko zaključili do zime l. 1991. To je optimistična ocena, saj sta bili pogodbi za gradnjo viadukta v Mostah in avtoceste sklenjeni komaj pred mesecem dni. Dela na trasi pa so se začela komaj predvčerajšnjim. Mislim, da trasa pod Mežaklo ne bo mogla ostati takšna, kot je sedaj projektirana.

Po tem razgovoru botra ni bila zadovoljna. Zahvalil sem se ji za vso pomoč in sodelovanje. V času odkopnih del je pogosto obiskala delavce pri delu v predoru in v njihovem naselju in se tudi večkrat zavzela, da se reši kakšno za delavce pomembno vprašanje. Tudi pri reševanju drugih vprašanj nam je bila v veliko pomoč.

12. marec 1990

Včeraj sva bila s Cirmanom v Beogradu na Zvezni carinski upravi, pri ministru za promet in na sestanku, ki ga je sklicalo Zvezno ministrstvo za finance. Razpravljali smo o financiranju graditve dela mejne ploščadi, ki ga potrebujejo zvezni organi za opravljanje obmejnih postopkov. To je že drugi tovrsten sestanek v Beogradu. S seboj smo prinesli podrobne izračune. Sprejeti bo treba zvezni zakon o graditvi teh objektov in o financiranju te gradnje. Vedno znova spreminjajo svoje zahteve. Mislim, da predvsem predstavnik ministrstva za finance Nikodijević stvari načrtno zavlačuje. Tudi predstavnik Zvezne carinske uprave menja svoje zahteve. Stojan, vodja carine z Jesenic, se je zelo zavzemal, da bi se o stvareh dogovorili, sam je celo podrobno opisal prostorske in kadrovske potrebe carinskih obmejnih organov in proceduro dela - a stvari se niso premaknile.

Rezultat je bil samo nova naloga, da spet nekaj spremenimo in da se dobimo čez štirinajst dni v Sloveniji. Obnašajo se, kakor da smo njihovi uslužbenci, ki smo jim disciplinsko podrejeni. Danes so celo postavili zahtevo, da gremo sami branit osnutek zakona v uestezne odbore zvezne skupščine. To je nedvomno naloga zveznih upravnih organov in ne naša. Skrbeti moramo za dovolj zahtevno gradnjo in še reševati naloge drugih. A nekako moramo tudi v teh razmerah pripeljati gradnjo ne

le do zaključka, ampak očitno tudi do tega, da bo promet skozi predor lahko stvarno stekel. Potrebujemo načrte, gradbena dovoljenja in denar. Pri tem pa bodo prostori za našo carinsko mejno odpravo zgrajeni v Avstriji in gradila jih bodo avstrijska gradbena podjetja. Zato hoče avstrijski investitor pravočasno dobiti z naše strani potrjene programe za projektiranje.

2. junij 1991

Včera j smo svečano izročili predor prometu. Navzočih je bilo nekaj tisoč ljudi. Vse se je dobro izteklo, čeprav je bilo v času priprav na otvoritev precej zadreg, predvsem glede govornikov na svečanosti. Danes zjutraj ob 6. uri se je začel redni promet. Prve potnike so obdarovali.

Tako zaključujem več kot petletno delo na tem predoru. Pred nekaj dnevi sem bil na obisku v naši domači vasi, Ovčji vesi v Kanalski dolini in na Višarjah. Od tam se lepo vidi, kako sta avtocesta in gradbišče hitre proge uničila to lepo alpsko dolino. To me je še enkrat prepričalo, kako prav smo ravnali, da smo z avtocesto takoj za Jesenicami zavili v goro in Gornjesavsko dolino ohranili nedotaknjeno. Samo mimo Jesenic bo treba cesto še zgraditi, sedanja gradnja se zaradi pomanjkanja sredstev zelo vleče. Prej ali slej bo ta cesta zgrajena, čeprav je res, da trenutno tej gradnji razmere res niso naklonjene.

Gradnja cestnega predora skozi Karavanke je bila zanimiv izziv za naše gradbince in za vse nas, ki smo pri tej gradnji sodelovali. Uspešen zaključek del ob nespremenjenem gradbenem roku bo za vedno predstavljal enega izmed zelo vidnih dosežkov slovenske inženirske stroke.

V času gradnje in priprav nanjo je bilo sodelovanje z avstrijskim investitorjem dobro. Vedno smo želeli, da bi nova cestna povezava zbližala ljudi z obeh strani državne meje in da bi se odprle nove perspektive za njihovo boljše sodelovanje in razumevanje. Karavanški predor pa naj za vedno ostane vhod v deželo marljivih in tolerantnih ljudi.

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Aufsatz basiert auf dem persönlichen Tagebuch des Autoren, der in der Zeit des Tunnelbaus Projektleiter und Mitglied des Baukomitees war; das Komitee hat im Namen der beiden Investitoren auf unserer und auf der österreichischen Seite Richtlinien für den Bau und die besten Lösungen gegeben. Der Autor spricht über seine Eindrücke gelegentlich des Unterschreibens des zwischenstaatlichen Vertrages, über den Anfang des Baus, über einige bedeutenden Ereignisse während des Baus, über den Einsturz der Front und den Durchbruch des Tunnels nach fast dreijährlichen Arbeit unter der Erde. Der Autor spricht auch von seinen Begegnungen und Besprechungen mit lokalen Organen, Fachleuten, Mitarbeitern, Ausführe rn der Arbeit und anderen. Einige Details sind bis jetzt noch nicht veröffentlicht worden; es handelt sich um interessante, meistens kurze Notizen verschiedener internationaler Treffen verbunden mit dem Tunnelausbau. Es gibt eine detaillierte Beschreibung des Unfalls im Tunnel, als das Wasser die Front gebrochen hat, womit der Fortschritt für eine längere Zeit stehen geblieben ist. Die Beschreibungen sind bruchstückhaft gegeben, so wie sie auch an einzelnen Tagen vor sich gingen.

NAMESTO UVODA

Bili so nepozabni, kruti, neponovljivo pretresljivi junijsko-julijski dnevi leta 1991. Ne samo odrasli, predvsem otroci bodo pomnili te dneve prestrašenosti, strahu, skrbi, pa tudi upanja. Zaradi njih tudi pišem te vrstice ali spomine, kakor bi jih že hoteli imenovati. Zaradi Zale, Nejca, Nane, Katje, Tjaše, Katarine, Tanje, Ane in številnih drugih otrok - pravzaprav zaradi njihovih staršev in staršev drugih, da se zamislijo, da spoznajo, če že niso - da so bili to trdi dnevi preizkušenj, dnevi ne le spominov, ampak tudi opominov in izzivov. Predvsem mi odrasli ne smemo pozabiti, kaj smo v teh minulih dneh, "vojnih", kot jim radi rečemo, storili drug za drugega ali drug drugemu. Ta čas, kakorkoli ga že poimenujemo, je bil predvsem čas odraščanja, čas zorenja ljudi. Čas, ko smo spoznali, na koga se lahko zanesesh, kdo je lahko iskren prijatelj, dober soborec. Kajti, čeprav so bili tisti dnevi tudi boj, predvsem za teritorialce, vojake, policiste, se pravi, življenjski boj za to našo, mojo Slovenijo, šele začenja. Zato so tudi te junijsko-julijske izkušnje tako dragocene. Ali, kot je dejalo nekdo: "Srečen in zadovoljen sem. Spoznal sem ljudi na tej in oni strani. In na obeh imam prijatelje. Toda med vsakim žitom raste plevel." Tole je moja resnica, moja izkušnja, napisana z eno samo željo, da bi se ozrli tudi vase in spoznali, kakšni smo bili in kakšni smo kot ljudje, ko iščemo smisel tudi v besedah, očeh in dejanjih drugih.

Kdaj se je pravzaprav začelo? Prav gotovo ne tistega junija 1991, ko smo slovesno razglasili osamosvojitve. Za armado so se sklepne priprave začele 6. maja. Pri nas v centru se je dežurstvo začelo kakšen dan kasneje. Karkoli je že vplivalo na to, da so se razlike med nami, ki živimo na tem nesrečno združenem delu Evrope, na tak način odrazile, na vse to smo vplivali ljudje. Toda res je, preteklosti se ne da ne spremeniti ne pozabiti. Le naučimo se lahko kaj iz nje. Smo se v tej prelepi Sloveniji iz preteklih dni, za jutri in pojutrišnjem, česa naučili?

22. junija

Na Gorenjskem so se tega dne "zgodili" Marojevičevi. Iz Ljubljane preko Kranja in Tržiča na Jesenice so prišli. Na jeseniškem trgu pred gimnazijo je bilo več radovednežev kot njihovih pristašev. Čeprav drugačne obljube, so pred časom napovedani pohod proti predoru tudi uresničili. Ni jim sicer uspelo uresničiti napovedane namere, a pokazali so predvsem, da zanje obljube ne pomenijo kaj dosti. Na Jesenicah jim res ne bi bilo potrebno protestirati. Resda je četrтина prebivalcev drugih

narodov in narodnosti, a v občinski skupščini ima stranka dve mesti in možnosti povedati svoje na dostojanstven, demokratičen način.

Pohod po ulicah, pravo zborovanje v dvorani občinske skupščine in končno, odhod s Hrušice, čeprav brez groženj ni šlo. A ta dan se še ni poslovil, ko se je jeseniški občini, ki se je raztezala od Prešernove Vrbe do Planice in Rateč, bližalo novo gorje - tovor s posebnimi odpadki. Minister Jazbinšek je odločil, da so Jesenice tehnično najprimernejše. Odpadki, last slovenske vlade, so postali eden največjih problemov in zdi se, kot da je to sedaj jeseniški, nič več slovenski problem.

23. junija

Zjutraj so vsi tisti, ki so poslušali sobotna zadnja TV poročila, že vedeli, da se tovor bliža Jesenicam. V nedeljo zjutraj pokličem direktorja Železarne, ki mi pove, da se z ministrom Jazbinškom in sodelavci pogovarjajo o rešitvi problema. S predsednikom občinske skupščine se jim ob devetih pridruživa. Boj se je začel in moja izjava, da bo tovor povzročil revolt pri občanah, je bila pospremljena s kaj čudno, povišano ministrovo reakcijo.

24. junija

Protesti občanov se vrstijo in zato skličem izredno sejo izvršnega sveta. Minister in njegovi pa nas prepričujejo, da ni nič nevarnega (res, neposredno nevaren ta tovor, ob pravilni skrbi zanj, ni). Le ustna zagotovila, obljube, nič pisnega. In zato odločitev, naj se v sredo, 26. junija, sestane občinska skupščina. Skupščina naj sprejme odločitev o tem, kaj in kako z odpadki.

26. junija

Sestala se je skupščina, z eno samo točko dnevnega reda, pa še čas je bil omejen. Prišel je tudi minister, malo zamudil. Razprava burna, obtožujoča, kritična. Na dveh zborih je bil sprejet sklep - rok, da je potrebno najbolj sporne sode odpeljati do 27. junija, ostale do 7. julija do 7. ure zjutraj. Minister je obljubil, da je to možno storiti ter da je zadosti časa.

Po seji smo se odpravili na Trg Toneta Čufarja, na slovesnost v počastitev osamosvojitve. Naš predsednik občinske skupščine je zasadil lipo, zbrani so vsaj za hip pozabili na težave in probleme. Skozi tiho, kar preveč tiho mesto, sem se peš odpravila nazaj v službo.

Ob 21. uri se je začel prenos osrednje slovesnosti v Ljubljani. "Danes so sanje še dovoljene. Jutri bo nov dan." Za dolgo časa več ne bodo sanje in dnevi tako brezskrbni, kot se je morda tedaj še komu zdelo.

27. junija

Ob 9. uri je za zvezno vojsko začel veljati ukaz "Meja". Jutro je bilo nekam žalostno, krmežljivo. Kot že nekaj dni, vsako jutro najprej pot v center za obveščanje, če je kaj novega, potem pa še v štab TO. Bila sem dežurna.

Novice po radiu, poročila po zvezah, kurirji. in sporočilo - kolona s tanki, oklepniki, se bliža Jesenicam, dolini.

Obilo dela z barikadami, s tisto na Soteski, pa tudi drugod po občini. Telefoni, ukazi, nujnost akcije, policija, teritorialci, zveze, vsi so bili v akciji. V štabu velika gneča. Janez in njegovi teritorialci, naš Tone in njegovi stražarji na mestu. Helikopterji dovažajo vojake in zvezne policiste. Dež, nizka oblačnost, v ljudeh pa strah, kaj šele bo. Marsikdo je prvič v življenju, tudi otroci, videl tanke. Prav gotovo strateško to ni bila nikakršna poteza, pripeljati toliko tankov skozi ozko dolino. Za strah, to pa že.

Barikada na Soteski se odpre in kolona transporterjev, tankov in drugega zastrafvalnega vozovja krene po ozki dolini proti njenemu koncu. V vsakem, še tako nesrečnem dogodku je tudi kanček dobrega. Morda je bila sreča tudi v tem, da je Loki to kolono srečal šele pri TVD Partizan na Jesenicah. Kdo ve, kaj bi storil z armbrustom, če bi bila informacija, zaradi katere je šel na pot, prava, in bi kolono pričakal na barikadi? Kot pravi Janez, morda bi se še dolgo vozili čez Bled in morda tudi železniški promet ne bi bil mogoč.

Skozi okno spremljamo helikopterje. Kaj nosijo v svojih trebuhih? Kaj bo iz vsega tega? Okrog treh popoldne pride v skupščino predlog, naj bi poskušali s pogajanci vojake obdržati na stari cesti na Hrušici. Res se je tričlanska ekipa odpravila na Hrušico. Želeli smo poveljnika, a ga ni bilo. Pogovarjali pa smo se z utrujenim častnikom, ki je bil praktično od 6. maja na nogah, ga prepričevali, mu pojasnjevali. V tistem sivem, deževnem popoldnevu, med tanki in oboroženimi vojaki, je utrujeno dejal: "Že prej, preden se je začelo, je bilo hudo. Prosim, pustite me na miru. Odgovoren sem za fante, da se jim kaj ne pripeti!" Ob tanku stojita mlada fanta, eden s Tolminskega, drugi iz Bosne. Nista rada tukaj.

"Delegacija" se je odpravila nazaj v občinsko stavbo. Ob 16. uri se je začela seja družbenopolitičnega zbora občinske skupščine. Tema - odpadki. Tik pred sejo pa prošnja, naj bi se pogovorili z vojaki tudi v Ratečah in na Korenskem sedlu. Seja burna in kritična, obtožujoča. Nad nami pa pritisk, kaj se dogaja zunaj. Po seji so se "delegacije" spet odpravile na pot. S predsednikom občinske skupščine in sekretarjem za notranje zadeve smo šli v Radovljico, v kasarno obmejnih graničarskih enot. Sprejem je bil spoštljiv. Z majorjem Nikolo dolga razprava, pojasnjevanje razmer, razlogov, odločitev. Mrak se je spustil nad Radovljico, elektrike ni bilo, pogovor je teknil v temi. Opravičil se je, da ne more skuhati kave. Ker poveljnika ni bilo, smo se kmalu odpravili nazaj na Hrušico. Na starem delu ceste so bili le vojaki, ki so ležali v blatu, naši in armadni, s puškami, uperjenimi na plato. Na plato-

ju je bilo mirno. Brez težav pridemo do stavbe mejne policije. Vstopimo in želimo poveljnika, a nas pozdravi Matjaž, komandir mejne policijske postaje, ki podpisuje zapisnik o oddaji prostorov. Noben njegov fant ni želel sodelovati z zveznimi policisti. Ostali so le trije, Matjaž, Robert in Boštjan, da zaščitijo vse potrebno. Z Robertom se vidiva prvič, ne poznam ga. "Hvala za čestitko ob poroki," pravi. Spomnim se, da je to sodelavkin mož, poročena sta le kratek čas. "Z Jano sva se želela osebno zahvaliti, no, sedaj pa kar tukaj!" Stisne me pri srcu. Takole začenjati novo življenjsko pot. Kam to vodi?

Pride poveljnik, podpolkovnik. Poznamo se. Visok, strumnega koraka, a nekam odsotnega pogleda. Pogovarjamo se, a ne brez prisotnosti zveznih policistov in KOSA. O tem, da je že dve desetletji tu, da pozna razmere, ljudi, ve, kaj hočemo v Sloveniji, da nikomur ne želimo ničesar hudega.

"A tudi vojak sem," pravi, "ki ima povelje in ga bom, po najboljši možni poti, da ne bo žrtev, izvršil."

Pravim mu: "A nisi samo vojak, si tudi človek, ki razmišlja, ki pozna razmere, ki se lahko odloča tudi drugače, ne le kot vojak." A tedaj je bilo očitno še prezgodaj.

Pred odhodom mu rečem: "Podpolkovnik, nikoli več ne bo tako, kot je bilo. Drugače bo. Kolo razvoja bo morda zaradi tega, kar počenjate tukaj, zastalo, se morda celo zavrtelo nazaj, a bo krenilo naprej. Zakaj tega ne doumete? Škoda bo, tudi žrtve, a razvoja ne boste zaustavili." Vstane in gre. Odit želimo tudi mi, a nas ne pustijo. Pravijo, da morajo naši vojaki izpustiti zvezne policiste v Podmežakli. Pogovarjamo se z Markom, iz tehnične službe zvezne policije. Na videz vljuden, za pravni red zagret 42-letnik, ki pa mu ni uspelo, da bi tako vztrajno, kot je to pripovedoval nam, povedal tudi svojim. Svinjarija, ki so jo naredili in pustili, jim ni v čast, ne policistom, vojakom, ne ljudem. Okrog pol enajstih zapustimo plato. Matjaž pravi, da ne potrebuje ničesar. "Srečno," pravim.

Rumenkasta svetloba nas v obupno deževnem večeru spremlja proti Jesenicam. Tam, nad Hrušico in v Mežakli, pa so bili naši teritorialci na položajih. Borut in njegovi, v dežju, noči, ki ji bodo sledile dolge noči brez spanca. Noči, ki so se budile v nova jutra z vprašanjem "Zakaj? Kako dolgo še? Čemu? Saj smo na svoji zemlji, nikomur ne želimo nič hudega." Ko pridemo na Jesenice, zavijemo še v štab. Pogovor, kako je bilo. Morda res ni bilo najbolj pametno, da smo se odpravili v to osje gnezdo. A bilo je koristno. Za ljudi, za spoznanje, kaj kdo reče, obljubi in kaj potem stori.

Doma me, še budni, pričakata dekleti. "Samo, da si doma, mami," pravi Zala. "Tako smo se bali zate, ko te tako dolgo ni bilo s predora." Stisnem jo k sebi in si rečem: "Če lahko, potem bom poskušala kaj storiti, da ne bo še huje. Če odrasli lahko razumemo, otroci tega ne zmorejo. Trpijo pa, bolj kot si mislimo. Ne glede na to, koliko so stari in čigavi so. Ti otroci so tudi naša prihodnost, tudi za to smo odgovorni."

28. junija

Dan, preživet v centru, sekretariatu in štabu. Cveto, Marjan, Bane, Tedi, Albinca, Marija, Vida, Beba in Simona, pa Dušan, Robert, Srečo, Tomaž, Janko, Dare, Tone, Joža in ostali. Dekleta in fantje, ki so praktično noč in dan na delu, kratke ure počitka si morajo dobesedno ukrasti. Pogovori, dogovori, ukazi. Nekateri očitki iz prestolnice, da je preveč mirno. Kot da je edino pomembno, koliko bo streljanja in koliko žrtev. Okrepitvi iz Ljubljane prideta.

Za popoldne so napovedana pogajanja v konferenčni sobi. Poveljnik zvezne vojske v občini, zastopnik poveljnika teritorialne obrambe, komandant policije in naš predsednik skupščine občine.

Z novinarji sedimo v sosednjem prostoru in poslušamo poročila. Ob 17. uri in 10 minut završi. Dva orla preletita stavbo skupščine. Čez nekaj trenutkov sporočilo - raketirala sta portalno stavbo predora Karavanke. Na srečo škode ni bilo.

Vstopim v konferenčno sobo in povem o letalih. Poveljnik zveznih vojakov pravi: "To ni bilo dogovorjeno. Grem gledat, kaj se dogaja!" In zapusti stavbo.

Takrat je prišlo na Hrušici tudi do obstreljevanja vojakov in teritorialcev in kolesar, ki se je peljal po magistralni cesti, je bil ranjen. Na srečo, edina "žrtev" v vseh dneh.

29. junija

Kot običajno, prva pot v center zvez in štab. Nekako domače prijazno se počutimo. Že nekaj dni delamo skupaj v tistih natrpanih, a po svoje varno prijetnih prostorih pod obronki najstarejšega dela mesta. Potem se odpravim v bolnišnico in obiščem Bojana, tistega, ki je bil ranjen prejšnji dan.

Ko pred bolnišnico pozdravim policista, ki opozarjata voznike, da je cesta proti Kranjski Gori polna barikad, predor Karavanke pa zaprt, se ustavita dva avtomobila z oznako Velike Britanije. Fanta vljudno povesta, da ne morejo skozi predor v Avstrijo. Tedaj se vsuje ploha besed, žaljivk, groženj, obupa. Tri dni so že na poti, z majhnima otrokoma, brez denarja, bencina. Komaj jim dopovem, da jim želimo varno pot domov, a jim predora pač ne moremo odpreti.

Od nekod se pojavi Mičo in pravi, da jih lahko spremlja do Kranjske Gore. Jaz jim na bencinski črpalki kupim bencin, prijazna fanta s črpalke pa mi dovolita, da pokličem angleški konzulat v Zagrebu. Čez čas, po pogovoru s sekretarjem konzulata, se pomirjeni odpeljejo proti Kranjski Gori. Opravičijo se!

Ko se vrnem nazaj, je bilo v štabu živahno. Po zvezah so se začela ali pa nadaljevala pogajanja s poveljnikom zvezne vojske v občini, kje, kdaj bi se srečali in nadaljevali pogovore. Na platoju imajo namreč našega Janeza, pomočnika zastopnika poveljnika in ga ne izpustijo.

V štab pride malo svetlolaso dekle iz bohinjskega kota. Želi govoriti z možem.

Proti večeru ji to na policijski postaji uspe. Bil je na predoru. Ko odhaja, pravi: "Samo, da bo enkrat tega konec. Tako ne gre več naprej!"

V štabu je tudi polno novinarjev. Pritožujejo se, da ne dobivajo pravih informacij. A res je tudi, da v štabu stalno dobivajo informacije, a jih je potrebno znova in znova preverjati, vse pa tudi niso namenjene javnosti.

Proti večeru pride na Jesenice žena poveljnika zvezne vojske v občini skupaj z otrokoma. Najprej hči pomisli, da so ugrabljeni. "Če nočete govoriti z očetom," pravim, "greste lahko takoj domov."

Morda naivno, a še danes sem prepričana in sem iskreno upala, da lahko tudi pogovor kaj pojasni, pomiri. Marsikatera družina je že dalj časa živela pod velikim pritiskom, ki predvsem ni prizanesel otrokom.

Pogovarjamo se, čez čas pa se odpeljemo na policijsko postajo. Najprej dolg pogovor žene s poveljnikom TO Gorenjske, potem še pogovor z možem. "Storil bom vse, kar je v mojih močeh, z vso pametjo, ki jo imam in z vsem, kar znam, da se bo vse končalo v redu!"

Dober dan kasneje je te besede tudi uresničil, čeprav ni šlo lahko. Govoril je tudi s hčerko, zrelim, mladim dekletom, ki je morda bolj kot številni drugi na lastni koži občutila, kakšni so ljudje, še včerajšnji prijatelji, kaj so predsodki. "Ati, stori, kar moraš storiti! Ne oziraj se na nas. Zaupam ti. Ponosna sem nate."

Odpeljejo se nazaj proti Radovljici, čez Kavčke, po zriti poti. Dan se počasi končuje. Pogajanj danes ni bilo, morda bodo jutri, v nedeljo.

30. junija

Zadnji dan prve polovice leta. Že dva dneva bi morali biti na morju. Ker dežuramo, sem že od jutra v službi. Dopoldne pride teleks, da se mora sestati izvršni svet v operativni sestavi. Hitro nam to uspe, nato pa še vrsta nalog, ki jih je potrebno rešiti.

Malo po tretji uri popoldne, ko gredo sodelavci domov, sva s predsednikom občinske skupščine v štabu. Začela naj bi se pogajanja. Končno so se dogovorili, da je najprimernejši kraj skupščina. Skozi okno vidim podpolkovnika Lončarja, pa komandirja policije, ostale še čakamo.

Dopoldne se je na platoju streljalo. Nekaj sicer kratkih, a za nepotrebno storjeno škodo predolgih minut. Plato je že več dni brez elektrike, vode, telefona.

Pogajanja so se začela ob 18. uri. Na "naši" strani nas je bilo pet, teritorialca Janko in Janez, komandir policije Ludvik in midva s predsednikom, na drugi strani trije - poleg dveh vojakov - podpolkovnikov, še inšpektor zvezne policije, njihov poveljujoči.

Do osmih si pojasnimo pogoje, razloge in predloge. Najbolj me je zbadlo, ker zvezni policijski inšpektor slovensko sploh ni razumel. Oba vojaka, ki sicer nista slovenske narodnosti, a odlično govorita slovensko, sta mu morala prevajati. Rečem

mu: "Ali ni žalostno, da po 46 letih sobivanja nismo dosegli niti tega, da bi se brez prevajanja sporazumeli?"

Potem dveurni premor. Vojaka in zvezni policist se morajo posvetovati. Telefoni brnijo, glasovi povišani, Ljubljana, Beograd, Zagreb. Ob desetih zvečer ponovno sedemo in deset minut pred polnočjo odidem zapisat dogovorjeno.

Deset minut pred eno uro zjutraj 1. julija je bil sporazum dosežen. Poveljnik zveznih vojakov v občini pravi: "Odločil sem; se ne tako, kot so mi ukazali in grozili. Za to odločitev prevzamam vso odgovornost, katere se zavedam v vseh njenih oblikah." Dan kasneje ni bilo v občini Jesenice praktično nobenega zveznega vojaka več. Poslovimo se. V policijskem avtu se vojaka in zvezni policist odpeljejo nazaj, na plato in v Rateče. Povedat starešinam in vojakom, kakšen je bil dogovor. Vprašamo se, ali jim bo uspelo prepričati jih, bodo vsi spoštovali ukaze, bo šlo vse mirno? A bojazen je bila odveč.

To nedeljo so se umaknili tudi z nekaterih stražnic. Če ne bi bilo radioamaterjev, na bi šlo tako lahko.

1. julija

Ko smo se malo po eni zjutraj zbrali v štabu, je bilo čutiti olajšanje, tudi Janez se je vrnil s platoja. A brezskrbnosti ni bilo. Predolg dan je bil pred nami in noč je bila nemirna.

Kljub dogovoru namreč umik s platoja ni potekal po načrtu. Zatikalo se je. Ob 12. uri se s komandirjem postaje policije odpeljeva proti Hrušici. Pod streho častljivo stare hiše smo skupaj z nekaterimi komandirjevimi sodelavci z daljnogledom in preko zvez spremljali umik. Minute so se vleklye kot dnevi. Čudovit sončen dan je bil. Tanka sta bila na mestu, kot je bilo dogovorjeno. Samohodka in orožje tudi. A potem kot zakleto. "Vodovodar", ki bi moral odpreti vodo, je zašel. Prav tako voznik avtobusa in tudi na drugi avtobus je bilo potrebno predolgo čakati.

Minute so se vleklye v neskončnost. Kaj, če komu popustijo živci na naši ali drugi strani? Če kdo ne bo spoštoval povelja? Borut in Loki sta na naši strani prevzela težko nalogo. Sama s 160 vojaki in policisti. Ob pol štirih popoldne kolona krene. Oddahnemo si. Sedaj sta na vrsti še Rateče in Korensko sedlo. Tudi tam je šlo brez večjih težav, čeprav razburljivih dogodkov ni manjkalo. Malo po deseti uri zvečer je kolona iz Rateč in Korenskega sedla krenila proti Radovljici.

Z Ludvikom se odpeljeva na plato. Pravo razdejanje. Razbito, umazano, prestreljeno. "Za zjokaj," pravi Matjaž. Povsod orožje, tulci od municije. Snamemo jugoslovansko in izobesimo slovensko zastavo. Žal teritorialcev ni bilo poleg. Nena-merna napaka. Fantje iz kriminalistične službe že opravljajo svoje delo. Pregledujejo, ali je kje kaj minirano, popisujejo škodo. Preizkusim fax in pošljem našim na sekretariat za obrambo sporočilo in zahvalo - dekleta in fantje, tako v policiji, teritorialni obrambi in na našem sekretariatu so se dobro držali.

2. julija

Olajšanje, zvezni vojaki so zapustili občino Jesenice, čeprav bitka še zdavnaj ni bila končana. Častniki so prestopali v teritorialno obrambo, najprej tisti iz Rateč in s platoja, med njimi Josip, Tone, Andrej. V štabu nekaj novih obrazov, poleg naših teritorialcev, ki zamenjujejo tiste, ki so najhujše dneve preživeli na položajih. Popuščenje napetosti je čutiti ne le na Jesenicah, tudi drugod v občini. V Ratečah je bilo v tistih dneh 133 vojakov, tank, oklepniki, streliva za več dni bojev. In vas preblizu, preveč ljudi ogroženih, med vojaki pa tudi veliko takih, ki bi radi streljali. Na srečo se je vse končalo mirno. Na platoju je bilo 160 vojakov in zveznih policistov, dva tanka in tudi Hrušica preveč blizu.

18. julija

Dan se je začel bolj zaspano. Domači bodo šli na morje, jaz grem za njimi jutri. Čaka me seja skupščine in spet odpadki. Pred sejo skupščine še seja predsedstva. Na seji gre do 10. točke hitro, le noben direktor zavoda ni imenovan. Potem spet odpadki. Burno. Minister spet operetno lahkoten in preveč obljublja. Sprejet je bil sklep, do 26. julija morajo odpadki iz občine, pobuda za ministrov odstop pa ni dobila zadostne podpore.

Prepričevanje še potem, ob kozarcu piva. Ob pol polnoči še živahna razprava pred stavbo skupščine in stražarja TO nas prideta opozorit. Z ministrom in njegovim namestnikom se poslovimo, jaz pa zavijem še v center in štab. Z Janezom se zapleteva v pogovor o minulih dneh. Pokličejo naju, da bo po TV govoril dr. Drnovšek. V učilnici napeto zremo v televizor. S kar prevelikim začudenjem poslušamo sklep predsedstva o umiku JA iz Slovenije. Kot da je preveč vprašan, kaj se skriva zadaj. A nas olajšanje vseeno prevzame. Janez, Dare, Dušan, Andrej, Robi, skupaj nas je bilo sedem. Dušan skuha kavo. Še nekaj pravijo. Prinese muškato tonel, letnik 1978. Ob tem pa pogovor, človeški, odkrit, sproščujoč. O naših lepotah, o vrednosti človeka, Namibiji, Ameriki, o tem, kaj namerava JA. 19 minut čez polnoč prinese dežurni Janševo čestitko. In opozorilo - budnost mora ostati.

19. julija

S Stankom, Dragom, Andrejem in Maksom gremo obiskat stražnice v Mostah, Javorniškem Rovtu in Planini pod Golico, kjer so naši teritorialci. Kratki pomenki z vojaki, pregled, kakšni so pogoji za delo, bivanje, kakšna je čistoča. Drago pregleduje kuhinje, s Stankom in Andrejem se pogovarjamo z mladimi fanti. V občini je sedem stražnic, v katerih so bili vojaki.

V pogovoru nanese beseda na minule dni "male krasne vojne", kot pravi temu Beba. Ne zanimajo me vojaške podrobnosti, ampak čisto človeške stiske, izkušnje.

Ni bilo hudo le v tistih dneh junija in julija, trdih preizkušenj živcev, potrpežli-

vosti, preizkusa pameti. Težko je bilo tudi potem, ko nekateri niso mogli ali hoteli razumeti in so svoj bes kazali tudi v odnosih do otrok. Marsikomu so tudi starejši vlili nerazumljiv strah s svojim ravnanjem, besedami. In kot je dejal nekdo: "Najhuje je bilo potem, ko smo bili že doma, ko mi je otrok ves preplašen dejal, kaj mu je grozil sosed, pa mu je težko razložiti, da se nimaš česa sramovati, da je vest čista."

19. avgusta

Te vtise in razmišljanja zapisujem v čudovitih avgustovskih, dopustniških dneh. Jesenice so daleč, a v mislih blizu. Obljubo, ki sem jo dala fantom v štabu, da bom po koncu zapisala nekaj vtisov, tako izpolnjujem. Lepo pa bi bilo, če bi tudi drugi izpolnjevali svoje obljube. Jeseničani imamo očitno smolo s takimi, najprej avtocesta, sedaj odpadki, pa sanacija železarstva in še bi lahko naštevala. Toda, v teh dneh smo dokazali, da zmoremo veliko. Če delamo skupaj, če smo zadosti modri ter si pomagamo in zaupamo.

Namesto zaključka: v oktobru 1991

Kar nekaj časa je minilo, da sem te vtise uredila. Spomini na minule dni, pretekle izkušnje, boleče in opominjajoče, skozi katere smo se pretokli v Sloveniji, bodo zaznamovali tudi naša prihodnja ravnanja. Zato tudi v prihodnje dokažimo, da smo zreli tega zgodovinskega dejanja, osamosvojene Slovenije. Eno od pomembnih bitk smo uspešno, čeprav ne brez ran, dobili. Kot državljani in kot ljudje, ki upamo in zaupamo.

Toda dogajanja pri sosedih, na Hrvaškem, nam morajo biti v resno svarilo in opomin. Ne moremo nemo mimo tega, kar se nam dogaja. Tam ubijajo, rušijo, uničujejo. Povzdignimo svoj glas tudi zato, da bodo lahko naši otroci in vnuki delali in ustvarjali, živeli, v mirnem, človeku prijaznem okolju. Ne le otroci v Sloveniji, tudi drugod. Prvi teden oktobra je tudi mednarodni teden otroka.

Pripis

Opadki so Jesenice zapustili v začetku leta 1992, sanacija železarne se je začela, avtocesta je bila odprta oktobra 1993, vojna divja v Bosni.

21. junija 1994 sem postala ministrica za delo, družino in socialne zadeve in še bolj kritično lahko zrem na prehojeno pot.

Leto 1995 je mednarodno leto strpnosti.

Smo se v teh letih dovolj naučili?

Znamo ceniti izkušnje in ljudi?

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz wurde des persönlichen Tagebuches der Autorin in der Zeit vom 22. Juni bis zum 19. August 1991 geschrieben. Es war die Umbruchszeit der Verselbständigung für Slowenien. In Jesenice geschahen die Präsidentin des Gemeinderates Jesenice spielte sie eine der Schlüsselrollen in Verhandlungen mit den Vertretern der jugoslawischen Armee. Seit dem Jahre 1994 ist sie als Minister für die Arbeit, Familie und Sozialpolitik der Republik Slowenien zuständig.

NASTAJANJE JESENIŠKEGA GRBA

Leto 1991, v katerem se je rojeval jeseniški grb, je bilo prelomno v zgodovini Slovencev. Razglasitev slovenske državnosti, dogodki ob agresiji jugoslovanske armade in iskanje nacionalne identitete so prinesli velike spremembe v naše življenje. V tem času smo ustanavljali svojo državo in dobili tudi vse demokratične institucije kot attribute sodobne države. Prizadevanje za vzpostavitev in delovanje institucij je bilo značilnost tega obdobja. To leto pa je bilo značilno še po nečem. Nova država je iskala svojo podobo in svoje nove simbole, zato lahko rečemo, da je bilo to tudi leto simbolov.

Izbiranje nove slovenske zastave in grba je razgibalo slovensko javnost in tudi njen strokovni del. Pojavili so se strokovnjaki najrazličnejših ved od oblikovalcev, sociologov do etnologov.

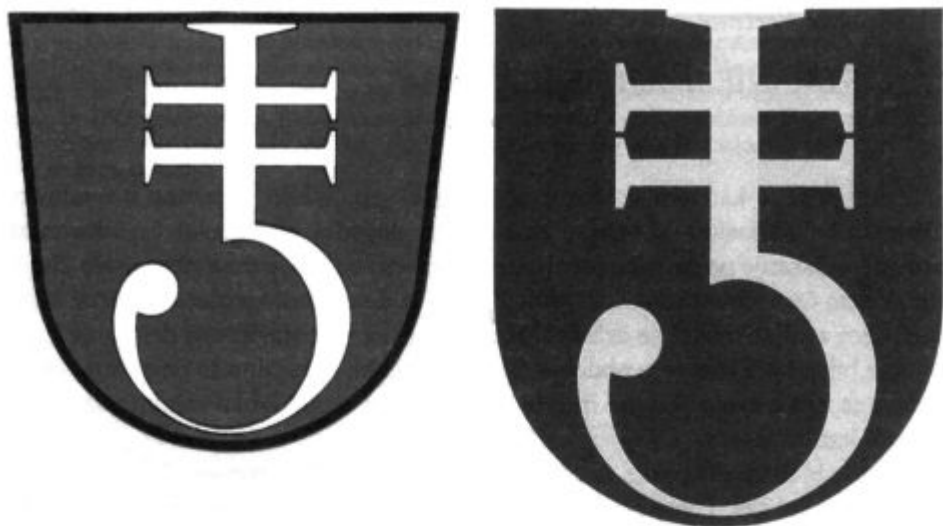
Najslikoviteje je dogajanje v zvezi s slovensko zastavo in grbom opisal Damjan Ovsec, ki je opozoril na nekompetentnost, s katero se srečujemo. Ker imajo njegova razmišljanja veliko resnice v sebi, se mi zdi zanimivo, kar pravi:

"Namesto da bi se identificirali s kakšno pomembno rečjo, pojmom ali moralno strategijo, se identificiramo z naprimer lipovim listom. Po pravilu bi morala v narodu, ki ima tako velike probleme z identiteto, nastopiti pozitivna avtoriteta, ki bi zaradi lastne zrelosti, izobraženosti in doraslosti predlagala in določala relevantne stvari, v našem primeru nacionalne simbole. Ampak to se ne more zgoditi, saj dovoljujemo, da nam določajo slovenske simbole anonimni anketiranci, ki so za tako početje popolnoma nekompetentni."

Pripomba je bila namenjena načinu izbire državnega grba in zastave, ki je potekal preko javnega razpisa in je bil precej v nasprotju s pravili in običaji oblikovalske stroke.

Dogodki ob izbiri nacionalnih obeležij pa so razgibali ljudske množice precej manj, kot so jih razgibali dogodki čez dobre pol leta, ko naj bi določili lokalne simbole. Problem izbire simbolov se je preselil iz državnega na lokalni nivo. Takrat se je prebudil lokalpatriotizem kot posledica iskanja in poudarjanja lastne identitete, ki je bila v preteklosti velikokrat zapostavljena.

Za večino slovenskih občin je značilno pomanjkanje ustreznih simbolov, ki bi predstavljali kvalitetno osnovo za oblikovanje. V uvodu knjige Slovar simbolov je v nekaj stavkih povzeto bistvo simbolov: "Simbol je najučinkovitejše orodje medsebojnega sporazumevanja, daje mu največjo moč in najgloblje razsežnosti. Pomembna faza pri opredelitvi simbolov je dogovor o simbolu, ki je neizmeren korak na poti socializacije, saj povzroča tesno povezavo simbola z družbenim okoljem. Simbol je

Grb Jesenic

univerzalen in hkrati sposoben stopiti v srce posameznika ali družbe. Je torej sredstvo identifikacije posameznika in kot univerzalen tudi sredstvo komuniciranja navzven, torej razpoznaven drugim. Kdor prodre v pomen simbolov nekega človeka ali ljudstva, temeljito pozna tega človeka in ljudstvo."

Problem simbolov je kompleksen in izhaja iz določenih zgodovinskih, socioloških in duhovnih razsežnosti prostora, ki ga predstavlja. V tako ideološko kot duhovno zmedenih časih in ob nerazviti samopodobi je iskanje oblike in njene vsebine vsekakor težaško delo.

Najprej je bilo potrebno poiskati in oceniti že znane oblike in simbole iz preteklosti. Simbolika dimnikov in zastav ni več ustrezala zaradi spremenjenih družbenih in političnih razmer. V zgodovini pa tudi ni neke kontinuitete, ki bi omogočala poistovetenje z nekaterimi grbi in simboli lastnikov nepremičnin na tem območju. Večinoma so bile to plemiške družine iz sosednjih dežel, kar je sporno tako z vsebinskega, kot tudi heraldičnega vidika, saj heraldika ne dovoljuje povzemati grbov drugih družin, mest ali držav. Eno osnovnih heraldičnih pravil je, da niti en grb ne sme biti enak drugemu, mora se razlikovati, četudi le v detajlih.

Poizkusi izbire simbola mesta Jesenice imajo že svojo zgodovino. Prvi razpis o tem sega v leto 1989. Predsedstvo skupščine občine je takrat ugotovilo, da je občina Jesenice ena od občin v republiki Sloveniji, ki še nima urejene svoje grafične podobe. Ker je bilo danih že več pobud, se je predsedstvo ob pripravah na praznovanje 60-letnice razglasitve trga Jesenice za mesto odločilo prvič razpisati javni natečaj za zbiranje predlogov za občinski simbol - grb.

Na razpis v januarju leta 1989 je žirija prejela trinajst predlogov. Izmed prispelih predlogov je izbrala le dva, ki sta v celoti ustrezala razpisnim pogojem. Zaradi majhnega števila predlogov je bil razpis podaljšan še za en mesec. Vsi prispeli predlogi so bili v času od 29. maja do 2. junija 1989 razgrnjeni v sejni dvorani skupščine občine, kjer so lahko občani svoje mnenje zapisali v knjigo vtisov. Predlog žirije je bil posredovan v skladu s takratno samoupravno maniro v razpravo delegacijam in konferencam delegacij, ki so delegirale svoje delegate v zbor skupščine občine. Ker je bilo k predlogu oblikovano negativno mnenje, razprave o predlogu zaradi umika z dnevnega reda sej zborov skupščine ni bilo. Razpis je bil objavljen v Gorenjskem glasu, zato ni zainteresiral ustreznega kroga kvalitetnih grafičnih oblikovalcev. Sam sem tudi mnenja, da je bila formalnim postopkom posvečena velika mera pozornosti, ob tem pa je bila zanemarjena vsebinska ter strokovna plat samega problema izbire znaka. Poleg vsebinskega je pomemben tudi oblikovalski pristop. Grafična podoba je v tem primeru vizualni del znaka. Skupaj z imenom ustvarja celovito in razpoznavno podobo kraja. Grafična podoba mora izražati nekaj, kar je povezano z lastnostmi oziroma vsebino, ki jo ponazarja ime. Pri tem pa mora nadgrajevati izbrano ime. Pomembno je, da je grafična podoba lahko prepoznavna in da si jo ljudje hitro in z lahkoto vtisnejo v spomin. Hkrati pa se mora tudi razlikovati od grafičnih podob ostalih krajev ali mest v Sloveniji. Preverjanje v tem smislu morajo opraviti strokovnjaki, ki pa pri prvem razpisu niso sodelovali, zato natečaj tudi ni uspel.

Drugi poizkus izbire občinskega simbola se je zgodil v letu 1990. Ob pričetku svojega dela na Občini Jesenice sem na 12. seji izvršnega sveta dne 16. 10. 1990 dal pobudo, da se ponovno prouči predlog glede nadaljevanja aktivnosti za izbiro grba Občine Jesenice. Kot sekretar Sekretariata za gospodarstvo in negospodarstvo in podpredsednik izvršnega sveta sem se velikokrat srečeval s precej površnim odnosom do podobe ustanove, v kateri sem bil zaposlen. Nekatere občine so v tem času že imele svoje grafične podobe ali pa so jih povzele po mestih, kjer so bili sedeži občin.

Ker mi je izvršni svet zaupal aktivnosti v zvezi s tem, sem opravil nekaj razgovorov z ljudmi, ki se na nek način ukvarjajo s to problematiko. Razmišljal sem o internem natečaju, ki bi ga pripravili za ljudi v občini, ki se ukvarjajo z oblikovanjem. Najprej sem pomislil na zaposlene v Ateljeju za prostorsko projektiranje na Jesenicah, glede na to, da so pač arhitekti. Povabilu so se ljubeznivo odzvali, vendar iz razumljivih razlogov rezultati niso bili najboljši. Kljub temu sem jim hvaležen, prav tako kot tudi tistim, ki so se trudili že ob prvem poskusu leta 1989. Brez njih zanesljivo ne bi prišli do grba, kot ga sedaj imamo. Ob vseh teh poizkusih se je namreč pokazalo, da je izdelava grba resna naloga, ki zahteva resne priprave in mora vključevati strokovnjake.

Največje ovire so, kot že običajno, bile formalne narave. O moji pobudi je v mesecu februarju leta 1991 razpravljalo predsedstvo skupščine v sklopu razprav

okoli spremembe datuma praznovanja občinskega praznika. V aprilu naj bi delegati kot posebno točko obravnavali sprejem odločitve o občinskem prazniku. Po možnosti pa bi na tej seji obravnavali tudi zbrane predloge za grafični znak mesta Jesenice. Rešili naj bi oba problema naenkrat. Nič od tega se ni zgodilo. Noben predlog ni dobil konstruktivne podpore, problem grba pa je zameglila razprava o spremembi občinskega praznika.

V tem času sem imel razgovor v studiju Znak z Rankom Novakom. Svetoval mi je način s povabljenimi oblikovalci in obljubil pomoč pri pripravi razpisa. Ker je usahnilo zanimanje za jeseniški simbol in ni bilo prave podpore za realizacijo te naloge, sem za nekaj časa prenehal z aktivnostmi. Ugotovil sem, da ni bilo znaku naklonjene klime, zato se mi je ob toliko neuspehlih poizkusih zdelo, da pač znaka ne bo, kajti nihče ga ne pogreša in nihče ga tudi ne potrebuje. Pri vsej zadevi je manjkal ustrezen impulz, ki bi stvar spravil iz mrtvega teka. Ta impulz je prišel popolnoma nepričakovano v obliki zahteve po grbu na registrskih tablicah. Ministrstvo za notranje zadeve je ugotovilo, da kar precej slovenskih občin nima ustreznih znakov oziroma simbolov, ki bi krasili avtomobilske tablice. Predlagalo je, naj občine pošljejo svoje grbe, ki bodo uporabljeni na avtomobilskih tablicah. Zadeva je torej postala resna. Kar ni zmogla občina in njeni organi, je pospešila zahteva ministrstva. Po strogi definiciji Ministrstva za notranje zadeve naj bi bil na registriški tablici grb mesta, v katerem je sedež občine, ki tablico izda. Zahteva je povzročila cel kup problemov tudi v drugih občinah po Sloveniji. Ministrstvo je jemalo v roke tisto, kar je od občin pač dobilo, kajti urejanje heraldičnih zadev ne sodi v njegov resor. Ob kopici starih in novodobnih grbov se je pojavilo tudi cel kup vprašanj. Ali naj gredo na tablice deželni, regijski ali občinski grbi. Z deželnimi grbi je problem, saj je dežela Kranjska v Sloveniji edina, ki je upravičena do svojega zgodovinskega grba. Ostale dežele: Koroška, Štajerska in Primorska do svojih grbov niso upravičene, saj so ti uveljavljeni že v sosednjih deželah. Prav tako nima svojega grba Prekmurje. Tu je še slovenski del Istre, ki ima svoj grb (zlata koza na modrem ščitu, vendar bi ta bolj pripadal sosednjemu hrvaškemu, torej večinskemu delu Istre). Problem je tudi z grbi mest.

Za mesto Jesenice je bil grb še poseben problem. Zaradi pomanjkanja tradicije je bilo težko dobiti ustrezno zgodovinsko osnovo, ki jo v nekaterih občinah predstavljajo stari mestni grbi ali pečati. V tem pogledu je že sosednja občina Radovljica v prednosti, saj ima svoj mestni pečat, da ne govorimo o Kranju, ki ima s svojim orlom solidno tradicijo. Na Jesenicah imamo sicer upodobljenih nekaj grbov različnih velikašev, ki so gospodarili na tem prostoru. Izvirnih oblik teh grbov, ki bi bili vezani na dogajanja v prostoru občine, pa žal ni. Tudi pomembnejši datumi v razvoju mesta niso bili nikoli obeleženi s pečati ali grbi.

Našteti problemi so tako zahtevni, da bi se morali reševati v temelju. Ker je kot vedno zmanjkovalo časa, so naglici sledili tudi površni izdelki. Ne glede na to se je

sprožil proces, v katerem smo ob resnični želji občanov po lokalni identiteti, ob posluhu notranjega ministrstva in ob pomoči strokovnih institucij le prišli do lokalnih simbolov.

Aktivnosti za izdelavo občinskega grba so se v takih okoliščinah lahko spet nadaljevale. Ker sem že na začetku navezal stike s Studijem Znak oziroma njegovim direktorjem Rankom Novakom, sem ga prosil, naj nam pomaga pri oblikovanju razpisa in izbiri žirije za jeseniški znak. Tako sem 25. 11. 1991 dobil predlog povabljenih oblikovalcev in članov žirije. V dopisu pa mi je Ranko Novak sporočil tudi naslednje: "Spričo zahtevnosti naloge Vam priporočam, da za nalogo takšne težavnostne stopnje, kot je oblikovanje simbola mesta (tudi Manchester je bil majhen) izberete profesionalne oblikovalce, ki so kos takšni nalogi. Enako velja za člane žirije. Od teh je namreč odvisen tudi rezultat natečaja. Upam, da to ni le ena od dnevnih zadolžitvev. Upam tudi, da se zavedate resnosti natečaja, ki se mimogrede dogaja vsakih nekaj stoletij in vam želim veliko uspeha pri razpisu. Kot rečeno, pripravljen sem še naprej pomagati pri profesionalnem pristopu, za katerega sem pravkar nekaj malega že storil."

V skladu s predlogom studija Znak sem pripravil razpisne pogoje za natečaj. V razpisu so bila dana osnovna izhodišča za oblikovanje simbola: naravne danosti okolja, ki ga predstavlja, tradicija in sodobna prisotnost železarstva, zgodovinsko izhodišče z značilnimi heraldičnimi elementi. Vsa naštetá izhodišča naj bi bila samo referenčni okvir za avtorja in naj ne bi vplivala na snovanje kot obveznost, temveč le kot pripomoček. Seznam povabljenih oblikovalcev sem dopolnil še z nekaterimi imeni iz jeseniške občine, na predlog že pokojne Slavice Osterman pa sem seznamu dodal še Janeza Suhadolca. Kot se je kasneje pokazalo, je bil ravno ta predlog usoden za izbiro simbola mesta Jesenice. Po predhodnem razgovoru sem povabljenim oblikovalcem poslal pogoje razpisa in od večine tudi dobil zagotovilo za sodelovanje. Po poteku roka za oddajo elaboratov sem sklical žirijo.

Dne 24. 1. 1992 je žirija v sestavi: dr. Stane Bernik, Tomaž Brate, Ranko Novak, Gojko Zupan, Saša Čeh in Boštjan Soklič ugotovila, da je svoje predloge oddalo devet povabljenih avtorjev. To so bili: Janez Suhadolc, Robert Žvokelj, Darko Pokorn, Klemen Rodman, Biba Muhič, Špela Hudnik, Damjan Jensterle, Boštjan Botas Kenda in Branko Čušin. V konkurenci za nagrade so ostala naslednja dela: Janeza Suhadolca, skupine Novi kolektivizem (Darko Pokorn) in Damjana Jensterla.

Po temeljiti razpravi o oblikovalski in simbolni dorečenosti in skladnosti z razpisanimi pogoji natečaja je žirija enoglasno izbrala kot najboljšega in mu dodelila prvo nagrado elaborat Janeza Suhadolca. Pri tem je bila mnenja, da kaže pri logotipu Jesenic spustiti inicialki tako, da se zgornja vodoravna črka ujame z zgornjim serifom črke E. Visoko je ocenila tudi prispevek Novega kolektivizma in mu podelila drugo nagrado, tretjo nagrado pa je podelila elaboratu Damjana Jensterla. Pri tem je imela pripombe na položaj osrednje figure - levčka, ki oblikovno

ni najbolj ustrezen, ravno tako pa tudi na stilizirano pobočje na levi strani znaka, ki ni razpoznavno kot tipično v širšem slovenskem prostoru. Vsi sklepi žirije so bili sprejeti enoglasno.

Žirija je svoje delo opravila zelo korektno in strokovno. Predsednik žirije dr. Stane Bernik je bil zadovoljen tako s prispevki povabljenih oblikovalcev kot z izbiro znaka. Za uspeh natečaja gre tudi velika zasluga znanemu oblikovalcu in prejemniku številnih nagrad Ranku Novaku, ki je predlagal res dobre oblikovalce in člane žirije. Dr. Stane Bernik - predsednik žirije je profesor na šoli za oblikovanje, pisec številnih knjig in člankov s področja likovne umetnosti in oblikovanja. Tomaž Brate in Gojko Zupan pa sta znana na področju publicistike, novinarstva in arhitekture. Tudi avtor prvo nagrajenega predloga Janez Suhadolc je zelo znan oblikovalec. Njegovo ime je povezano z ustanovitvijo Studia MSSV leta 1969, ki je "prva učinkovita oblikovalska skupina svobodnih ustvarjalcev", kot je zapisal dr. Stane Bernik v knjigi Plakat & Znak. Ta skupina in njeni grafični oblikovalci, med katerimi je tudi Janez Suhadolc, napove "resnost in ustvarjalno obetavnost svojega nastopa z zasnovo in uresničitvijo celostne grafične podobe za Ljubljansko banko, ki je še zmerom najbolj vsestransko in učinkovito izpeljana tovrstna oblikovalska naloga v Sloveniji in bivši Jugoslaviji." Janez Bernik v knjigi Plakat & Znak ugotavlja, da je ta celostna podoba postala zgled, kako dosledno reševati takšne sistemske oblikovalske naloge. Lahko celo rečemo, da je toliko znanih oblikovalcev in strokovnjakov, kot jih je sodelovalo pri jeseniškem znaku, sodelovalo malokje.

Seveda brez potrditve skupščine znak ni mogel biti izbran ali kar določen. Zato je bil predlog uvrščen na dnevni red skupščine občine Jesenice dne 24. februarja. Pred tem je bila v Kosovi graščini razstava vseh prispelih predlogov. V tem času je prišlo tudi do bolj ali manj zanimivih predlogov za jeseniški grb. Pri meni se je s predlogom grba oglasil občan, ki je narisal na ščit tri simbole: Zoisovega leva, Triglav in jesenovo vejico. Predlog je pojasnil rekoč, da mora imeti grb zastopane vse značilnosti jeseniške občine, predvsem pa mora biti bogat. V knjigo vtisov ob razstavi pa je nekdo ob Suhadolčevi asociaciji na grb: J kot Jesenice, H kot hokej pripisal B kot Bosanci. Mogoče je zanimivo, da je ravno v času pred razstavo skupina Novi kolektivizem dobila republiško Prešernovo nagrado za likovno področje in področje oblikovanja. Tako so po naključju bili predstavljeni na razstavi tudi Prešernovi nagrajenci. Ker so bili predlogi grbov predstavljeni javnosti, je bilo na skupščini pričakovati polemično razpravo. Tematika se je pričela tudi politizirati, zato so bile zanimive razprave nekaterih delegatov in tudi ton teh razprav na skupščini, ki je potekala takole:

Ko sem dal uvodno obrazložitev o poteku aktivnosti in rezultatu natečaja za izbiro simbola mesta Jesenice, je besedo povzel avtor predlaganega grba Janez Suhadolc, ki mu je strokovna žirija podelila prvo nagrado. Pri odločitvi za predlagani simbol je imel glavni vpliv motiv - srednjeveški znak za železo. Predstavil je

OPIS FURILAGANEGA ŽNAKA-GRA
 ORČINE JESENICE

Po vojsci je nastalo več slovenskih občin pridobiti svoj grb. Nekateri ga še niso izdelali, druge so ga spreminjale iz ideoloških razlogov. Na navedi ni prišlo, je občine: Nova Gorica, Krucj, Poljan, Brevice, Gromoplje, Novo Mesto... Kljub profesionalnosti nekaterih rešitev novih grbov, se večina njih ni »Prišla«, niso se vključili v skrbno ortoli tradicionalnih grbov slovenskih mest in občin. Kot, da sodobnejša motriška in soderna grafičnooblikovalni prijemski najo primerani za vsi.

Zato sem se odločil, da pri nastavitvi inenilnega grba naredim tako, da bo tradicionalni rešitev »vgrbljen« v tradicionalno nastalih grbov slovenskih mest, bila naj bi del tradicionalne heraldične inoblikovalne. Kot oblikovalsko izhodilje sem prevzel znak za ŽELEZO iz šbirke sodobnejših znakov za takrat znane elemente, saj sem razbral tudi »kaj« kot železnica grbov »je« kot hobbi. Vse troje je simboliziral konstitucija železnica v železniški občini.

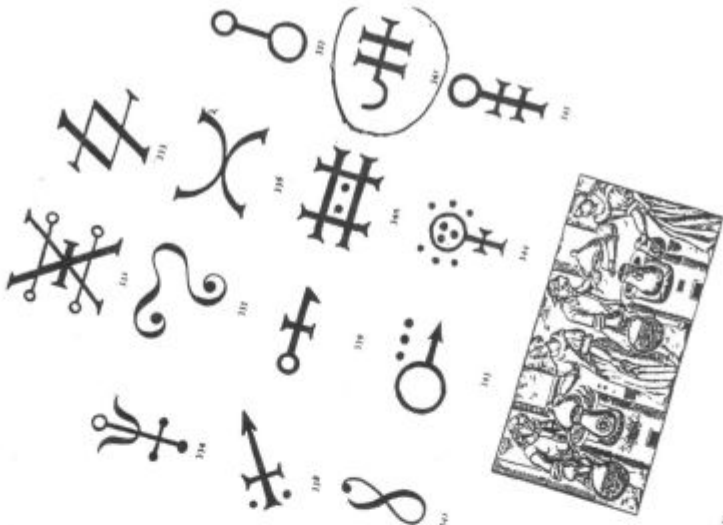

PAGE 71 to 74
 71a. Železnica

111	Črna
112	Lea
113	Novi
114	Novi
115	Novi
116	Novi
117	Novi
118	Novi
119	Novi
120	Novi
121	Novi
122	Novi
123	Novi
124	Novi
125	Novi
126	Novi
127	Novi
128	Novi
129	Novi
130	Novi
131	Novi
132	Novi
133	Novi
134	Novi
135	Novi
136	Novi
137	Novi
138	Novi
139	Novi
140	Novi
141	Novi
142	Novi
143	Novi
144	Novi
145	Novi
146	Novi
147	Novi
148	Novi
149	Novi
150	Novi
151	Novi
152	Novi
153	Novi
154	Novi
155	Novi
156	Novi
157	Novi
158	Novi
159	Novi
160	Novi
161	Novi
162	Novi
163	Novi
164	Novi
165	Novi
166	Novi
167	Novi
168	Novi
169	Novi
170	Novi
171	Novi
172	Novi
173	Novi
174	Novi
175	Novi
176	Novi
177	Novi
178	Novi
179	Novi
180	Novi
181	Novi
182	Novi
183	Novi
184	Novi
185	Novi
186	Novi
187	Novi
188	Novi
189	Novi
190	Novi
191	Novi
192	Novi
193	Novi
194	Novi
195	Novi
196	Novi
197	Novi
198	Novi
199	Novi
200	Novi

PAGE 74

201	Novi
202	Novi
203	Novi
204	Novi
205	Novi
206	Novi
207	Novi
208	Novi
209	Novi
210	Novi
211	Novi
212	Novi
213	Novi
214	Novi
215	Novi
216	Novi
217	Novi
218	Novi
219	Novi
220	Novi
221	Novi
222	Novi
223	Novi
224	Novi
225	Novi
226	Novi
227	Novi
228	Novi
229	Novi
230	Novi
231	Novi
232	Novi
233	Novi
234	Novi
235	Novi
236	Novi
237	Novi
238	Novi
239	Novi
240	Novi
241	Novi
242	Novi
243	Novi
244	Novi
245	Novi
246	Novi
247	Novi
248	Novi
249	Novi
250	Novi
251	Novi
252	Novi
253	Novi
254	Novi
255	Novi
256	Novi
257	Novi
258	Novi
259	Novi
260	Novi
261	Novi
262	Novi
263	Novi
264	Novi
265	Novi
266	Novi
267	Novi
268	Novi
269	Novi
270	Novi
271	Novi
272	Novi
273	Novi
274	Novi
275	Novi
276	Novi
277	Novi
278	Novi
279	Novi
280	Novi
281	Novi
282	Novi
283	Novi
284	Novi
285	Novi
286	Novi
287	Novi
288	Novi
289	Novi
290	Novi
291	Novi
292	Novi
293	Novi
294	Novi
295	Novi
296	Novi
297	Novi
298	Novi
299	Novi
300	Novi

71a. Železnica

Prva skica "praznak" znaka Jesenic

podobo znaka, ki mu je služila kot osnova za izdelavo simbola, in omenil možne aplikacije na dopisnem papirju, zastavi mesta in podobnem. V razpravi pa so sodelovali še naslednji delegati:

Franc Avsenik je dejal, da njihov odbor SKD ne podpira predlaganega simbola mesta Jesenice. Sam se je svojčas s tem ljubiteljsko ukvarjal, zato lahko z gotovostjo reče, da ima kar nekaj znanja s tega področja. Mogoče je bil čas, ki je bil dan na razpolago, prekratek, kjub temu pa meni, da so navedene značilnosti, ki jih je avtor navedel in upošteval, premalo prepričljive in v njih ni nobene duhovne in kulturne razsežnosti. Značilnost železa za Jesenice ni tako velika, kakor jo avtor opisuje. K ostalim predlogom, ki si jih je ogledal, pa bi dodal, da je drugonagrajeni predlog Novega kolektivizma navadnemu človeku neprepoznaven, osebno mu je všeč tretjenagrajeni predlog, ki se naslanja na čas barona Žige Zoisa, ki je bil znan tako pri nas, kot tudi drugod, čeprav ni bil slovenskega porekla, bil pa je tudi mentor Linhartu in Kopitarju. Zanj bi glasoval, če ne bi bilo nobene druge variante. Všeč pa mu je tudi grb Branka Čušina, ki vsebuje vse heraldične značilnosti, predstavlja pa rudarstvo, železarstvo, Savske jame, itd. in je značilen za naše območje.

Predsednik skupščine dr. Božidar Brudar je nato delegate seznanil z naslednjim pismom krajevnega odbora SKD Breznica:

"Po dejanjih jih boste spoznali" in res, kaj se nam zopet vsiljuje pravoslavni križ patriarha na grb mesta Jesenice. Komisija, ki je podelila nagrade, bi rada to napako olupšala, kot pravi z aplikacijami tega znaka na vstopnicah in podobnem, oziroma bi ljudi počasi prisilila, da bi se na ta grb navadili kot v starih časih. Ali moramo

zopet gledati črno, če rečejo, da je črno, in belo, če rečejo, da je belo. Draga gospoda, kot vidimo, na Jesenicah še vedno ni prišel čas demokratičnega mišljenja in so na oblasti še vedno ostanki enoumja. Slikar najprvo naredi razstavo, potem si jo ljudje ogledajo, jo hvalijo ali kritizirajo, šele potem jo stroka lahko nagradi; tako je v demokraciji, kaj pa pri nas?

Osnova za to kljuko je povzetek srednjeveškega znaka za železo in ga je avtor iz ležečega stanja postavil v pokončnega ter tako dobil grb mesta Jesenic oziroma občine. S tem za nas to ni več znak za železo, tako kot pravi komisija, ali H kot hokej in drsalka obenem. Če bi naprimer jeseniške dimnike postavil v ležč položaj, niso več dimniki, ker tako ne morejo opravljati funkcije, za katero so bili zgrajeni. Tako tudi znak za železo ni več znak za železo ampak patriarhov križ, v našem primeru tiste cerkve, ki je najbližje, to je srbske pravoslavne cerkve.

Prav, heraldika, likovna dovršenost, ne pa provokacija. Stroka mora, če je stroka, paziti tudi na to. Recimo, da bi se pred komisijo znašel predlog, ki bi črko J obdelal tako, da bi v osnovi predstavljala svastiko, znak, ki so ga uporabljali nacisti. Tak predlog ne bi nikoli prišel v izbor. S tem znakom, ki je predložen za izbor in ki predstavlja patriarha pravoslavne cerkve, pa se lahko manipulira.

Na železarstvo, katerega kapital je v večini odtekel na jug, ki nima nobene perspektive in je na tleh jeseniške občine naredilo ogromno rano v naravi in telesu slovenskega naroda, ne moremo biti ponosni. Saj grb je tudi ponos nekega kraja, zato mislimo, da je potrebno izbrati primernejšega.

Slovenski krščanski demokrati mislimo, da bi občino in mesto Jesenice najbolje predstavljal predor z avtocesto, ker bo prav ta oblikoval v bodoče ta kraj in bi ga po tem razpoznavali tudi tujci, saj takih predorov ni veliko po svetu. Tu imamo izvir izredno kvalitetne vode, to je naša nafta, ki bo v bodoče, kot kaže, izredno dragocena tekočina; alpinizem, spomnimo se Kugyja, Aljaža in ne nazadnje umirajoče železarstvo, vse v enem grbu. Naj spomnimo komisijo in jeseniški parlament še na to, da je cerkev po novi ustavi izrinjena iz družbe, oziroma ločena od države, zato njenih simbolov ne more uvrščati v svoje grbe civilna družba, ker je to protiustaven akt. V kolikor bodo zadeve tekle tako, kot so začele, je razčiščevanje primernosti tega predloga za grb pričakovati na ustavnem sodišču. Ne moremo živeti v prvi državi Slovencev pod grbi, ki so tuji slovenski duši kot včasih."

Predsednik skupščine je menil, da bi tudi v zvezi s tem moral veljati rek "le čevlje sodi naj kopitar", to se pravi, naj bo simbol mesta Jesenice stvar stroke, v nobenem primeru pa to ne more biti protiustaven akt.

Janez Markež se je s predlaganim simbolom za grb mesta Jesenice strinjal in menil, da gre za grb, ki ga potrebujemo. Predlagani grb je izredno kvaliteten in avtorju zanj čestita, ker meni, da je izredno dobro zadel motiv in se tudi lepo vklaplja v celoten slovenski sklop. Zavrnil je trditev, da je grb podoben patriarhovemu križu, ker to ni res, kar je tudi jasno ponazoril. Grb je zelo dober, zato

meni, da ga je treba sprejeti in zagotoviti, da bodo vsi nadaljni postopki v zvezi s tem profesionalni, s strokovnimi ljudmi, kar bo v končni fazi tudi zagotovilo za kvaliteten izdelek.

Rajko Skubic se pridružuje mnenju Janeza Markeža, da je predlagani grb najboljše, kar lahko na Jesenicah dobimo, in bo za predlog glasoval.

Andrej Kolenc je povedal, da so na svetu krajevne skupnosti Kranjska Gora razpravljali o predlaganem simbolu - grbu mesta Jesenice in se odločili, da svet ne podpira predloga predsedstva skupščine občine o tem simbolu. V kolikor bi to postal res le simbol mesta Jesenice, naj o tem odloča mesto samo in ne občinski zbori. Ker pa je predviden za grb občine Jesenice, je svet mnenja, da za te namene ne ustreza in naj ga njihova delegata ne podpreta. V kolikor se bo izbiral grb občine Jesenice, naj se to izvede z razpravo po celi občini in naj se tudi rešitev išče v celotnem okviru.

Poslanski klub SDP pa je v zapisniku s sestanka, na katerem so obravnavali gradivo seje, navedel, da so med občani zelo različna mnenja o uspešnosti natečaja za izbor simbola Jesenic. Največ pripomb se nanaša na to, da so bili v izbor premalo vključeni občani, da je boljši kot kranjski orel ter da je vprašanje smiselnosti vpeljave novega simbola v času reorganizacije občin. Po dodatni strokovni obrazložitvi se bodo poslanci sami odločali o primernosti novega simbola.

Stanislav Čop se strinja s predlaganim grbom in zaupa strokovnjakom in tudi žiriji, ki je ta grb izmed številnih predlogov izbrala. Tudi iz knjige Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem je razvidno, da so se že naši predniki ukvarjali z železarstvom, zato smatra za pravilno, da se to tisočletno obdobje zaznamuje tudi v grbu. Modra in srebrna sta barvi kvalitete, ki jo bomo morali na Jesenicah vsestransko osvajati. Grb predstavlja zgodovinsko vrednost, zato grb, ki bi na primer izhajal iz plemičev in grofov, ki so sicer bili v zgodovini naši gospodarji, niso pa bili Slovani, ne bi bil primeren. Zato predlaga, da grb, ki izhaja iz železa, vezanega na našo tisočletno dejavnost, sprejmemo, saj je zasnovan na zgodovinski podlagi, kar daje zagotovilo, da se bo uveljavil.

Janez Suhadolc je še povedal, da je v našem primeru želel izdelati grb, ki bi dajal vtis, kot da je narejen pred sto, dvesto ali več leti. Kot primer mesta, katerega grb ni bil nikoli pravilno osvojen, je navedel Krško, čeprav je bil sam grb lep.

O predlaganem sklepu so glasovali delegati, izid pa je bil naslednji: za je bilo štiriinštirideset delegatov, proti osem in vzdržani trije. S tem je bil simbol mesta Jesenice dokončno izbran. Kasneje je skupščina občine sprejela še poseben odlok, ki naj bi zaščitil znak pred neustrezno uporabo ali zlorabo, s čimer so bile aktivnosti za izbiro znaka mesta Jesenice tudi formalno zaključene. Nastalo je tudi nekaj bolj ali manj posrečenih aplikacij znaka, ki so bile včasih tudi precej odvisne od ročnih spretnosti izdelovalca. Ob tem pa se je pokazala tudi samorefleksija Jeseničanov, ki sicer skozi posameznike pa vendar na zanimiv način kaže na iskanje svoje identitete.

V heraldičnem pogledu je znak vzbudil pozornost in nastala je tudi prva ocena društva HGV (Heraldično - grboslovno, Genealoško - rodoslovno, Veksiloško - zastavoslovno društvo), ki pravi: Grb Jesenic je zelo zanimiv. Srednjeveški znak za železo na modrem ščitu. Bistveno je prav to, da naj oznaka izvira iz srednjega veka; morda bi lahko bil znak za železo rdečkast, taka je namreč njegova barva v heraldiki.

Vse tri nagrajene znake bi lahko ocenili tudi s simbolnega vidika, saj je simbolna dorečenost ena od najpomembnejših kvalitiet vsakega znaka. V tem pogledu najizraziteje odstopa drugonagrajeni znak Novega kolektivizma. Lev, ki je upodobljen v znaku, predstavlja veselje do življenja, ponos in vzvišenost. Povzeto po slovarju simbolov gre za bitje, ki ga ženeta potreba in želja po delovanju, vendar je ta sila disciplinirana, usmerjena k cilju in podrejena daljnosežnim ambicijam. Jelen simbolizira plodnost, ritem rasti, prepород. Jelen je starodavna podoba cikličnega obnavljanja.

Tretjenagrajeni znak s podobo Zoisovega leva ima tudi del zgoraj navedene simbolike. Figura je žal povzetek elementa Zoisovega grba in ni izvirna. Njena simbolika oblikovalsko ni ustrezno obdelana, kar je bila tudi pripomba žirije.

Prvonagrajeni znak je dejansko znak, predelan v simbol. Kot star antični znak za železo ima močno simbolno sporočilnost, ki je hitro razumljiva, pa tudi oblikovno toliko prilagojena, da ustvarja potreben odnos med preteklostjo in sedanjostjo. V jeziku simbolov je železo simbol trdnosti, trdote, nepopustljivosti, pretirane vneme in neupogljivosti. Del teh lastnosti zanesljivo lahko pripišemo tudi Jeseničanom.

Mogoče bi bilo o sami simboliki nagrajenih znakov zanimivo prebrati še izjave njihovih avtorjev:

Tretje nagrajeni Damjan Jensterle:

"Znak občine Jesenice oziroma grb simbolizira jeseniško dolino z globoko zasekano strugo reke Save v spodnjem delu grba. Med pobočjem Mežakle in Karavank je vpet Zoisov lev - simbol železarstva iz preteklih dni do sedanjosti. Levo pobočje je okarakterizirano z značilnim grebenom "Petelinom" na planoti Mežakla. Desno območje pa stilizirano prikazuje pobočje Karavank, ki se vleče po celotni dolžini občine oziroma Gornjesavske doline. V spodnjem delu se nahaja grafični element zelene barve v obliki črke "V", ki nam daje videz ravnine ob desnem in levem bregu reke Save - to je naselij in obdelovalnih površin ob vznožju Mežakle in Karavank. Tipografija je nekoliko "trda" z ostro zaključenimi serifi, kar nam simbolizira trdo življenje (železarstvo, črna metalurgija), hkrati pa nam napis s svojo razgibanostjo vliva optimizem v prihodnosti.

Drugo nagrajeni znak Novega kolektivizma je njegov avtor Darko Pokorn opisal takole:

"Grb v osnovi združuje organski motiv jelena in leva ter zobato kolo. Zobato kolo je prisotno tudi kot znak tradicije. Sam napis je polkrožno zaobljen in z zgornjim

*Drugonagrajeni znak
Novega kolektivizma iz Ljubljane*

*Tretjenagrajeni znak
Damjana Jensterla z Jesenic*

motivom v dinamičnem razmerju (vtis mehanizma - simbioza soodvisnosti). Spoj dveh živali v eno je metafora za združevanje najboljših lastnosti. Obe živali sta v različnih kulturah simbola moči in življenjske vitalnosti. Živali iz različnih podnebij simbolizirata tudi mesto, ki s svojimi prometnimi komunikacijami povezuje sever in jug. Jelenovo rogovje se povezuje z zobatim kolesom, kar ponazarja tudi simbiozo narave z njej prijaznimi industrijskimi postopki. Grb tako označuje tudi možnost nadaljnega razvoja turizma kot tudi industrije z novimi ekološkimi merili."

Arhitekt in oblikovalec Janez Suhadolc je takole utemeljil svoje prvo nagrajeno delo: "Po drugi svetovni vojni je skušalo več slovenskih občin pridobiti ali spremeniti občinski grb. Spremembe so bile zaželeno predvsem pri tistih občinah, katerih grb je vseboval religiozno ali poudarjeno "fevdalno" tematiko. Na misel mi prihajajo tele slovenske občine: Nova Gorica, Tolmin, Brežice, Grosuplje, Novo mesto, Velenje, Kranj... Čeprav so bile rešitve nekaterih novih grbov profesionalne, se večina teh zasnov nekako ni "prijela". Vtis imam, da predvsem zato, ker se nove rešitve niso vklopile v zbirko tradicionalno oblikovanih grbov naših občin. Zdi se, kot da naj bi bil sodoben oblikovalski jezik neprimeren za take podvige. Zato sem se odločil, da pri zasnovi novega grba naredim tako, da bo predlagana rešitev "utopljena" v struk-

turo ostalih grbov slovenskih občin, bila naj bi del tradicionalne heraldične sporočilnosti na Slovenskem. Od te odločitve naprej se je začelo tisto najbolj intimno in ustvarjalno delo, ki obsega zapletene miselne permutacije in variacije različnih motivov in možnosti. Za jeseniško občino se mi zdijo najbolj usodna tale izhodišča: železo, železarstvo, lega med gorami, grbi jeseniške gosposke: Zois, Locatelli, hokej...

Vsa ta miselna izhodišča so se med seboj prepletala v bežnih skicah na papirju. V tem procesu se mi je pogosto zdelo, kot da prisluškujem oddaljenim sporočilom in namigom in jih kot občutljiv ojačevalnik registriram na papir. Ob tem sem se zatekel tudi v literaturo. Med možnostmi, ki so se mi nakazovale, sem si za oblikovalsko izhodišče vzel znak za železo, kakor ga je mogoče videti v knjigi Signs, Signets and Symbols. V tem znaku je mogoče razbrati tudi črko "J" kot Jesenice in črko "H" kot hokej. Če povežem vse troje med seboj: železo, Jesenice in hokej, dobim tri pojme, evidentno značilne za jeseniško občino. Vse troje je temeljna konstituanta žitja in bitja tega kraja.

Likovna predelava in obdelava je bila naslednja postaja pri mojem delu. Izvedba, kot sem jo predložil žiriji, je stilno prilagojena. Lahko bi rekel, da je predloženi znak pridobil nekaj baročne razkošnosti. Morda še pripomba in razlaga zaključkov posameznih oblik znaka: ti zaključki se ravnaajo in zgledujejo po oblikah, ki jih je mogoče videti pri železnih valjanih profilih. Tudi v tem vidim neko smiselnost in povezanost z Jesenicami, čeprav gre za sorazmeroma občutljiv in obroben detajl. Za barve sem izbral temnomodro in srebrno. Srebrna naj bo atribut kovinam, modra naj opominja na lego Jesenic ob reki Savi. Mislim, da je bil poglobitveni kreativni del moje naloge s tem končan. Elaboratu so sledile še razne izpeljanke in aplikacije grba za različne namene: tiskovine, nalepke, napisne table, zastave, našitke, itd. Vse naštetu sodi v rutinski repertoar za take naloge.

Ko je bil grb že sprejet in so se začele prve realizacije, se mi je porodila misel, da naredim še črkovno vrsto, se pravi zbirko vseh črk od "A" do "Ž" na oblikovalskih osnovah, kakor jih nudi jeseniški grb. To delo je bilo opravljeno in nova črkovna vrsta ima ime "Jesenice". Mislim, da bi lahko postala tipična črkovna vrsta za izpise občinskega pomena. V mislih imam predvsem napisne table, označevalne napise, itd.

Za različne uporabe in namene bo grb doživel še marsikatero prilagoditev in spremembo. Vse to je del življenja grba. Lepo bi bilo, če bi se vse dogajalo premišljeno in bi bili pri delu večji in občutljivi ljudje. Naj končam z besedami: srečno Grb Jesenice."

Od takrat, ko je pisal tekst, pa do danes, je Janez Suhadolc opravil tudi delo na razvoju nove črkovne vrste, ki je bila predstavljena na razstavi v Kosovi graščini. O razvoju nove črkovne vrste z imenom "Jesenice" je zapisal sledeče:

"Čeprav je ideja o oblikah posameznih črk samoumevna, je treba že na začetku poudariti, da ne obstoja nikakršen "prototipni" zapis črk. Obstojajo samo posamezne

predstave o formalni ideji črk. Kakorkoli se zapisujejo posamezne črke, zmeraj gre za poseben subjektiven zapis črkovnih oblik. Podobno kot je s Platonovimi posteljami, imamo tudi tu nešteto črkovnih zapisov. Vsak antični klesar je na svoj način klesal črke v kamen, vsak srednjeveški pisar je izoblikoval svoj lepopisni slog. Nemogoče je katerikoli zapis opredeliti kot edino "pravi" način zapisovanja črk, besed, stavkov... Nekateri dežele izoblikujejo rokopisne stile z imeni: kuriala, beneventana, karolina, bastarda...

Tudi na področju zapisov pomeni izum tiska pomemben prelom. Prvi tiski posnemajo prostoročne zapise. Kasneje se črke tiskov standardizirajo in posamezne črkovne vrste postanejo univerzalne. Vendar iz različnih razlogov nastaja tudi v tiskarstvu zmeraj več različnih črkovnih vrst kot rezultat iskanja posebnega izraza v posameznih stilskih zasnovah. Pogosto se je avtorjem posameznih knjig zdela vsebina tako pomembna, da so hoteli pomembnost dela poudariti z v te namene na novo oblikovanimi črkami.

Slovenci se v tej veščini nismo kaj prida trudili. S svojevrstnimi črkami je načrte opremljal mojster Plečnik, za napisne potrebe novih. Žal mu jih je standardizirala oblikovalka Evita Lukež. Med mlajšimi slovenskimi oblikovalci pa je potrebno omeniti Boštjana Botasa Kenda, ki je s svojo originalno črkovno vrsto uspel tudi v mednarodnih razsežnostih.

Črkovna vrsta "Jesenice" je nastala na podlagi formalnih posebnosti jeseniškega grba. Grb obsega črko "J", prirejeno srednjeveškemu alkimističnemu znaku za jeklo. Prečki naj bi obsegali še črko "H" kot hokej. Zaključki grbovnega znaka imajo značilno obliko železnih profilov. Po osvojitvi grba se je porodila ideja o možnosti razširitve motivike jeseniškega grba na celotno abecedo. Vodilna motiva pri zasnovah ostalih črk sta bila zaključek zgornjega grbovnega motiva in spodnji lok s kapljicastim zaključkom. S tem izhodiščem so bile polagoma zasnovane vse ostale črke.

Prve zasnove so bile narisane z ravnilom in čopičem, pozneje pa se je delo preneslo, kot je to v navadi že pri skoraj vseh stvareh, na računalnik. Zahtevno delo na računalniku je opravila arhitektka Metka Žerovnik in je soavtor črkovne vrste "Jesenice". Najprej je bila narejena svetla varianta črkovne vrste Jesenice, kasneje sta bili dodani še "polkrepka" in "krepka verzija". Gre za stilno usklajene variantne črke po debelini korpusov posameznih črk. Dodano je bilo tudi oblikovanje posameznih števil. Nekateri črke se ponujajo v več variantah.

Pogosto se je težko opredeliti za to ali ono rešitev. Pri tem delu velja, da je pogostna prekinitve dela in ponovno proučevanje posameznih rešitev nekako standardna procedura. Tudi verzija, ki je prikazana, bo najbrž še doživela kakšno korekturo, preden se bo uveljavila."

S tem se zgodba o rojevanju jeseniškega grba bliža koncu. Prispevek je skušal na čimbolj dokumentaren in tudi plastičen način predstaviti dogodke, ki so se ob tem zgodili. Od prve ideje v letu 1989 pa do izbire jeseniškega grba leta 1992 in ne nazadnje do črkovne vrste, izpeljane iz oblik tega grba, je bila dolga pot. Na tej poti

A A B C Č D E F G H H I J K K L M M
N N O P Q R R S Š T U V W X Y Z Ž
1 2 3 4 4 5 6 6 7 8 9 9 0 & & ? ! (. , ; :)

A A B C Č D E F G H H I J K K L M M
N N O P Q R R S Š T U V W X Y Z Ž
1 2 3 4 4 5 6 6 7 8 9 9 0 & & ? ! (. , ; :)

A A B C Č D E F G H H I J K K L M M
N N O P Q R R S Š T U V W X Y Z Ž
1 2 3 4 4 5 6 6 7 8 9 9 0 & & ? ! (. , ; :)

Črkovna vrsta "Jesenice" v svetli, navadni in polkrepki izpeljanki

so se vrstili dogodki, ki so bili povezani s samim grbom, pa tudi tisti, ki so ga spremljali posredno in so kot taki imeli vpliv na nastanek grba. Vrstili so se akterji, ki so ga ustvarjali, soustvarjali, pa tudi ovirali njegov nastanek. Tudi ti slednji imajo zasluge zanj, saj so dajali energijo ustvarjalnim in jih utrjevali v prepričanju, da so na pravi poti. Zapis teh dogodkov je na nek način tudi refleksija časa, ki se je na tak ali drugačen način krepko zapisal v našo zgodovino. Tudi skozi to refleksijo se da potegniti marsikateri nauk in izkušnjo, ki je lahko dragocena na ostalih področjih našega življenja in ustvarjanja. Ustvarjanje grba je bil proces, ki je jasno pokazal težave Jesenic in njihovih prebivalcev z njihovo identiteto. Veliko problemov je povezanih z enim samim vprašanjem: kdo smo in kam gremo? Odgovor na to sicer zelo enostavno vprašanje ni niti najmanj enostaven. Veliko samospraševanja oziroma samorefleksije je potrebno, da pridemo do odgovora. Del tega odgovora naj bi dal tudi znak ali recimo mu kar grb mesta Jesenice. Tudi izbrani grb ni več in se bo skozi čas še lahko spremenil. Če ga bo potrebno nadomestiti ali spremeniti, naj se to opravi z potrebno občutljivostjo in odgovornostjo. Naj na koncu tudi jaz zaključim z besedami Janeza Suhadolca: "Srečno, grb Jesenic," in dodam: Srečno Jeseničani, kjerkoli že ste!

VIRI IN LITERATURA

Chevalier - Gheerbrant, Slovar simbolov, 1995

Stane Bernik, Plakat & Znak, 1991

Delegat št. 15, 16, 1991

Enciklopedija Slovenije, 1990

Valvasorjevo berilo, 1951

Časopisni članki

ZUSAMMENFASSUNG

Das Entstehen des Stadtwappens, die gesellschaftlichen Umstände, worin es zu neuen Zeichen und Symbole gekommen ist, - darüber spricht dieser Aufsatz. In erster Stelle hat dazu das Entstehen des neuen Staates, der neue Symbole und neuen Anschein brauchte, am meisten beigetragen. So haben sich die Ereignisse vom staatlichen auf das lokale Niveau übertragen, sobald die neuen Symbole auch von den Gemeinden benötigt wurden.

Im Falle der Gemeinde Jesenice gab es in der Vergangenheit bereits einige Versuche des Suchens des entsprechenden Gemeindegewappens, doch gab es aus verschiedenen Gründen keinen Erfolg. Der letzte Versuch verlief in spezieller gesellschaftlicher Stimmung, die am besten mit den Vorgängen in der Stadtversammlung, als der Vorschlag des neuen Gemeindegewappens vorgestellt war, illustriert wird. Es gab aber auch eine Menge der Hindernisse formalen Charakters, die auch im Aufsatz beschrieben sind.

Bei der Vorbereitung der Ausschreibung haben Fachleute aus dem Gebiet der Gestaltung mitgearbeitet und so ist die Auswahl des Wappens gelungen. Die Autoren der drei preisgekrönten Werke haben diese beschrieben, erwähnt ist aber auch die symbolhafte Aussage dieser Werke.

Weiter ist auch die Buchstabenreihe beschrieben, das vom Autoren des Wappens - Janez Suhadolc - aufgrund der graphischen Wappenelemente entwickelt wurde. Die Buchstabenreihe hat auch einen praktischen Wert, da sie für die Aufschriften und Publikationen des Gemeinde-, bzw. städtischen Charakters verwendbar ist. Ausser dieser Buchstabenreihe ist auch die Farbenapplikation des Wappens und die Applikation auf Kennzeichentafeln vorgestellt.

IMENA KRAJEV V JESENIŠKI OBČINI IN NJIHOV IZVOR

Imenoslovje je posebna veja jezikoslovja, in to verjetno najzahtevnejša in tudi najtežja. Mnogi mislijo: "Če poznam kraj in vsa imena v njem, bom znal razvozlati tudi pomen teh imen." Vendar stvar ni tako zelo preprosta. Za to, da je nekdo, ki se z imenom oz. z izvorom imen ukvarja, res uspešen, je potrebno še marsikaj. Predvsem, in to vedno poudarjam, ker mi dosedanje raziskovanje imen to potrjuje, je treba res temeljito poznati zakone jezikoslovja in vsekakor tudi narečje, na katerega področju imena raziskujemo, in to prav do podrobnosti, torej tudi zgodovino narečja. A tudi to še ni vse: če hočemo priti do prave resnice, to je ugotoviti, kaj je pravi osnovni, prvotni pomen imena (kakor so ime razumeli tisti ljudje, ki so kraju, vodi ali gori pred mnogimi stoletji dali ime), ali drugače rečeno, kakšna je bila prvotna oblika imena, kaj v resnici pomeni (in pri vsaki etimologiji iščemo le eno: to je resnico o imenu), moramo dokaj dobro spoznati vso deželo, vso Slovenijo, tudi zamejsko naseljitveno območje Slovencev. Imena se ponavljajo in so dostikrat lastna vsem narečjem, vsem slovenskim pokrajinam. Jesenice npr. niso le na Gorenjskem, ampak tudi na Dolenjskem, na Primorskem, celo na Vzhodnem Tirolskem in Bavarskem. Treba je torej zbrati čim več primerov istega imena s celotnega narodovega jezikovnega področja, kar pa ni vselej lahko, kajti isto ime ima lahko, kakor bom še prikazal, v različnih narečjih različne oblike. Nekatera narečja so namreč bolj arhaična ("starinska"); v takšnih narečjih so današnje oblike imen bližje prvotnim, tudi tisoč in več let starim oblikam. Druga narečja so veliko bolj razvita (npr. zgornjegorenjsko) in so se oblike imen dostikrat tako zelo spremenile, da v današnjih oblikah pravega nekdanjega pomena ne moremo več razbrati, zaradi česar moramo iz starih dokumentov, urbarjev, zemljiških knjig itd. zbrati vse zgodovinske zapise imena, ki ga hočemo pojasniti, do koder je še mogoče (glede na to seveda, da so taki dokumenti za marsikateri kraj na žalost komaj še dosegljivi ali sploh ne več. Veliko je bilo uničenega v vojnah, prenekatero listino so ljudje sami zavrgli, češ: "To za mene tako ali tako nima več pomena."). Predvsem pa se je brezpogojno treba zavedati, da v nobenem primeru - posebno, če je ime nekam sumljivo preprosto in "docela razumljivo" - ne smemo pri etimologiziranju imena (tj. pri iskanju njegove prvotne oblike oz. pravega, izvirnega pomena) izhajati iz današnje oblike. Mnogi delajo tako, pri tem pridejo do "pomena", ki nikakor ne ustreza resnici in taka razlaga je samo izdelek bujne domišljije, ki z resnico nima nič skupnega. Etimolog mora torej biti stvarjen, do kraja objektiven, pretehtati mora vse možnosti in vse zgodovinske zapise, brezpogojno upoštevati zakone, ki jih je ustvaril jezik (oz. narečje) v svojem tisoč in večletnem razvoju. Čim več primerov mora imeti za vsako od imen, ki jih raziskuje.

Navsezadnje pa je pri raziskovanju izvora težko razumljivih imen potrebna tudi dobršna mera intuicije, to je sposobnost raziskovalca, da prepozna oz. pogodi med več verjetnimi možnostmi tisto, ki je edino pravilna.

Naj tu navedem, preden začnem z imeni v jeseniški občini, dvoje ali troje takih napačnih etimologij. Ime koroškega mesta *Velikovec* nekateri (to so ljudje, ki niso nikdar študirali jezikoslovja in mislijo, da iz današnje slovenske oblike lahko brez težave izluščijo pravi pomen imena) razlagajo z "velik(o) ovc". Toda že, če primerjamo nemško ime za kraj, Völkemarkt, s slovenskim, nam je jasno, da taka razlaga ne pove nič! Istega izvora je tudi ime enega zahodnih delov Beljaka, to je Völkendorf. V nemški narečni izreki se ime sliši Völgendorf, kar jasno kaže, da je osnova tega imena neko staro slovensko osebno ime BOLIKO - čeprav so v nekaterih slovenskih zemljevidih po 1. svetovni vojni (in tudi že prej) zapisovali ime tega kraja Velika vas. V resnici pa je to Bolikova vas in tudi Velikovec je po vsej verjetnosti Bolikovec, posebno še, ker so starejši ljudje pri nas, ki so radi zahajali na Koroško, imenovali Velikovec *Blékovec*. Med Korošci sem sam slišal obliko Velkóvc. Tudi taka imena kot Blekova (planina v Karavankah), Blekova vas (del Logatca) idr. morajo biti izpeljana iz te osnove.

Kako zgrešeno je, če človek ne pozna razvoja narečja in njegovih posebnosti, lepo kaže primer imena **KOFCE**. To ime oz. tako imensko obliko najdemo samo na Gorenjskem, toda če vemo, da poznamo tudi imena *Klopce* (npr. pri Ljubljani in Moravčah, na Štajerskem in Primorskem), ime *Podklopca* pri Bovcu, *Klopče* na Koroškem (blizu Rožeka), nam stvar počasi vendarle postane bolj jasna. Ime *Klopče* koroški ljudje izgovarjajo Kwópče, sicer je -l- v drugih imenih, razen na Gorenjskem vedno le "l". V koroških in gorenjskih govorih se -l- pred nizkima vokaloma -o- in -u- ter srednjim vokalom -a- izgovarja skoraj dosledno "w". Pri tem je koroška oblika imena tudi obstala, gorenjščina (tu mislim zgornjo Gorenjsko) pa je "w" razvijala dalje: ta glas se je absorbiral v sledeči -o- oz. izginil (tako je pôt < plot, kóbæk < klobuk, kobása < klobasa), -p- pred sledečim nezvenečim soglasnikom pa je prešel v spirant "f" (npr. "otrôka je pa kâr na xrtô nosîwa", "na xrfcæx" (ledinsko ime na Bledu, nad hotelom Bled), "ugrâfk" < ograbek itd. **KOFCE** ni torej nič drugega kot *Klopce*!! Ime se tako izgovarja že več stoletij, tako so ga tudi zapisovali in tako ga pišemo še danes. In vendar mislijo nekateri, da bi se ime moralo pisati "**Kovce**", češ da so Nemci to "prvotno" obliko izgovarjali po svoje: -v- so izgovarjali "f" in ker so prav Nemci urejali vse geodetske mape, so dosledno zapisovali *Kofce*. Pri tem se sklicujejo ti ljudje na ledinsko ime Na *Kovceh* (narečno "na kôucæx, na kôucax") na Uskovnici v Bohinju in trdijo, da je to isto. Pa ni! Bohinjsko "*Kovce*" je na nekaterih kartah zapisano pravilno v knjižnem jeziku Na Kalcih!! Poleg tega je v imenu "*Kovce*" -o- širok, odprt, v imenu *Kofce* pa je -o- ozek. Pa še to je treba povedati, da "klop" v naravi pomeni "terasa, polica" (in prav pri planini *Kofce* je tako: planina ni ravna, ampak se terasasto dviga v južno pobočje Košute).

Da je res treba vprašati ljudi, imeti tesen stik z domačini, kažejo tudi napake v katastrskih zemljevidih. Tako je v mapi Rateč in Planice zapisano "Najen" za tisti del doline, kjer se cesta pod Suhim vrhom s Stare krede (nar. "stara krida") spusti proti Tamarju. Tam ob močnem deževju zastaja voda, ker so tla ilovnata. Ilovici pa Ratečani pravijo "jēju" in pravilno se ime piše "Na jev"/Na ilu, "najen" ne pomeni nič.

Sploh je v katastrskih mapah precej napak. Tako je npr. nekdo v katastrski mapi Dovje - Mojstrana ime precej strmega brega nad Belico oz. njenim levim bregom, kjer priteče (pred iztekom v Savo) iz soteske, ki mu domačini pravijo Bezovniki (narečno tudi "bzonike"), prečrtal (k sreči le s svinčnikom) in zapisal "Zvonike", kar je popolnoma zgrešeno. Ime Bezovniki izhaja, tako kakor ledinsko ime Bezuncarica (nar. "bzūncarca") na Blejski Dobravi ali Na Bezjah (večkrat v Dolini) itd. iz "bəzb" oz. "bəzə", kar je vzporedna, krajša oblika k "bezeg". To pomeni, da je tam najbrž vedno rasel bezeg, medtem ko o kakšnih "zvonikih" na tistem mestu ni mogoče govoriti. Pri pregledovanju katastrskih map (ki so nam sicer lahko v močno oporo) je treba biti torej zelo previden in po vsakem imenu, ki ga najdemo v katastrskih zapisih, tudi vprašati pri domačinih.

Toda dovolj naj bo tega uvoda, tega "moraliziranja". Napisal sem ga zato, ker je v zadnjih letih vse več primerov lokalnih "zgodovin" naših krajev, tudi na Gorenjskem. Pri tem pisci takih knjižic, a tudi knjig, vedno poskušajo poleg ostalega vnesti tudi krajevna in ledinska imena. To je vse lepo in prav, toda skoraj vedno je tako, da krajevne orise pišejo ljudje, ki prav nič ne vedo o jezikoslovju (dostikrat so to ljudje čisto drugačnih poklicev in izobrazbe, s katero si niso mogli pridobiti prav nobenega znanja iz te znanosti) - imenoslovje, ki je posebna veja jezikoslovja, pa zahteva dokaj poglobljeno znanje, ne samo iz splošnega jezikoslovja, ampak, in zraven še predvsem iz narečjeslovja, imenoslovja in tudi, da to dopolnim, iz sosednjih tujih jezikov oz. celo njihovih dialektov. Posledica neznanja vsega tega so napake, kakršne so bile npr. celo v takih delih, kakor je Atlas Slovenije (tudi v drugi izdaji je veliko zelo neprijetnih napak) in v prvi izdaji Krajevnege leksikona Slovenije.

Naj zdaj začnem z imeni krajev (in njihovih delov) jeseniške občine. Nekatera imena so jasna in ni težko reči, iz kakšne osnove izvirajo. Da je ime **JESENICE** nastalo iz drevesnega imena "jesen", je samo po sebi razumljivo, saj se še danes del kraja ob potoku Jesenici imenuje "Pri jesenih". Vendar se že pri tem imenu pokaže, da je pri imenoslovju treba biti previden. Ime Jesenice kot krajevno ime ni nastalo naravnost iz "jesen", ampak iz imena potoka, na kar kaže raba predloga "na". Rečemo "na Jesenicah", ker je kraj nastal na bregovih tega potoka. Pri vseh krajih, ki so nastali ob nekem potoku in je potok že imel ime, preden je nastala naselbina ob njem, so v rabi predlogi na, pri, ob itd. Zato govorimo na Javorniku, na Koroški Beli, na Bistrici, pri Belci, na Potokih itd. Samo po sebi je umevno, da predlog "na" uporabljamo tudi, če govorimo o kraju, ki leži nad dolino, na višjem prostoru, npr. na Breznici, na Hrušici itd.

Imena iz iste osnove so tudi v drugih slovanskih deželah dokaj pogosta, npr. na

Hrvaškem Jasenica, Jasenovac itd., v Lužici (jugovzhodna Nemčija) danes v nemških zapisih Gessenitz, Gessemitz. To kaže, da so Nemci prišli sem, v Lužico, dokaj pozno, po letu 1200, ko so Lužiški Srbi že govorili Jesenice, medtem ko nemška oblika Assling za naše Jesenice, Ober- in Unterassling na Vzhodnem Tirolskem ter Assling na Bavarskem jasno kažejo, da je bila prvotna oblika imena Asenica, ime Jesenice v množinski obliki pa je nastalo iz brezpredložnega mestnika ednine (loc. sing.) "Asenic" (= na Jesenici), kakor je še danes v baltskih jezikih (npr. v litvanščini Kaunė = v Kavnu, Nėmunu = na Njemenu, miestė = v mestu, universitėtas yrà kitojė miestė dalyjė = univerza je na drugem koncu mesta, aňtramė aukštė = v drugem nadstropju itd.), iz tega pa pozneje imenovalnik množine Jesenice, na Jesenicah s predlogom. To pa pomeni, da se je, ko so se začeli iz stare slovanščine oblikovati posamezni slovanski jeziki, pred e- in a- začel pojavljati protetični j- (zato je npr. priimek Jerlah iz Erlach, prav v krajih jeseniške občine "jajc" v pomenu AIDS!!). Nemško ime Assling za Jesenice je prvič omenjeno leta 1004, in sicer v isti listini kot Bled /Veldes/, vendar takrat verjetno tu še ni bilo naselbine; z imenom je bil tedaj označen le prostor na bregovih Jesenice, kjer so pozneje dejansko nastale Jesenice. Sam datum pa nam pove, da je ime zelo staro in da izvira še iz časa pred 11. stoletjem.

Razlaga razvoja imena, neke imenske oblike v teku stoletij torej tudi pri najpreprostejših imenih ni - "preprosta". Prav zato se s takimi historičnimi prikazi imen ne more ukvarjati amater, ki teh stvari preprosto ne zna, saj je vsaj po tej strani vsako ime vselej primerjalna študija, ker se je velikanska večina imen pojavila v vseh slovanskih jezikih ali vsaj v večini slovanskih dežel.

Iz enake osnove, tj. iz fitonima (rastlinskega oz. drevesnega imena) so razvita tudi imena *Hrušica* (hruška), *Javornik* (javor), *Breznica* (breza), *Lipce* (lipa), *Vrba* (brez sufiksa oz. pripone, kar ni pogosto), a tudi *Dobrava*. To lepo dokazuje, kako pogosto so fitonimi osnova krajevnim imenom.

Zanimivo ime je tudi **Koroška Bela**. Kaj pomeni, ni težko uganiti, bolj zanimivo je, zakaj ravno Koroška. V historičnih zapisih (npr. in Chernischem Velach leta 1253, Kernisch Velach leta 1436 itd.) je vedno Koroška Bela, samo enkrat (okoli leta 1350) je Kraynisch Velach - torej Kranjska Bela (očitno pomota pisarja). Vendar nekatera imena (npr. planina Svečica, Prične peči, tj. "prečne peči") kažejo na znaten koroški vpliv. Koroški pastirji so, kot vemo, pasli tudi na južnih pobočjih Karavank; vemo tudi, da so se Korošci naseljevali po vaseh na južni strani.

Ne da bi jih hotel posebej naštevati, moram tu omeniti imena nekaterih delov Jesenic, Javornika in Koroške Bele, že zato, ker so nekatera med njimi silno stara. Samo na ožjem prostoru Jesenic bi lahko našteali več kot dvajset delov mesta:

- Spodnjemu delu Jesenic, kjer je tovarna in kamor so štelili tudi Staro Savo (tu so najstarejši objekti KID, tu je bila tudi Ruardova "grajšina" in je podružnična cerkev), so ljudje rekli SAVA ("na sáu"). Še danes v nekaterih okoliških vaseh

Jeseničane imenujejo Savčani, Savčanke! Če se je kakšna ženska iz vasi okoli Bleda poročila na Jesenice (predvsem v spodnji del), so govorili: "na sáwo se i omožíwa". Slišati je bilo tudi take pogovore: "ja, kam pa?" - "na sáwo grem régrat prôdat!"

- Drugi, osrednji del Jesenic ("ta stare Jesenice") pravijo ljudje temu delu mesta okrog hotelov Pošta in Triglav) leži večinoma že na pobočjih Karavank. Tu je Murova (nar. "na múrou"), hiše okrog cerkve sv. Lenarta in pod njo.

- Zgornji del Jesenic (Spodnji in Zgornji) Plavž ima ime po plavžu (nem. Blähaus), ki je bil tu postavljen že vsaj v 14. stoletju. Skozi Zgornji in Spodnji Plavž teče potok Jesenica.

Toda to je le groba razdelitev najstarejših in glavnih delov mesta. Poleg teh je še dolga vrsta imen manjših delov Jesenic, ki jih tudi moram omeniti. Ko so po letu 1930 kopali temelje za današnjo carinarnico, so naleteli na veliko staroslovansko grobišče (Rožmanov travnik). Ime tega prostora, Na Žalah, so poznali vsi starejši ljudje. Drugo tako zanimivo ime sredi "starih Jesenic" je Na bajaranju. Med Štekarjevo hišo in (današnjo) kavarno je bilo pred letom 1870 (torej preden je skozi Jesenice stekla železnica proti Trbižu) majhno jezero. Tu so se, tako so vedeli povedati domačini, vozili tudi s čolni.

- Više zgoraj, nad že omenjeno Murovo (ki ima svoje ime po zelo temno zeleni travi "muravi"), je novo naselje Mirca (nar. Merca). Ime je izvedeno iz stsl. glagola "nyrěti" (tako je ime že okoli leta 1870 pravilno razvozlal Davorin Trstenjak), kar pomeni "teči, vreti iz zemlje", če govorimo o vodi. Pod hribom Mirca priteka iz zemlje več studencev, ki se ob dežju razlivajo po pobočju in zgodi se, da se zlivajo celo na cesto pod hribom. Stari Jeseničani so trdili, da "mérca stojí na jězero".

- Hrenovica (ki je zaradi širjenja železarne zdaj ni več) je bila svoj čas eden najlepših mestnih parkov v Vzhodnih Alpah. Tu je stalo le nekaj vil in hiš, zato pa se bolj spominjam steza in mostičkov, po katerih smo hodili na Staro Savo "po bližnjici".

- Na desni strani Save je še Kurja vas, čisto na zahodu Mojstrana, v Mojstrani. Prej so bila tu polja, njive, deloma (bukov) gozd.

- Ime Podmežakla sámo pove, kje je ta del mesta.

- Za Kapretom oz. Lentnekom je bila dolinica, gosto poraščena z drevjem, ob pobočju Mežakle, imenovana V varžetu (nar. "u wâržatø"). To ime so mi slikovito pojasnili: "Tâm je blo tæmnø kôkær u wâržatø". Zdaj je hrib z dolinico "splaniran" in tu stoje nove hiše.

- V vzhodnem delu Jesenic naj omenim Novo vas (ime pove, da je ta del mesta mlada naselitev).

- V Ukovi (nar. "w úkou"), ki ima ime po potoku Ukova (ime je značilno koroško: v Kanalski dolini so znane Ukve, na Zgornjem Koroškem kraj Uggowitz, leta 1260 zapisano Ukwitz - potok, ki teče skozi ta kraj, še sedaj slovensko Uk(o)vica). Danes sicer govore o Veliki in Mali Ukovi, vendar je pravilno le Ukova

(= "Velika Ukova") in Dolica (nar. Dolca = "Mala Ukova"). Za oba potoka je značilno, da ob narasli vodi prinašata s seboj tudi večje kamenje in se sliši značilno kлокotanje daleč naokrog. Zato nekateri vidijo izvor imena v "ukva", tj. "klokotajoča voda", oz. ime naj bi nastalo iz VOKAVA.

- Pod Klobučno (nar. "pot kobučno") je bolj proti vzhodu: pobočje nad levim bregom Ukove se namreč imenuje Klobučna.

- Niže spodaj je Na Senožetih, nar. "snožeta" (od "stare bolnice" dalje proti Javorniku), še niže je Groblje (nar. "u grōblax, ker je kašta"). "u grōblax je biu sam kamnē pa tŕne", so mi povedali najstarejši Jeseničani.

To niso vsa imena, še mnogo bi jih lahko našli (Vrbje, Pisarje, Telečnik, Na fleri, Jamašnica/Jamasnica, Zgornji in Spodnji Kolešnjaki itd.), vendar vsega na odmerjenem prostoru ni mogoče navesti, saj bi morali sicer veliko izpustiti pri drugih krajih.

Omeniti moram, ker sem že pri Jesenicah, tudi Javornik. Tudi tu imajo posamezni deli kraja svoja posebna imena, tako Borovlje (nar. "barōule"), Trebež ("u trēbežō", ime je izvedeno iz "trēbiti", tj. "čistiti, krčiti gozd"), Na Straži pa je novo naselje.

Koroška Bela prav tako pozna več delov: V rebbru (nad cerkvijo), Pod cerkvijo ("pot cērkujo"), Za strano ("okrog hriba proti Javorniku"), Na vasi ("na wasē", "u wasē"), Na Kokrci in V zevnikih (nar. "u zēunkax"), Na lehač (novo naselje pod cesto) in še Na Krničcah (nar. "na krničcah" ali "na pēsō"), novo naselje nad progō, najvzhodnejši del Koroške Bele - čeprav bi lahko omenili tudi še "na tŕncax", "pod brītofam", "pār lēdrarjoumo mōstō" itd.

Hrušica je najzahodnejše naselje nove jeseniške občine. Ime ima kakor že rečeno, po drevesu, po hruški. So nekateri, ki čisto napačno izvajajo ime iz latinskega "crux". Kdor tako misli, ne ve, kako se je razvil latinski "u". Ta se je v slovenskih imenih, prevzetih iz latinščine, vedno razvil v "y" (= ū) in iz tega je nastal "i". Zato je v slovenščini iz lat. crux nastal križ, tako kakor v češčini křiž, v poljščini krzyż, v slovaščini tudi križ in v litvanščini kryžius. Prav ta litvanski "y" nam jasno pove, kako se je razvijal latinski "u". - Novemu delu vasi nekateri pravijo "Pasja vas".

Nad Jesenicami, na pobočjih Karavank pod Golico, so še tri vasi: Plavški Rovt, Prihodi (nar. "pārōude") - ime je izpeljano iz psl. přechodъ = prehod; -i- za psl. -ě- najdemo nekajkrat na južnih pobočjih Karavank, kar je očitno koroški vpliv. Zato je tudi Pišnek < Peščenik, Prične peči < Prečne peči itd. To ime ni redko: že nad Jesenicami so Prehodavci, nar. "prexōdaučē"), V prihodu ("u prōdō"), v Srednji vasi v Bohinju; Na prehodu (nar. "prēxad"), Kupljenik itd. in Planina pod Golico (nar. "pwanína", "u pwaninē", tudi "jeseniške rōute", "u rōutax"). Tudi tu, v Planini, je več delov naselja in vsak ima posebno ime: Na Kopišču, V Kajžah, V (Na) Kapelah (nar. "u kopēiwax"), V grabnu, Pod Golo pečjo, pa še V Zgornjem koncu (nar. "u zgōrnmō kōncō") in Na borovnišču (nar. "na borounišō", "na braunišō"). V vasi, ki se je v veliki meri razvila v 14. stoletju (24. VIII. 1381 je Friderik

Ortenburški izdal prvi rudarski red za Kranjsko, ki govori prav o Planini oz. njenih rudarjih in fužinarjih), je tudi precej nemških hišnih in ledinskih imen, od katerih so nekatera prav zanimiva, npr. *Šotlenk* ("u šõtlenko") iz nem. Schattenecke, ki se imenuje tudi *Meli*, Pod Melmi - kjer so vikendi nad Planino; *Pirnžok* (iz nem. Birn(en)sack), "gozd pod Jamami"; tovarniški rovt "lēt̄enberk" (tudi "lēt̄en-" oz. "līt̄en-", iz nem. Lichtenberg), kakor je ime izgovarjala Šimanova mama, itd.

Nad Javornikom je Javorniški Rovt, prebivalci so "rõt̄arj̄e, rõt̄arce", a tudi v Plavškem Rovtu in v Planini so domačini "rõ(u)tarj̄e, rõt̄urce".

Skozi Podkočno pridemo v zelo mlado vas Lipce (izvedeno iz "lipa" in bi torej pravilneje pisali Lipice, saj tudi drugje po Sloveniji poznamo le ime Lipica), od tu pa na Blejsko Dobravo, veliko vas na vzhodnih obronkih Mežakle (to ime je, po vseh dosedanjih raziskavah, nastalo iz "mežek", izg. "mæžək", kar pomeni mladega, majhnega medveda, npr. pri pisatelju Jalnu, a tudi starejši ljudje na Bledu in v Gorjah so vedeli povedati, da na Pokljuki in Mežakli še žive "mæškē". Sicer pa poznamo tudi priimek Mežek, npr. na Jesenicah, v Žirovnici). Ime Dobrava je (kakor tudi Dobravica, Dobova) izpeljano iz stsl. apelativa oz. fitonima "dõb̄e", kar pomeni "hrast"; že zgoraj smo omenili vrsto krajevnih imen, izpeljanih iz rastlinskih imen: Hrušica, Jesenice, Javornik, Lipce, Breznica/Zabreznica; taka imena so po vsej Sloveniji zelo pogosta (in tudi po vsem svetu!), npr. Češnjica, Jablanica, Zabrekve, Jerebikovec (gorsko ime), Koprivnik, Slivnica, Hrastnik, Bukovje, Smrečje itd. - "Blejska" pa je Dobrava zato, ker je del vasi pripadal vedno blejski fari, drugi del pa zasipški. Vas je razmeroma mladega nastanka: kolikor se da ugotoviti, njen nastanek lahko datiramo kvečjemu v 13. stoletje. Zanimivo je, da se manjši del vasi ("u r̄õbr̄õ") imenuje prav tako kakor na Jesenicah "na múrov̄e". Drugi deli so: Zgornji konec ("u zgõrn̄mõ kõnc"), Spodnji konec ("ta spõd̄n̄ kõnc"), Na rovtu (nar. "na rõt̄õ"), V mujah ("u m̄ujax", iz nem. Mühe), V češnjici / "u č̄ẽšnc", Na Kačjeku, Črna vas, Babja vas (od šole do Cokle), Na brdu, celo Na pecah itd.

Vzhodno od Koroške Bele se začenja "Dežela", kakor domačini imenujejo ves predel tja do Begunj in Radovljice (medtem ko dolini od Jesenic do Rateč pravijo na kratko Dolina).

Vas Potoki pod Ajdinjo (nar. Ajdna), vzhodno od Koroške Bele, je zanimiv kraj. Skozi to vas ali v njeni bližini teče več potokov: *Ratibovec*, *Srednjik* (nar. Srednek), *Sevnik* (ki ga domačini imenujejo tudi *Blažunov* / "bwažũnou" *graben*, tako predvsem v zgornjem toku, v spodnjem pa *Me(j)nikov graben*), vodovodno zajetje *Za krasom* itd. Zato tudi vaško ime *Potoki*. Starejši ljudje (k sreči sem prav za rep to še utegnil ujeti) so to ime sklanjali takole: "potõc̄e, na potõc̄õx, s potõk, na potõc̄e grem".

Vzhodno od te vasi je zaselek **Groblje**.

Moste imajo svoje ime po stsl. most ("most̄e") in ne po molost̄e ("močvirje"), že zaradi mostov, ki so jih nekoč postavili čez Završnico (in čez Rečico) domačini v grabnu, kjer je vas nastala (marsikaterega mosta danes ni več). O močvirju tu ne

moremo govoriti, saj je vršaj nad Mostami, pod Stolom, dokaj suh in tam prav gotovo nikoli ni bilo kakega močvirja. Nekatere jezikoslovce namreč moti, da je občno ime v ednini (v tem primeru "most") moškega spola, ime kraja pa v množini in ženskega spola. Toda takih krajevnih imen s to navidezno neskladnostjo je v Sloveniji lepo število, npr. Dobe (Bled), Lome (Bohinj), Slape, Potoče pri Senožečah, Rovte, Topole pri Mengšu, Otoče, Križe in celo Zide, Slake itd. V Mostah je tudi kraj **Pod skalo**, kjer so Nemci 1. julija 1942 ustrelili 29 talcev; med tem mostom in hišo, po domače "pər oráwo" (spodaj, pri Matuhu, je bil rojen stari oče pisatelja Janka Kersnika) se končujejo Kamniške Alpe!

Tudi izvor imena **Žirovnica** mnogim dela nepotrebne težave. Večina misli, da izvira iz "žir". Le ti izhajajo iz današnje imenske oblike, kar pa je popolnoma zgrešeno, saj so krajevna, ledinska, gorska, vodna in druga imena po veliki večini zelo stara, tudi po tisoč let in več. Ker pa se je jezik v toliko stoletjih spreminjal, so se tudi mnoga imena z njim vred močno spremenila - predvsem se je veliko imen skrčilo oz. skrajšalo. Žirovnica se omenja razmeroma zgodaj, že leta 1253 ("in Zarnonize"), leta 1436 kot Sernaunitz, v radovljiškem urbarju leta 1498 je ime zapisano Serna-wintz, toda tudi še leta 1657 Sernauniz, čeprav je tedaj prvi -n- že izpadel. Iz teh zapisov vemo, da ime izhaja iz stsl. "žbrny" (= mlinski kamen, ročni mlin); danes je to žrmlje (= ročni mlin). Arheologi so nad Potoki dejansko našli tri take ročne mline. Prvotna oblika tega imena je torej ŽRNOVNICA. Danes je narečna oblika po tolikih razvojnih stopnjah že "žerōnca", a tudi še "žerōvænca", ljudje so "žerōnčan".

Ker je vsaka etimološka študija brez izjeme tudi primerljiva, naj tu (kakor sem napravil že pri imenu Jesenice) omenim še nekaj imen. V sami Sloveniji in tam, kjer so se Slovenci naselili v 6. in poznejših stoletjih, najdemo to ime večkrat: Žerovnica (pri Cerkniškem jezeru, historični zapisi so docela identični z zapisi za zgornjegorenjsko Žirovnico), Žirovnica (pri Zidanem mostu), Žirovnica pri Žireh, Žirovnica v Podjuni na Koroškem, Sirnitz na Zgornjem Koroškem. Na Hrvaškem je Žirovnica (in Žirovnik) severozahodno od kraja Bosanski Novi, ob obali pod Velebitom Žrnovnica (to je še izvorna oblika!), Žrnovnica - precej velik kraj vzhodno od Splita; v zahodni Makedoniji Žirovnica (v bližini tega kraja sta tudi Osoje in Prisojnice), Žirovnice v bližini Jihlave na Češkem; "žirovnik" v češčini še danes pomeni "kamnolom".

Žirovnica, kakor ni velika, pa ima vendarle več delov: V Rebru (Rebri), Na vasi ("na wasê"); Tlake ("na twakàx") so zahodni del vasi od "osēneka če prčē cērkle", Na pristavi ("na prstâlê"), tj. kjer je cerkev, pravzaprav že del Most, vsaj tako trdijo nekateri vaščani; V grobljah (nar. "u grōblax"), Na ropotu itd. Najbolj pa je zanimivo ime "po osmah". To je staro ime za pot, ki je nekoč vodila do sredine vasi proti cerkvi. Če se je komu mudilo, so rekli: "kàr po osmàx poidê!" Beseda je sorodna češkemu osmahovati "požigati, smoditi"; pri Pleteršniku pa najdemo "osmagati, smoditi". To pomeni, da so pot pred stoletji izkrčili s požiganjem gozda.

Breg, na Bregu (nar. "bręx, na bręgo") iz stsl. bręge "breg". Na Breg smo še pred leti hodili "po bręšč pęte", zdaj zaradi nove ceste to ne gre več, treba je iti po ovinku.

Vrba, v Vrbi, je fitonim brez sufiksalne izvedbe, tj. brez posebnega obrazila. Tudi taka imena so se nekaterim jezikoslovcem zdela nekakšne izjeme, a jih je v Sloveniji kar precej: Vrba je tudi na Koroškem, na Dolenjskem itd. Poznamo pa tudi vasi kakor Topol (pri Ljubljani), Javor (pri Pregarjah in Podmolniku), Lipa (na Koroškem pri Podkloštru), Jablana (pri Zagorju), Breza pri Trebnjem, Olsa oz. Olša (na Zgornjem Koroškem), Brest pri Igu, Mali in Veliki Gaber na Dolenjskem itd.

Selo (na Selu) je naslednja vas. Ime je izpeljano iz stsl. se(d)lo v pomenu vas. Vas je sicer majhna, vendar tudi tu ne manjka zelo starih, zanimivih imen. Tako se del vasi nad cerkvijo imenuje **Mograd** ("u mógrad"), torej strmina, ki je pozimi otrokom kar prav prišla: "u mógrad se gremo drčcat." Ime je skrženo iz "vinograd", pri čemer je -n- prešel v -m-. Isto ime najdemo v Podhому in nad Zasipom na blejskem koncu, na Bledu pa se pot, ki pelje od cerkve pod Gradom in čez Višče na Rečico, imenuje Pod nogradom. Vsa ta imena nam povedo, da so bili v teh krajih še v poznem srednjem veku (11. in 12. stoletju) vinogradi. Iz starih listin je razvidno, da so briksenški škofi (Altwin npr.) na Bledu po letu 1050 pridobili več vinogradov oz. dele vinogradov. Vemo tudi, da je bila temperatura pri nas približno od leta 900 do 1350 za vsaj 2°C višja, kakor je zdaj. Z laserskim merjenjem debeline snega na severnem delu Grenlandije v zadnjih desetih letih so ameriški raziskovalci dognali, da se približno 400 do 500 let temperature v Evropi višajo, nato pa 400 do 500 let nižajo.

Tudi na Selu poznamo **Osme**. Po osmah je pot, ki za Petrovčevo hišo zavije proti Zabreznici in se priključi vaški poti v Zabreznici pod Lešami (tj. pod Stojanom, oz. nad novo šolo).

Zabreznica in **Breznica** sta naslednji vasi. Predložna raba pa ni enaka. Rečemo "u zabręzancę" in "na bręzancę". Etimološka osnova teh imen je stsl. bręza. Tu moramo omeniti kot novi del vasi Breznica **Borovlje** (nar. "baróule") in **Podrtje** nad Zabreznico. To ime spominja na velike potrese v preteklosti (npr. 26. januarja 1348 in leta 1511); tedaj so verjetno nastali tudi drugi hribčki in vzpetine v Rebru (v Rebri) nad spodaj ležečimi vasmí. Tu je tudi "ta nówa rębar", novi del Zabreznice.

Doslovče (F. S. Finžgar je pisal Dosloviče, še leta 1800 zapisano Doslovizhe), iz stsl. antroponima (tj. starega slovenskega osebnega imena) Vidoslav. To dokazujejo stari zapisi: apud Vedožlauich leta 1247, Widozzłowicz leta 1359, Widoslabicz leta 1430... in še leta 1657 v zbirki radovljiških urbarjev Widoslobitsch. Prvič se pojavi ime z začetnim zlogom Do- v letu 1493 kot Dosłowitz. Narečno danes že slišimo "dōsouče, u dōsoučax". To je obenem dokaz, kako se v teku dolgih stoletij imena vendarle lahko občutno spreminjajo, in to predvsem tako, da se krajšajo!

Naslednja vas, predzadnja v jeseniški občini, je **Smokuč** (nar. Smókač, v oddaljenejših krajih, npr. v Žirovnici Smóčkč, prebivalci so Smokučan(ę) ali tudi Smokúčan(ę)

oz. v edn. Smokučan, Smokučanka). Ime verjetno izvira iz stsl. *smokę "kača". V starih zapisih je vedno ista oblika: Smokucz leta 1358, Smokutsch leta 1445 itd. Leta 1657 je ime zapisano Smakhutsch; to kaže na akanje pred naglašnim zlogom, kar je bilo tedaj (tudi pri nekaterih drugih imenih na Zgornjem Gorenjskem) bolj pogosto kot danes.

Končno so tu **Rodine** (nar. "rôdne, na rôdnax, z rôdæn sãm pæršû"; prebivalci so Rodinci, -inke). Etimološko je to ime izpeljanka iz stsl. pridevnika *rodę z nazalnim (nosniškim) -o- s pomenom "surov, neobdelan, slab, neprimeren za obdelovanje". Rodine tako kot Rodica (pri Kamniku) pomeni kraj, kjer je zemlja slaba, pusta in jo je težko obdelovati, nikakor pa ne: "trstje, močvirska trava" oz. kraj, kjer taka trava raste. Ime Rodine večkrat najdemo v Sloveniji - v Beli krajini, pri Tolminu (pisano Rodne) itd. Še dva dela te vasi je treba omeniti: "u (na) mwák" / Na mlaki (pod vasjo) in "pod bâuxouco" (nad vasjo, kjer je zraslo novo naselje). To zadnje ime je izvedeno iz etimološke osnove "bavha" (tako domačini v Dolini imenujejo vrsto trave, ki je živina ne mara, lat. *Nardus stricta*, slovensko "uradno" ime je volk), koroško - nemško fahl oz. "falch" (s pomenom "rumenkast" in tudi "sivkastorjav"). Imena iz te osnove so na Zgornjem Gorenjskem dokaj pogosta: Na Bavhi, nar. "na bâuše" (vrh Slemenca nad Planico), Nizka in Visoka Bavha v Karavankah nad Podkorenom, Bavha (1233 m) nad Koroško Belo itd.

Pod Žirovnico oz. Bregom pa je le treba še omeniti tudi cesto, ki vodi z Rodin oz. Smokuča skozi Vrbo in Breg na Bled. Še danes je znana kot "bleška cesta" (pod Smokučem je polje z imenom "pær blęšč cęstę!") Znani jezikoslovec/slavist F. Ramovš je mislil, da pridevnik "bleški" iz imena Bled sploh ne obstaja in da ljudje poznajo le obliko "blejski", a se je motil! Tam, kjer cesta preide čez Savo, je majhen zaselek (le tri hiše so stare!), imenovan Piškovca (nar. bęškouca), a že na blejski strani, onstran Piškotarjevega mostu ("bęškôtar" je bil eden od treh kmetov, in sicer prvi v tem kraju). "Na blęs grem pa po nawád kôi skoz bęškouco" so rekli stari ljudje. Ta imena so zanimiva zato, ker jih večinoma razlagajo čisto napačno. Iz "piškot" jih ni mogoče razložiti, ker grajski gospod kmeta na bregu Save gotovo ne bi bil naselil zato, da bi mu tam pekel piškote, saj je imel doma boljše kuharice, pa tudi ime vasi se iz "piškot" ne da razložiti. Tudi iz stsl. osnove "pęšęke" razlaga ni mogoča (v bližini vasi je veliko in grdo močvirje!). Ime je romanskega izvora. V blejski župnijski knjigi je zapisano "peškoter" in v Novem Matajurju (1. aprila 1993) beremo: "Lepa ura je parklicala po naših riekah puno peškatorju". Ribolov pa je v istem časopisu vedno "peška"! Ime je torej izpeljano iz italijanskega *pescatore* "ribič" oz. *pesca* "ribarjenje, ribolov" in (kmet) Piškotar je bil ribič, ki je za grajskega gospoda na Bledu lovil v Savi ribe. Ni le slučaj, da ima ena najstarejših hiš na Bregu hišno ime "pri Ribču" - gospodar je bil "rībęč". Tako je tudi v Vrbi župnik že leta 1800 zapisal za prvo hišo v vasi "Ribizh", pisali pa so se PRESHEREN!

Ob koncu moram opozoriti na to, da je v tej "razpravi" zelo veliko drobnih podatkov in ob taki množici drobnih, a vendarle pomembnih dejstev se je lahko tu in tam v tekst prikradla kakšna netočnost ali nedoslednost. Že vnaprej se za take morebitne napake opravičujem.

ZUSAMMENFASSUNG

In der vorliegenden Abhandlung spricht der Autor über die Ortsnamen der neuen Jesenice-Gemeinde. Weil die ganze Arbeit vor allem der Etymologie dieser Namen gewidmet ist, macht er aufmerksam auf die Tatsache und Notwendigkeit, daß sich mit dieser Wissenschaft nur ein Sachkenner erfolgreich beschäftigen kann, der bis ins kleinste nicht nur die einzelnen Sprachelheiten und die Geschichte der Mundarten (einige Mundarten haben sich viel weiter entwickelt und von den ursprünglichen Formen der Ortsnamen mehr entfernt als die anderen), sondern auch alle historischen Belege, die man heute noch aufbringen kann, berücksichtigt und die er bei seinem Erforschen einschließen soll. Es ist nämlich typisch für unsere Zeit, daß man in beinahe jeden Ort einen "guten" Ortskenner findet, der sich ohne befriedigende Sprachkenntnisse auf die Orts- und Flurnamendeutung einläßt. Und dabei machen solche Leute fast immer noch einen anderen unverzeihlichen Irrtum, daß sie nämlich aus den heutigen Formen der genannten Namen ausgehen!

Der Autor der Abhandlung legt einen besonderen Nachdruck auf die Intuition, die Inspiration, die man bei diesem Zweig der Sprachwissenschaft, besonders in schwereren Fällen besitzen muß, das heißt die Fähigkeit, unter mehreren Möglichkeiten die einzige richtige Form festzustellen. Daß man dabei äußerst sachlich und vorurteilslos sein muß, ist selbstverständlich; alles oben gesagte stellt der Autor an einigen Beispielen vor.

Im zweiten Teil führt der Autor reihenweise, von Westen nach Osten, alle Orte der Gemeinde an, wobei er besonders umfassend Jesenice, Javornik und Koroška Bela etymologisch und auch historisch darstellt. Dabei schließt er auch die wichtigsten Ortsteil- und Flurnamen ein und lehnt, gleichzeitig, sinnlose und falsche Etymologien, der Nichtfachleute ab.

Damjan Jensterle

6.

*skozi ogenj skačejo prikazni
moko sejejo čez redke zobe
znake v lipa sekajo polblazni
v preselkih po zraku noži lete*

*spet v cerkvi štejejo korake
goveja preja potrkava z glaži
prodaja meglo in dela oblake
kdo bo koga ujel na laži*

FUŽINSKI, CAJNARSKI IN VIGENJSKI MEHOVI IN PIHALA

*"Od štirih do ene, od štirih do ene
vodá nam kolesa, mehove nam žene,
pol treh, pol treh spet puha nam meh..."*

Tako je pesnik Oton Župančič v pesmi Žebljarska posegel v tehniško zgodovino našega železarstva in ohranil spomin na področje tehnike, ki z opuščanjem klasičnih metod obdelave kovin izginja v pozabo.

1. Uvod

Pri obravnavanju tehničnega problema izgorevanja v plavžih in na kovaških ognjiščih moramo po načelu organizacije dela podati najprej definicijo pojmov. Ker je večina naše stare tehniške dokumentacije pisana v nemškem jeziku, poskusimo s primerjavo in s prevodom izrazov v slovenščino:

Balg	Meh
Blasebalg	pihalni meh
Blaserohr	pihalna cev, pihalnik
Gebläse	Pihalo
Kastengebläse	skrinjasto pihalo
Kolbengebläse	batno pihalo
Turbogebläse	rotacijsko pihalo
Wassertrommelgebälse	vodno pihalo
Ventilator	Ventilator, vetrilo
Kompresor, Verdichter	Kompresor, zgoščevalec
Kolbenkompresor	batni kompresor
Turbokompresor	rotacijski kompresor
Pumpe	Črpalka, tlačilka (pumpa)
Kompresorpumpe	kompresijska črpalka

Zgodovinski napredek v razvoju tehničnih naprav se kaže tudi v uvajanju novih izrazov. Pri raziskovanju klasičnega fužinskega železarstva in žebjarstva pridemo do izrazov meh in pihalo, čeprav v poljudnem govoru običajno ostanemo kar pri mehu.

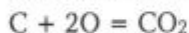
Nove izvedbe z mednarodnimi izrazi ventilator, kompresor in pumpa so nastali pri tekmovanju za doseganje večjih učinkov, tako E. Schulz (Turbokompressoren und Turbogebälse) omejuje pritisk pri ventilatorju na 1000 mm v.s., za rotacijsko pihalo na 3 at, za rotacijski kompresor na 6 do 8 at.

Meh je v zasnovi usnjena posoda, ki z gubanjem omogoča spreminjanje prostornine - sesanje in tlačenje, za shranjevanje (moke, vina), posebni primeri uporabe so pri glasbilih (orgle, harmonika, gajde). Za večje zmogljivosti so sredi 19. stoletja pri plavžih začeli uvajati sistem z gibanjem bata v zaprti posodi, najprej kvadratni, pozneje cilindrični, kar označujemo kot skrinjasto ali batno pihalo. Žebljarska zadruga je za podpih rotacijskih peči pri frikcijskih prešah uvedla skupinske ventilatorje.

V klasičnem železarstvu, posebej pri fužinskem žebjarstvu v Kropi, Kamni Gorici, Bohinju in Železnikih so mehove uporabljali v treh fazah proizvodnega procesa žebeljev: v fužinah za podpih plavža in presnovke, v cajnaricah za podpih žarilnega ognjišča pri kovanju palic (cajnov), v vigenjcih za podpih žebljarskega ognjišča (ješe). Za taljenje železne rude in žarjenje železa so namreč potrebne take temperature (1000 do 1500°C), ki jih pri naravnem izgorevanju oglja brez dodatnega podpiha ni mogoče doseči, potrebni so mehovi. Kako se z rahlim podpihom razpiha žerjavica, vidimo že s pihalnikom - votlo leseno palico, ki je bil nekoč kot reden pribor pri kmečkem ognjišču, s katerim so zjutraj obudili ogenj in ga tako vzdrževali skozi vso zimo. Prvotno so bili mehovi približno enake, konične oblike, taki so prikazani na najstarejših risbah, medsebojno so se razlikovali samo po velikosti in zmogljivosti. V 19. stoletju so pričeli izdelovati tudi cilindrične mehove, za večje učinke pa so iznašli nove vrste - pihala in vetrila. Danes se za pridobivanje komprimiranega zraka uporabljajo rotacijska pihala, ventilatorji in kompresorji.

2. Teoretične osnove

Gorenje je spajanje snovi s kisikom, kar prikažemo npr. s kemično formulo:

ogljik + kisik = ogljikov dvokis

Količinsko se ogljik in kisik spajata v razmerju atomskih tež:

$$12 \text{ kg C} + 2 \times 16 \text{ kg O} = 44 \text{ kg CO}_2$$

$$1 \text{ kg C} + 2,67 \text{ kg O} = 3,67 \text{ CO}_2$$

Če predpostavimo oz. poenostavimo, da je lesno oglje čisti ogljik in da je zrak mešanica kisika in dušika (21% O, 79% N), dobimo podatek, da je za izgorevanje 1 kg oglja teoretično potrebno 3,8 Nm³ kisika (Nm³ = pri pritisku 760 mm Hg in temperaturi 0°C); potrebna količina zraka je enaka petkratni količini kisika.

Specifična teža zraka je približno 1,3 kg/Nm³, specifična toplota cp (potrebna, da se 1 m³ zraka ogreje pri konstantnem pritisku za 1°C) približno 0,28 kcal/m³ oz. 0,24 kcal/kg. Torej se znaten del proizvedene toplotne energije pri izgorevanju oglja porabi za ogrevanje zraka (ok. 2 kcal/kg oglja in °C), pri temperaturah od 1000 do 1500°C kar 1/4 do 1/3 kalorične vrednosti oglja. Šele sredi 19. stoletja so pričeli pri plavžih ogrevati zrak v kavperjih s plavžnim plinom.

Zrak mora pritekati v ognjišče pod primernim pritiskom, hitrostjo in količino; pritisk se regulira v mehu s težo tlačne lopute, na ognjišču pa s premerom šobe (na ješi "izel"), pri sodobnih strojih tudi s samo konstrukcijo rotorja. Kovaške ventilatorje izdelujejo za učinek od 3 do 15 Nm³/min in zračni pritisk od 100 do 160 mm v.s., kar zadošča za 2 do 10 kovaških ognjišč; šoba ima premer 30 mm, iztočna cev od 65 do 135 mm, poraba energije je 140 do 850 W. Rotacijsko pihalo firme Brown Bowery daje 2500 Nm³/min, pritisk do 1,5 at pri 2650 obr/min in poraba energije 6000 kW.

Mehove so gnala nadlivna vodna kolesa na korce, grajena po potrebah obratovanja; za podpih plavžev z nizkim številom vrtljajev in velikim premerom, za vigenjske mehove pa podlivna vodna kolesa na lopaticice, s premerom do 2 metra. Torej so delala fužinska kolesa na principu energije mase, vigenjska na principu gibanja vodnega curka po enačbah:

$$v_1 = d \cdot n \quad \text{in} \quad v_2 = \sqrt{2gh}$$

(v_1 = obodna hitrost kolesa, d = premer kolesa, n = število vrtljajev, v_2 = hitrost vodnega curka, g = pospešek prostega pada, h = vodni padec.)

Na teh osnovah temelji konstrukcija mehov; stari meharji se s tem gotovo niso mučili, delali so pač po svojih izkušnjah in po izkušnjah prednikov.

3. Fužinski mehovi

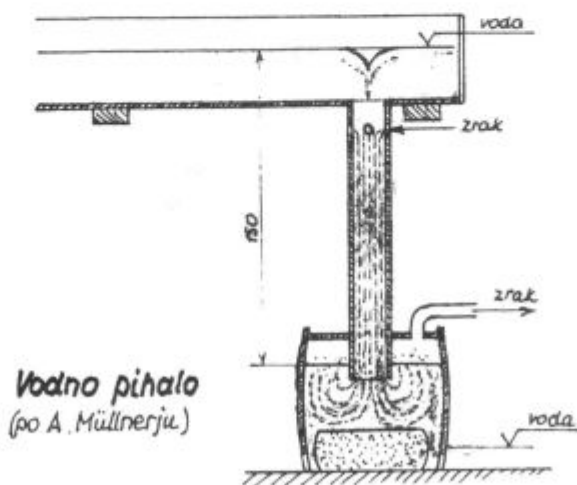
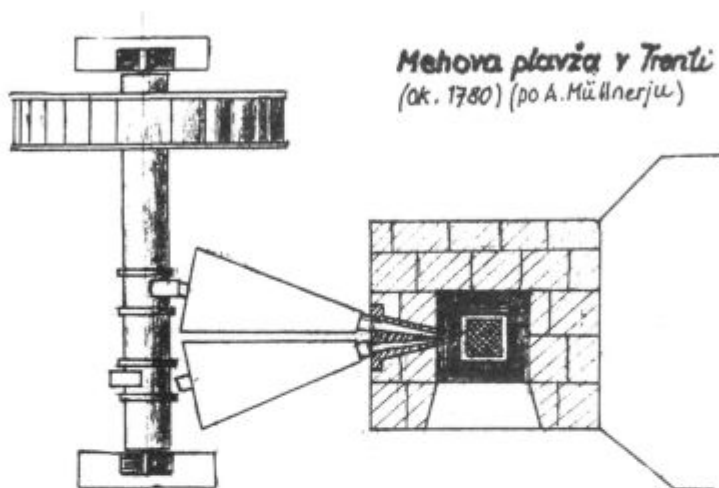
Po ugotovitvah tehničnih zgodovinarjev so železno rudo prvotno žarili v vetrnih pečeh z naravnim podpihom ali si pomagali s smrekovimi vejami. Za povečanje količine železa so oblikovali jaškaste peči, zrak pa vpihavali z mehovi na ročni ali nožni pogon. Proti koncu srednjega veka so pričeli izkoriščati vodno energijo za pogon mehov in kladiv, plavže so gradili ob rekah in potokih, razvijale so se številne fužine.

Po odkritju ostankov Slovenske peči (1953), plavža iz poznega srednjega veka, v Dnu nad Kropo sta profesorja Franjo Baš in Ciril Rekar napisala študijo o obratovanju tega plavža z oceno, da je bilo za dnevni učinek - 200 kg težkega volka v 10 urah - potrebno 300 m³ zraka na uro, torej en meh za 5 m³/min ali dva mehova po 2,5 m³/min. Za to količino železa so porabili 500 do 600 kg lesnega oglja ali 60 kg na uro. Položaj mehov ob plavžu ni ugotovljen. Po zračnih kanalih ob plavžu bi sklepali, da so bili blizu vodnega žleba, oddaljenega kakih 8 m od plavža.

Alfons Müllner, kustos deželnega muzeja v Ljubljani, je v knjigi *Geschichte des Eisens* pri opisu 40 fužin na Kranjskem, Goriškem in v Istri navedel številne podatke o fužinskih napravah, tudi o mehovih, zlasti podrobno za fužino v Čabru.

Čabarska fužina je obratovala od leta 1651, ko jo je ustanovil grof Peter Zrinski, do leta 1785; sredi 18. stoletja je imela plavž za grodelj, plavž na volka in žarilno ognjišče. Plavž na volka so uporabljali za poskusno taljenje, plavž na grodelj pa so zakurili samo, če so imeli rude za trimesečno obratovanje. Pri opisih mehov so

navedene mere v sežnjih, čevljih in palcih; meh pri plavžu na grodelj je imel delovno prostornino 4 m³ in 4 gibe v minuti, torej učinek 12 m³/min. Meh za volka je imel delovno prostornino 1 m³, 4 gibe v minuti, učinek 4 m³/min. Meh pri žarilnem ognjišču je imel pri 0,5 m³ in 14 gibih v minuti učinek okoli 7 m³/min, kar je verjetno zadoščalo za žarilno in kovaško ognjišče pri velikem kladivu. Sortiment žebļjev je bil enak kot pri gorenjskih fužinah: canalli, cesseni, mantuani in ottantini.

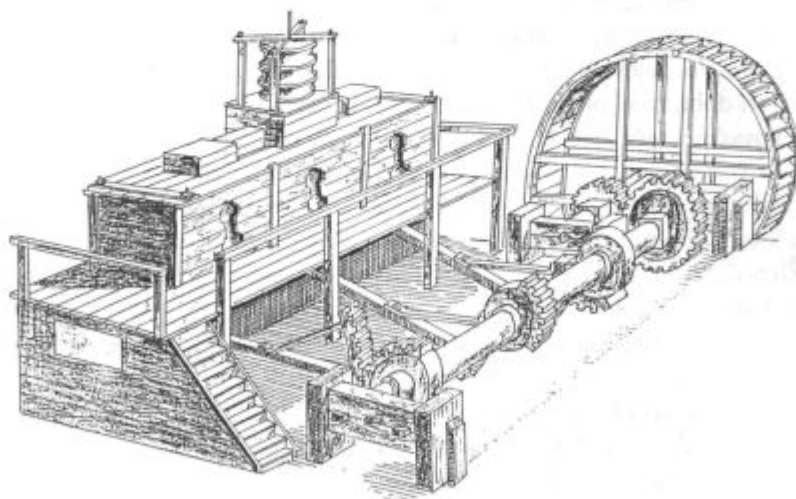

Pogon vigenjskih mehov v Trenti; risba: Janez Šmitek

Mere mehov pri fužinah v Bohinju, Kamniku, Zagradcu in v Trenti niso navedene, samo glede položaja je omenjeno, da je bil v Bohinju meh nameščen na valjih pred plavžem in so ga pri prebodu ali izvlačanju volka odmikali, v Trenti pa sta imela mehova lego bočno ob plavžu.

Z napredkom metalurgije so razvijali boljše oblike pihalnih naprav z večjim učinkom. Usnjene koničaste mehove so zamenjali s cilindričnimi, a še vedno so škodo povzročale podgane, ki so razjedale usnje. V kroparskih fužinskih knjigah so vpisani izdatki po 10 do 20 krajcarjev za ujeto podgano (Mül. 291). Usnjene mehove so sredi 19. stoletja nadomestili z batnimi skrinjastimi pihali (Kastengebläse) v obliki kvadratne pokončne prizme, v kateri se je gibal kvadratni bat. Znani sta dve izvedbi: po maketi kroparske Zgornje Fužine v Kovaškem muzeju in po fotografiji skrinjastega pihala plavža na Savi (maketa ali original v Tehniškem muzeju na Dunaju, Moh. 368).

Pri Zgornji Fužini je bilo pihalo nameščen v posebni stavbi severno od plavža ob koncu vodnega žleba. Vodno kolo na korce je imelo premer okoli 4 m, pogonsko gred pihala je gnalo zobniško predležje 2 : 3. Na tej gredi so bili natakneni trije zobniški segmenti, ozobčeni samo na 1/3 oboda. Vsak segment je izmenično prijemal v zobniški segment na pogonskem vzvodu, ki je dvigal batni drog in kvadratni bat v kvadratni komori. Izpuhi vseh treh komor so bili povezani v skupni zbiralnik, od koder so vodile zračne cevi do plavža in presnovke. Izvedba makete ni toliko zanesljiva, da bi mogli po merah komor, dviga, predležja in vodnega kolesa sklepati na učinek pihala, ki je delal do konca obratovanja Zgornje Fužine (1880).

Skrinjasto pihalo v Zgornji Fužini; risba: Janez Šmitek

Skrinjasto pihalo plavža na Savi je bilo v osnovi podobno kroparskemu, imelo pa je samo dve prizmatični komori, pogon batov je bil z ročico in batnim drogom (ojnico), zračne cevi so vodile od vsake komore posebej. Podobno pihalo so imeli na Javorniku (Moh. 391), po opisu kot tricilindrsko pihalno napravo, vezano s kavperji za segrevanje zraka, ki jo je gnalo železno vodno kolo 40 kM še okoli leta 1900.

4. Cajnarski mehovi

Surovo železo (grodelj) iz plavža so v presnovki predelali v kovno železo, nato pa v fužinah prekovali v palice (cajne), primerne za nadaljnjo obdelavo v končne izdelke. Po polizdelkih, ki jih je dajala fužinica, se je ta imenovala Wallasch-, Streck-, Zain-, Draht- ali Zeughammer, pri žebljarskih fužinah pač Zainhammer ali cajnarica. V času polnega razcveta je bilo v Kropi sedem cajnaric, v Kamni Gorici dve in ena v Lipnici. Vsaka cajnarica je imela po dve vodni kolesi - eno za meh in eno za kladivo.

Cajnarski meh je bil po velikosti in učinku med večjim fužinskim in manjšim vigenjskim mehom, v razmerju nekako 5 : 2 : 1, podobno tudi potrebni vodni padec 4 : 1,5 : 0,5 metra. Po Müllnerjevem opisu je imel mali čabarski meh učinek okoli 7 m³/min, kar pa bi bilo za tako kovaško ognjišče že preveč. Po obliki so bili cajnarski mehovi enaki velikim fužinskim, torej konični, samo manjših dimenzij.

Kot pravi tehniški izum lahko štejemo izvedbo podpiha z vodnim pihalom (Wassertrommelgebläse), ki deluje na hidravličnem pojavu, da z naraščanjem hitrosti pretoka tekočine pritisk pada, to pa povzroči vsesavanje zraka. Tak podpih omenja Müllner pri opisu fužin v Kamniku, Šmartnem pri Litiji, v Čabru in v Kamni Gorici. Pri Kamniku navaja, da je leta 1801 fužinar Urbančič zaprosil za koncesijo za gradnjo plavža na grodelj z izboljšanim vodnim pihalom. V Šmartnem je vodno pihalo delovalo do leta 1850, v Čabru pa pri kovaču Koritniku še v Müllnerjevi dobi, torej okoli leta 1890. Tam je naveden opis vodnega pihala:

"Ob kovačnici teče žleb, širok 1 m in visok 70 cm, ki je na koncu zaprt in sega v liniji do čelne strani kovačnice. Pod žlebom stoji na tleh v lesenem okviru prevrnjen navaden sod (čeber), visok 1 m. Sod je poveznjen čez kamnito ploščo, ta stoji na kamnitem temelju. Plošča je na robu okroglo obsekana in ne sega do stene sode. Žleb in sod sta povezana z 1,5 m visokim zaprtim lesenim koritom, ki ima malo pod vrhom luknje, skozi katere vodni tok vsesava zrak v korito. Na pokrovu sode je luknja za odtok zraka po cevi do ognjišča. Vodni curek z vsesanim zrakom tolče na kamnito ploščo in pri tem oddaja zrak, ki se zbira na vrhu sode pod pritiskom vodnega stebra, voda pa odteka ob kamniti plošči iz sode v vodni kanal. Zračni tok je stalen in deluje kot meh".

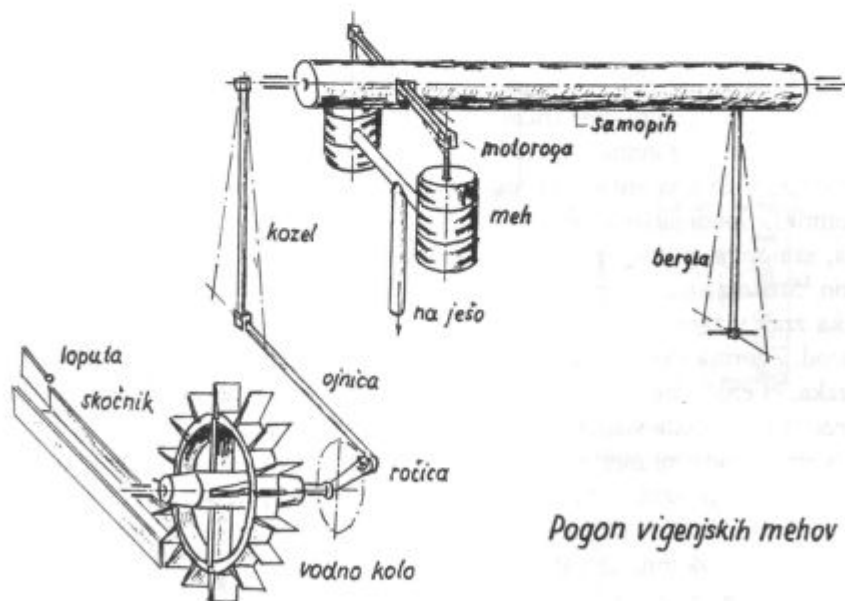
V opisu ni omenjen vrtninčasti srk zraka, ki lahko nastane pri določeni višini vode v žlebu in še pospešuje učinek pihala, potreben za podpih na večjem kovaškem ognjišču.

V Kamni Gorici je bilo vodno pihalo v takratni Tomanovi cajnarici, današnji zapuščeni Cvetkovi sekirarici. O tem pihalu je pravil Polde Cvetko, da ga je še slišal delovati, kako je hrumela voda skozi korito in tolkla na kamen v sodu. Müllner (str. 300) pa opisuje tole zgodbo:

"Če je hotel fužinar uvesti kako izboljšavo, je tvegala nasilen odpor. Tak napad se je zgodil leta 1810 proti fužinarju Janezu Tomanu. 6. sept. 1810 so napadli drugi fužinarji, pošterovci in žebjarji njegovo fužinico, razsekali vodno pihalo in razbili ognjišče, kjer je žaril svoje cajne. Kot udeleženci so navedeni fužinarji Ignac Toman, Tomaž Poznik, Ludvik Kordež, Marka Toman in Andrej Varl, pošterovci in žebjarji Tone Ažman - Dovar, Jaka Gregorič - Pokovcov, Tine Kavčič - Vencek, Janez in Tine Globočnik - Andrcova. Advokat dr. Toman je na zaslišanju 28. okt. v pisarni intendantance zmerjal tako, da mu je okrožni intendant Čerin moral zagroziti z zaporom."

5. Vigenjski mehovi

Vigenjc je bil kovačnica žebeljev, občasno ali po potrebi tudi drugih ročno kovanih izdelkov - verig, kljuk, spon in kavljev. Zaradi potrebnega vodnega pogona mehov je bil postavljen ob vodi; pod eno streho je bilo navadno več ognjišč (ješ), ob vsakem ognjišču do pet nakoval. En meh je dajal podpih za nekaj, največ do pet ješ. Ob koncu fužinskega žebjarstva, še v začetku 20. stoletja, je bilo v Kropi 18

Pogon vigenjskih mehov

Vodno pihalo; risba: Janez Šmitek

vigenjcev z 62 ješami, v Kamni Gorici 10 vigenjcev s 46 ješami in v Železnikih 17 vigenjcev z 90 ješami, skupaj nad 620 kovaških panjev. Tako je bilo v teh treh žeblljarskih krajih okoli 50 vigenjskih mehov, vsak s svojim vodnim kolesom.

Vigenjsko kolo je bilo podljivo na lopatice, s premerom okoli 1,8 metra in hitrostjo 12 vrtljajev na minuto; za to je zadoščal že vodni padec okoli pol metra. Na gredi vodnega kolesa je bila pritrjena železna ročica, ki je poganjala navpičnega kozla ali pa vodoravno ojnico, če je bilo vodno kolo odmaknjeno od mehov po vodnem toku navzgor ali navzdol. Nihajno gibanje se je od ojnice in kozla prenašalo na samopih, debel lesen valj, ki je segal pod streho po vsej širini vigenjca. Na nasprotni strani vodnega pogona je bila na samopih pritrjena bergla, navpičen drog, s katerim so ročno ali nožno poganjali meh, kadar ni bilo dosti vode. Z vodoravno motorogo na samopihu, pri dvocilindričnem mehu dvostransko in z navpičnima železnima drogovoma - trtama sta bila gnana dva cilindrična mehova.

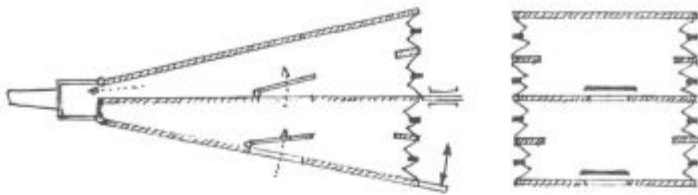
Vigenjski mehovi se skozi stoletja niso dosti spreminjali. Zaradi enakomernega podpiha so, tako kot pri fužinah, nameščali po dva. Ker so oglje nabavljali in plačevali žeblljarji iz svojega zaslužka, so skrbeli za varčno porabo. V plavžih so računali, da je za izgorevanje 1 kg oglja potrebno 5 m³ zraka, okoli leta 1930 pa za 1 kg kokska samo še 3 m³ zraka. Zadnji še delujoči vigenjski meh v Vicah, (obnovljen leta 1986) ima srednji premer 80 cm, dvig 20 cm, je dvostransko delujoč in ima pri 12 gibih v minuti učinek okoli 2,4 m³/min za tri ješe ali 0,8 m³/min za ješo. Pri polnem izkoriščanju podpiha bi na eni ješi pogorelo 1 kg oglja v 6 do 7 minutah, oziroma blizu 10 kg na uro. Izgorevanje so regulirali s pripiranjem lopute na cevi pri ješi.

V Kovaškem muzeju v Kropi so z maketami prikazani štirje tipi vigenjskih mehov: konični, dvojni cilindrični, cilindrični s spodnjim pogonom in cilindrični meh s srednjim pogonom.

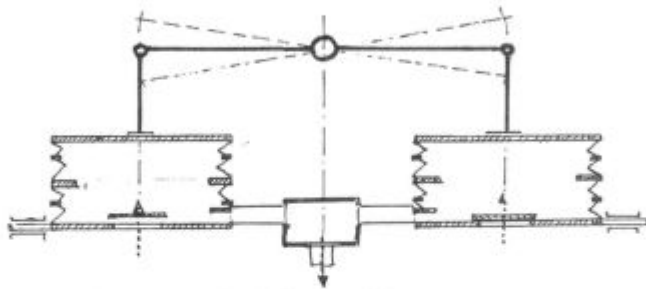
Konični meh ima obliko pravokotne piramide in dva prekata - sesalni in tlačni (zbiralnik). Spodnja stena dobiva od vodnega kolesa pogon preko ročice, ojnice, kozla, samopiha in motoroge; v spodnji steni je sesalna loputa, tesnjena s klobučevino. Srednja stena je pritrjena in miruje; v njej je tlačna loputa, skozi katero doteka zrak v zgornji, zbiralni prekat, od tod pa skozi konični nastavek v zračni cevovod. Zgornja stena je prosto gibljiva, dviga in spušča se po količini vsebovanega zraka, ki enakomerno odteka k ješam. Zračni pritisk v zbiralnem prekatu zavisi od teže tlačne lopute v srednji steni in pada s porabo zraka.

Dvojni cilindrični meh z zgornjim pogonom ima dva enaka cilindra enostavne izvedbe; spodnja stena je pritrjena, v njej je sesalna loputa, zgornja stena je gibljiva in dobiva z drogom pogon od dvoramnega vzvoda. Iz obeh cilindrov izmenično doteka zrak v skupni zbiralnik, v katerem sta nameščeni povratni loputi, da preprečujeta povratek zraka v sesalni cilindri in pretok zraka iz drugega cilindra. Pri koničnih in cilindričnih mehovih morajo biti usnjene gube utrjene z obroči, da se ob sesanju ali tlačenju ne izpahnejo.

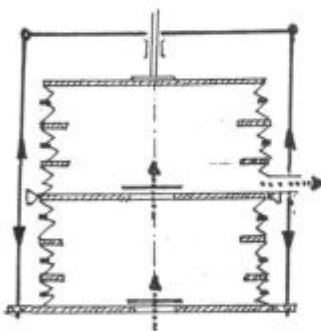
Tipi vigenjskih mehov

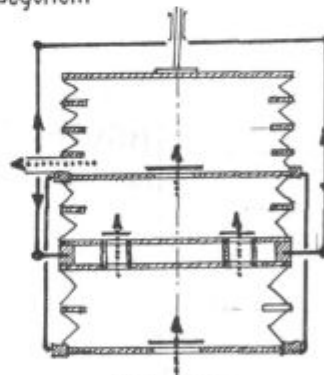
Konični meh

Dvojni cilindrični meh
z zgornjim pogonom

Cilindrični meh
s spodnjim pogonom

Cilindrični meh
s srednjim pogonom

Tipi vigenjskih mehov; risba: Janez Šmitek

Cilindrični meh s spodnjim pogonom ima tri stene; srednja je pritrjena, ob njej je iztok zraka, spodnja stena dobiva pogon od okvirnega vzvoda, v sredini ima sesalno loputo, povratna loputa je v mirujoči srednji steni. Zgornja stena je prosto gibljiva, dviga in spušča se po količini vsebovanega zraka, kot vodilo služi drog na zgornji steni.

Cilindrični meh s srednjim pogonom ima pogonski del vezan na pomično steno z vgrajenimi štirimi loputami, skozi katere prihaja zrak iz spodnje sesalne v zgornjo tlačno komoro, iz te pa skozi zgornjo loputo v zbiralnik in dalje v zračni cevovod do ognjišča. Zgornja stena zbiralnika je pomična, lego ji usmerja vodilni drog.

6. Fužinski meharji

Med fužinskimi obrtniki, ki so skrbeli za gradnjo in vzdrževanje fužinskih naprav in naselja in za preskrbo prebivalstva, je bil važen poklic fužinskih meharjev; potrebno mehko usnje so jim izdelovali usnjarji - irharji. Podatke o izdelovalcih mehov dobimo v kroparskih matičnih knjigah šele v zadnjih dveh stoletjih. Znani sta dve družini - Zgaga (Hojacovi) in Zupani (Polčovi). Kot mehar je prvi omenjen Matjaž Zgaga, ki se je okoli leta 1770 poročil z Marijo Joštovko, sledil mu je sin Jurij (r. 1784), leta 1807 se je poročil s Katarino Božič iz Kamne Gorice in leta 1818 z Mino Lotrič. Vnuk Andrej (r. 1812) je bil pošterovec in pravnuk Andrej (1840) že fužinar; Do kdaj so delali mehove, ni znano. Pač pa je v reviji Argo (1900) droben podatek, da je leta 1804 Matej Zgaga dobavil Jožefu Žerovcu v Idriji dva mehova za 130 goldinarjev, ki jih pa kupec ni mogel plačati. O ceni mehov še en starejši podatek: leta 1596 je Matija Varl, fužinar v Kolnici, zaprosil dvorno Komoro za posojilo 40 glđ za nabavo dveh novih mehov (Mü. 304).

Andrej Zupan v Kropi	
(Gorenjsko) izdeluje kovaške meh e različnih vrst. — Cenik na zahtevo brezplačno.	
Če vidite kovača, ki 'ma slab'ga pihača, povejte mu, vi, kje nov meh, se dobi.	

Reklama izdelovalca mehov Andreja Zupana

Hojacovim so kot meharji sledili Polčevi - Zupani, ki so vzdržali do konca ročnega žebtlarstva v vigenjcih. V Žebtlarski zadrugi sta jih postopoma izpodrinila ventilator in transformator za električno žarjenje rezancev za planinčarje. To so bili: Matija Zupan (1819 - 1903), Andrej (1870 - 1917) in zadnji Andrej (r. ok. 1900), ki se je med obema vojnama preselil v Ljubljano.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Autor versucht im Aufsatz unterschiedliche Ausführungen der Hochofen- und Schmiedeanlagen für die Luftzuführung in fünf Grundformen zu definieren: Blasebälge, Gebläse, Ventilatoren, Kompressoren und Pumpen. Weiter gibt er Theoriegrundlagen der Verbrennung und die notwendige Luftmenge an und beschreibt drei Arten der Gebläseanlagen: Hammerwerk-, Zahnhammer- und Nagelschmiedeanlagen. Blasebälge funktionieren nach dem Prinzip der Volumensänderung durch das Lederfälteln, Gebläse durch die Kolbenbewegung im Zylinder- oder Prismengefäß, Wassertrommelgebläse durch die Luftabsaugung mit dem Wasserstrahl. Schmiedegebläse sind entweder kreis- oder quadratförmig, mit dem Ober-, Mittel- oder Unterantrieb. Die Beschreibungen sind teilweise dem Buch von A. Müllner "Geschichte des Eisens" entnommen, teilweise sind sie aber bearbeitet nach den Mustern und Modellen in Kovaški muzej in Kropa. Am Ende erwähnt der Autor auch die letzten Balgmacher von Kropa, die noch am Anfang des 20. Jh. tätig waren.

Boštjan Soklič

KOMU MAR JE ZA MODRINO

*Sinjemodro si nebo,
komu mar je za modrino,
čreda konj breg porjavi,
žreci krečijo divjino.*

*Na obalah trda kri,
želatina žrtvovanja,
porcelanasti odsev,
sipki spremljevalec spanja.*

*Raztepena polja griv,
tulec večnosti rotira,
iz pepela prideš siv,
lômit čas, ki že umira.*

*Sinjemodro si nebo,
komu mar je za modrino,
čreda konj breg porjavi,
žreci krečijo divjino.*

*V okopih kerubin,
prema črta ga zakrije,
dol preprihutih ponjav,
čakaš muzo - toda ni je.*

*Nisi vedež, vendar veš
za obrasle talismane,
kradeš mak - a ga ne smeš -
za ogoljene gorjane.*

ZGODOVINA FUŽINE V RADOVNI

Začetki železarstva na Gorenjskem segajo v zadnje tisočletje pred našim štetjem. V tem času so se ljudje na naših tleh že naučili izrabljati rudna bogastva. Že Iliri so znali taliti železovo rudo in iz nje pridobivati kovno železo. Poleg tega so obvladali tudi postopek taljenja in varjenja. Do srede 8. stoletja p.n.š. je železo praktično povsem izpodrinilo bron, ki so ga poslej uporabljali le za okrasne predmete. Uporaba železa se je v 4. stoletju p.n.š. že tako razširila, da se je najprej razvila menjava železnih izdelkov in sčasoma še trgovina. Staroselci so ohranili svoja znanja, ki so postala temelj rimske provincialne kulture. Na ozemlju današnje Gorenjske in Koroške se je razprostirala severnorimska provinca Norik, kjer je bilo železarstvo močno razvito. Nosilci železarske obrti so bili staroselci, ki so nabirali in talili železovo rudo v pečeh na veter. Kako zelo pomembno je bilo železarstvo v rimskem imperiju, dokazuje dejstvo, da so Rimljani že v 1. stoletju p.n.š. izdali poseben zakon za rudišča in tališča, imenovan Lex ferrarium. Po tem zakonu so bili rudniki last erarja in so jih dajali v zakup, vse pridobljeno železo pa se je zbiralo v Ogleju pri davčnih zakupnikih. Naše najpomembnejše najdišče iz tega časa je Ajdovski gradec v Bohinju.

V 6. stoletju so naše kraje naselili Slovani. Priseljenci so sicer znali pridobivati železo, a le za domačo uporabo in še to samo občasno. Železarstvo kot obrt je zato v tem času zamrlo. V drugi polovici 8. stoletju je naše ozemlje padlo pod Franke. Nemški vladarji so začeli dajati posamezne fevde v zakup in tako je leta 1004 cesar Henrik II. briksenškemu škofu Albuinu podelil ozemlje med obema Savama s sedežem na Bledu. Nastalo je blejsko posestvo, ki je poleg jezera in ozemlja ob njem obsegalo še del Bohinja, Radovno in Mojstrano. Gosposka je takoj pričela z intenzivnim naseljevanjem slovenskega prostora. Priseljenci so se v glavnem ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo ter se le redko pečali z obrtjo. Šele v 14. stoletju so zlasti Ortenburžani, ki so prinesli s seboj znanje, pospešili razvoj železarstva. Fužinarstvo se je vse bolj osamosvajalo. Sčasoma je gosposka fužinarjem priznala še posebno stanovsko pravo, ki jih je ščitilo in jim dajalo posebne pravice. Najobsežnejše pravice je leta 1381 podelil grof Ortenburški vasi Planina pod Golico. Zapisane so v Ortenburškem rudarskem redu, ki pomeni prvo kodifikacijo rudarskega prava pri nas. Svobščine so privabile v naše kraje tujce, zlasti Italijane, pod vplivom katerih se je pričelo razvijati fužinarstvo.

Stari fužinarji so imeli sprva le nizka pretalilna ognjišča z nizkimi talilnimi pečmi. Tako pridobljeno železo je bilo krhko in ponavadi so ga morali ponovno pretaliti ter izkovati, da so dobili uporabno kovno železo. Postopoma so ugotovili, da

*Fužina v Radovni v 19. stoletju; maketa v Muzeju Jesenice;
izdelala: Janko Vertin in Marjan Dolinšek (1962)*

je za uspeh pri taljenju železove rude odločilna višina peči. Tako je peč pričela polagoma rasti v višino in se razvila v visoko peč ali plavž. Bistveni premik v razvoju peči je bila uvedba peči na prebod. V tej peči se je železo utekočinilo in tako je bilo mogoče na eni strani odliti žlindro, na drugi pa železo. Na ta način je bilo mogoče proizvesti večje količine kvalitetnega surovega železa ali grodlja. Revolucijo je pomenilo tudi odkritje vodnega pogona v 15. stoletju. Z uporabo vode za pogon mehov in težkih kovaških kladiv je bilo mogoče staliti in predelati več železove rude. To odkritje je povzročilo selitev železarskih obratov k močnejšim vodnim virom. Tako je v 16. stoletju poleg drugih fužin na Gorenjskem nastala tudi fužina v Radovni.

Ljudsko izročilo, ki se nanaša na železarske obrate v Radovni, omenja dve lokaciji. V srednji Radovni naj bi ob studencu stala kovačnica. Na mestu, kjer je stal obrat, ki naj bi pripadal Sv. Hemi, je po navedbah domačinov še danes viden izkop. Ostanke rak, kladiva in vodnega kolesa je odnesla reka Radovna, posamezne izdelke tega obrata (npr. škarje za ovce, kresilniki, lovski noži, poljedelsko orodje) pa je, kot pravijo, še vedno mogoče najti. Drugi obrat, ki ga omenjajo domačini, naj bi začel obratovati leta 1604. "Imenovali so ga "plavš", "pudel" ali fužine. Leta 1657 ga je požar popolnoma uničil, na kar so ga obnovili, tako da je leta 1695 bil spet v polnem obratu in še povečan je bil."¹

Radovna se po nekaterih arhivskih podatkih prvič omenja v listinah leta 1565, ko je sekirni kovač Jurij Mušan dobil pravico rudarjenja. Najstarejša listina, ki omenja obstoj fužin, pa je iz leta 1571. Gre za prošnjo Piera della Grotta, da bi pridobil koncesijo za postavitev fužin v Radovni.²

Najstarejša listina, ki priča o obstoju fužin in jo hrani arhiv muzeja Jesenice, je z dne 11. decembra 1578.³ V njej upravnik blejskega posestva Lenkovič poroča briksenškemu škofu Thomanu, da je della Grotta postavil nove fužine na Radovni brez njegovega dovoljenja. Iz navedenega je mogoče sklepati, da je della Grotta obrat postavil brez dovoljenja gosposke in tako je briksenški škof Johan Thoman šele leta 1579 naknadno dovolil Paulu della Grottu postaviti nove nemške fužine. Obrat je tedaj sestavljala peč za taljenje železove rude in pretopilno ognjišče s kladivom. Della Grotta se je obvezal, da bo zgrajeni obrat, ki mu je bil dan v dedni zakup, vzdrževal v nespremenjenem stanju.⁴ Poleg tega so uredili tudi vprašanje oglarjenja. Della Grotta se je obvezal, da bo les za oglje sekal v visokogorju, tam kjer "gosposka in njeni podložniki nimajo pravice na les". Nižje od tega je imel pravico le do padlega ali posušenega lesa, da ne bi gosposka pomanjkanja trpeli. V primeru, da bi on ali kateri od njegovih dedičev ta določila prekršil, je imela gosposka pravico kladivo in peč zaseči. Po nekaterih navedbah se je della Grotta podpisu pogodbe uspešno izmikal in se je gosposki zavezal le ustno. Leta 1581 je fužina v Radovni vpisana v vicedomski arhiv kot "novoodkrita slovenska peč s petsto centov zmogljivosti", vendar lastnik ni vpisan.

Prva listina, ki priča o menjavi lastništva, je s konca 16. stoletja.⁵ To je prodajna pogodba, po kateri je Hieronim Schwarz, ki je fužino dobil v zameno za plačilo dolgov della Grotta, obrat prodal grofici Thurn-Valsassina za dvesto florintov.

Iz pogodbe je razvidno, da je Hieronim Schwarz, radovljiški meščan, prevzel fužino v Radovni v posest oktobra leta 1588 od zemljiške gosposke, ki jo je predstavljal vdova Ana Marija Lenkovič, rojena grofica Thurn in Valsassina, baronica Worl in zakupnica gosposke Bled. Obrat je tedaj sestavljala hiša z dvoriščem in vrtom ter žično kladivo s pripadajočimi pritiklinami. Fužina je najbrž delovala le kratek čas, saj le šest let po tem dogodku naznanilo višjega rudarskega sodnika priča o tem, da je bila opuščena.⁶ Za kratek čas je obrat prevzel Gregor Jernejc z Bleda, ki ga je 21. septembra 1598⁷ z vsemi pritiklinami - gozdovi, ogljem in pripadajočimi kopami za 500 renskih goldinarjev prodal fužinarju Orfeju Bucelleniju z Javornika. Od tedaj dalje je bila fužina v Radovni vse do konca obratovanja leta 1901 povezana z Javornikom V začetku 17. stoletja sta obrat poskušala obnoviti brata Ludvik in Hipolit Bucelleni. Rudarski sodnik jima je to odsvetoval, saj je imel podatke, da je v Radovni pošla železova ruda. Namesto tega jima je svetoval in dovolil postaviti dve breščanski peči, v katerih bi predelovali grodelj z Javornika. Tako je fužina v Radovni postala specializiran predelovalni jeklarski obrat.

Za Bucelleniji so fužino prevzeli Passarelliji. Kdaj se je to zgodilo, ne vemo natančno, saj se nam kupoprodajna pogodba ni ohranila. Ohranila pa se je listina z dne 5. maja 1635,⁸ v kateri je zapisano, da je blejska gosposka Sigmundu Passarelliju, fužinarju z Javornika, za potrebe fužin v Radovni in na Javorniku, kjer poseduje na vsakem mestu po eno kladivo, dodelila gozd na Zatrniku in Pokljuki. Pravico do izkoriščanja gozda je dobil s pogojem, da zaradi te njegove dejavnosti ne bosta prizadeti ne blejska gosposka ne podložniki, ki tu oglarijo. Če pa bi se zgodilo, da bi podložniki v njegovem gozdu oglarili, so dolžni oglje po uradni ceni prodati izključno fužinarju Sigmundu Passarelliju. Passarelli se je obvezal, da bo letno plačeval v urbar blejske gosposke po 12 goldinarjev. Poleg navedenega je Passarelli pridobil od blejske gosposke še pravico ribolova v potoku Javornik in v Radovni. Kot navaja vir "približno en dober streljaj muškete⁹ nad in pod njegovo fužino". Upravitelj mu je poleg tega še ukazal, da sme loviti samo s palico ali vrstico in ne z mrežo ali z drugimi stvarmi. S tem ukrepom je gosposka omejila ulov. Za to pravico je bil fužinar dolžan plačevati po 1 goldinar najemnine v blejski urbar.

Dve leti pozneje, 10. novembra leta 1637, je cesar Ferdinand III. Passarelliju izdal dovoljenje za postavitvev dveh kladiv v Radovni.¹⁰ Za Passarelliji je javorniške fužine in z njimi obrat v Radovni prevzel Johann Ferdinand Javorniški. O tem pričajo listine in Valvasorjevo poročilo iz tretje knjige Slave vojvodine Kranjske, kjer kot lastnika navaja Johanna Ferdinanda Javorniškega. Nasledila ga je baronica Franciška Terezija pl. Moškon, ki je fužine kupila med leti 1722-24 in jih je posedovala do 13. maja 1752. Takrat je Michelangelo Zois, prvi iz rodu Zoisov, od nje kupil posestvo in fužino Javornik s pritiklinami za 24.000 goldinarjev. Sestavni del te posesti je bila verjetno tudi fužina v Radovni, čeprav se v pogodbi posebej ne omenja. Zelo verjetno je, da je bila fužina tedaj v opuščnem stanju, saj bi bile sicer ob zalogah jekla na Javorniku v specifikaciji materiala in zalog¹¹ po kupni pogodbi iz leta 1752 navedene tudi zaloge jekla v Radovni. Tako pa v specifikaciji najdemo le podatke o zalogah lesa na Pokljuki, Komni ter v Radovni. Tudi dejstvo, da so Zoisi leta 1763 ponovno zaprosili za koncesijo za postavitvev dveh kladiv, ki jo je že cesar Ferdinand III. leta 1637 podelil Passarellijem, kaže na to, da je bil obrat zapuščen. Zois je torej februarja 1763 dobil obvestilo višjega rudarskega sodišča v Ljubljani, da se mu odobri vnovično postavitvev dveh kladiv. V juliju istega leta je bila sklenjena pogodba¹² med upraviteljem gospostva Bled in Michelangelom Zoisom, po kateri občine Poljšica, Zgornje Gorje, Spodnje Gorje, Podhom, Zasip in Dobrava prodajo fužinam na Javorniku in v Radovni gozdove na Vrtači za enkrat-en posek. Vse to priča o velikih obnovitvenih delih na fužinah, za katera so potrebovali takšne količine lesa. Obnova se je očitno izplačala, saj je že leta 1765 Javornik izdelal 1500 centov jekla, Radovna, kjer sta tedaj delovali dve pretopilni peči in dve kladivi, pa 1000. Za primerjavo naj navedem, da je savska fužina, največja fužina na tedanjem Kranjskem, tedaj proizvedla 3000 centov jekla. Vse to je doka-

zovalo, kako pomemben jeklarski obrat je bila fužina v Radovni še zlasti če upoštevamo, da je bilo potrebno surovino pripeljati z Javornika.

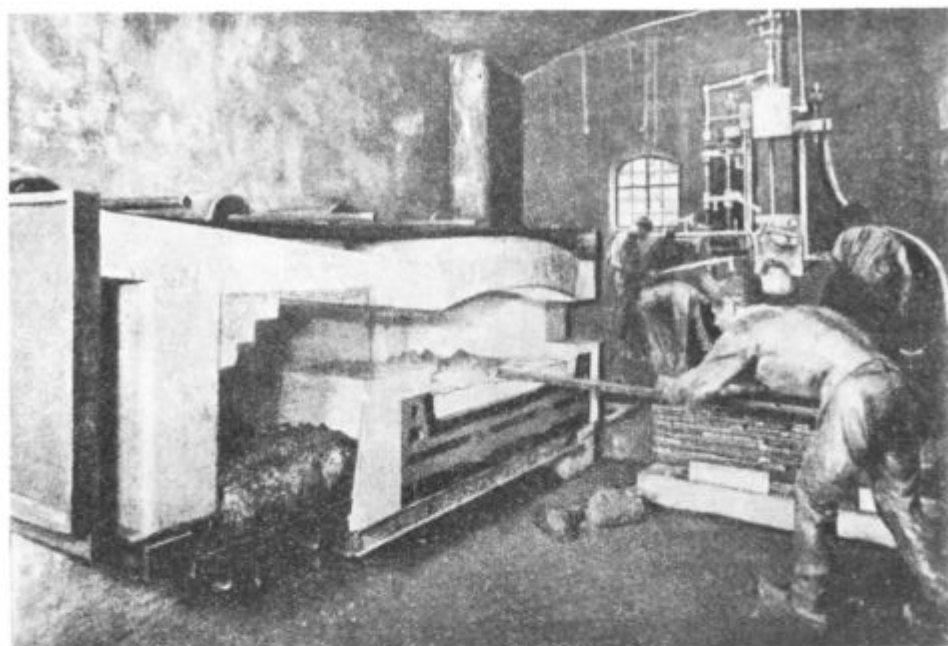
Reforme Jožefa II. so povzročile vdor konkurenčnega severnega železa na tržišče. Poleg tega so uvedli nov rudarski davek. Francoski vpadi na Kranjsko in zasedba ter ustanovitev Ilirskih provinc 1809-1913 so povzročili občutno zmedo in zastoj v trgovanju. Upad izvoza, vojni davki in prisilni tečaj avstrijskega denarja so izčrpali še zadnje denarne zaloge fužinarjev, kar je povzročilo znižanje mezd. Zoisi so ta udarec še zlasti občutili v Bohinju, ki so ga zapustili skoraj vsi rudarji. Tako je Michelangelov sin in naslednik Žiga Zoisi, ki je bil tedaj zaradi bolezni že priklenjen na invalidski voziček, začel razmišljati o prodaji fužin. Bohinjske obrate je želel združiti s Kropo in Kamno Gorico in jih zato ponudil tamkajšnjim fužinarjem v odkup. A pogajanja so se izjalovila. Marca 1818 je bil sestavljen celo koncept kupoprodajne pogodbe,¹³ s katero bi Javorniško fužino in fužino v Radovni kupil savski fužinar Leopold Ruard. Do prodaje ni prišlo, pač pa je leto pozneje, 27. oktobra 1819¹⁴ Žiga Zoisi svojemu nečaku Karlu Zoisu prodal vse svoje premoženje in nepremičnine (vsa posestva v Ljubljani in okolici ter fužine Javornik, Radovna, Bohinjska Bistrica in Stara fužina s pritoklinami) pod pogojem, da pokrije tudi njegove dolgove in izgube, ki so se nabrali zlasti v zadnjih letih. Leta 1820¹⁵ je Karl Zoisi zaprosil rudarsko oblast, da mu zgoraj navedeno posest dovoli prepisati na svoje ime.

Leta 1827¹⁶ ga je rudarsko sodišče v Celovcu obvestilo, da mu je dvorna zbornica odobrila postavitev žičnega kladiva v Radovni. Če upoštevamo dve obstoječi kladivi, ki ju je Karl Zoisi prevzel ob nakupu, je obrat v Radovni sedaj dobil tretje kladivo z ognjiščem. To potrjujejo tudi tabele koncesij za Radovno v letih 1838 do 1848,¹⁷ iz katerih je razvidno, da so v Radovni delovala tri jeklarska ognjišča in dve težki kladivi ter en repač. Zoisi, ki so bili dolžni Rudarskemu glavarstvu v Ljubljani na njegovo zahtevo predložiti koncesijsko listino, le te niso našli. Zato so 8. novembra 1839 zaprosili Rudarsko glavarstvo, da jim rok za dostavo koncesije podaljša za tri mesece.¹⁸ Čez dobro leto, točneje 13. februarja 1840 je Karlova naslednica Serafina Zoisi, fužinarka na Javorniku, ponovno zaprosila, da se jim še nadalje odobri obratovanje reklamiranega brescianskega ognjišča za jeklo s kladivom v Radovni.¹⁹ Kljub temu da so sedaj tu delovala tri ognjišča, so Zoisi še vedno intenzivno razmišljali o posodobitvi obrata. Če vemo, da so imele prav fužine v Radovni od vseh Zoisovih obratov največjo moč in dovolj kuriva, potem je razumljiva težnja po razvoju prav tega obrata. Tako so Zoisi v štiridesetih letih 19. stoletja naslovlili prošnjo za postavitev pretopilnega jeklarskega ognjišča v Radovni na rudarsko oblast v Ljubljani. Ta jim je v odgovor sporočila, da morajo prošnji priložiti tudi načrte in soglasje upravnopolitične oblasti.²⁰ Prošnjo so dopolnili z manjkajočo dokumentacijo ter jo leta 1847 obnovili.²¹ Dve leti kasneje so dovoljenje za prenos koncesije za eno ognjišče s kladivom z Javornika v Radovno tudi dobili. Že aprila

1853 so ponovno naslovili prošnjo za postavitev dvojne pudlovke (peč za predelavo jekla) v Radovni. Poleg tega so navedli, da so v zameno pripravljeni opustiti eno ognjišče, kar vsekakor kaže na to, da so se zavedali pomena novega postopka. Odgovor rudarskega komisariata je sledil še v istem letu. Zoisi so dobili dovoljenje za postavitev dvojne pudlovke v Radovni s pogojem, da se eden od obstoječih ognjev izbrše iz rudarske knjige. S tem se je v Radovni razvil obrat za pudlanje jekla.

Postopek "pudlanja" je poseben način obdelave surovega železa v peči imenovani pudlovka. Taljenje železa s koksom, ki so ga izumili v 18. stoletju, je bilo pomembna novost, ki je vplivala na kvaliteto in količino pridobljenega grodlja. Za taljenje železove rude v plavžu se je poslej porabilo manj lesa, še vedno pa so potrebovali oglje za pretopilna ognjišča. Proizvodnja teh ognjišč pa je bila majhna in zato se je čutila potreba po novem postopku, ki bi ustrezal proizvodnji v plavžu. Ta postopek je leta 1784 izumil Henry Cort, angleški fužinar iz Fontleya. Za predelavo grodlja je uporabil pretopilno peč, ki so jo običajno uporabljali za predelavo litega železa. Peč je imela dva prekata. V enem je gorelo kurivo (ogljje, koks, premog), v drugega pa so položili žarečo testasto gmoto železa. Tako so preprečili, da bi se žveplo, ki povzroča krhkost, vezalo na železo. S strani so vpihovali zrak, ki se je pomešal s plini in preko prekata z železom izhajal v dimnik. Medtem se je na kisik in pline vezal odvečni ogljik iz železa. Žareče železo so mešali z dolgimi železnimi koli, s tem pa pospeševali reakcijo ogljika in kisika ter dekarbonizacijo železa. Dobili so nizkoogljikno jeklo, ki se je dalo dobro kovati, obenem pa se je izločila tudi odvečna žlindra. Tako pridobljeno jeklo je bilo kovno in zaradi svoje žilavosti vsestransko uporabno. Tudi količine pridobljenega jekla so se občutno povečale. Postopek je postal znan kot pudlanje. Izraz izvira iz glagola "puddling", kar v prevodu pomeni mešati.

V Radovni so pred postavitvijo pudlovke delovala tri jeklarska ognjišča, dve žarilni ognjišči, dve težki kladivi in en repač, skrinjasto pihalo ter tri sušilne peči za drva. Poleg tega so imeli tudi lastno delavnico orodja. Po letu 1853, ko so dobili dovoljenje za postavitev dvojne pudlovke, pa so morali eno od presnovnih ognjišč ugasniti. Peč za pudlanje je imela 5 čevljev in 6 palcev (1,76 m) dolgo in 4 čevlje ter 10 palcev (1,54 m) široko ognjišče. Kurili so jih na oglje, ki so ga kuhali poleti, pozimi pa dovažali na fužino, saj je bil transport po snegu lažji. Ko so sredi preteklega stoletja omejili čezmerno izkoriščanje gozdov, so začeli v Radovni kot kurivo uporabljati tudi sušena drva in šoto. Leta 1869 je poraba kuriva na fužini v Radovni znašala 60 000 kubičnih čevljev oglja, 450 sežnjev sušenih drva ter 31 515 butar suhljadi. Za seženj drva so morali odšteti dobrih šest goldinarjev. Sapo so potem, ko se je segrela v litoželeznih ceveh vpihovali v kurišče. V peč so vlagali surovo železo - grodelj v kosih po 10 - 15 kilogramov. Za en proces je bilo potrebno 175-180 kilogramov železa. Temperatura v peči je morala biti precej visoka, tako da je železo postalo skoraj tekoče. Tedaj je bilo treba temperaturo zmanjšati, da je postalo testeno.

Pudlovka

Pri tem so kepo redno mešali z dolgim železnim drogom. Pred tem so namesto železnih po nekaterih navedbah uporabljali sveže brezove palice, ki so edine zdržale tako temperaturo, pri mešanju pa se je sproščala para. Cel postopek je trajal približno dve uri. Nato so jeklo vzeli iz peči in ga prekovali pod težkim kladivom v prizmatične kvadratne komade. Te so dalje pod manjšim kladivom - repačem kovali v palično železo različnih dimenzij. Železarske polizdelke v obliki železnih palic so imenovali cajne. Pri celodnevem obratovanju so dosegli tedensko proizvodnjo 200 - 250 centov.²² Znani sta bili predvsem dve vrsti jekla "accialon bianco" in "accialon marchia".

O težavnosti in naporu tega dela nam govori tudi ohranjeno pričevanje²³ enega od zadnjih fužinskih delavcev, ki se je takole spominjal svojega dela pri peči: "Delalo se je na dva šihta. Grodelna so na 24 ur porabili 1500 kilogramov, dobili iz njega 1000 kg jekla in 300 kg železa, v kalo grodelna okoli 400 kg. Iz tega smo iz ingusov, težkih po 50 kg, vlekli pod vodnim kvadilom šine za furmanske voze, palice kvadrat 2x3 cm za gavtre v okna." Poleg teh so izdelovali tudi 20 kg težke polizdelke, ki so jih vozili nazaj v javorniško valjarno. "Iz peči smo jemali 50 kg težke kose in smo iste iz modela vlekli pod vodnim kvadilom. To je bilo težko delo, 50 kg pod kvadilom obračati."

Pudlarji v Radovni

Surovo železo za pudlanje so v Radovno dovažali s Save in Javornika. Pot, ki je vodila preko Kočne čez Poljane v Radovno, je bila težka. Grodelj v ploščah so vozili z volovskimi vpregami, dovoz pa je stal 6,5 krajcarjev. Končne izdelke so potem tvorili v Bohinj ali nazaj na jeseniške fužine. Tako ne presenečajo podatki, da je bilo pri fužini zaposlenih 30 fužinarskih delavcev ter 100 oglarjev in drvarjev. Če bi k temu prišteli še prevoznike, bi bilo razmerje še bolj v korist "pomožnih" delavcev. Pri peči so delali trije pudlarji, ki so zaslužili 20-40 goldinarjev mesečno. Za primerjavo naj dodam, da je bilo za mernik pšenice treba tedaj odšteti 3,3 goldinarje, za cent moke prve vrste 13 goldinarjev in za cent soli 8 goldinarjev. Poleg tega so imeli možnost dodatnega zaslužka s kovanjem, oglarjenjem ali drugim delom. To je zneslo tudi do en dodatni mesečni zaslužek na leto. V glavnem so bili dodatno nagrajeni za delo pri težkem kladivu, pod repačem ter za delo pri pretopilni peči. Od zaslužka so odšteli račune za dobavljeno in porabljeno žito, maščobe in druga živila, pretekle dolgove ter prispevek za bratovsko skladnico. Preostanek so izplačali v gotovini.

Prodor jekla s severnih dežel na evropsko tržišče, novi izumi, izgradnja železnice... so bistveno vplivali na situacijo v železarstvu. Zastarele gorenjske fužine niso zdržale konkurence in so začele propadati. Zoisi so iskali rešitve v povezovanju

Fužina v Radovni leta 1896

fužin in tako je bila leta 1869 na njihovo pobudo ustanovljena Kranjska industrijska družba (v nadaljevanju KID). Glavni ustanovitelj je bil ljubljanski trgovec Karl Luckmann. Štiri mesece po ustanovnem občnem zboru je KID s kupno pogodbo, ki je bila podpisana 12. januarja 1870, prevzela od Zoisovih dedičev vsa posestva in obrate na Javorniku, v Radovni, v Bohinju in v Mostah, s pripadajočimi rudniki ter ostalimi nepremičninami in premičninami. Pozimi konec leta 1871 je pristopil še savski fužinar Viktor Ruard. Javorniška in savska fužina sta se združili v celoto. Iz obeh fužin so še vedno vozili grodelj na pudlanje v Radovno, kjer so izdelovali železne palice. Potem ko je bil leta 1872 v javorniškem plavžu pridobljen feromangan, je kvalitetno manganovo jeklo postalo prvenstveni izdelek KID.

Ostanki fužine v Radovni danes (Foto: Silvo Kokalj)

Proizvodnja jekla, ki so ga pridobili s pudlanjem, je počasi upadala. Zaradi krize v železarstvu je bila KID prisiljena leta 1885 objaviti prodajo svojih obratov na Savi, v Mojstrani, v Radovni in Spodnjih Gorjah. Prodaja ni uspela, a KID je k sodelovanju pritegnila nemško podjetje Vogel & Noot. Novi delničarji so na prelomu stoletja pričeli z gradnjo novih, tedaj sodobnih železarskih obratov na Jesenicah. To je pomenilo dokončen propad zastarelih fužinarskih obratov. Leta 1897 so ugasnili savski plavž, leta 1904²⁴ pa javorniškega. Pudlovka v Radovni je pod vodstvom upravnika Florjančiča delovala do konca leta 1901, ko zaradi izgradnje nove valjarne na Javorniku ni bila več potrebna. Dve leti za tem je KID obvestila državno gozdno upravo na Bledu, da je opustila fužino v Radovni in zato ne potrebuje več lesa. Tako se je končala zgodovina železarskega obrata v Radovni, na katerega danes spominjajo propadajoči bivalni objekti in ostanki fužinskega zidovja, ki jih prerašča zelenje. Spomin na tiste čase pa se je ohranil v ljudskem izročilu, katerega del je tudi zgodba z naslovom "Z Javornika v Radovno", ki jo je v Železarju leta 1961 objavil Aleksander Rjezancev. Naj zaključim s citatom iz te zgodbe:

— "Tu ni več plavža. Nekoč, pod drugimi gospodarji je bil. Takrat so imeli v bližini rudo, ki je sedaj ni več. Sedaj so tu samo še kladiva, pod katerimi se kuje javorniško

jeklo. Pa še neke posebnosti ne smem pozabiti. Tu v Radovni imajo lepo navado. Za onemogle in revne kovače skrbe tako, da jim dajo prenočišče v fužini in se tako obvarujejo pred požarom. Za plačilo jim dajo kos železa, ki ga pri kmetih zamenjajo za hrano in se tako skromno preživljajo. Te lepe človekoljubne navade so se oprijeli tudi bohinjki kovači."

VIRI IN OPOMBE

- 1 Arhiv Muzeja Jesenice; "Ustno izročilo zgodovine Radovne - Gorje pri Bledu" Rokopis Simona Hudovernik, Poljščica 35, Gorje;
- 2 Muzej Jesenice, Arhiv Kranjske industrijske družbe, škatla 4, arhivska enota 211;
- 3 Muzej Jesenice, Arhiv Kranjske industrijske družbe, škatla 5, arhivska enota 222 (dalje: MJ, Arhiv KID, šk. 5, a.e. 222)
- 4 MJ, Arhiv KID, šk. 5, a.e. 223;
- 5 MJ, Arhiv KID, šk. 1, a.e. 3.
- 6 Ivan Mohorič: 2000 let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1969, Mladinska knjiga, str. 98, I. odstavek
- 7 MJ, Arhiv KID, šk. 1, a.e. 3;
- 8 MJ, Arhiv KID, šk. 6, a.e. 286;
- 9 "Mušketa je dolgocevno vojaško orožje (puška) z gladko cevjo, navadno sprednjača. Nekoč je bila v pehotni rabi." Enciklopedija orožja, prevedli Janez Švajncer...et al, urednik Miroslav Ulčar, Ljubljana 1995, DZS;
- 10 MJ, Arhiv KID, šk. 6, a.e. 270;
- 11 MJ, Arhiv KID, šk. 1, a.e. 20;
- 12 MJ, Arhiv KID, šk. 6, a.e. 305;
- 13 MJ, Arhiv KID, šk. 1, a.e. 46;
- 14 MJ, Arhiv KID, šk. 1, a.e. 47;
- 15 MJ, Arhiv KID, šk. 3, a.e. 137;
- 16 MJ, Arhiv KID, šk. 6, a.e. 271, 272;
- 17 MJ, Arhiv KID, šk. 6, a.e. 273
- 18 MJ, Arhiv KID, šk. 3, a.e. 138;
- 19 MJ, Arhiv KID, šk. 3, a.e. 139;
- 20 MJ, Arhiv KID, šk. 4, a.e. 152;
- 21 MJ, Arhiv KID, šk. 4, a.e. 155;
- 22 "Nekaj o pudlanju", Tovarniški vestnik, l.1940, Letnik 4, št.10, str 5;
- 23 Arhiv MJ, "Ustno izročilo zgodovine Radovne - Gorje pri Bledu", Rokopis Simona Hudovernik, Poljščica 35, Gorje;
- 24 Ivan Mohorič: 2000 let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1969, Mladinska knjiga, str. 403, 8. odstavek;

ZUSAMMENFASSUNG

Der Anfang der Eisenverarbeitung in Gorenjsko wird auf das letzte Jahrtausend vor Christus datiert. Die Blütezeit erreichte der Eisenverarbeitung in der Zeit der Römischen Reiches. Nach der Ansiedlung der Slaven ist die Kunst der Eisenverarbeitung verlorengegangen.

gen und wurde erst im Mittelalter in Gorenjsko wiederbelebt. Die Erfindung des Wasserantriebs und die Einführung eines neuen Typs von Ofen hatte die Verlegung des Eisenhütten-tätigkeit zu den Gewässern zur Folge. Daraufhin entstanden die Hammerwerke und unter anderem die Eisenhütte in Radovna (Gorenjsko). Der erste Besitzer war Paul della Grotta, der im 16. ten Jahrhundert den Betrieb in Radovna ohne Bewilligung erbauen lies. Ende des 16. ten Jahrhunderts kam der Betrieb in den Besitz des Herrn Hieronim Schwarz, Bürger aus Radovljica. Er verkaufte es weiter an die Gräfin von Thurn und Valsassina. Nachdem die Eisenhütte von Radovna einige Zeit verlassen geblieben war, erschien im Jahre 1598 als neue Besitzer die Familie Bucelleni aus Sava und Javornik. Seitdem wurde die Eisenhütte Radovna bis zur Schließung im Jahre 1901 mit Javornik verbunden. Schon damals wurde die Idee geboren Roheisen aus Sava und Javornik nach Radovna zu liefern, um es dort zu Stahl zu verarbeiten. Die Besitzer des Betriebes haben sich noch mehrmals gewechselt, bis im Jahre 1752 Michelangelo Zois die Eisenhütten Javornik und Radovna kaufte. Familie Zois erneuerte den Betrieb und baute ihn in einem spezialisierten Stahlbetrieb um. Es folgte die Krise in der Eisenindustrie und die damit verbundenen finanziellen Probleme. Nach der Krise baute die Familie Zois in Radovna einen neuen Puddelofen. Es handelte sich hierbei um ein neues Verfahren in der Eisenverarbeitung. Auf diese Art wurde Stahl von sehr hoher Qualität erzeugt. In Radovna wurde der Stahl in Stangen gezogen und die so entstandene Eisenprodukte wurden weiter nach Bohinj transportiert und weiter verkauft. Nach 1869 als die Krainische Industrie Gesellschaft (KIG) gegründet wurde, schlossen sich alle Eisenhütten in Gorenjsko unter diesen Namen zusammen. Das Roheisen wurde noch immer aus Sava und Javornik nach Radovna transportiert. Aber die Produktion verlangsamte sich, besonders nach 1872 als des Ferromangan erfunden wurde. Manganstahl von hoher Qualität wurde das wichtigste Exportprodukt der KIG. Endlich schloß die KIG im Jahre 1901 die Eisenhütte in Radovna. Heute erinnern an das ehemalige Eisenhuettenwerk nur noch die Reste von Wohnhäusern, mitten in der Wäldern des Radovnatals.

STO LET ELEKTROENERGETIKE V ŽELEZARNI JESENICE

1. UVOD

Med vsemi kovinami, ki jih uporablja človeštvo, imata jeklo in železo eno izmed najbolj pomembnih vlog. Železarstvo je izredno kompleksna in zahtevna industrijska panoga. Železarna Jesenice z obrati na Javorniku in Koroški Beli leži v področju, kjer so naši predniki že v rimski dobi pridobivali znano noriško jeklo. Iz majhnih plavžev na pobočjih Karavank od Savskih jam do Trziča in z združitvijo fužinarskih obratov od Bohinja do Radovljice ter od Škednja do Bele je leta 1869 nastala Krainische Industrie Gesellschaft (KIG) ali slovensko Kranjska industrijska družba (KID).

KID je že pred več kot sto leti spoznala, da brez prepotrebne energije tudi jekla ne more biti. Zato so že v drugi polovici 19. stoletja gradili vodna kolesa in turbine za pogon fužinarskih in valjarniških obratov. Leto 1892, ko je bil nastavljen prvi obratovodja Energetike v KID, pa smatramo za začetek organizirane energetske dejavnosti. Tega leta je bila dana v pogon prva električna dinamna za razsvetljava in za pogon nekaterih enosmernih motorjev. O tej dinami žal nimamo nobenih podatkov, vendar pa so takrat zažarele prve obločnice v našem jeseniškem kotu. Leta 1896 so predelali še dve vodni turbini za proizvodnjo električne energije. Prva je bila na Jesenicah z močjo diname 80 KM, druga pa na Javorniku z močjo 60 KM.

2. GRADNJA ELEKTROENERGETSKIH OBJEKTOV

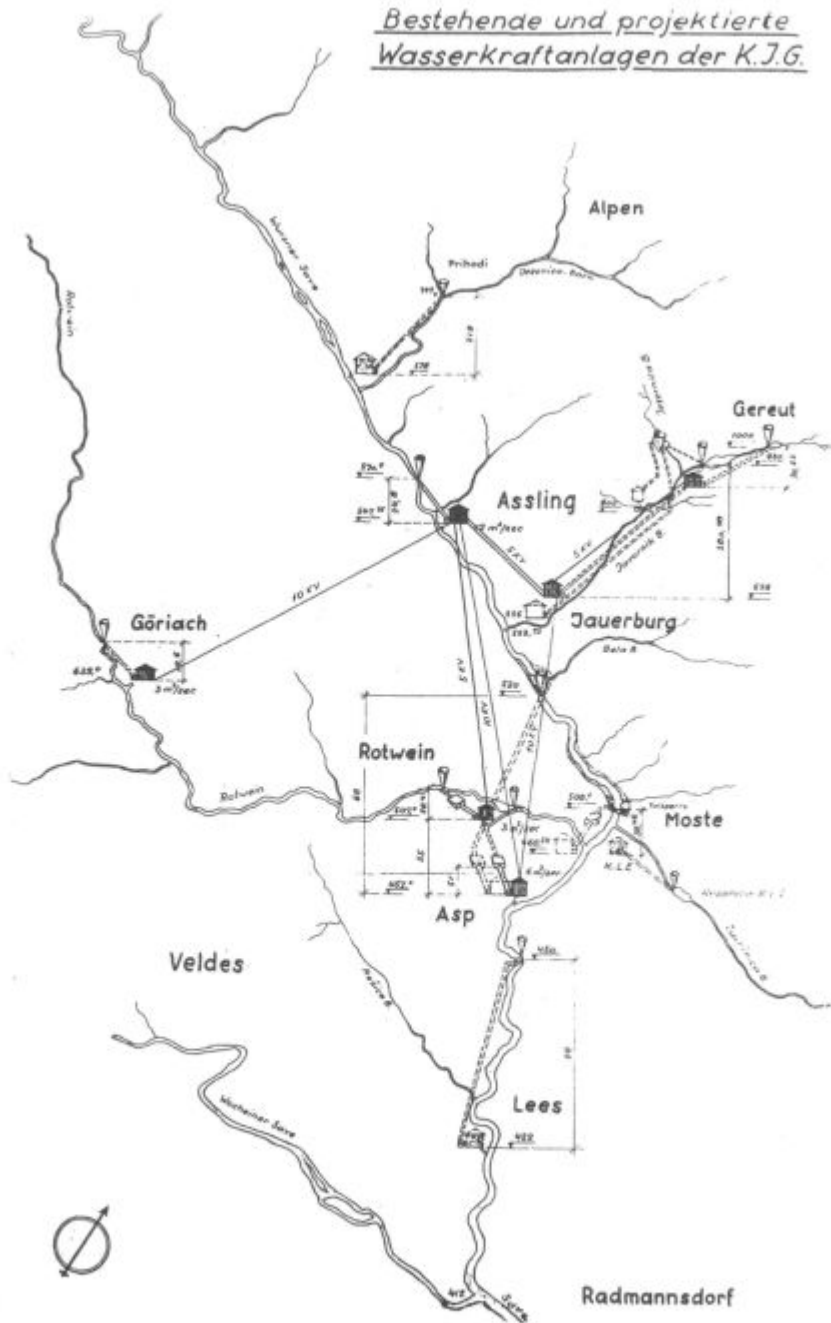
2.1 HE Sava 1⁽⁴⁾

Prvo elektrarno z izmeničnim trifaznim sinhronskim generatorjem je KID postavila na reki Savi, kjer si je pridobila vodne pravice od takratnih avstrijskih oblasti. To je bilo že davnega 1899. leta; elektrarna pa je imela en sam generator moči 550 kVA, napetosti 3 x 380 V in frekvence 42 Hz. Obratovala je približno enajst let, nato pa so jo večkrat rekonstruirali in okrog leta 1930 ustavili. V tem obdobju je po sicer zelo pomanjkljivih podatkih in ocenah proizvedla cca 20.000 MWh električne energije.

2.2 HE Vintgar⁽²⁾

Za drugo elektrarno je KID začasno odstopila že pridobljene vodne pravice na reki Radovni direkciji avstrijskih železnic, ki je v letu 1903 zgradila HE Vintgar. Električno energijo so namreč potrebovali pri gradnji železniškega karavanškega predora Hrušica - Področca. Istočasno so zgradili tudi 5 kV daljnovod Vintgar -

Bestehende und projektierte
Wasserkraftanlagen der K.J.G.

Načrt vodnih naprav KID iz leta 1941

Hrušica. Ko je bil leta 1906 predor končan in odprt za promet, je KID po dogovoru odkupila HE Vintgar za 150.000 kron.

Reka Radovna je nad stavbo elektrarne Vintgar zajezena pod betonskim železniškim mostom na progi Jesenice - Gorica. Zaprti betonski kanal poteka od jeza do vodostana nad stavbo HE. Od tu dalje do turbin pa je nameščen tlačni cevovod.

Vsak generator ima svoj transformator (v bloku) moči 400 kVA in napetostne prestave 0,4/10 kV. S tem seveda transformator lastne rabe ni potreben, saj so vsi nizkonapetostni porabniki priključeni direktno na zbiralke generatorjev 0,4 kV. Proizvedena električna energija se nato prenaša preko 10 kV daljnovoda Zasip - Bela v valjarne na Beli. Do konca leta 1994 je elektrarna proizvedla 463.437 MWh električne energije. Podatki o proizvedeni električni energiji so do vključno leta 1928 ocenjeni, za naprej pa so znani iz tehničnih poročil obrata Elektroenergije, kar sicer velja za vse naše stare elektrarne.

Turbine in generatorji so sklopljeni direktno; osnovne podatke o agregatih pa prinaša tabela 1.

Turbine:

št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč KM - kW	n (min ⁻¹)	Q (m ³ /s)	H (m)
1	Špiralna Francis turbina z vod. gredjo	ANDRITZ AG (VOIGHT)	1902, 1936	430 - 316	750	1,3	28,7
2	Špiralna Francis turbina z vod. gredjo	ANDRITZ AG (VOIGHT)	1902, 1936	430 - 316	750	1,3	28,7
3	Špiralna Francis turbina z vod. gredjo	ANDRITZ AG (VOIGHT)	1902, 1936	430 - 316	750	1,3	28,7

Generatorji:

št.	Tip generatorja	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
1	Trifazni sinhronski generator FW 436/14-8	SSW	1936	400	4	750	0,4
2	Trifazni sinhronski generator FW 436/14-8	SSW	1936	400	4	750	0,4
3	Trifazni sinhronski generator FW 436/14-8	SSW	1936	400	4	750	0,4

Tabela 1

V letu 1936 je bila elektrarna posodobljena; zamenjani so bili generatorji in tekači turbin ter obnovljena stikalna plošča. Posodobitev turbin je takrat izvajala avstrijska firma VOIGHT. Elektrarna še obratuje.

2.3 HE Gorje⁽²⁾

Leta 1906 je bila na opuščenih železarskih obratih v Radovni zgrajena HE Gorje. Gradbene načrte zanjo je izdelalo celovško podjetje Madile in Comp leta 1905. Za takratne čase so bile naprave v HE Gorje sodobnejše od vintgarskih, le da je nesrečni projektant zamenjal dovod vode v obeh turbinah. Ta sedaj vstopa v turbini z nasprotni strani dotoka vode v HE, kar je danes seveda svojevrstna posebnost te elektrarne. Zato sta v podturbinskem prostoru nameščeni dve veliki kolena, ki obrneta smer vodi za 180°. S tem so seveda izgube nekoliko večje in je manjša tudi proizvodnja električne energije.

Približno 700 m nad stavbo HE je reka Radovna zajezena (zaježitvena površina znaša cca 141 m²). Zaprt betonski kanal dolžine 686 m vodi do vodostana nad elektrarno. Od tu dalje je nameščen tlačni cevovod.

Visokonapetostni prostor je bil leta 1980 predelan; vgrajena je bila sodobnejša oprema; leta 1987 pa smo tudi avtomatizirali vzbujanje obeh generatorjev.

Turbini in generatorja so sklopljeni direktno; osnovne tehnične podatke pa prikazuje tabela 2.

Turbini:

št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč KM - kW	n (min ⁻¹)	Q (m ³ /s)	H (m)
1	Špiralna Francis turbina z vod. gređjo	GANZ COMP	1905	405 - 298	375	1,8	19,6
2	Špiralna Francis turbina z vod. gređjo	GANZ COMP	1905	405 - 298	375	1,8	19,6

Generatorja:

št.	Tip generatorja	Proizv.	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
1	Trif. sinh. generator ESD 375/300	AEG UNION	1905	300	8	375	0,5
2	Trif. sinh. generator ESD 375/300	AEG UNION	1905	300	8	375	0,5

Tabela 2

Proizvedena električna energija obeh generatorjev napetosti 0,5 kV se najprej transformira preko avtotransformatorja moči 630 kVA na napetost 0,4 kV, nato pa preko transformatorja moči 1000 kVA na napetost 10 kV in se prenese po 8265 m dolgem vodu na Jesenice (od tega je 7715 daljnovoda in 550 m kablovoda).

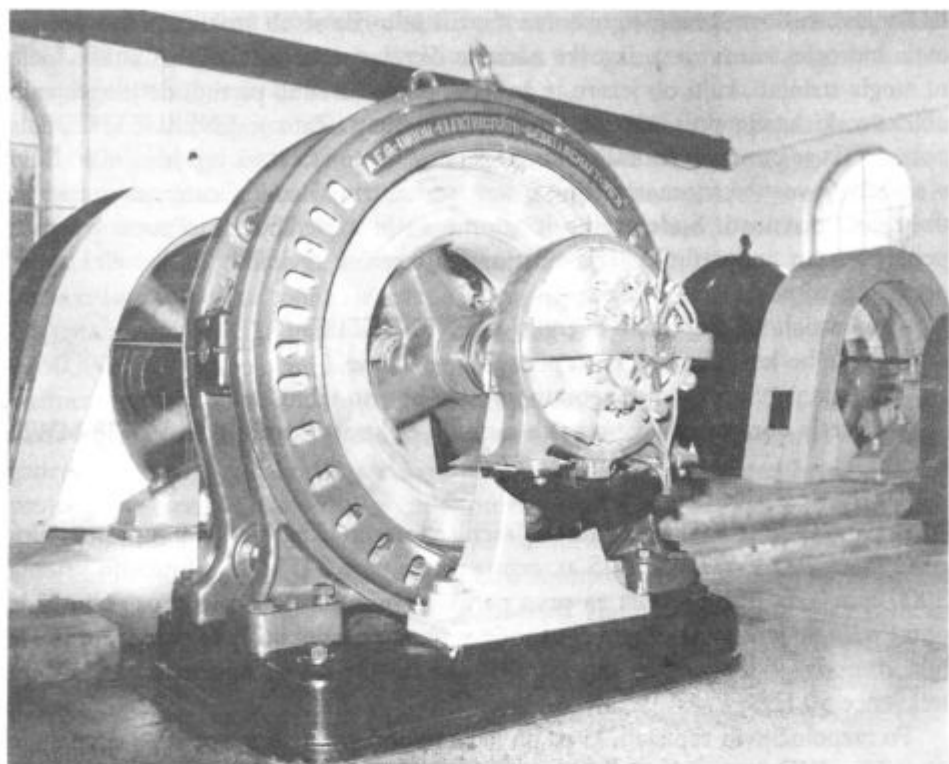
Do danes ima elektrarna za sabo že več kot milijon obratovalnih ur in je v tem času proizvedla 251.429 MWh električne energije. Še vedno obratuje.

2.4 HE Javorniški Rovt ⁽²⁾

Leta 1908 je KID zgradila v Javorniškem Rovtu manjšo elektrarno s Francisovo turbino. Uporabljali so jo za pogon črpalk, ki so vračale iz glavnega zajetja uhajajočo vodo nazaj v bazen. Zajetje je bilo zgrajeno še v prejšnjem stoletju (okrog leta 1889) za pogon velike žlične turbine oziroma vodnega kolesa valjarne na Javorniku. To ogromno vodno kolo premera 9,16 m je bilo tiste čase največje na svetu. Danes ga seveda ne uporabljamo več; kot tehniški eksponat je postavljeno na začetku gorenjske avtoceste na Jesenicah, kjer si ga lahko vsakdo ogleda. Elektrarno so leta 1930 posodobili, jo priključili preko 3300 m dolgega voda napetosti 5 kV na TP Javornik in istočasno zbetonirali do takrat leseno zajetje. Posebnost te elektrarne sta dve žarnici za sinhronizacijo agregata, ki sta najstarejši še delujoči žarnici na žarilno nitko (Edisonovi) v Sloveniji napetosti 120 V in proizvajalca Bergmanna.

Višina zgornje vode zajetja za HE Javorniški Rovt je 1013,5 m, spodnje 942 m (padec 71,5 m); površina povodja pa znaša 8,6 km².

Osnovni tehniški podatki agregata so dani v tabeli 3.

Strojnica v hidroelektrarni Gorje

Turbina:

št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč KM - kW	n (min ⁻¹)	Q (m ³ /s)	H (m)
1	Špiralna Francis turbina z vod. grečjo	J.M.VOIGHT	1907	103 - 76	1500	0,15	71,5

Generator:

št.	Tip generatorja	Proizv.	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
1	Trif. sinh. generator ESD 750/100	AEG-UNION	1907	100	4	750	2,05

Tabela 3

Turbina in generator sta sklopljena z jermenskim prenosom (ploščati jermen); prenosno razmerje pa znaša 1:2.

Proizvedena električna energija se prenaša po 5 kV vodu (kabel in daljnovod) v HE Javornik; od tu dalje pa po skupnem vodu do RTP Jesenice 35/10/5 kV.

Od leta 1990 elektrarna ne obratuje zaradi pomanjkanja strojnikov in zaradi tega prevelikih stroškov. Ko je Center za šolske in obšolske dejavnosti Ministrstva za šolstvo in šport prosil za uporabo zajetja za šolske dejavnosti v objektu TRILO-

BIT v Javorniškem Rovtu, so obenem izrazili željo, da se ob vtoku v jezero postavi mala hidroelektrarna za pedagoške namene. Vendar se ENERGETIKA s tako idejo ni mogla strinjati, kajti ob jezeru je že sedaj preveč uradno pa tudi divje zgrajenih objektov, ki kazijo sicer izredno lep gorski ambient. Zato je ENERGETIKA dala pobudo, da se ponovno revitalizira in požene že obstoječa stara HE Javorniški Rovt s seveda obvezno avtomatizacijo. S tem se je strinjal tudi Center za šolske in obšolske dejavnosti. Sodelovanje je vzorno in je vzgled uspešne povezave med pedagoško in industrijsko dejavnostjo. Po uspešni revitalizaciji bo elektrarna opravljala tri poslanstva in sicer:

- proizvajala bo električno energijo za ENERGETIKO
- služila bo kot učni objekt za pedagoške namene
- kot spomenik je delujoč spomin na našo bogato tehniško dediščino.

V 82 letih obratovanja je po naših zapiskih elektrarna proizvedla 14.628 MWh.

2.5 TE Jesenice ⁽⁴⁾

Že leta 1908 je KID postavila na Jesenicah parno akcijsko turbino proizvajalca AEG moči 790 kW, tlaka 12,5 at, temperature pare 345°C in s hitrostjo vrtenja 3000 min⁻¹. Ta turbina velja za prvo parno turbino na slovenskem ozemlju in je obratovala do leta 1931; v tem času so jo večkrat posodobili. Prva parna turbina je bila direktno sklopljena z generatorjem moči 938 kVA, napetosti 0,4 kV in frekvence 50 Hz.

Po razpoložljivih zapiskih, ki pa jih je za to obdobje zelo malo, in po ocenah, je prva TE v KID proizvedla približno 100.000 MWh v času obratovanja.

2.6 Elektroenergetski sistem KID ⁽⁴⁾

Z letom 1908 je KID zaključila prvo obdobje svoje elektrifikacije. To leto šteje-
mo tudi za začetek obratovanja njenega elektroenergetskega sistema z naslednjimi elektroenergetskimi objekti:

Objekt	Moč
-HE Sava I	550 kVA
-HE Vintgar	3 x 400 kVA = 1200 kVA
-HE Gorje	2 x 300 kVA = 600 kVA
-HE Javorniški Rovt	100 kVA
-TE Jesenice	938 kVA
-DV 5 kV Vintgar - Jesenice	
-DV 10 kV Gorje - Jesenice	
-Transformacija v HE Gorje 0,5/10 kV	
-DV 5 kV Jesenice - Javornik	
-TP Jesenice	
-TP Javornik (podpostaja)	

Skupna instalirana moč vseh osmih proizvodnih agregatov je znašala že spoštljivih 3388 kVA, kar je za tiste čase zadostovalo, ker so za mehanski pogon obratov uporabljali še kar lepo število vodnih turbin.

KID je iz svojega omrežja poleg nekaterih svojih obratov napajala še okoliške hiše pri HE Vintgar in HE Gorje, vse stavbe med državno cesto Jesenice - Ljubljana in valjarno na Javorniku ter vse hiše ob državni cesti Jesenice - Ljubljana od Senožetov do železniške postaje. To je bilo celih pet let prej, preden je sploh nastala prva družba Kranjske deželne elektrarne (ustanovitev KDE je bila 08. 11. 1913), ki je imela nalogo upravljati vodne elektrarne in izvajati elektrifikacijo vojvodine Kranjske. Ob ustanovitvi so KDE imele v svoji lasti le HE Završnica z instalirano močjo 2 x 1250 kVA, kar je bilo manj kot elektrarne KID. Ob ustanovitvi KDE je bil z večjim partnerjem, to je s KID, dosežen sporazum, da KID v celoti izkorišča le reko Radovno; odpovedati pa se je morala Savi od Jesenic navzdol. Zanimivo je to zategadelj, ker je KID za izkoriščanje Save pri Mostah (Kavčke) že prej predložila več projektov (prvega že leta 1889), vendar brezuspešno. Do gradnje HE Moste takrat ni moglo priti zaradi dveh interesentov, ki sta imela večjo moč in vpliv na dajanje soglasij. To sta bila deželna vlada vojvodine Kranjske in ministrstvo za železnice Avstro-ogrske na Dunaju. Tudi kasnejši poskusi graditi HE Moste niso prinesli nobenega uspeha. Po vojni je bila HE Moste sicer zgrajena; še celo s sredstvi Železarne Jesenice (leta 1946 so ime KID spremenili v Železarno Jesenice) in po nekoliko spremenjenih načrtih KID, vendar je ostala v lasti elektrogospodarstva.

2.7 HE Sava 2 ⁽⁴⁾

Do naslednje pomembne faze elektrifikacije pride ponovno v letu 1930, ko KID zgradi novo HE na Jesenicah. KID si je pridobila vodne pravice na Savi le na območju Jesenic in pa vodne pravice na reki Radovni, kjer sta v letu izgradnje HE Sava 2 leta 1930 že obratovali dve elektrarni in sicer Vintgar in Gorje. HE Sava 2 je bila postavljena pod rake, ki so napajale vodne turbine v žični valjarni na Jesenicah. Imela je en sam generator proizvajalca SSW, moči 1850 kVA in napetosti 5,2 kV. Agregat je imel vertikalno gred dolžine 18 m in špiralno Francis turbino proizvajalca GANZ ter moči 1250 kW. HE Sava 2 je obratovala do leta 1969, ko so rake podrl in je s tem izgubila vodno silo. Nekaj let jo je Elektroenergija še uporabljala kot dinamični kompenzator jalove energije (sinhronski motor) skupno s celotno opremo takrat že ukinjene žične valjarne.

Za celotno obdobje obratovanja HE Sava 2 so podatki o proizvodnji znani; proizvedla je 169.410 MWh električne energije.

2.8 TE - TO Jesenice ⁽²⁾

Leta 1931 je začel na Jesenicah obratovati nov turboagregat moči 2500 kVA in napetosti 5,25 kV. Šest let pozneje, leta 1937, so postavili še enega z enako močjo

in napetostjo. Oba sta obratovala do leta 1964. Leta 1956 pa je začel obratovati tudi tretji parni turboagregat z močjo 3750 kVA, leto kasneje pa še četrti z močjo 3570 kVA. Od vseh teh turboagregatov danes obratuje le še tretji, in sicer le v ogrevalni sezoni. V letu 1968 je bila na tem tretjem agregatu izvedena zamenjava parne turbine. V tabeli 4 so navedeni le osnovni tehnični podatki tega turboagregata 3.

Turbina:

št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kW	n (min ⁻¹)	p (bar)	Temp. °C
3	Odjemno-kondenzacijska parna turbina	SSW	1967	3630	8000	35	720

Reduktor:

št.	Tip reduktorja	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kW	Prenos n ₁ (min ⁻¹)/n ₂ (min ⁻¹)
3		KRUPP	1956	4600	8000 / 3000

Generator:

št.	Tip generatorja	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
3	Trifazni sinhronski turbogenerator	SSW	1956	3750	1	3000	6,3

Transformator:

št.	Tip transformatorja	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kVA	Nap. nivoji U1/U2 (kV/kV)
3	Avtotransformator	RADE KONČAR	1956	4000	6,3 / 5,25

Tabela 4

Proizvedena električna energija se prenaša po VN kablu preko avtotransformatorja v RTP Jesenice. Do danes je proizvedla po naših zapiskih 741.764 MWh električne energije.

2.9 HE Zasip ⁽²⁾

Pri obstoječi HE Vintgar je bil leta 1931 postavljen jez, od tu pa je po 1,8 km dolgem rovu skozi hrib Hom speljana voda do vodostana, naprej pa po tlačnem cevovodu do nove elektrarne Zasip ob iztoku Radovne v Savo. Leta 1931 je začel obratovati prvi, leta 1936 pa drugi agregat. Ker je skupni pretok tlačnega cevovoda maksimalno 7,5 m³/s, je seveda glede na pretoke oziroma požiralnosti turbin (2 x 6 m³/s) nemogoče izkoriščati oba agregata na polno. Zato bi rabili 12 m³/s pretoka, ki ga pa cevovod ne more dati. Vendar je bil koncept gradnje hidroelektrarn tisti čas popolnoma drugačen kot danes. Drugi agregat je bil postavljen kot rezerva prvemu, ker bi ob izpadu prvega nastala v valjarnah na Javorniku velika škoda. Zato niso pomišljali pri povečanju elektrarne; poleg tega pa je drugi agregat služil tudi za izkoriščanje vodnih viškov. V letu 1960 je podjetje Litostroj obnovilo tekača obeh turbin.

⁽²⁾ Osnovni tehnični podatki obeh agregatov so razvidni iz tabele 5.

Turbini:

Št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč KM - kW	n (min ⁻¹)	Q (m ³ /s)	H (m)
1	Špiralna Francis turbina z vod. gredjo	ANDRITZ AG	1931	3400 - 2500	500	6	51
2	Špiralna Francis turbina z vod. gredjo	J. M. VOIGHT	1936	3400 - 2500	500	6	51

Generatorja:

Št.	Tip generatorja	Proizv.	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
1	Trif. sinhr. generator PFL 525/34-12	SSW	1931	3150	6	500	10,5
2	Trif. sinhr. generator W 912 f	BROWN BOVERI	1936	3050	6	500	10,5

Tabela 5

Proizvedena električna energija se prenaša po dvosistemskem daljnovodu celotne dolžine 5540 m in napetosti 10 kV v valjarno na Beli. Podatki o proizvedeni električni energiji so znani; v celotnem svojem obdobju je HE Zasip proizvedla 991.617 MWh (do konca leta 1994). Dne 22. 07. 1995 ob 6.50 uri pa je HE Zasip proizvedla milijardo kWh.

2.10 Priklp elektroenergetskega sistema ŽJ na javno omrežje in gradnja RTP

Prelomni trenutek v zgodovini elektroenergetike v ŽJ (takrat še KID) je nastopil decembra 1945, ko smo iz javnega omrežja prejeli oziroma kupili prve kilovatne ure električne energije. Proizvodnja električne energije v lastnih elektrarnah zaradi izredno povečanih potreb po jeklu v prvih povojnih letih nikakor ni več zadoščala. Zato je bilo treba zgraditi 20 kV daljnovod iz Bleda do HE Zasip in ob elektrarni zgraditi ustrezno transformacijo na 10 kV. Po tem daljnovodu smo decembra prejeli prvih 67,1 MWh kupljene električne energije. Že naslednje leto je ta nakup narasel na 1428 MWh.

Po letu 1950 je električne energije spet začelo primanjkovati, zato je ŽJ v jeseniški toplarni leta 1956 postavila tretji turboagregat, leta 1957 pa še četrtega (glej opis v poglavju 2.8!). Ker daljnovod 20 kV Bled - Zasip ni več zadostoval vedno večjim potrebam, je ŽJ zgradila še dvosistemski 35 kV daljnovod Moste - Javornik za dobavo kupljene električne energije.

Poraba električne energije je naraščala zelo intenzivno in zahtevala gradnjo dodatnih elektroenergetskih objektov. V tem desetletju sta bili postavljeni dve novi razdelilni transformatorski postaji, in sicer RTP Jesenice 35/10/5 kV in RTP Javornik 35/10/5 kV. Zgrajen je bil tudi dvosistemski daljnovod 2 x 35 kV Jesenice - Javornik.

Po letu 1960 so potrebe po električni energiji spet tako narasle (novi elektroobložni peči ASEA in LECTROMELT skupne moči 36 MVA), da je bilo potrebno zgraditi še tri nove RTP, in sicer RTP Železarna 110/35/5 kV, RTP Bela 35/5 kV in RTP Hrenovca 35/5 kV. Elektroenergetski sistem ŽJ je s tem prešel na napetostni nivo 110 kV; istočasno je bil zgrajen tudi nov dvosistemski daljnovod 2 x 110 kV RTP Kleče - RTP Železarna 110/35/5 kV.

2.11 HE Javornik 1

V opisu HE Javorniški Rovt že omenjeno vodno kolo je leta 1969 Elektroenergija predelala skupno s sinhronskim trifaznim generatorjem bivše valjavniške Leonardove kaskade v HE Javornik 1 (HE Leonard). Tedaj največje vodno kolo na svetu je imelo premer 9,16 m, maso cca 90 ton in moč 1600 KM (1178 kW). Gnalo je sinhronski generator moči 2400 kVA in napetosti 5,2 kV. V valjarni je prej ta generator obratoval kot motor za pogon težke skupaj z vodnim kolesom.

Podatki o proizvodnji HE Javornik 1 so v celoti znani. Do ukinitve oziroma do rušenja stare valjarne je proizvedla 10.685 MWh.

2.12 HE Javornik 2 ⁽²⁾

Leto 1987 je bilo spet prelomno za elektrifikacijo Železarne Jesenice. Ob gradnji nove jeklarne na Beli so bili dograjeni tudi naslednji elektroenergetski objekti:

- HE Javornik 2
- dvosistemske daljnovod 2 x 110 kV RTP Okroglo - RTP Jeklarne 110/35/11/5 kV
- RTP Jeklarne 110/35/11/5 kV (za potrebe nove jeklarne)
- dinamični kompenzator moči 90 Mvar s tiristorско regulacijo

HE Javornik 2 je sestavni del omrežja tehnološke vode ŽJ. Več kot sto let staro zajetje v Javorniškem Rovtu, ki je bilo namenjeno pogonu že večkrat omenjenega vodnega kolesa, služi sedaj za pogon HE Javornik 2. Stari visokotlačni cevovod je bil na koti 624 m prekinjen; zgrajena je bila HE Javornik in ob njej še spodnji rezervoar. S tem je ostalo cca 80 m padca, ki ga sedaj uporabljamo za potrebe tehnološkega procesa valjarn in nove jeklarne na Beli. Od rezervoarja ob elektrarni je sedaj speljan nov nizkotlačni cevovod do obratov na Beli. Da ne bi bila ogrožena dobava hladilne vode zaradi morebitne ustavitve elektrarne, je vgrajen disperzijski zasun, ki v primeru izpada elektrarne spušča vodo mimo turbine v spodnji bazen.

Osnovne tehniške podatke agregata prinaša tabela 6.

Turbina:

št.	Tip turbine	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč KM - kW	n (min ⁻¹)	Q (m ³ /s)	H (m)
1	Pelton TP 2 0,875/88 z vod. grejijo	LITOSTROJ Ljubljana	1987	1260	750	0,55	318

Generator:

št.	Tip generatorja	Proizvajalec	Leto izdel.	Moč kVA	Štev. pol. parov	n (min ⁻¹)	Un (kV)
1	Trif. sinhron. brezkontaktni	RADE KONČAR Zagreb	1987	1400	4	750	5,25

Tabela 6

Turbina in generator sta sklopljena direktno. HE Javornik 2 je sodobna, daljinsko vodena in avtomatizirana elektrarna instalirane moči 1400 kVA, ki je bila zgrajena leta 1987 v sklopu investicije nove jeklarne. Proizvedena električna energija se prenaša direktno po 3780 m dolgem vodu (kombinirano kabel-zračni vod) RTP Jesenice.

V teh osmih letih je elektrarna proizvedla 47.345 MWh.

2.13 Proizvedena in kupljena električna energija v sto letih⁽¹⁾

Po podatkih, s katerimi razpolagamo (letna tehniška poročila obrata Elektroenergija), je dejanska proizvodnja električne energije v celoti natančno znana od leta 1929 naprej. Ker je KID oziroma Železarna Jesenice prvo kupljeno električno energijo dobila šele v decembru 1945, so podatki tudi tu v celoti znani. Do leta 1929 na žalost podatkov ni, vendar smo jih glede na inštalirano moč agregatov dovolj natančno ocenili.

Če upoštevamo vso proizvedeno in kupljeno električno energijo v celotni zgodovini elektroenergetike do konca leta 1994, pridemo do naslednjih rezultatov:

Proizvodnja električne energije v HE (Sava 1, Vintgar, Gorje, Javorniški Rovt, Sava 2, Zasip, Javornik 1, Javornik 2)	1,968.551 MWh	16,7541 %
Proizvodnja električne energije v TE (TE in TE-TO)	841.764 MWh	7,1641 %
Skupno doma proizvedena električna energija	2,810.315 MWh	23,9182 %
Celotna kupljena električna energija	8,939.358 MWh	76,0818 %
Poraba električne energije v KID in ŽJ	11,749.673 MWh	100 %

Tabela 7

3. ELEKTROENERGETSKI SISTEM ŽJ DANES

3.1 Splošno

Elektroenergetski sistem ŽJ (EES ŽJ) je verjetno nekoliko preveč smelo ime za VN omrežje na področju ŽJ. Sama definicija namreč pravi, da je elektroenergetski sistem sklop smiselno povezanih elektroenergetskih objektov, ki je v vsakem trenutku sposoben obratovati samostojno. To seveda danes ne drži več; je pa res, da je sistem do leta 1945 obratoval povsem samostojno. Sicer pa to ne velja popolnoma niti za elektroenergetski sistem Slovenije, pa mu vseeno tako rečemo.

EES ŽJ je nastajal več kot sto let, zato je temu primerno obširen in zapleten. Njegovo vzdrževanje in optimalno obratovanje zahteva veliko znanja in izkušenj, za katere mislim, da jih v našem obratu ne manjka.

3.2 Kratek opis EES ŽJ ⁽²⁾

EES ŽJ ima kar pet različnih napetostnih nivojev, in sicer: 5, 6, 10, 35 in 110 kV. Napaja se iz štirih DV 110 kV in treh DV 35 kV ter seveda iz lastnih elektrarn. Glede na celotno porabo vseh družb na območju ŽJ je lastne proizvedene električne energije od 10 do 30 %, kar je odvisno od porabe in od vodnih pretokov pri proizvodnji v HE, ki so v tem alpskem področju preko celega leta zelo različni. V družbi ENERGETIKA pa praktično celotno porabo pokrijemo z lastno proizvodnjo.

Osnovni elementi EES ŽJ so naslednji:

- 9 agregatov v šestih vodnih elektrarnah s skupno instalirano močjo 9500 kVA
- 1 turboagregat v termoelektrarni-toplarni z instalirano močjo 3750 kVA
- 6 razdelilnih transformatorskih postaj (RTP) s skupno instalirano močjo napajalnih transformatorjev 360 MVA
- 1 razdelilna postaja (RP) v Hladni valjarni Bela
- 56 transformatorskih postaj (TP) na celotnem področju ŽJ
- Dinamična računalniško vodena kompenzacijska naprava 35 kV z močjo 90 Mvar, s 580 kondenzatorji v treh višjeharmonskih filterih.
- 121 transformatorskih enot različnih napetostnih nivojev od vključno 400 kVA navzgor. Skupna moč teh transformatorjev je 585 MVA; količina olja v njih pa je cca 284 ton. Instalirani so v šestih elektrarnah, šestih RTP, dinamični kompenzaciji in v 56 TP. Poleg tega je še nekaj transformatorjev z manjšimi močmi (pod 400 kVA) za napajanje lastne rabe v elektroenergetskih objektih, TP Perniki, TP TV pretvornik na Mežakli in podobno.
- Ocenjena dolžina vseh VN vodov (daljnovodov in kablovodov) je 100 km.
- Območni center vodenja EES ŽJ (OCV) ima pregled nad delovanjem celotnega EES, računalnik za vodenje konice, merilni sistem PERM za merjenje vseh potrebnih veličin sistema, tiskalnik, monitorje za prikaz vseh obratovalnih in obračunskih podatkov, žične in brezžične komunikacije z vsemi elektroenergetskimi objekti sistema, PTT, faks itn.

3.3 Vzdrževanje EES ŽJ

Vzdrževanje takega EES je seveda zelo zahtevno delo, kajti dobava električne energije se v obratih ne sme prekiniti. Organizirano je v dveh oddelkih, in sicer:

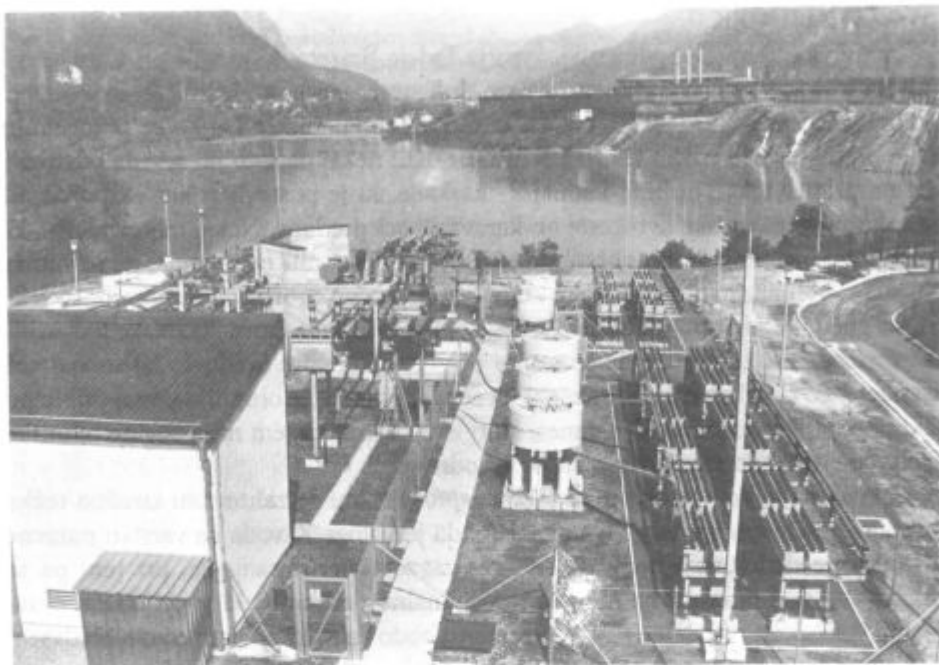
- Elektrodelavnica
- Meritve

Vsaka okvara povzroči izpad nekega dela EES in je redko vidna. Zato imamo ustaljen in preizkušen postopek za sanacijo takih okvar:

- meritve (ugotovitev lokacije in obsega okvare)
- sama sanacija okvare
- meritve pred ponovnim vklopom (ugotovitev kvalitete popravila)
- ponovni vklop

Poleg odpravljanja okvar zahteva zakon za vsako elektroenergetsko napravo redne periodične preglede in umerjanje zaščit. Vse to opravljajo naši merilci, ki imajo glede na strokovnost in reference za taka dela tudi izdano odločbo Republiškega energetskega inšpektorata. Vsi merilci in vodstveni delavci imajo opravljene tudi strokovne izpite iz elektrostroke po Zakonu o graditvi objektov.

Iz varnostnih razlogov imamo vpeljan zanesljiv sistem izklopov posameznih delov EES in še posebej vklopov. Vsa ta dela opravljajo strojniki HE in stikalničarji

Kompenzacijska naprava na Beli (35 kV)

RTP pod vodstvom elektroenergetskega dispečerja, ki so poleg osnovne izobrazbe še posebej usposobljeni in imajo ustrezne energetske izpite, opravljene pred republiško komisijo pod vodstvom glavnega republiškega energetskega inšpektorja. Ti izpiti so podvrženi periodiki in jih je treba obnavljati vsakih pet let.

Naši vzdrževalni elektriki in merilci so si pri tako razvejanem sistemu, ki ga vzdržujejo, pridobili veliko izkušenj in znanja, ki ga seveda stalno obnavljamo. Imamo tudi zelo plodne poslovne stike z vsemi ustreznimi institucijami v Sloveniji.

3.4 Delo na zunanjem trgu

Poleg dela v lastnem EES, ki ga ni malo, smo se v letu 1991 intenzivno lotili tudi dela izven EES ŽJ, in sicer na področju elektroenergetskih meritev. Na osnovi izkušenj, ustrezne opreme in strokovnosti smo si pridobili odločbo republiškega energetskega inšpektorata za izvajanje meritev na področju elektroenergetike. Nekoliko zastarelo merilno in računalniško opremo smo v letih 1991 in 1992 nadomestili z najsodobnejšo. Današnje kvalitetne meritve zahtevajo visoko strokovnost in tudi dodatna znanja (matematika, računalništvo). S tem smo našo ponudbo obogatili in si v tem času nabrali tudi že precej referenc.

4. ZAKLJUČEK ⁽³⁾

Iz knjižice Tehniški spomeniki, avtorja Tadeja Brateta, ki je izšla pri Cankarjevi založbi leta 1991, je na zemljevidu na zadnji strani vidna na Jesenicah in v bližnji okolici nadpovprečna gostota lokacij tehniških spomenikov. Lahko se pohvalimo, da je precej tega še vedno v lasti ENERGETIKE; nekaj pa smo jih seveda odstopili kot na primer tekač turbine Leonard - kaskade, ki je postavljen kot eksponat na začetku nove gorenjske avtoceste ob karavanskem predoru. Nekaj teh primerov, ki so prav tako vredni, da jih ohranimo in jih ta knjižica niti ne omenja, pa še vedno obstaja v bolj ali manj nekdanjem stanju in še vedno proizvajajo prepotrebno električno energijo za potrebe ENERGETIKE. To so HE še iz časov Kranjske industrijske družbe. Vse te elektrarne so nujno potrebne korenite prenove, saj so več kot zastarele. Po drugi strani pa je škoda, da se taki objekti ne ohranijo v vsaj približno taki podobi, kot jo izkazujejo danes, kajti le z dokazovanjem naše bogate tehniške zgodovine si lahko zagotovimo našo prihodnost.

Seveda pa je kompromis med tako nasprotujočimi se zahtevami izredno težko izvedljiv, predvsem pa drag. Mnenja smo, da je naloga Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v tem, da se sicer zavzema za ohranjanje, pri tem pa se nikakor ne sme pozabiti na njihovo funkcionalno delovanje, ki je pri takem ohranjanju velikokrat pozabljeno. V tem primeru bodo lastniki, ki razmišljajo predvsem podjetniško, tudi pripravljene vložiti kakšen tolar v ustrezno in strokovno vodeno obnovo. Če pa Zavod postavlja le zahteve, ki niso finančno podprte, pa seveda tudi lastnik nima interesa ohranjati tak zastarel in nedonosen objekt.

LITERATURA

- 1 Letna tehniška poročila obrata Elektroenergija od leta 1930 dalje
- 2 Obratovalna navodila elektroenergetskih objektov Elektroenergije (dokončana leta 1993)
- 3 Tadej Brate: Tehniški spomeniki; izdala Cankarjeva založba leta 1991 v zbirki Slovenska dediščina
- 4 Razvoj elektrifikacije Slovenije; izdalo Elektrogospodarstvo Slovenije leta 1976 v Tehniški založbi Slovenije

ZUSAMMENFASSUNG

Unter allen Metallen, die vom Menschen verwendet werden, haben Stahl und Eisen eine der bedeutendsten Rollen. Das Eisenhüttenwesen ist ein ausserordentlich komplexer und anspruchsvoller Industriezweig. Železarna (Stahlwerk) Jesenice liegt mit seinen Betrieben auf dem Gebiet, wo man bereits in der römischen Zeit den bekannten Norischen Stahl angefertigt hatte. Aus kleinen Hammerwerken in den Karawanken und mit der Vereinigung der Hammerbetriebe von Bohinj bis Radovljica und von Škedenj bis Bela entstand im Jahr 1869 Krainische Industrie Gesellschaft, die sich nach dem 2. Weltkrieg im Jahr 1946 auf Železarna (Stahlwerk) Jesenice umgenannt hat.

Aufgrund der verfügbaren Angaben beschreibt der Aufsatz die Geschichte der Entstehung des ersten elektroenergetischen Systems auf diesem Gebiet, den Bau der Hydro- und

Thermoaggregate und den bestehenden Stand dieses Systems. Elektroenergetik konnte und kann noch immer nicht von der gesamten Eisenhüttentätigkeit in Jesenice getrennt werden. Auch vom Betrieb Elektroenergija selbst, der Sorge für Instandhaltung und für den normalen und optimalen Betrieb dieses Systems trägt, ist die Rede in diesem Aufsatz.

Boštjan Soklič

PRIJAZNE PRIKAZNI

*Na oltarju dovršena kliče iz srebra,
v naročju razpuščena lutka blede godrnja.*

*Vse razpada in odpada - izgubljen je boj,
kalnim vodam posmehljivo ježi se zalege roj.*

*Nisi iskal, pa si našel bronasto drevo,
to podobnost korenito, vrženo za hip v temo.*

*Tam visoko nad vrhovi pustega morja se košatiš mesec iz zlata.
Mar žival si ali pena tujega boga,
mar si harfa gluha, ki igra?*

*Ve prikazni zaupljive, kdo bi vas odkril?
Vtisi zviti, mar resnica le en sam privid je živ?*

*Ob telesu, ki poginja, večkrat se umre,
suh o bes srce zaliva, ravnodušnost jedro stre.*

*Zaklenili smo vsa vrata, iz lesa rodov
iz spominov in slepote se spočne le črna sol.*

Tam visoko nad vrhovi...

*Na oltarju dovršena kliče iz srebra,
v naročju razpuščena lutka blede godrnja.*

*Gube blata pri izvirih - kje je blagoslov?
Strgan križ za potopljeno naj odkaže pot domov.*

*Na obrežju pod plahnečim valom si dajal,
da v dnu čeri brez sonc zavedno bi ostal.*

Tam visoko nad vrhovi...

HIDROELEKTRARNA V JAVORNIŠKEM ROVTU IN NJENA ZGODOVINA

Varovanje naše tehniške dediščine zavzema v današnjem času vedno pomembnejše mesto, tako na področju varovanja kulturne dediščine kot tudi v okviru turistične ponudbe. Le redki so primeri, ko srečamo dediščino tudi v neposrednem stiku z izobraževalnimi dejavnostmi.

Pred letom dni je Center za šolsko in občolsko delovanje iz Ljubljane, ki vodi vzorno urejen dom za potrebe Šole v naravi v Javorniškem Rovtu predstavil idejo, da bi staro elektrarno vključili v delovanje centra in doma in jo uredili kot učno-vzgojni pripomoček, obenem pa bi jo ohranili v prvotni obliki varovano kot tehniška dediščina. Ideja je nadvse zanimiva in pozitivna, saj bi se stara elektrarna na ta način lahko še dolgo ohranila v prvotnem stanju.

Ureditev elektrarne z okolico in njena razglasitev za tehniški spomenik bi zagotavljali nadaljevanje delovanja oziroma življenja neke stare, a nadvse zanimive tehniške naprave. Naprava bi bila ohranjena kot stroj za proizvodnjo električne energije, obenem pa bi ji nova funkcija zagotavljala nove dimenzije tako na izobraževalnem kot tudi na zgodovinskem pa tudi turističnem področju.

Danes beležimo na Slovenskem vrsto tehniških spomenikov, ki so mnogokrat neurejeni, nimajo lastninskega statusa in so le sami sebi v namen. Brez pravega gospodarja počasi propadajo, njihovo vzdrževanje pa terja vedno večja sredstva.

Elektrarna bi kot tehniški spomenik delovala v okviru Centra za šolske in občolske dejavnosti, proizvajala električni tok kot energetski objekt, obenem pa bi bila tudi izvrstno učilo za proučevanje proizvodnje ekološko čiste energije. Tu naj poudarimo tudi funkcijo elektrarne kot primera za poklicno usmerjanje mladine.

Z nastankom Kranjske industrijske družbe (KID), ukinitvijo železarne v Bohinjski Bistrici in Pantzovem odkritju pridobivanja feromangana v plavžu se je na Jesenicah začelo novo obdobje. Pantz je s svojim odkritjem rešil gorenjsko železarstvo, ki je bilo v krizi, in mu podaljšal življenje skoraj za pol stoletja.

Ob prelomu stoletja pa je železarstvo zopet zapadlo v krizo. Rezultat je bil konec metalurških dejavnosti na Javorniku. KID se je odločila, da podre javorniški plavž in na njegovi lokaciji zgradi moderno valjarno. K sodelovanju je pritegnila budimpeštansko tovarno Ganz, ki je do leta 1901 dogradila valjarno. Posebnost valjarne je bila v tem, da so vse stroje gnale vodne turbine (tlačne turbine-peltonova kolesa). Ker je bila elektrika takrat še na razmeroma nizki stopnji razvoja, parni pogon pa zaradi dovoza premoga razmeroma drag, se je zdelo ekonomsko upravičeno, da za pogon turbin izkoristijo vodo javorniškega potoka. V Javorniškem

Rovtu so potok zajezili in speljali do valjarne 3900 metrov dolg tlačni cevovod, po katerem je voda tekla do turbin. Vrsta turbin je bila edinstvena tehniška rešitev obdobja tik pred uvajanjem elektrike. Tu naj omenimo največjo vodno turbino na svetu s kolesom premera preko 9 metrov. Danes je ohranjena in postavljena ob avtocesti karavanškega predora.

Sistem vodnih zajetij z umetnimi vodotoki in akumulacijskim jezerom je deloval presenetljivo dobro in je bil predhodnik gradnje elektrarne na tem področju.

Železarna je svojo prvo elektrarno postavila že leta 1892 na Savi, kmalu za tem pa zgradila tudi termocentralo z vrsto parnih kotlov, ki so s pomočjo parnih strojev gnali generatorje. Proizvodnja elektrike iz premoga pa je bila draga, zato se je KID odločila za izgradnjo svoje prve hidroelektrarne na Radovni. Pognali so jo leta 1906.

Leta 1900 so stekla dela na izgradnji bohinjske železnice, ki je bila v prvi vrsti zamišljena kot konkurenca Južni železnici in naj bi povezala osrednjo Avstrijo z morjem. Eden največjih gradbenih objektov je bil karavanški predor. Da bi poenostavili in pospešili vrtanje, se je vodstvo gradnje predora odločilo za nabavo elektropnevmatskih vrtalnih strojev. Da bi jih lahko poganjali, so v Vintgarju zgradili leta 1903 elektrarno moči 3 x 400 kVA in jo z daljnovodom povezali s predorom. Ko so dela dokončali, je KID elektrarno odkupila in jo priključila na svoj elektroenergetski objekt.

Leta 1906 je bila dograjena HE Gorje z močjo 2 x 300 kVA.

Da bi uredili probleme z nenadzorovanim odtokanjem vode iz vodnega zajetja v Javorniškem Rovtu, se je KID odločila da zgradi še eno elektrarno. Tako je leta 1908 bila dograjena HE Javorniški Rovt. Služila je za pogon črpalk, ki so na nižjih vodnih zajetjih črpale vodo v veliki vodni rezervoar.

Vzporedno z gradnjo hidroelektrarn je KID širila tudi svojo termocentralo na Jesenicah. Že leta 1908 so pognali prvo parno turbino.

S tem so bile potrebe po električni energiji za KID skoraj za četrto stoletja pokrite. Šele leta 1931 je bila dograjena naslednja elektrarna, ki je v Zasipu pri Bledu izkoriščala vodo Radovne (moč 3150 kVA in še dodatnih 3050 kVA po letu 1936).

Sistem hidroelektrarn KID je bil po svoje nenavaden. Moral se je v glavnem omejevati le na izkoriščanje vode pritokov Save, saj država ni dovolila gradnje velikih elektrarn na njej. Tako je proizvajala elektriko vrsta manjših elektrarn, kar pa je povečevalo stroške. Razen prve elektrarne na Savi so se do danes ohranile vse elektrarne KID, od katerih se je ustavila le HE Javorniški Rovt.

Elektrarno je zgradila tovarna J. M. Voith iz St. Pöltna iz Avstrije leta 1908. Kot že omenjeno, je bila namenjena prečrpavanju vode iz nižje ležečih izvirov v glavno akumulacijsko zajetje. Elektrarna se je napajala iz višje ležečega malega akumulacijskega jezera, ki je neposredno pod naravnimi izviri zajemal vodo. Voda je v elektrarno tekla po posebnem v zemljo vkopanem cevovodu. Celoten padec je znašal 70 metrov. Od zgornjega malega zajetja pa se je odvečna voda prelivala čez

Jez in elektrarna v Javorniškem Rovtu pred drugo svetovno vojno

pregrado in po posebni vodni drči drla v akumulacijsko jezero. Tu je bil izdelan poseben lesen vtok, ki je preprečeval poškodbe obrežja zaradi deroče vode.

Elektrarna je imela malo francisovo turbino z vodnim pretokom 150 litrov na sekundo. Turbina je bila povezana preko jermenskega pogona z generatorjem, ki je proizvajal nenavadno napetost 2000 V, moči 100 kVA. Turbina je na trikrat vležajeni osi poleg generatorja gnala tudi mehanski regulator vrtljajev. Na osi generatorja je bil prvotno pritrjen vzbujevalnik, ki so ga kasneje montirali na tla in povezali s klinastimi jermeni. Tudi stari usnjeni jermen je bil zamenjan s sodobnim jermenom Ekstremultus. Jermenski pogon je bil dodatno zaščiten s posebnimi ograjami. Ostale mehanske in električne naprave pa do danes niso bile spremenjene.

Leta 1930 so elektrarno povezali s 3,5 kilometrov dolgim kablovodom in jo priključili na podpostajo RTP Javornik.

Elektrarna je obratovala do leta 1990, ko se je zazdelo, da njena kapaciteta ne krije obratovalnih stroškov. Od takrat dalje elektrarna stoji.

Kot posebnost naj omenimo, da so v celem obratovanju elektrarne uporabljali za sinhronizacijo frekvence napravo, v kateri sta bili dve Bergmannovi žarnici na ogljeno nitko napetosti 150 V. Žarnice so ohranjene in so verjetno najstarejše še delujoče žarnice na Slovenskem.

Presenetljivo je dejstvo, da se je skoraj stoletje stara elektrarna ohranila do danes v neokrnjeni obliki. Kot taka je odličen pričujoči element naše tehniške dediščine, ki nam prikazuje elektrarno iz začetnih dni elektrifikacije na Slovenskem. Sama zasnova elektrarne je v bistvu izredno enostavna in je kot taka nadvse primerna za izobraževalne namene.

Celoten sistem vodotokov, cevovodov, zajetij in zapornic je edinstven v Sloveniji in se lahko meri le s podobnimi hidroenergetskimi sistemi v Avstriji in Švici, kjer so na podoben način izkoriščali vodne potenciale. Mala hidroelektrarna Javorniški Rovt je po svoji zasnovi, ohranjenosti in z vso spremljajočo infrastrukturo v Sloveniji edinstvena in kot taka nadvse primerna, da se razglasi skupaj z območjem vodotokov za tehniški spomenik.

SUMMARY

In the beginning of the 20th century the electrification of the industrial estates of KID began. A number of small hydroelectric plants were built. The hydrosystem used for powering the turbines of the Javornik rolling mill was a very important lay-out. The basic problem was the watertight soil of the water storage, so a lot of water was usually lost. In 1906 a small hydroelectric plant was built to pump the water back from lower wells. The electric power was used for pumping the water back into the storage. Later the small plant was connected to the public electric system. It stopped working in 1990.

The CŠOD from Ljubljana running a school training centre is going to get the small power plant repaired to become a part of the technical national heritage and as such available to the school children.

ŽAL LE 350 LET STARI KRESILNI KAMNI

1. UVOD

V slovenski kamenodobni arheologiji se od leta 1960 pojavlja nek poseben problem. Odprl se je prav z najdbami na našem, torej jeseniškem prostoru. Gre za kamnite izdelke, po obliki, velikosti in materialu identične s kamenodobnim orodjem, kakršnega so uporabljali naši davni predniki, ki so za zdaj dokazano na visokem Gorenjskem vsaj občasno obiskovali Jamnikov spodmol na Kočni in Poljšiško cerkev pri Zgornjih Gorjah. Ti izdelki, nabrani po njivah, so pravemu kamnitemu orodju tako podobni oziroma še boljše bo, če zapišemo, da so taki, da precej najdb z lahkoto uvrstimo in določimo po tipologiji mlajšepaleolitskih orodnih inventarjev.

Po najdbah v jeseniškem prostoru so se podobne najdbe pojavile tudi širše po Sloveniji. Ves čas pa se je vleklo paralele s prvimi najdbami, ki so bile uvrščene h kamenodobnim kulturam, s tem pa se je obenem večalo število napačnih uvrstitev najdišč. To za samo razumevanje kamenodobnih kultur ni bilo ravno temeljnega pomena, brez nadaljnega pa so te specifične najdbe ves čas zahtevale podrobnejšo obravnavo.

2. NAPAČNE UVRSTITVE

V začetku šestdesetih let je A. Rjazancev objavil najdbe "artefaktov - pripomočkov in orodij pračloveka", najdenih na Borovljah na Jesenicah (A. Rjazancev, 1960, 91ss). Istega leta je podobne najdbe iz Bohinja, točneje iz Studorja objavil S. Gabrovec in najdbe označil kot "artefakte iz kresilnika" ter zapisal "Po tipološki oznaki bi bili lahko tudi starejši od neolita" (S. Gabrovec, 1960, 310ss).

Rjazancev je začel z intenzivnejšim nabiranjem kamnitih izdelkov in že naslednje leto zapiše, da so na Belškem polju "poleg lepo obdelanih artefaktov (nožkov in strgal) našli okruške vsemogočih barvnih variant" (A. Rjazancev, 1961, 118ss), "Artefakte" je leta 1961 našel tudi na Pokljuki, in sicer na Gorjušah in Rudnem polju (A. Rjazancev, 1963, 44ss).

Gabrovčeva in Rjazančeva uvrstitev najdb med kamenodobno orodje je sprožila le plaz, zato so se te in tudi na novo odkrite najdbe v naslednjih objavah še naprej pripisovale kameni dobi (J. Meterc, 1975, 19ss; 1981, 29ss; 1985, 363ss; 1992, 258ss).

Z večanjem nabranega gradiva se je poskušalo najti oz. določiti ožjo časovno pripadnost, zato A. Valič artefaktom pod vprašajem pripiše mezolitsko starost (A. Valič, 1977, 191ss), J. Meterc pa ob navedbi nekaterih novih najdišč "... neki še pre-

malo poznani ter definirani predkeramični kamenodobni kulturi..." (J. Meterc, 1981, 29ss).

M. Brodar za najdbe s Koroške Bele in Zasipa pravi da "v nobenem doslej poznanem najdišču ni česa podobnega". Po njegovem je zelo verjetno, da najdbe spadajo v postglacialno obdobje in da se zdi, da so artefakti, ki jih v Zasipu nabira Oražem, zelo blizu tem z Belškega polja (M. Brodar, 1985, 36ss). P. Jamnik belške, zasipške, bohinjske in najdbe iz Most postavi v obdobje od konca paleolitika do pojava neolitskih kultur (P. Jamnik, 1987, 10ss). Nekaj pred tem D. Josipovič opozori, da vsi artefakti niso kamenodobno orodje, temveč da gre npr. v primeru Belškega polja glede na tipološko primerjavo le za približno desetino predneolitskega orodja, ostalo pa so kresilniki (D. Josipovič, 1984, 77ss). V naslednji objavi D. Josipovič svoje mnenje obrazloži s tem, da naj bi bili predneolitske starosti zato, ker se taki artefakti (geometrijska orodja, nekaj praskal in dve klini s hrptom) le izjemoma pojavljajo v neo-eneolitskih inventarjih kamnitih orodij (D. Josipovič, 1989, 17ss). Kasneje za vsa ostala najdišča takih kamnitih izdelkov izrazi pravilno domnevo, da "najverjetneje pripadajo kresilnikom" (D. Josipovič, 1991, 80ss).

Zaradi uvrstitve najdb med kamenodobna orodja se je povečalo zanimanje med lokalnimi zbiralci starin, zato so se v nekaj letih poleg prvo odkritih pojavljala vedno nova najdišča, za katera je značilno, da se na njih najde le po nekaj kosov, v nasprotju z Belškim poljem, Zasipom in Mostami, kjer so najdbe številčnejše.

V jeseniški in radovljiski občini so znana naslednja najdišča kamnitih izdelkov, ki k sreči še niso vsa pripisana kamenodobnim kulturam:

1. Borovlje pri Javorniku (2 kom.) (T2/8)
2. Belško polje pri Koroški Beli (več sto kom. - T1/7, T2/5, 3/3, 6, 13)
3. Ratibovec pod Ajdno (1 kom. - T1/8)
4. Moste pri Žirovnici (22 kom. - T1/12, T2/3, 12, 14, T3/9, 12)
5. Javorniški Rovt (1 kom. - T2/6)
6. Smokuč pri Žirovnici (4 kom., neobjavljeno - T2/2)
7. Rodine pri Žirovnici (3 kom., neobjavljeno - T3/10)
8. Begunje (1 kom., neobjavljeno)
9. Vrbnje pri Radovljici (1 kom., neobjavljeno)
10. Predtrg pri Radovljici (3 kom., neobjavljeno - T2/1)

Tabela 1- T/1

1. Vojaški kresilnik, francoski stil (Italija, Meusnes), 2. Ljubljanski grad, 3. Studor v Bohinju, 4. Luže pri Kranju, 5. Mali grad nad Kamnikom, 6. Italija (Sasso di Porano, verjetno tudi v civilni uporabi), 7. Belško polje, 8. Ratibovec pri Žirovnici, 9. Italija (Sasso di Porano, verjetno tudi v civilni uporabi), 10. Luže pri Kranju, 11. Luže pri Kranju, 12. Moste pri Žirovnici, 13. Zasip

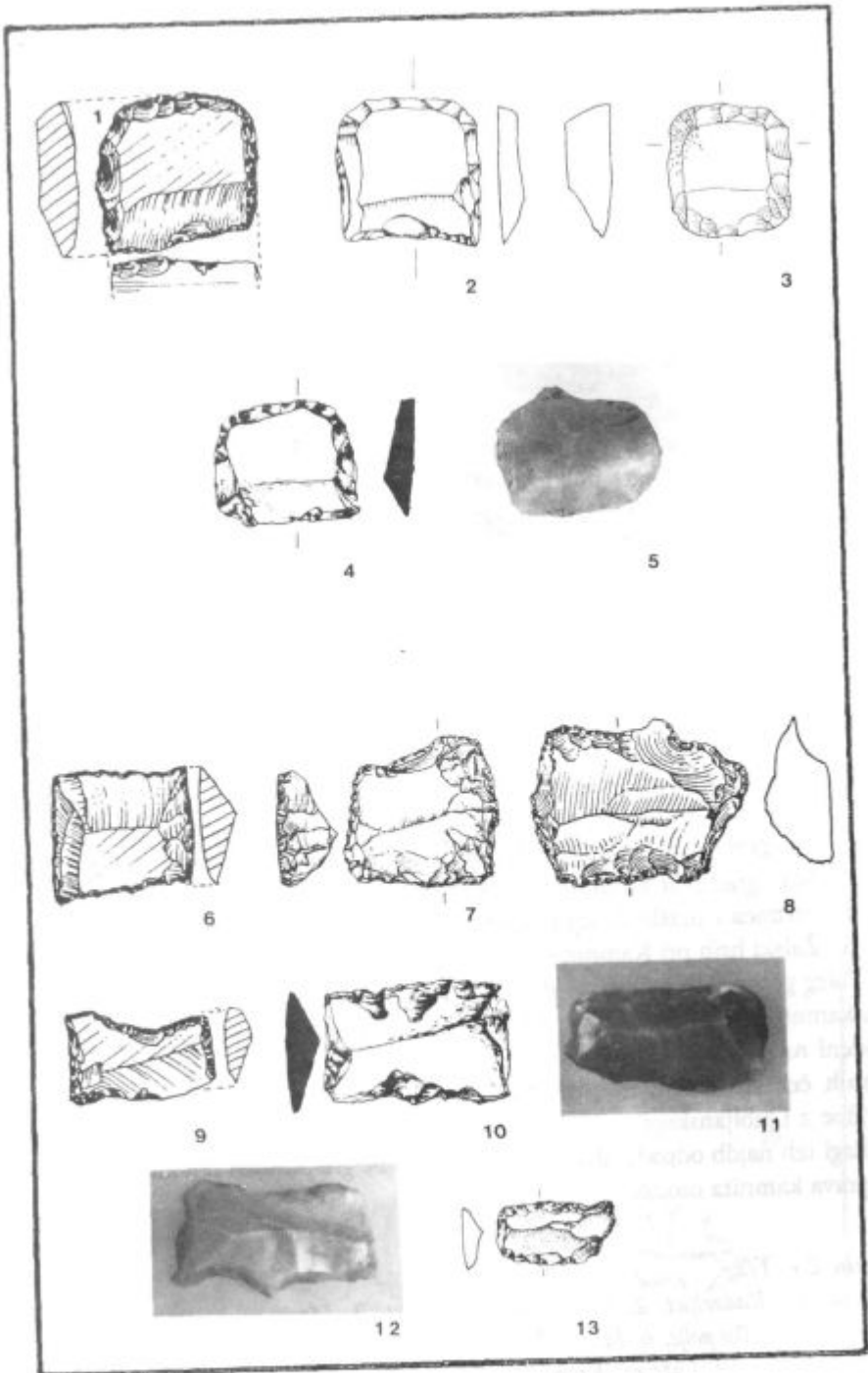

Tabela 1

11. Mlino pri Bledu (2 kom., neobjavljeno - T2/13)
12. Bohinjska Bela (2 kom., eden neobjavljen)
13. Savica (neznano število najdb)¹
14. Bohinj (Stara Fužina, Studor, Srednja vas, 14 kom. - T1/3, T2/4, T3/11)
15. Spodnje Gorjuše (1 kom.)
16. Rudno polje na Pokljuki (1 kom.)
17. Zasip pri Bledu (več deset kom. - T1/13)
18. Podhom pri Sp. Gorjah (1 kom., neobjavljeno)

Kmalu po prvih najdbah na Jesenicah leta 1960 se pojavijo enake najdbe tudi v okolici Kranja.

Leta 1965 je A. Valič skupaj z risbami objavil (A. Valič, 1965, 133ss) najdbo "kremenove puščice in več obdelanih kresilnikov" iz Luž pri Kranju. Kamnite izdelke je po Lužanskem polju že vse od leta 1954 nabiral F. Stare, vendar najdbe zaradi suma, da predmete izdeluje sam, dolgo niso vzbudile večjega zanimanja. Do leta 1984 je bilo na njivah med Lužami, Olševkom in Velesovim najdenih 227 kosov sileksov, od katerih jih po Josipoviču pripada 6 puščičnim konicam, 24 tipološko opredeljivim artefaktom, 197 pa je kresilnikov (D. Josipvič, 1984, 76ss). Tipološko opredeljive artefakte isti avtor opredeli kot orodne tipe neolitske kontinentalne skupine, izključuje pa paleolitsko ali mezolitsko starost (ibidem, 80ss).

S povečanim zanimanjem za tovrstne človekove izdelke med zasebnimi zbiralci in tudi pri arheoloških izkopavanjih so se ob Lužanskem pojavila še nova najdišča:

1. Potoče nad Preddvorom (3 kom. - ibidem, 77ss)
2. Štefanja Gora pod Krvavcem (1 kom., neobjavljeno)
3. Senično pri Golniku (2 kom., neobjavljeno)
4. Mali grad nad Kamnikom (1 kom., neobjavljeno - T1/5)
5. Strmica v Selški dolini (1 kom., neobjavljeno)
6. Žalski hrib pri Kamniku (23 kom., neobjavljeno)

Poleg gorenjskih najdišč so do danes širše po Sloveniji znana še najdišča tovrstnih kamnitih izdelkov iz Polic pri Idriji (I. Turk, 1984, 220ss). Nedvomno so bili najdeni na najdišču Gornje Vreme pri Sežani (J. Turk, 1987, 249ss), od koder je znanih čez sto kosov, in pri arheološkem izkopavanju na Ljubljanskem gradu. Najdbe z Ljubljanskega gradu so pomembne predvsem zaradi tega, ker je prav na podlagi teh najdb odpadel dvom, če mogoče le ne gre pri vseh teh kamnitih izdelkih za prava kamnita orodja.

Tabela 2 - T/2

1. Predtrg v Radovljici, 2. Smokuč pri Radovljici, 3. Moste pri Žirovnici, 4. Studor v Bohinju, 5. Belško polje, 6. Javorniški Rovt, 7. Ljubljanski grad, 8. Borovlje pri Javorniku, 9. Belško polje, 10. Luže pri Kranju, 11. Luže pri Kranju, 12. Moste pri Žirovnici, 13. Mlino pri Bledu, 14. Moste pri Žirovnici, 15. Ljubljanski grad

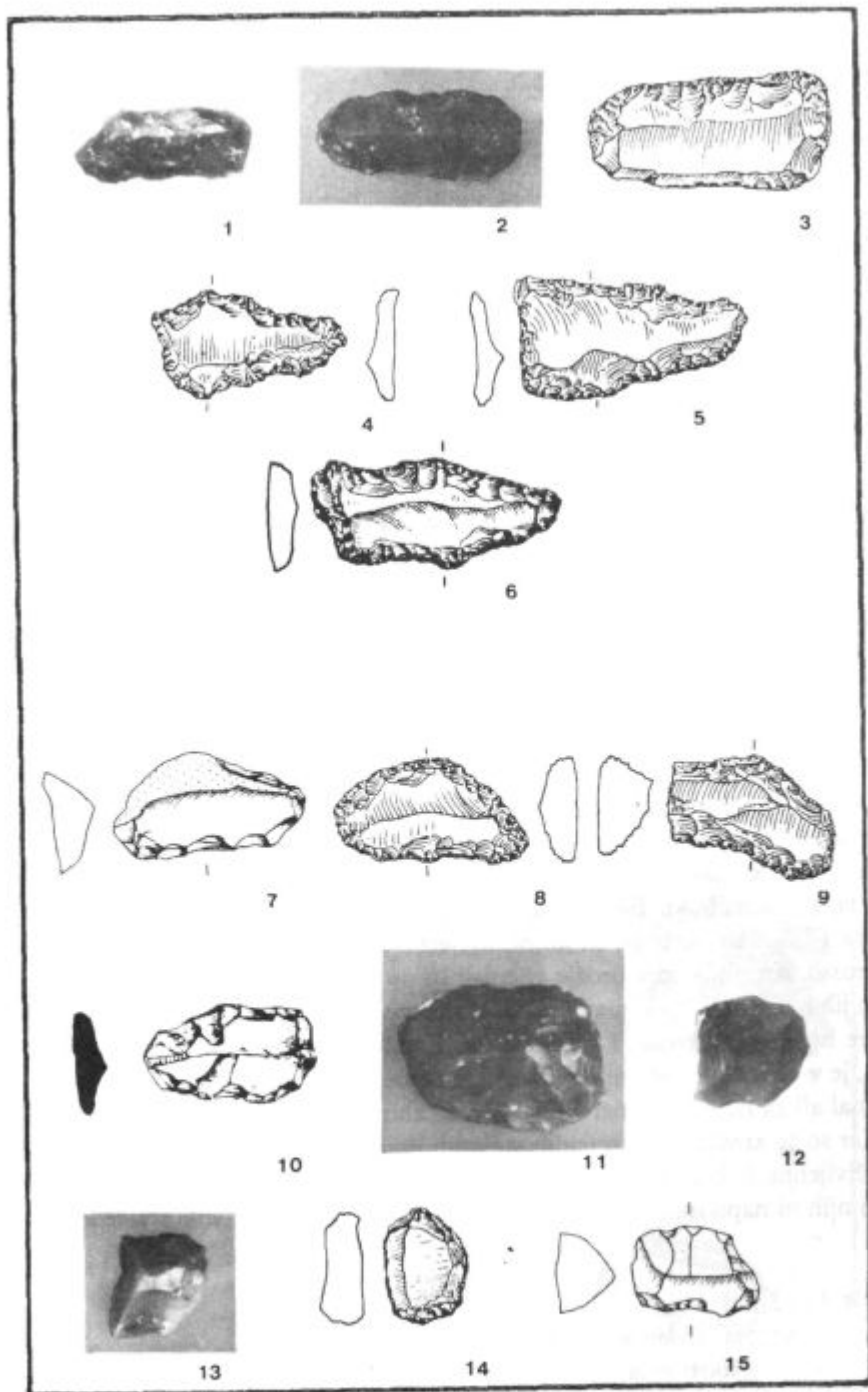

Tabela 2

Že skupno število samo gorenjskih najdišč, kjer se pojavljajo kamniti izdelki, narejeni iz kvalitetno enakega materiala, obdelani na enak način, takih skupnih značilnosti, ki jih pri pravem kamnitem orodju ni, odsotnost vsakršne stratigrafije in drugih, predvsem paleontoloških najdb daje misliti, da z uvrstitvijo h kamenodobnim kulturam nekaj ni v redu.

Prvi je na možnost, da so ti izdelki v resnici kresilni kamni za netenje ognja opozoril Josipovič (D. Josipovič, 1984, 17ss). Da bi brez poznavanja načina izdelave, distribucije in uporabnikov preprosto te izdelke od takrat začeli deliti na take, ki se dajo tipološko opredeliti kot kamenodobno orodje in jih tako tudi uvrščati, in med take, ki se opredeliti ne dajo in jih zato proglasiti za kresilnike, tudi ne gre. Zmešnjava bi bila še večja. Prave kresilne kamne je bilo treba najprej videti, ugotoviti, ali bi bile naše najdbe lahko kresilniki iz arheoloških obdobij ali pa že iz mlajših - zgodovinskih. Pri arheoloških izkopavanjih nikjer ni bilo najdeno večje število kresilnih kamnov, da bi jih lahko med seboj ločevali. Ponavadi se dobijo le posamezni primerki, največkrat kot grobni pridatki. Take najdbe s kamnitimi izdelki z gorenjskih njiv niso primerljive, zato so arheološka obdobja odpadla, kot možnost pa so ostala zgodovinska obdobja.

Do iznajdbe vžigalic leta 1833 (izumil jih je L. V. Kammerrer) so ljudje tudi pri nas prižigali ogenj predvsem s kresanjem (s kresilno gobo, kresilnim kamnom in kovinskim kresalom). Z izumom mehanizma na vžig s kremenom pri strelnem orožju (1620 ga je po vsej verjetnosti izumil Martin La Bourgeays) je izdelava kresilnih kamnov postala množična, organizirana, strokovno nadzorovana in s strani države varovana. S tem sta postala značilna tudi oblika in način izdelave kresilnikov.

Začelo se je kazati, da bi bile naše najdbe glede na značilnosti, ki jih imajo, lahko prav vojaški kresilniki. Treba je bilo poiskati le nekaj primerkov, ki nedvomno izvirajo iz 17. ali 18. stoletja, in jih primerjati z našimi najdbami. To pa ni bilo tako preprosto. Kresilnik so v orožje vpenjali in po toliko letih je iluzorno pričakovati, da bi jih bilo ohranjenih prav veliko. V slovenskih muzejih vojaških kresilnikov, za katere bi obstajali podatki o izvoru, ni. Edini kresilni kamen, ki mi ga je uspelo najti, je v Tehničnem muzeju v Bistri, pa še za tega ni na voljo podatkov, ali gre za original ali za novejši primerek, narejen za zbiralce orožja.

Ker so se kresilniki v preteklih stoletjih uporabljali za netenje ognja v vsakdanjem življenju, je bilo pričakovati kakšen podatek o njih v etnološki literaturi, vendar o njih ni napisanega ničesar. V skromnem obsegu so obravnavana le kresila (G.

Tabela 3 - T/3

1. Italija (verjetno izdelan v Marguini), 2. Luže pri Kranju, 3. Belško polje, 4. Luže pri Kranju, 5. Ljubljanski grad, 6. Belško polje, 7. Italija (angleški stil), 8. Ljubljanski grad, 9. Moste pri Žirovnici, 10. Rodine, 11. Studor v Bohinju, 12. Moste pri Žirovnici, 13. Belško polje

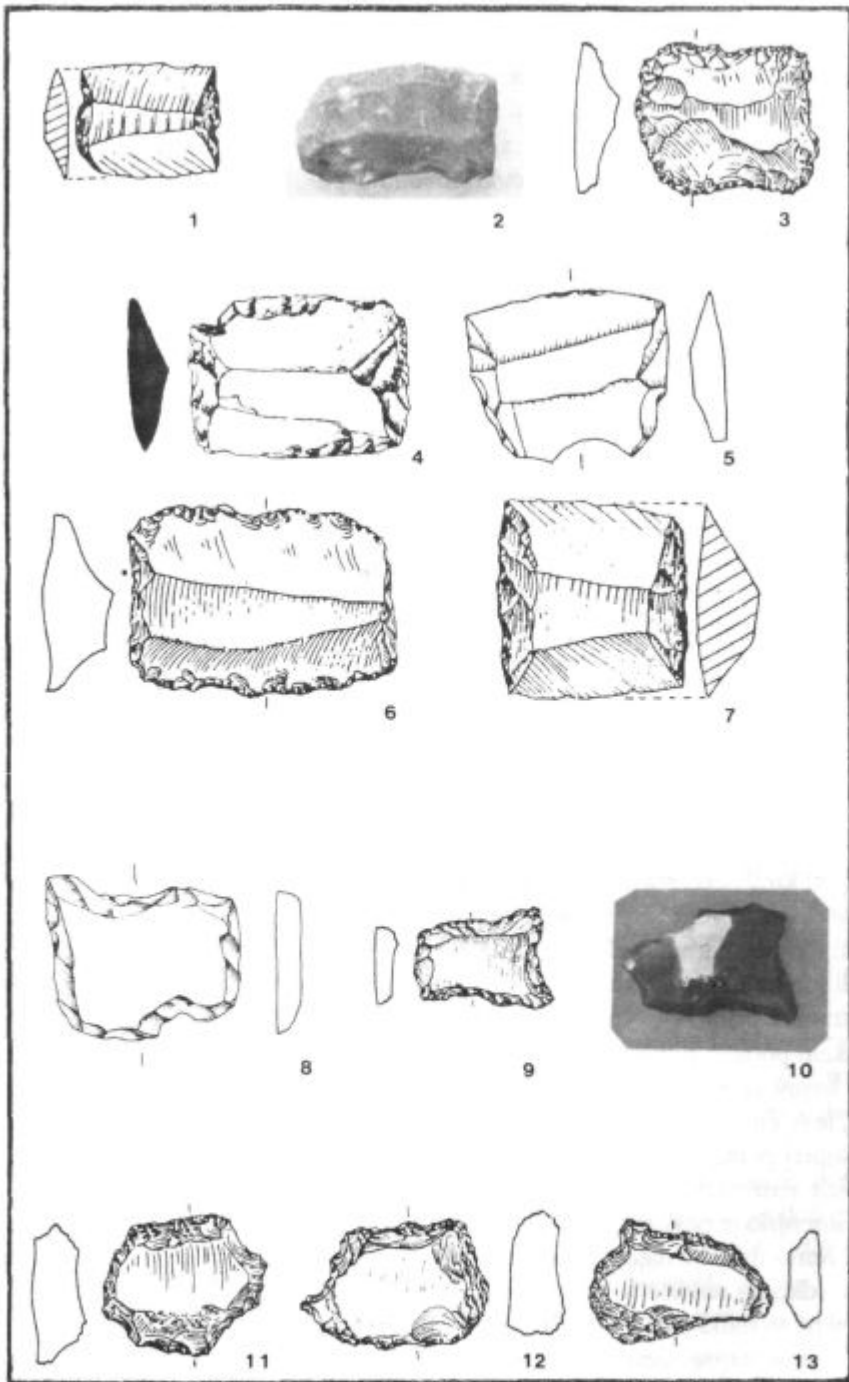

Tabela 3

Makarovič, 1981, 321ss), to je kovinski del pribora za prižiganje ognja, o kresilnikih pa ni govora nikjer.

Ostala nam je še tuja literatura in preverjanje po nekaterih evropskih muzejih. Prav s pomočjo tega pristopa smo nedvomno potrdili, da imamo res opraviti z vojaškimi kresilnimi kamni in ne s kamenodobnim orodjem. Že v času ukvarjanja s to problematiko se je domneva o kresilnikih še dokončno potrdila z najdbami kresilnikov na Ljubljanskem gradu. Najdbe z gradu so iz stratigrafsko zaključenih celot, ki pripadajo že novemu veku in je njihova starost določljiva poleg stratigrafskega položaja tudi z drugim izkopanim gradivom iz teh plasti, med katerim je pomembno v kontekstu obravnave kresilnikov omeniti predvsem pipe.²

Za potrditev nove kvalifikacije najdb z gorenjskih njiv je pomembna tudi najdba pištole kremenjače v Ljublanici, ki ji je v vpenjalu zaradi rje ostal kresilnik, ta pa je enak kot naše najdbe.

Ko je bilo torej jasno, da smo vsa ta leta po njivah nabirali le največ 350 stare kresilne kamne, je bilo treba razjasniti, zakaj je sploh prišlo do napak v določanju. V nadaljevanju so predstavljene tiste okoliščine in značilnosti najdb in najdišč, ki so ves čas kazale, da bi lahko le šlo za kamenodobno orodje. Z ugotovitvijo, da gre za kresilnike, prav te posebnosti pri eventualnih bodočih podobnih najdbah lahko pripomorejo k razjasnitvi in preprečijo ponovne napake v določanju.

3. POSEBNOSTI

a) NAJDIŠČA

Ko sta Rjazancev na Belškem in Stare na Lužanskem polju začela intenzivneje nabirati kresilnike, sta jih v kratkem času na omejeni površini (nekaj njiv) našla vsaj nekaj deset. Z večkratnim pregledovanjem teh njiv se je še jasneje pokazalo, da so kresilniki na relativno velikem Belškem in Lužanskem polju koncentrirani v večjem številu le na nekaj njivah, že na sosednjih pa najdb sploh ni ali pa le izredno redki posamezni primerki. Npr. na mestu današnje nove jeklarne na Jesenicah oz. na Belškem polju je bilo na njivi s parcelno številko 483 k. o. Koroška Bela, nabranih 206 kosov, že na sosednji njivi, parc. št. 481, le 3 kosi, na njivi zraven te, parc. št. 479, le še en kos.³ Tako koncentrirano pojavljanje najdb je zato nujno pomenilo, da se najprej pomisli na nova kamenodobna plana najdišča.

Šele sistematično pregledovanje njiv, v okolici prvotnega najdišča in tudi širše po Gorenjski je pokazalo, da se kresilnike z vztrajnim iskanjem najde na veliko njivah. Koncentracija najdb sploh ni pravilo, prej nasprotno, saj gre v večini v zadnjih letih odkritih najdišč le za posamezne najdbe, primeri večje koncentracije kresilnikov pa so redki (Moste pri Žirovnici, Zasip pri Bledu in Žalski hrib pri Kamniku).

Če bi še naprej samo na podlagi mesta najdb te opredeljevali kot kamenodobne artefakte, bi v tako opredelitev morali podvomiti že zato, ker so kamenodobna najdišča redka, tu pa se ustvari vtis, kot da artefakti ležijo vsepovsod. Sama razdalja

med najdišči oz. razdalja med najdišči z večjo koncentracijo najdb in tistimi z le nekaj primerki je prevelika, pa tudi teh posamičnih najdb je preveč, da bi bili artefakti iz prvotnega mesta uporabe ali celo izdelave (najdišča z večjim številom najdb) prenešeni na toliko drugih mest. Če bi bilo to navsezadnje tudi možno, bi bilo vsaj na enem od najdišč z večjo koncentracijo najdb upravičeno pričakovati kamenodobno postajo, podkrepjeno s stratigrafijo in seveda vsaj skromnimi drugimi, temu obdobju pripadajočimi najdbami. Tega pa ni nikjer. Sonda na Belškem polju na parc. št. 483, kjer je bilo pobranih največ kamnitih izdelkov, je bila, kar se tiče kamenodobnih najdb, negativna, izkopanih pa je bilo le nekaj poznosrednjeveških fragmentov keramike (A. Valič, 1981, 225ss).

b) OBLIKE KRESILNIKOV⁴

Poleg najdišč je prav oblika kresilnikov eden glavnih razlogov, da se je od vsega začetka izhajalo iz predpostavke, da odkrivamo nova kamenodobna plana najdišča. Ker je bil paleolitik v večini primerov izključen predvsem zato, ker je lokacije, kjer smo kresilnike nabirali, v zadnjem ledenem sunku pokrival led (Belško polje, Moste, Zasip, Bohinj), se je ponujala kot edina verjetna razlaga, da najdbe spadajo v postglacialno obdobje (M. Brodar, 1985, 36ss). Ker je mezolitskih najdišč pri nas zaenkrat še malo, sedem zanesljivih, od tega le tri plana in pet problematičnih najdišč (D. Josipovič, 1992, 28ss), naše poznavanje mezolitika pa je še vedno zelo skromno in o načinu prehoda mezolitika v mlajšo kameno dobo ni skoraj nič znanega (M. Brodar, 1979, 194ss), so bile take uvrstitve najdb po eni strani logične, po drugi pa tudi vabljive, kresilniki pa izdelani tako in iz takega materiala, da so se med njimi našli celo primerki, opredeljivi kot orodni tipi mlajšepaleolitskih orodnih inventarjev. Če najdbe niso bile opredeljive kot orodni tipi, so vsaj vzbujali vtis, da pripadajo mezolitiku, kot npr. najdba z Bohinjske Bele (M. Brodar, 1985, 36ss).

Poleg samega občutka, da bi najdbe lahko pripadale kamenodobnim kulturam, so k razmišljanju v tej smeri precej pripomogle tudi puščične konice iz Luž pri Kranju. Njihovo pojavljanje je skupaj s kresilniki napeljevalo na logično razmišljanje o istodobnosti najdb. Enako so v prid pravim kamenodobnim najdbam govorili tudi kosí kremená domačega izvora, od katerih bi za nekatere mirno rekli, da jih je obdelal človek, nahajajo pa se na istih njivah kot kresilniki.

Pri doslej objavljenih kresilnikih, ki so po izgledu blizu kamenodobnim orodnim tipom, avtorji pri opisovanju uporabljajo arheološko terminologijo: praskalo, strgalo, klina ali samo odbitek z retuširanimi robovi (D. Josipovič, 1984, 74-76ss., I. Turk, 1990, 198ss., J. Zavrtnik, 1982, 161ss.). Tak vtis kresilniki dajejo, če nanje gledamo kot na kamenodobno orodje in na retuširanih robovih iščemo izdelana orodja. Če kot kriterij razločevanja upoštevamo poševni lateralni rob, ki je bil namenjen za udarjanje po železnem "jezičku" mehanizma za vžig, lahko kresilnike oddvojimo na tiste z le enim poševnim robom in na take z dvema. V okviru teh

dveh skupin nadaljujemo z delitvijo glede na bolj ali manj pravokotne oblike, večjo ali manjšo debelino, ostrorob ali znižan hrbet kresilnika in zaokroženost ali ravnost ostalih stranskih robov. Seveda je bilo tako razločevanje in razvrščanje mogoče šele, ko je bilo tudi z najdbami pri arheološkem izkopavanju ugotovljeno, da gre za kresilnike in ne za kamenodobna orodja.

c) "OKRCANOST" - OBTOLČENOST ROBOV IN SLEDI OKSIDACIJE ŽELEZA

Ena od glavnih značilnosti kresilnikov je okrcanost oziroma obtolčenost robov, druga pa pikčaste sledi oksidacije železovih delcev, ki so kot iskra prileteli tudi na kamen ali pa je oksidacija kovine ostala na kamnu zaradi vpenjanja v mehanizem za prižiganje (civilna uporaba), ali proženje (kremenjače). Prav na podlagi teh dveh značilnosti je kresilnike z Lužanskega polja ločeval od pravih orodij Josipovič (D. Josipovič, 1984, 76ss).

Dokler smo izhajali iz domneve, da so naše najdbe predvsem kamenodobno orodje, samo ta dva argumenta nista bila dovolj prepričljiva, zato je Josipovič napravil napako in tudi značilne kresilnike opredelil kot orodja (ibidem, 75-77ss).

Problem je v tem, da je obtolčenost sicer pogost pojav, toda še vedno je med najdbami tudi nekaj takih, ki imajo robove lepo retuširane in ostre ter ni videti, da bi s temi predmeti nekdo po nečem udarjal, so pa tudi na takih primerkih sledi oksidacije kovine, kar torej pomeni, da ima še neuporabljen kresilnik sledi oksidacije isker, ki priletijo nanj ob uporabi. Spet na drugi strani pa se najdejo tudi kresilniki, ki imajo popolnoma obtolčene robove, tako na ventralni kot dorzalni strani, ni pa nikjer vidnih sledov oksidacije.

Da bi ugotovili, koliko vzdrži kot kriterij ločevanja med kresilniki, pravimi orodji in navadnim kamenjem sled oksidacije, je bilo na njivah, kjer se najde kresilnike v Bohinju in na Belškem polju, neselekcionirano nabrano večje število kamnov različne velikosti, nato pa so bili vsi pregledani. Ugotovljeno je bilo, da je sled oksidacije železa temnorjave barve prisotna na veliko več kot polovici pobranih kamnov. Večji je kamen, več je na njem sledi rje in le redek od večjih (do velikosti pesti) je bil brez sledi oksidacije. Ker ti kamni niso bili nikoli uporabljeni za prižiganje ognja, je edina možna razlaga, da pri oranju, okopavanju in pri vseh delih na polju, kjer se uporablja železno orodje, kamenje prihaja v stik z njim, ob tem pa ostane na kamnu železova sled, ki oksidira, na kamnih pa se pojavijo pikice rje. Sled oksidacije bi torej lahko nastala tudi na kamenodobnem orodju, če bi bilo to na danes obdelovanih površinah, zato sled oksidacije ne more biti edini kriterij za določitev.

Tudi obtolčenost kamnitih izdelkov kot argument, da gre res za kresilnike in ne za orodja, na začetku ni bil prav nič prepričljiv. Redki so namreč primerki, kjer so robovi obtolčeni tako na dorzalni kot tudi na ventralni strani. Pri večini najdb so robovi obtolčeni le z dorzalne strani in nikakor se ni zdelo logično, da bi človek, ki

si je prižigal ogenj, kresilnik prijel vedno enako. Prav tako pa ni izgledalo verjetno, da bi pri vpenjanju v mehanizem za proženje vojak kresilnik vpel vedno enako.

Vzrok za obtolčenost predvsem dorzalne strani je kljub vsemu prav način vpenjanja v mehanizem za proženje. Železni jeziček, t. i. pokrov ponvice, po katerem je udaril kresilnik, je bil nagnjen naprej proti mehanizmu, v katerega je bil kresilnik vpet. V jeziček je kremen udaril z zgornjim delom obstranskega, za vžig posebej izdelanega poševnega robu. Pri udarcu ni bil stik med kamnom in železom le sam lateralni rob, temveč je bil cilj kresilnik ustaviti tako in "jeziček" naravnati pod takim kotom, da je bil izkoriščen za udarec čim večji del poševnega obstranskega roba (kako je bil vpet kresilnik, glej sliko 2). Pri taki vstavitvi se je kresilnik obračal le na dorzalni strani, ventralna stran pa se je le redko poškodovala. Nekateri kresilniki imajo obtolčenih več lateralnih robov, drugi pa intenzivneje le enega. Verjetno je vojak take v mehanizem za proženje vpel le enkrat in po obrabi enega poševnega roba kresilnika ni obračal, da bi uporabil še drugega, če ga je seveda imel izdelanega, ampak je kresilnik zavrzel.

SLIKA 2

Kresilniki, ki imajo v enaki meri obtolčeno tako dorzalno kot ventralno stran roba in imajo rob dobesedno zaokrožen, so bili ali že v osnovi namenjeni za civilno uporabo ali pa so bili vojaški, že zavrženi kresilniki, kasneje uporabljeni še v civilne namene pri prižiganju ognja "z roke". V vsakdanjem življenju namreč ni bilo mogoče po kremenu udariti vedno na enak način, kot je to omogočal vzmetni mehanizem za proženje pri orožju.

d) KREMEN DOMAČEGA IZVORA NA NJIVAH S KRESILNIKI

Potrđitev, da gre pri najdbah z njiv za kresilnike in ne za kamenodobno orodje, je v veliki meri oteževala velika količina kremen domačega izvora, med katerimi so tudi kosi, za katere bi lahko rekli, da jih je obdelal človek, pojavljajo pa se na istih njivah kot kresilniki. Ali gre morda le za naključno podobnost s pravim orodjem zaradi značilnega školjčnega loma kremen, ki lahko daje videz namerne obdelave, ali pa je med temi kremen tudi pravo kamenodobno orodje? Kdaj naj bi bilo narejeno in kateri kulturi naj bi pripadalo, če seveda gre za človekove izdelke, je zaradi odsotnosti drugih najdb zaenkrat še nemogoče reči. Ta problematika je

prisotna predvsem v Bohinju in v Zasipu. V Bohinju na primer pravih kresilnikov ni veliko, po njivah Stare Fužine, Studorja in Srednje vasi, kjer so bili ti najdeni, pa velike količine kremen domačega izvora, od katerega nekateri kosi dajejo močan vtis namerne obdelave in retuširanja. Če bi bilo to navsezadnje le orodje, bi o kakršnikoli kamenodobni kulturi težko govorili, saj je bila še tudi po ledeni dobi gladina Bohinjskega jezera višja, kot je danes, ti sporni kosi kremen pa se najdejo tudi na njivah prav ob jezerski obali. Je pa še ena možnost, in sicer ta, da so tudi to kresilniki, vendar izdelani doma. Izdelal jih je pač kmet, ki je kamen za prižiganje ognja potreboval in ga je preprosto pobral v bližini svojega bivališča, s kresanjem pa je pobrani kos dobil izgled artefakta. V prid tej domnevi govori tudi najdba rumenkastega domačega kosa kremen pri sondiranju in rekonstrukciji hiše Studor št. 16, ob katerem je bil najden tudi pravi uvoženi kresilnik.⁵ Na tem kosu iz domačega kremen so vidne sledi uporabe, ni pa bil natančneje obdelan.

Kakorkoli že, kremen domačega izvora, nabran na istih njivah kot kresilniki, je bil lahko uporabljen za kresanje (vsaj nekateri kosi), lahko je le naravno tako razbit, da spominja na človekovo obdelavo, če pa gre med njimi tudi za prava kamnita orodja, upajmo, da bodo nove najdbe v prihodnosti pripomogle k razjasnitvi njihove pripadnosti.

4. UPORABA IN IZDELOVANJE KRESILNIKOV⁶

a) UPORABA

Pred izumom mehanizma na vžig s kremenom za strelno orožje so uporabljali podoben mehanizem, le da se je namesto kremen v mehanizem vstavljala železov kršec (pirit), vžig pa je bil manj zanesljiv. Nov izum je takoj prevladal v tehniki izdelovanja orožja, izpodrnil vžiganje s piritom in leta 1671 je bil v Franciji formiran prvi polk za zaščito topništva, ki je bil oborožen samo s kremenjačami. Do konca 18. stoletja je tovrstna oborožitev postala glavno orožje pehote, ki v tem obdobju postane osnovni rod vojske (Vojna enciklopedija, 7, 1965, 659ss).

Ker so postali kresilniki pomembni za vojsko, podatki v zvezi z oborožitvijo pa se vedno strogo varujejo, ni ohranjenih virov, kdaj so v Franciji, kjer so tak vžig tudi izumili, začeli z množično in strokovno nadzorovano izdelavo kresilnikov.

Najdbe iz francoskih delov Južne Amerike kažejo, da je bila proizvodnja na podlagi specifične tehnike izdelave kresilnikov za orožje razvita že nekaj pred letom 1663.

Francozi so želeli obdržati tehniko izdelovanja čim dlje skrito tudi zaradi želje, obdržati monopol ali vsaj prevlado na tem področju svetovne trgovine, kar je prodaja kresilnikov kmalu postala.

Drug velik izdelovalec in trgovec s kresilniki je bila Anglija, za katero so podatki o začetkih izdelave prav tako skopi. Kresilnike za orožje v obliki klin naj bi izdelovali že leta 1660.

Kakorkoli že, proizvodnja je kmalu postala dobro organizirana in množična. Samo v Franciji se je v okrožju Bevery leta 1797 z izdelovanjem kresilnikov ukvarjalo 800 prebivalcev, na Saint-Aignanskem področju pa so v tem obdobju uskladiščili 30 milijonov kresilnikov, tolikšna pa naj bi bila tudi letna proizvodnja leta 1810. Francozi so v miru porabili letno doma le 6 milijonov kosov, ostalih 24 milijonov pa so izvozili. Nasprotno pa je bil v času vojn izvoz sankcioniran, v Napoleonovih vojnah celo s smrtno kaznijo.

V avstrijskem cesarstvu so bili izdelovalci na dan zmožni narediti 1500 kosov, med leti 1789 in 1792 pa so vojski prodali 50 milijonov kosov kresilnikov.⁷ Kljub temu da številke izgledajo velike, so bile take količine kresilnikov potrebne, saj je bil en kresilnik v povprečju uporaben le za dvanajst vžigov (Vojna enciklopedija 7, 1965, 657ss).

Ker je bil način izdelave in predvsem izbor pravega materiala za uspešnost vžiga osnovnega pomena, so se za francosko tehniko izdelave zanimale tudi druge države, Francozi pa so skrivnosti skrbno varovali. Francozi so imeli za nadzor nad svojimi izdelovalci in za kontrolo kakovosti v Meusnesu nameščene državne nadzornike s pomočniki.

Tako kot so kresilniki "čez noč" postali pomembni in skrbno varovani izdelki, so svoj pomen tudi izgubili. Z izumom kemičnega vžiga orožja, pojavom vžigalnikov na civilnem tržišču in z izumom vžigalic, je prenehala potreba po kresilnikih za vojsko, le redki posamezniki pa so uporabljali za prižiganje ognja, predvsem pip, še t. i. "tinder box" (pribor, ki je vseboval kresalo, netilo in kresilnik). Zamrla je tudi evropska trgovina in se vsaj za nekaj časa preusmerila še na kolonialne dežele, kjer se ji je uspelo obdržati vse 19. stoletje, ponekod še celo v 20. Po letu 1918 so Angleži kresilnike izvažali še v Avstralijo, na Kitajsko, Tibet, Oceanijo in Indonezijo. Zadnji Anglež je kresilnike izdeloval še leta 1935, v Franciji pa sta do leta 1931 prenehala z delom zadnja izdelovalca.

b) IZDELOVANJE KRESILNIKOV

Kremen, ki je bil izključna surovina za izdelavo obravnavanih kresilnikov, se med seboj razlikuje glede kvalitete. Kvaliteten kremen za izdelavo kresilnikov je bil redko najden na površju, zato je bilo za izkopavanje ponavadi treba narediti prave rudniške jaške.

Za nadaljnjo obdelavo izkopanega kremena je bilo potrebno posebno orodje, in sicer za vsako fazo dela posebno.

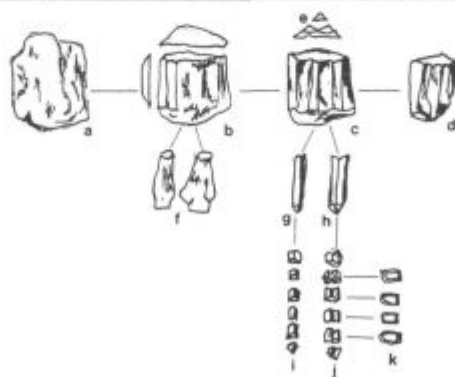
Obdelava surovih kremenovih grud je bila v Franciji poleg začetnega sušenja, ki je trajalo le toliko, da se je osušila skorja (od 24 do 48 ur), sestavljena iz petih osnovnih operacij, ki jih prikazujeta sliki 3 in 4.

Iz jedra (4/a, 3/1) so odbili vrhnji in spodnji del ter neuporabno skorjo (4/b, f). Tako pripravljeno jedro je bilo osnova za izdelavo klin (3/2, 4/c, g, h), ki so jih s posebnim orodjem retuširali (3/5, 4/k). Izdelane kresilnike so zložili v vreče, te pa v sode in jih odvažali na zbirna mesta.

SLIKA 3

SLIKA 4

Izdelovanje kresilnikov

5. ZNAČILNE OBLIKE KRESILNIKOV - POSKUS LOČEVANJA

Literatura o kresilnikih je redka tudi v tujini. Še tista, ki je, pa podaja le značilne oblike kresilnikov francoskih in angleških izdelovalcev (Po S. W. WHITE).

Podatkov o domači obrtni izdelavi obravnavanih kresilnikov nimamo, zato ne moremo ugotavljati lokalnih značilnosti, kot npr. Italijani (CASSA DI RISPARMIO 42, 1987). Zagotovo tudi ne vemo, kako so kresilniki k nam prišli. Ostane nam torej le med našimi najdbami poiskati oblike, ki ustrezajo znanemu francoskemu in angleškemu stilu izdelave.

Dokler niso bili izkopani kresilniki na Ljubljanskem gradu, je bilo razvrščanje po oblikah kljub obtolčenosti robov, sledovom rje in v vseh primerih enakemu, kvalitetnemu kremenu tvegano početje, saj so, kot je bilo že večkrat zapisano, najdbe zelo podobne kamenodobnemu orodju. Pri primerkih z Ljubljanskega gradu starost ni sporna, saj je ugotovljena s stratigrafijo in drugimi najdbami, ki nedvomno pripadajo 18. in 19. stoletju, izkopani kresilniki pa so v vseh značilnostih identični najdbam z gorenjskih njiv.

Za potrditev starosti na njivah nabranih kresilnikov sta pomembni še dve arheološki izkopavanji. V Studorju pri Bohinju sta bila pod starimi tlemi hiše Studor št. 16 skupaj z novci, ki datirajo v čas po sredini 18. stoletja, najdena dva kresilnika⁵. Eden je pravi - obrtno izdelan, značilne francoske oblike (T1/3), drugi pa je le nekje v bližini pobran kos kremena in verjetno uporabljan kot kresilnik.

Druga najdba kresilnika pri arheološkem izkopavanju je z Malega Gradu v Kamniku. Najden je bil v recentnem vkopu ob vhodu v drugi palacij, skupaj z ostanke novejših kritine, pod estrihom.⁸ Tudi ta kresilnik je izdelan v francoskem stilu (T1/5).

Omeniti je potrebno še razliko v orientaciji med pravim kamenodobnim orodjem in kresilniki. Pravo orodje orientiramo tako, da je bulbus spodaj in vrh orodja zgoraj (V. POHAR, 1978, 9ss). Pri kresilniku se ne moremo orientirati na bulbus, če ga ta sploh nima. Pomemben je prečni oz. poševni rob, ki je iz vpenjala pri mehanizmu za vžig štrlel ven in ki je bil bistveni del kresilnika, in ne ostali retuširani robovi, ki velikokrat izgledajo kot praskala, strgala, svedri in nožički (D. JOSIPOVIČ, 1984, T1-T4).

Zakaj so retuširali poleg delovnega roba tudi druge robove, literatura ne navaja. Možno je, da zaradi zaščite uporabnika, saj je rob od jedra odbite kline lahko zelo oster in si z njim ni težko porezati rok.

Pri razvrščanju kresilnikov glede najznačilnejših oblik sem izhajal iz objavljenih risb v dosegljivi literaturi (CASSA DI RISPARMIO 42, 1987, 24ss), ki sem jim poiskal identično obliko med kresilniki z Ljubljanskega gradu, potem pa še med najdbami z gorenjskih njiv.

Čeprav na prvi pogled izgleda, da je med najdbami precej različnih oblik, temu ni tako. Od kresilnikov značilne francoske oblike (T1/1-5) do kresilnikov, izdelanih v angleškem stilu (T3/4-7), so le oblike, ki spominjajo nekatere bolj na francoski,

Namizni netilnik iz Loškega muzeja

druge pa na angleški stil izdelave, od obeh pa se razlikujejo v bolj ali manj kvadratni oziroma pravokotni obliki, zaokroženih robovih (T2/1, 2, 3, T2/7-15) ali pa dajejo, če jih orientiramo kot orodje, vtis konic (T2/4-6). Razlikujejo se še po debelini, saj so nekateri kresilniki izrazito tanki (T3/8, 9, 10), drugi pa spet izrazito debeli (T3/11, 12, 13). Za debelejšje primerke je značilno, da je obtolčenost večja in da ostrih stranskih robov ni.

Ločevanje na francosko in angleško obliko je v bistvu ločevanje kresilnikov po tem, kako imajo izdelano oziroma retuširano hrbtno - dorzalno stran. Če preko hrbta poteka oster rob, so izdelki bližje francoskemu stilu (T1/6-13, T2/1-6), če pa je prvotni oster rob z retuširanjem odstranjen, kresilniki dajejo vtis angleškega stila izdelave (T3/1-7). Imamo tudi primerke, ko je hrbtna stran kresilnika gladka (T3/8-13). Izgled hrbta je odvisen od retuširanja, še bolj pa je njegovo obliko določilo odbijanje klin od jedra že na samem začetku izdelave kresilnika, saj so se na vsaki naslednji, od jedra odbiti klini, poznali negativni prejšnjih klin. To pomeni, da je bilo iz enega jedra narejenih nekaj klin z enim ali dvema ostrima robovoma na dorzalni strani, nekaj pa tudi z gladko dorzalno stranjo. Izgled hrbta kline je bil torej odvisen predvsem od njene širine in od tega, koliko jedra je izdelovalec že porabil.

Pri pregledovanju naših dosedanjih najdb se ustvari vtis, da so bili najpogosteje najdeni primerki, ki se oblikovno gibljejo okrog T1/6-13 in ki naj bi bili uporabljeni tudi v civilne namene (CASSA DI RISPARMIO, 42, 1987, 24ss), do oblik, predstavljenih v T2/7, 8, 9, T2/1-6 in T3/1-3. Precej pogoste so najdbe kresilnikov značilnega francoskega in angleškega stila izdelave, redkejši pa so kresilniki z enim, krožno retuširanim robom (T2/10-15) ali z gladko hrbtno stranjo (T3/8, 9, 10), še posebej, če izstopajo po debelini (T3/11, 12, 13).

Za ilustracijo naj navedem še primerjavo pogostosti posameznih oblik kresilnikov z Moravske. Na našo prošnjo je kustos Moravskega muzeja ANTHROPOS v Brnu dr. Karel Valoch, ki se mu za prijaznost in trud na tem mestu najlepše zahvaljujem, pregledal njihovo zbirko kresilnikov. Kot najpogostejšo obliko je ugotovil primerke, ki ustrezajo našim predstavljenim v T3/8, 9, 10 in kresilnike značilnega francoskega in angleškega stila izdelave ter kresilnike, ki jih mi predstavljamo v

T1/9-13. Naslednja precej pogosta skupina so kresilniki z zaokroženimi robovi, za katere pa meni, da so le obrabljeni kosi pogostejših oblik. Kresilniki, predstavljeni v T2/4-6, so v njihovi zbirki redki.

Sama pogostost oblik na tem mestu niti ni toliko pomembna, saj nam je navsezadnje šlo predvsem za izključitev kresilnikov iz obravnave v smislu kamedodobnih najdišč, zastopanost posameznih oblik pa bi se najverjetneje z večanjem gradiva spreminjala.

Zanimivo bi bilo vedeti, kako so se kresilniki znašli na njivah. Tam, kjer so bili najdeni samo posamezni primerki, najbrž res drži Josipovičeva razlaga (D. JOSIPOVIČ, 1984, 76-77ss), da gre za na polju izgubljene ali na njive z gnojem prinesene predmete. Temu v prid govori tudi število najdenih kresilnikov, za katere literatura navaja, da so bili tudi v civilni uporabi (T1/6-8). Drugače je v primerih, ko je na omejenem prostoru najdenih najmanj nekaj deset in celo do več sto kresilnikov. V tem primeru kontaminacija z gnojem in kmetovi strgani žepi ne prideta v poštev, ponuja pa se razlaga, da je na tem mestu taborila vojska, oborožena s kremenjačami. Glede na mesta takih koncentracij kresilnikov bi vsaj za Gorenjsko taka možnost prišla v poštev. Belško polje na primer je na terasi nad savsko strugo, ki je bila pred zajezitvijo precej globok kanjon in če bi bila vojska prisotna na tem mestu, bi bilo težko nekontrolirano priti v jeseniško dolino. Podobna situacija je z Mostami pri Žirovnici. V primeru Zasipa pri Bledu je prisotnost francoske vojske izpričana tudi v zgodovinskih virih. Leta 1860 so na Homu nad Zasipom v cerkvi sv. Katarine izkopali skrinjo denarja, ki jo je tja leta 1812 zakopal francoski general pred odhodom v Rusijo (I. GODEC, 1899, 183-184ss), kresilniki pa so bili najdeni prav na poljih pod Homom.

Na žalost razen teh predvidevanj o vzrokih prisotnosti kresilnikov na njivah podatkov o distribuciji kresilnikov pri nas ni, zato zaenkrat ostane vprašanje nekdanjih lastnikov in uporabnikov obravnavanih kamnitih izdelkov še odprto.

OPOMBE:

1. Najdišče, omenjeno v pogledu ledin in arheoloških najdišč (A. Valič, 1987, 38ss).
2. Arheološko izkopavanje na Ljubljanskem gradu poteka od leta 1988 in v tem času je bilo predvsem v sektorjih I, I/B, A, D, F in H izkopanih čez dvajset kresilnikov. Za informacije o najdbah in risbe se najlepše zahvaljujem vodji izkopavanj Martinu Horvatu (Mestni muzej Ljubljana), o izkopavanjih glej še VARSTVO SPOMENIKOV, str. 33, 1991, št. 223-235.
3. Mesta najdb je označeval zbiratelj Franc Noč na prošnjo dr. M. Brodarja, kateremu se za posredovane podatke najlepše zahvaljujem.
4. Govoriti o oblikah se mi zdi pri kresilnikih primerneje kot uporabljati termin tipi, saj gre vsaj pri naših najdbah za relativno preprosto razlikovanje kresilnikov, tipologija pa je primernejša za zahtevnejša razlikovanja.

5. Izkopavanje v okviru ZVNKD Kranj (naloga, obnova hiše Studor št. 16) je vodil konzervator etnolog Vladimir Knific in je potekalo od 11. do 13. 8. 1989. Arheološko delo je vodil kustos arheolog Timotej Knific (Narodni muzej), ki se mu za informacijo in risbi najlepše zahvaljujem.
6. Podatki o izdelovanju in uporabi kresilnikov so povzeti po S. W. WHITE, The manufacture of gunflints, Art, ARMS AND ARMOUR, Volume 1, 1979-80, SWITZERLAND, 1979. Kadar je vir drugače, je le-ta naveden v tekstu.
7. Po informaciji Dr. Leopolda Toifla iz deželnega muzeja v Gradcu se je Graški deželni arzenal od 17. stoletja oskrboval s kresilniki predvsem s področja Strasburga, cena za 100 kosov pa je bila od 1 do 4,5 guldna.
8. Za informacijo in izposojno najdbe se najlepše zahvaljujem vodji izkopavanj arheologu Milanu Sagadinu iz ZVNKD Kranj.

LITERATURA

- Brodar M., 1979, Mezolitik. Praistorija jugoslovenskih zemalja 1, str. 192-194, Sarajevo
- Brodar M., 1985, Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971-1982. Arheološki vestnik 36, str. 25-38, Ljubljana
- Byam M., 1991, Orožje. Svet okoli nas, Pomurska založba, Murska Sobota
- Cassa di Risparmio 42., 1987, Le pietre del fuoco, "Folende" veronesi e selci europee, 18/7 - 30/8 - 1987, Cerro Veronese
- Čerče P., 1990, Katalog kresil in okovov torbic iz slovenskih najdbišč. Seminarska naloga. Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana
- Gabrovec S., 1960/b, Studor. Varstvo spomenikov 7, str. 310, slika 4, Ljubljana
- Gabrovec S., 1960/a, Prazgodovinski Bled. Dela SAZU 12, Ljubljana
- Godec I., 1899, Vintgar. Dom in svet 6, str. 183-185, Ljubljana
- Jamnik P., 1987, Pregled paleolitskih in postglacialnih najdišč v jeseniški in radovljiški občini. Listi (priloga Železarja) 68/XVII, str. 8-10, Jesenice
- Josipovič D., 1984, Kamena industrija z Luž pri Šenčurju in neo-eneolitska naselbina na Štefanji gori. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XII, Ljubljana
- Josipovič D., 1989, Paleolitska in mezolitska najdišča na prostem v Sloveniji. Zgodovinski časopis 43, str. 17-24, Ljubljana
- Josipovič D., 1991, Poselitev severozahodne Slovenije v pleistocenu. Jeklo in ljudje VI, str. 73-82, Jesenice
- Josipovič D., 1992, Mezolitik v Sloveniji. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana
- Knific T., 1986, Fieroga pri Pomjanu. Arheološki pregled 27, str. 145-147, Ljubljana
- Korošec J., 1952, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana
- Korošec J., P., 1953, Prazgodovinsko in staroslovansko gradišče pri Turnišču v bližini Ptuja. Razprave SAZU I/III, str. 179-236, Ljubljana
- Križ B., 1990, Pribinci-Cerkvina. Varstvo spomenikov 32, str. 194-195, Ljubljana
- Makarovič G., 1981, Slovenska ljudska umetnost DZS, Ljubljana
- Meterc J., 1975, Pregled arheoloških najdb in njihov pomen v radovljiški kotlini. Listi (priloga Železarja) 22/IV, str. 13-18, Jesenice

- Meterc J., 1981, Nekaj misli o najstarejši preteklosti Most in Žirovnice. Listi (priloga Železarja) 50/XI, str. 29-31, Jesenice
- Meterc J., 1985, Jeseniška okolica v prazgodovini in zgodnjem rimskem obdobju. Jeklo in ljudje V, str. 361-375, Jesenice
- Meterc J., 1992, Moste pri Žirovnici. Varstvo spomenikov 34, str. 258, Ljubljana
- Horvat M., 1991, Preliminarno poročilo o arheoloških raziskavah na Ljubljanskem gradu. Varstvo spomenikov 33, str. 232-235, Ljubljana
- Pohar V., 1978, Tipologija in statistična obdelava mlajšepaleolitskih kamenih orodnih inventarjev. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita 6, str. 7-42, Ljubljana
- Rjazancev A., 1960, Iz naše preteklosti. Železar IX/5-6, str. 122-124, Jesenice
- Rjazancev A., 1961, Iz naše preteklosti. Železar X/4, str. 118-120, Jesenice
- Rjazancev A., 1963, Po poti železarskega Bohinja. Tehniška priloga Železarja V/2, str. 43-61, Jesenice
- Slabe M., 1979, Polhov Gradec. Varstvo spomenikov 22, str. 292-293, Ljubljana
- Slovar slovenskega knjižnega jezika II, 1975, Kresilnik, Kresalo, Kresilo. str. 483-484, Ljubljana
- Stare V., 1980, Kranj. Katalogi in monografije, Ljubljana
- Turk I., 1984, Police. Varstvo spomenikov 26, str. 220, Ljubljana
- Turk I., 1987, Gornje Vreme. Varstvo spomenikov 29, str. 249, Ljubljana
- Turk I., 1990, Javorniški Rovt. Varstvo spomenikov 32, str. 197-198, Ljubljana
- Urleb M., 1974, Križna gora pri Ložu. Varstvo spomenikov XVII/XIX/1, str. 217-230, Ljubljana
- Valič A., 1965, Luže pri Kranju. Varstvo spomenikov 9, str. 133, Ljubljana
- Valič A., 1987, Ledine in arheološka najdišča Bohinja. Bohinjski zbornik, str. 36-45, Radovljica
- Valič A., 1981, Jesenice. Varstvo spomenikov 23, str. 225, Ljubljana
- Vojna enciklopedija, 1965, Knjiga 7, Vojno izdavački zavod, Beograd
- Zavrtanik J., 1982, Nova Gorica, Solkan. Varstvo spomenikov 24, str. 161-162, Ljubljana
- Žuk A., 1985, Svi pištolji i revolveri sveta. Edicija N1, Beograd
- White S. W., 1979, The manufacture of gunflints. Art, arms and armour, An international anthology, Volume 1, 1979-80, str. 401-417, Chiasso, Switzerland

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag enthält eine Behandlung der Steinarbeiten, die erst am Anfang der 60-er Jahren auf den Feldern in den Gemeinden Jesenice und Radovljica gefunden waren. Am Anfang sind diese Fundstücke für Werkzeuge aus der Steinzeit charakterisiert worden. Mit der Zeit hat sich die Zahl der Fundstücke und Fundstellen erhöht und es ist klar geworden, dass so zahlreiche Fundstellen der Steinzeit nicht gehören können. In den Gemeinden Jesenice und Radovljica sind insgesamt 18 und noch 6 weitere Fundstellen auf dem Gebiet vom Oberkrain entdeckt worden.

Aufgrund der Spezifität der Fundstellen und Fundstücke so wie aufgrund der Vergleichung mit den Angaben aus anderen europäischen Museen ist es festgestellt worden, dass unsere Fundstücke tatsächlich lauter nicht mehr als 350 Jahre alte Feuersteine sind, die meistens aller Wahrscheinlichkeit nach zu Militärzwecken angefertigt worden sind.

Der Form nach sind die Fundstücke auf englische und französische und zwischen-Typen charakterisiert worden. (Abbildungen T/16-13, T/11-5, T/31-7).

Da Anfertigung der Feuersteine in der Zeit ihrer höchsten Verwendung sogar als Gewerbetätigkeit galt, ist die Anfertigung mit folgenden Zwischenphasen vorgestellt worden: Quarzausgrabungen, Trocknen, Beseitigung der unnützlichen Ränder, Anfertigung der Keile, Brechen und Retuschieren der Keile.

ANTROPOLOŠKA ANALIZA POZNOANTIČNIH SKELETOV Z AJDNE NAD POTOKI

1. UVOD

Ajdna nad Potoki je osamljen, kamnit vršac pod Stolom, najvišjim vrhom v Karavankah. Leta 1976 so se na Ajdni pričela arheološka izkopavanja pod vodstvom Gorenjskega muzeja iz Kranja. Odkrili so ostanke naselbine s starokrščanskim kulturnim objektom iz 5. - 6. stoletja.¹ Podobne tipe naselbin, tako imenovane refugije, najdemo tudi drugod v Sloveniji (npr. Vranje pri Sevnici, Rifnik pri Celju). V stavbi poleg cerkve so arheologi odkrili enajst skeletnih grobov, ki pripadajo staroselcem, medtem ko samo grobišče ni bilo odkrito.

Najdbe z Ajdne so pomemben prispevek k poznavanju življenja v obdobju pozne antike. Arheološke raziskave so pokazale, da so v tem času na Gorenjskem živeli romanizirani staroselci. Ko so se pričeli vdori germanskih, predvsem pa slovanskih plemen v 6. stoletju, so si staroselci poiskali zatočišča na težje dostopnih krajih. Njihov življenjski prostor so zavzeli stari Slovani, ki so se pričeli v začetku 7. stoletja tukaj tudi stalno naseljevati. Ob vznožju Ajdne so arheologi odkrili dve nekropoli, kjer so pokopani tako staroselci kot stari Slovani (Smokuč, Moste pri Žirovnici),² večina do sedaj odkritih grobišč pa leži v Blejskem kotu (staroselska nekropola Pristava II ter staroslovanska grobišča: Pristava I, nekropoli na blejskem otoku in na Sedlu pod gradom, Žale pri Zasipu, Dlesc pri Bodeščah).³ Pričujoči članek predstavlja del obsežne antropološke analize poznoantičnih in srednjeveških grobišč Bleda in okolice, s pomočjo katere bom skušala osvetliti vprašanja naselitve starih Slovanov in njihove asimilacije s staroselskim prebivalstvom.

2. MATERIAL IN METODE DELA

Na Ajdni je bilo odkritih 11 okostij, deset leta 1984 in eno leta 1988. Posebnost predstavlja skeletni pokop v osrednji zidani grob (grob 1) in istočasni pokop dveh skeletov v zidano grobnico (grob 7 in 8). Obdelala sem osem okostij, ker se skeleti iz grobov št. 4, 5 in 6 niso ohranili. O teh okostjih imamo na voljo le osnovne podatke, ker je bila na terenu prisotna antropologinja Tatjana Tomazo-Ravnik.

Izdelala sem demografsko in morfološko analizo po standardnih metodah. Pri določanju spola sem upoštevala priporočila, sprejeta na mednarodnem kongresu antropologov v Sarospatku leta 1978. Starost otroških skeletov sem določala s pomočjo Ubelakerjeve sheme erupcije mlečnega in stalnega zobovja ter tabele dolžin

dolgih kosti, ki sta jo izdelala Stloukal in Hanakova.⁴ Pri juvenilnih skeletih sem upoštevala čas zakostenitve sinhondroz na različnih delih skeleta,^{4,5} pri odraslih skeletih pa sem se ravnala po kompleksni metodi Acsádi-Nemeskeri-Sjøvold, ki upošteva endokranialno obliteracijo lobanjskih šivov, starostne spremembe na simfizičnih površinah sramnice (facies symphyseos os pubis) in starostne spremembe kostnega tkiva v proksimalnih epifizah humerusa in femurja.^{4,6} Upoštevala sem tudi obrabljenost zobovja.⁷ Pri meritvah kosti sem uporabljala mere in indekse po Martinu⁸ ter frontomandibularni indeks po Škerlju.⁹ Telesno višino sem računala po Manouvrierjevi tabeli,⁸ biakromialno širino ramen pa po Piontku.¹⁰ Izdelala sem tudi analizo epigenetskih znakov, ki nakazujejo možne sorodstvene vezi med osebami oziroma populacijami.¹¹ Posebno pozornost sem posvetila značilnostim okostja, ki so odraz stresnih faktorjev in na osnovi katerih sklepamo na fizično aktivnost oseb v času življenja.¹²

3. REZULTATI

PREGLED SKELETOV PO GROBOVIH

Skelet št. 1

Ohranjenost: lobanjski krov z mandibulo, nekaj vretenc, fragmenti reber, obe lopatici, ključnici, nadlahtnici, proksimalni deli obeh podlahtnic in koželjnic, kosti manusa, fragmenti obeh kolčnic in stegenic, obe pogačici.

Spol: ženska, stopnja seksualizacije -1.39. Spolni znaki na lobanji: glabella -2, proc. mastoideus +1, relief planum nuchale -2, arcus superciliaris -1, tuber frontale in parietale -2, protuberantia occipitalis ext. -2, os zygomaticum -1, inclinatio frontale -2, rob orbite -2, corpus mandibulae -2, trigonum mentale 0, angulus mandibulae -2. Spolni znaki na medenici: incisura ischiadica major -2.

Starost: adultus I, 24 - 30 let. Koeficient endokranialne obliteracije lobanjskih šivov 0.0, synchondrosis sphaenooccipitalis je zakostenela, kaput humerusa in tuber ischiadicum na kolčnici sta povsem prirasla, abrazija zob je rahla ($M_1=2$ + do 3, $M_2=2$, $M_3=1$), modrostni zob v mandibuli na levi strani še ni izrasel, na desni strani pa je v prodoru.

Značilnosti lobanje: lobanja je srednje dolga in na meji med srednje široko in ozko. Oblika lobanje je ovoidna in bombasta, dolžinsko-širinski indeks kaže na brahikranijo s tendenco k mezokraniji. Glede na razmerje med dolžino in ušesno višino je lobanja hipsikrana, z ozirom na širinsko-višinski indeks pa metriokrana s tendenco k tapeinokraniji. Čelo je široko (eurymetopia), obraz pa leptomandibularen. Lobanjska prostornina je srednje velika (1257 cm³).

Zobovje: ohranjeni so vsi zobje razen prvega sekalca v desni zgornji čeljustnici, ki je izpadel po smrti. Zobje so zdravi in rahlo abrazirani. Oba tretja kočnika v zgornji čeljustnici sta povsem izrasla, desni tretji kočnik v mandibuli je v prodoru, levi pa še ni izrasel.

Značilnosti postkraniuma: kosti postkranialnega skeleta so gracilne. Telesna višina je srednje velika (154.3 cm).

Epigenetski znaki: prisotna je sutura metopica, ostali lobanjski šivi so brez posebnosti. Na levi in desni strani sta izražena tuberculum praecondylaris in sulcus supraorbitalis. Foramen zygomaticofacialis je na levi ličnici enojen, medtem ko na desni manjka.

Skelet št. 2

Ohranjenost: popolno okostje.

Spol: nedoločljiv, otrok.

Starost: infans II, 9 let \pm 2 leti. Starost sem določila po zobovju in se ujema s skeletno starostjo, določeno po dolžini dolgih kosti (femur 28.3 cm = 10 let, tibia 22.2 cm = 10 let, humerus 20.2 cm = 10 let, radius 14.8 cm = 9 let).

Zobovje: izrasli so že stalni sekalci in prvi kočniki. Na treh mlečnih kočnikih je prisoten karies, in sicer: m_I v desni zg. čeljustnici - velikost 1 mm, krona, distalno; m_{II} v desni zg. čeljustnici - velikost 1 mm, krona, meziano; m_I v mandibuli desno - velikost 3 mm, krona, distalno.

Epigenetski znaki: lobanjski šivi so brez posebnosti. Na levi in desni strani je izražen foramen emissarium parietale, sulcus supraorbitalis in dvojna facies condylaris. Lateralna asimetrija je opazna pri can. hypoglossi (desno enojen, levo dvojen) in pri for. mastoideus exsuturalis, ki je izražen le na levi strani.

Skelet št. 3

Ohranjenost: možganski del lobanje z mandibulo in vse kosti postkraniuma.

Spol: moški, stopnja seksualizacije +0.94. Spolni znaki na lobanji: proc. mastoideus +1, planum nuchale +1, tuber frontale in parietale -1, prot. occipitalis externa +2, os zygomaticum +1, rob orbite -1, corpus mandibule +2, trigonum mentale +1, angulus mandibule +1. Spolni znaki na medenici: sulcus preauricularis +2, incisura isch. major 0, arcus compositus 0, os sacrum +2. Spolni znaki na stegenici: linea aspera +1, caput femoris +1.

Starost: adultus II - maturus I, 35 - 46 let. Facies symphyseos os pubis II, prox. epifiza femurja I-II, endokranialna obliteracija lobanjskih šivov IV-V, abrazija zob je rahla ($M_1 = 3$ do 3+, $M_2 = 2+$ do 3, $M_3 = 2$).

Značilnosti lobanje: lobanja je srednje dolga, ozka in srednje visoka, ovoidne in hišaste oblike. Lobanjski indeksi kažejo na mezokranijo, ortokranijo in metrikranijo. Čelo je ozko (stenometopia), obraz pa mezomandibularen. Lobanjska prostornina je srednje velika (1351 ccm).

Zobovje: zobje so zdravi, rahlo abrazirani, zobni ugriz normalen. Pri tretjih kočnikih sem zasledila lateralno asimetrijo, saj sta na desni strani oba modrostna zoba izrasla, na levi strani pa ne.

Značilnosti postkraniuma: kosti postkranialnega skeleta so robustne. Stegenci

sta v proksimalnem delu sploščeni (leva hiperplatimerična, desna platimerična), golenici pa ne (leva euriknemična, desna mezoknemična). Telesna višina je srednje velika in znaša 164.4 cm, biakromialna širina ramen pa 39.3 cm.

Epigenetski znaki: lobanjski šivi so brez posebnosti. Omenim naj canalis condylaris post. in foramen emissarium parietale na levi strani ter dvojen foramen zygomaticofaciale na levi ličnici.

Skelet št. 4

Ohranjenost: okostje se ni ohranilo. Po terenskih zapiskih so bili v grobu fragmenti otroškega skeleta, infans I, starost 4 - 5 let.

Epigenetski znaki: sutura metopica.

Skelet št. 5

Ohranjenost: okostje se ni ohranilo. Po terenskih zapiskih je bilo v grobu le nekaj drobnih fragmentov otroškega skeleta, infans I, starost 6 - 9 mesecev.

Skelet št. 6

Ohranjenost: okostje se ni ohranilo. Po terenskih zapiskih so bili v grobu fragmenti otroškega skeleta, infans I, starost 5 - 7 let.

Skelet št. 7

Ohranjenost: dobro ohranjeno popolno okostje.

Spol: moški, stopnja seksualizacije +1.47. Spolni znaki na lobanji: glabella +2, proc. mastoideus +1, planum nuchale +2, arcus superciliaris +2, tuber frontale in parietale +2, protuberantia occipitalis ext. -1, os zygomaticum 0, inclinatio frontale +2, oblika in rob orbite +2, corpus mandibule +1, trigonum mentale +2, angulus mandibule +2. Spolni znaki na medenici: sulcus preauricularis +2, incisura isch. major +2, angulus pubis +2, arcus compositus +2. Spolni znaki na stegenici: linea aspera 0, caput femoris +1.

Starost: adultus II, 39 let \pm 3 leta. Facies symphyseos os pubis II, prox. epifiza femurja II, endokranijska obliteracija lobanjskih šivov III (koeficient EO 2.6), abrazija zob srednja ($M_1 = 3+$ do 4, $M_2 = 2+$ do 3, $M_3 = 1$).

Značilnosti lobanje: lobanja kaže kromanjoidne karakteristike, je ovoidne in klinaste oblike z močno izraženimi nadočesnimi oboki in nizkimi očnicami, proc. mastoideus je dolg in ozek, mandibula pa nizka in široka. Dolžina lobanje je srednja, širina pa ozka, na meji s srednjo. Dolžinsko-širinski indeks kaže na mezokranijo, oba indeksa ušesne višine pa na hipsikranijo in metriokranijo. Čelo je srednje široko (metriometopija na meji s stenometopijo). Obraz je eurimandibularen, višina obraza je kratka, orbite so nizke - hamekonhne, nos pa širok - hamerin. Lobanjska prostornina je srednje velika (1426 ccm).

Zobovje: zobje so zdravi, srednje močno obrabljeni. Zobni ugriz je rahlo nepravilen, zgornji sekalci gledajo preko spodnjih.

Značilnosti postkraniuma: skelet je srednje robusten, močnejše so izražena samo narastišča določenih mišic. Ključnici sta kratki, robustni in močno ukrivljeni. Stegnenici sta v zgornjem delu močno sploščeni zaradi dobro izraženih pripojev velike sedalne mišice (desna hiperplatimerična, leva platimerična), golenici pa ne (mesocnemija). Telesna višina je majhna - 157.6 cm.

Kazalci poklicnega stresa: na sprednji strani kaputa stegnenice je sklepna gladčina podaljšana na vrat, kar je znak dolgotrajne fleksije kolčnega in kolenskega sklepa. Na skočnici sem opazila spremembe v obliki sklepne površine (mediana ekstenzija trochleae tali), ki nastanejo, če je bilo stopalo v dorzalni fleksiji in supinaciji tekom daljšega časovnega obdobja. Na obeh golenicah in skočnicah so opazne degenerativne spremembe sklepnih površin zgornjega skočnega sklepa (facies articularis inferior tibiae in trochlea tali), ki so verjetno posledica obrabljenosti sklepnih hrustancev. Na osnovi naštetih značilnosti sklepnih površin sklepam, da je oseba dolgo časa prebela v klečečem položaju, sedeč na podplatih. To potrjujejo tudi močno izražena narastišča in oprijemališča mišic, ki omogočajo fleksijo in supinacijo stopala (*linea m. solei* na tibiji, oprijemališče *m. tibialis posterior* na os naviculare, *m. peroneus longus et brevis* na tuberositas metatarsalis V) ter fleksijo prstov (na spodnji strani kapitulum palčeve metatarzalka sta močno izražena žlebova za tetive, na proksimalnem palčevem prstnem členku so ob trohlei izražena oprijemališča fleksorjev palca).

Podlahtnici sta v distalnem delu ukrivljeni navzven. Dorzalna stran obeh podlahtnic in dorzalna distalna površina obeh koželjnic je hrapava, kar je znak močnih mišic, ki iztegujejo zapestje in prste. Korpusa druge in tretje dlančnice, tako na levi kot desni roki, imata močno izražene robove (*m. flexor pollicis brevis*, *mm. interossei*). Sklepna površina na distalnem delu obeh palčevih dlančnic (sedlasti sklep med palcem in zapestjem) je močno konkavna in na palmarni strani podaljšana proksimalno, kar je posledica fleksije in opozicije palca. Sklepne površine na distalnem delu obeh koželjnic in obeh palčevih dlančnic kažejo degenerativne spremembe zaradi obrabljenosti sklepnih hrustancev. Na osnovi naštetih značilnosti sklepam, da se je moški ukvarjal z delom, ki zahteva klečeč položaj in pri katerem so potrebni precizni gibi obeh rok (zapestje in prsti so iztegnjeni, potrebno pa je pincetno prijemanje predmetov med palcem in kazalcem oz. palcem in sredincem).

Epigenetski znaki: zasledila sem suturalne koščice v lambdoidnem šivu in suturo petrosquamosa na obeh straneh. Foramen emissarium parietale je izražen samo na desni temenici, sulcus supraorbitalis pa na robu obeh očnic.

Skelet št. 8

Ohranjenost: srednje dobro ohranjena lobanja z mandibulo in delno fragmentiran postkranialni skelet.

Spol: ženska, stopnja seksualizacije -1.34. Spolni znaki na lobanji: glabella -2, proc. mastoideus 0, planum nuchale -1, arcus superciliaris -2, tuber frontale in parietale -2, prot. occipitalis ext. -2, os zygomaticum -1, inclinatio frontale -2, forma orbite -2, corpus mandibule -2, trigonum mentale -1, angulus mandibule -1. Spolni znaki na medenici: sulcus preauricularis -1, incisura isch. major -2, arcus compositus -2, os coxae -2. Spolni znaki na stegenici: linea aspera +1, caput femoris -1.

Starost: senilis, 63 - 73 let. Struktura facies symphyseos IV, endokranialna obliteracija lobanjskih šivov IV (koeficient EO 3.7), abrazija zob srednje močna, senilna atrofija mandibule na levi strani na mestu kočnikov in predkočnikov.

Značilnosti lobanje: lobanja je dolga in srednje široka (na meji z ozko), ovoidne in hišaste oblike. Glede na dolžinsko-širinski indeks je lobanja mezokrana, indeksa ušesne višine pa kažeta v smer ortokranije in tapeinokranije. Širina čela je srednja (metriometopija). Obrazni del lobanje je ozek in kratek, višina zgornjega dela obraza pa srednja. Po obliki je obraz lepten, leptoprosopen in evrimandibularen. Očnice so visoke - hipsikonhne, nos pa ozek - leptorin. Lobanjska prostornina je srednje velika (1290 cm).

Zobovje: vsi štirje prvi kočniki, na levi strani mandibule pa tudi drugi in tretji kočnik in oba ličnika so izpadli že za časa življenja, kost je na teh mestih atrofirala. Ohranjeni zobje so srednje močno obrabljeni. Značilen je kleščast ugriz - zgornji sekalci so v horizontalni ravnini enakomerno obrabljeni, spodnji sekalci pa so abrazirani poševno lingualno (proti jeziku). Kariozni so trije zobje: I₂ v desni zgornji čeljustnici - velikost 2 mm, krona, distalno; M₂ v desni zg. čeljustnici - velikost 3 mm, krona, meziano; M₂ na desni strani mandibule - velikost 2 mm, krona-vrat, distalno. Modrostni zobje niso izrasli.

Značilnosti postkraniuma: kosti postkraniuma so gracilne. Obe stegenici sta močno sploščeni (hyperplatymeria), golenica pa ne (mesocnemia). Telesna višina je srednje velika in znaša 150.9 cm, biakromialna širina ramen pa 34.1 cm.

Kazalci poklicnega stresa: izredno močno so izražena narastišča in oprijemališča mišic, ki omogočajo sunkovit izteg noge v kolenskem sklepu: narastišče m. rectus femoris nad acetabulom kolčnice, tuberositas glutea (*m. gluteus maximus*) in trochanter minor (*m. iliopsoas*) na stegenici ter tuberositas tibiae (*m. quadriceps femoris*) in linea m. solei na golenici. Na kosteh zgornje ekstremitete so dobro izražena oprijemališča mišic, ki omogočajo odmik roke v ramenu (tuberositas deltoidea na humerusu), upogib roke v komolcu (tuberositas radii - *m. biceps brachii*, tuberositas ulnae - *m. brachialis*) ter supinacijo podlahti (narastišče *m. supinator* na proksimalnem delu ulne). Našteti stresni znaki so zelo verjetno posledica hoje navkreber ter dvigovanja in nošnje težkih bremen.

Epigenetski znaki: suturalne koščice v lambdoidnem šivu, for. emissarium parietale desno, sulcus supraorbitalis nastopa na obeh straneh, for. zygomaticofaciale manjka na obeh ličnicah, perforatio fosse olecrani na desnem humerusu.

Patologija: rahlo izražena cribra orbitalia na stropu obeh orbit (anemija) ter znaki osteoporoze na obeh kolčnicah.

Skelet št. 9

Ohranjenost: lobanja z mandibulo, fragmenti reber in vretenc.

Spol: nedoločljiv, otrok.

Starost: infans I, 2 - 3 leta. Dentalna starost je 3 leta \pm 12 mesecev. Prvi stalni kočniki še niso prodrli, drugi mlečni kočniki imajo še odprte korenine. Skeletna starost je 2 leti: pars lateralis in pars basalis os occipitale sta še ločena (zrasteta se v tretjem letu), sutura frontalis je še odprta, vidna je tudi sled čelne mečave, ki se zapre v drugem letu življenja.

Epigenetski znaki: ossiculum lambdoideum na levi strani in ossa suturalia suturae lambdoideae na desni strani.

Skelet št. 10

Ohranjenost: ohranjeni so le štiri fragmenti luske os temporale in drugi mlečni kočnik v zgornji čeljustnici z zaprtimi koreninami.

Spol: nedoločljiv, otrok. Starost: infans I, 3 - 6 let.

Skelet št. 11

Ohranjenost: nekaj fragmentov lobanjskega krova in mandibule ter slabo ohranjene kosti postkranialnega skeleta, večinoma v fragmentih.

Spol: ženska, stopnja seksualizacije -1.27. Spolni znaki na medenici: sulcus preauricularis -1, incisura ischiadica major -2, arcus compositus -2. Spolni znaki na stegenici: linea aspera -1, caput femoris 0.

Starost: adultus, 28 - 36 let. Facies symphyseos os pubis I, struktura prox. epifize femurja I, abrazija zob rahla ($M_1 = 3$, $M_2 = 2+$).

Značilnosti lobanje: ohranjenih je le nekaj fragmentov lobanjskega krova in mandibule, rekonstrukcija lobanje ni mogoča. Zobovje: ohranjen je del mandibule in posamezni zobje (prvi in drugi zgornji sekalec, prvi zgornji kočnik, drugi spodnji kočnik, dva premolarja in tretji kočnik).

Značilnosti postkraniuma: kosti postkranialnega skeleta so zelo slabo ohranjene. Rekonstruirala sem lahko le levo stegenico in desno golenico. Telesna višina, izračunana po dolžini tibije, je visoka - 159.5 cm.

4. RAZPRAVA

PALEODEMOGRAFSKA ANALIZA

Na Ajdnu je bilo odkritih 11 skeletov, šest otroških in pet odraslih. Večina otrok je umrla v zgodnji otroški dobi infans I: en otrok je umrl že kot dojenček (6 - 9 mesecev), eden v tretjem letu, trije otroci pa med 4. in 7. letom starosti. V pozni otroški dobi infans II je umrl en otrok, star 9 let. Med petimi odraslimi skeleti sta

dva moška in trije ženski. Oba moška sta bila ob smrti stara med 35 in 45 let. Ena ženska je umrla že v zgodnjem adultnem obdobju (24 - 30 let), druga v poznem adultnem obdobju (28 - 36 let), medtem ko je tretja dočakala visoko starost 63 - 73 let.

Kljub temu da je skeletna serija z Ajdne maloštevilna, odraža demografske karakteristike, ki so tipične za zgodovinske populacije. Značilna je visoka umrljivost otrok, ki presega 50% in kratka življenjska doba ljudi. V primerjavi z moškimi so ženske umirale mlajše. Večja umrljivost žensk v reproduktivni dobi odraža slabe socialne, zdravstvene in higienske razmere tistega časa in je predvsem posledica smrti ob porodih.

MORFOLOŠKA ANALIZA

Značilnosti lobanj

Izmerila sem štiri lobanje, dve moški in dve ženski.

Lobanje so si v merskih karakteristikah možganskega dela dokaj podobne. So srednje dolge, ozke do srednje široke in ovoidne oblike. Lobanjska prostornina je srednje velika (euencephalia). Glede na razmerje med dolžino in širino so mezokrane. Le ženska lobanja št. 1 je zaradi manjše dolžine brahikrana (kratka in široka), vendar tudi ta kaže tendenco k mezokraniji. Ker je bila baza lobanj poškodovana, sem namesto višine basion-bregma merila ušesno višino porion-bregma. Glede na višinsko-širinski indeks so vse štiri lobanje metrikrane (srednje visoke in srednje široke), z ozirom na razmerje med višino in dolžino pa sta dve lobanji srednje visoki - ortokrani, dve pa sta visoko obokani - hipsikrani. Večja variabilnost nastopa v frontoparietalnem indeksu širine čela, saj so tu zastopani vsi trije tipi lobanj. Po ena ženska in moška lobanja sta metriometopični, kar pomeni, da imata srednje široko čelo, druga ženska lobanja je eurimetopična - širokočelna, druga moška lobanja pa stenometopična - ozkočelna.

Obrazni del lobanje je bil ohranjen le pri ženski in deloma pri moškem, ki sta bila pokopana v skupni grob (št. 7 in 8). Za oba je značilen kratek obrazni del lobanje. Ženska ima ozek, leptoprosopen obraz z visokimi očnicami in ozkim nosom, moški pa ima nizke očnice in širok nos. Obliko obraza nam poda tudi frontomandibularni indeks, ki odraža razmerje med širino spodnje čeljustnice in najmanjšo širino čela. Obe omenjeni lobanji imata mezomandibularen obraz, ženska lobanja št. 1 leptomandibularen obraz (spodnja čeljustnica je ožja od čela), moška lobanja št. 3 pa eurimandibularen obraz (mandibula je širša od čela).

Značilnosti postkranialnega skeleta

Postkranialni skelet je bil dobro ohranjen le pri moškem in ženski, ki sta bila sočasno pokopana v zidano grobnico (grob 7 in 8). Moški skelet je srednje robusten,

ženski pa gracilen. Obe okostji imata močno izražene znake "poklicnega" stresa. To so določene značilnosti na kosteh (npr. anomalije v obliki sklepnih površin, močno izražena narastišča in oprijemališča mišic), ki kažejo s kakšnim delom se je oseba ukvarjala v življenju. Na osnovi stresnih kazalcev sklepam, da je moški dolgo časa prebil v klečečem položaju in da se je ukvarjal z ročnim delom, ki zahteva precizno uporabo obeh rok in pri katerem je potrebno predvsem pincetno prijemanje predmetov med palcem, kazalcem in sredincem. Ženski skelet kaže karakteristike, ki so verjetno posledica hoje navkreber in nošenja težkih bremen.

Glede na telesno višino uvrščamo prebivalce Ajdne med srednje velike. Ženske so bile velike 150.9 cm, 154.3 cm in 159.5 cm, moška pa 157.6 cm in 164.4 cm.

Analiza zobovja

Zobe sem pregledala pri dveh otroških in petih odraslih skeletih. Pri obeh moških in dveh ženskah, ki so umrli pred 45. letom starosti, so zobje zdravi, rahlo ali srednje močno obrabljeni. Zobna gniloba nastopa le pri dveh osebah: pri otroku, starem 9 let in ženski, starejši od 60 let. Otrok ima kariozne tri mlečne kočnike na desni strani, ženska pa drugi sekalec in drugi kočnik v desni zgornji čeljustnici in drugi kočnik na desni strani mandibule. Pri ženski nastopa tudi atrofija na mestu prvih kočnikov in senilna atrofija na levi strani mandibule.

Analiza epigenetskih znakov

Epigenetski znaki so določene značilnosti na skeletu, predvsem na lobanji, ki so dedni in zato nakazujejo možno sorodstveno povezavo med osebami oziroma biološko podobnost med populacijami. To so večinoma anomalije lobanjskih šivov ter odstopanja v obliki in številu raznih odprtin, ki služijo za prehod žil in živcev. Zaradi razmeroma slabe ohranjenosti lobanj sem se omejila le na analizo znakov na lobanjskem krovu.

Suturalne koščice v zatilnem šivu (*ossa suturalia suturae lambdoideae*) nastopajo pri treh lobanjah (št. 7, 8 in 9). Kažejo na verjetno sorodstveno povezavo moškega in ženske, ki sta bila istočasno pokopana v skupno grobnico in bi glede na starost lahko bila mati in sin, ter otroka iz groba št. 9. Možno sorodstveno vez med mlado žensko (skelet 1) in njenim otrokom (skelet 4) pa nakazuje prisotnost suture metopice.

PRIMERJALNA ANALIZA

Nekropolo na Ajdni sem primerjala z istočasnimi grobišči Vranje pri Sevnici¹³, Rifnik pri Celju¹⁴ in Gradec nad Mihovim¹⁵, ki tako kot Ajdna pripadajo tipu refugija.

Arheološka izkopavanja nekropole Vranje nad Sevnico so potekala v letih 1970 in 1971. Odkopanih je bilo 49 skeletov (4 otroški in 45 odraslih), ki pa so bili zelo

slabo ohranjeni. Izmerjene so le 4 lobanje, ena moška, ena ženska in dve nedoločljivega spola. Moška lobanja je zelo dolga (194 mm), ozka (139 mm) in dolihokrana (73.6) in je precej daljša od obeh moških lobanj z Ajdne. Nasprotno pa je ženska lobanja podobna ajdovskim, saj je dolga (176 mm), na meji med ozko in srednje široko (136 mm) ter mezokrana (77.3). Dve lobanji sta po spolu nedoločljivi in sicer je ena hiperdoliokrana (69.7), druga pa mezokrana (77.6). Telesna višina je izračunana le pri dveh moških skeletih (165.4 cm in 168.5 cm), ki sta večja od skeletov z Ajdne.

Nekropola Rifnik pri Celju obsega 109 okostij. Antropološko sta obdelana le dva skeleta, ki sta bila pokopana skupaj v sarkofagu. Skelet 1 je moški, juvenis (15 - 17 let), telesna višina znaša 169.1 cm, lobanja pa ni ohranjena. Skelet 2 pripada ženski, stari približno 40 let in veliki 154.3 cm. Lobanja je dolga (176 mm), zelo ozka (123 mm) in hiperdoliokrana (69.9), kar pomeni, da je precej ožja od obeh ženskih lobanj z Ajdne. Ženska je enako velika kot obe prebivalci Ajdne, moški pa je večji.

Leta 1989 je bilo na Gradcu nad Mihovim odkritih 8 okostij, ki jih je na terenu pregledala Tatjana Tomazo-Ravnik. Šest okostij je bilo pozneje podrobneje analiziranih, dve pa sta ostali "in situ". En skelet pripada otroku, dva skeleta sta moška, trije pa ženski. Moška lobanja št. 1 je dolga (186 mm), srednje široka (144 mm) in mezokrana (77.4), lobanja št. 2 pa zelo dolga (193 mm), srednje široka (147 mm) in mezokrana (76.2). Obe lobanji sta sicer mezokrani, vendar daljši in širši od moških lobanj z Ajdne. Ženska lobanja št. 3 je v merskih značilnostih podobna ajdovskim lobanjam. Je dolga (176 mm), ozka (134 mm) in srednje visoka (130 mm), mezokrana (76.1), ortokrana (73.9), metriokrana (97.0) in eurimetopična (73.9). Razlika nastopa v telesni višini, saj sta tako moška kot ženski višja od prebivalcev Ajdne. Moška sta velika 168.7 in 181.2 cm, ženski pa 161.2 in 167.0 cm. Vendar moramo upoštevati, da je telesna višina teh skeletov ocenjena le približno na osnovi meritev na terenu in je razlika v višini lahko naključna.

Primerjava je pokazala, da sta ženski lobanji z Ajdne podobni ženskima lobanjama z Vranja in Gradca, medtem ko je lobanja z Rifnika precej ožja in hiperdoliokrana. Pri moških lobanjah nastopajo večje razlike, saj je lobanja z Vranja daljša in zato dolihokrana, lobanji z Gradca nad Mihovim pa sta, čeprav mezokrani, daljši in širši. Razliko zasledimo tudi v telesni višini, saj so tako moški kot ženske z Ajdne nižji od primerjalnih skeletov. Zavedati se moramo, da je treba rezultate interpretirati s pridržki in jih ne smemo aplicirati na celotno populacijo. Skeletne serije so namreč premajhne in primerjava temelji le na dveh merah možganskega dela lobanje in telesni višini. Treba bi bilo izdelati revizijo grobišča z Vranja in obdelati celotno nekropolo Rifnik. Jasnejšo sliko pa bo dala šele primerjava s staroselskimi in staroslovanskimi grobišči z Bleda in okolice.

5. SKLEPI

Na kamnitem vršacu Ajdna nad Potoki so arheologi odkrili ostanke naselbine iz 5. - 6. stoletja (refugium). V stavbi poleg cerkve so odkopali 11 okostij, ki pripadajo romaniziranim staroselcem. Šest skeletov je otroških, pet pa odraslih (dva moška in trije ženski). Pet otrok je umrlo v zgodnji otroški dobi infans I, en otrok pa v pozni otroški dobi infans II. Oba moška sta bila ob smrti stara 35 - 45 let, ena ženska je umrla v starosti 23 - 30 let, druga je bila ob smrti stara 28 - 36 let, tretja ženska pa je dočakala visoko starost 63 - 73 let.

Lobanje obeh spolov so srednje dobro ohranjene in kažejo podobne značilnosti možganskega dela lobanje. So srednje dolge in ozke do srednje široke, lobanjska prostornina je srednje velika. Po obliki so ovoidne, mezokrane, metriokrane ter ortokrane ali hipsikrane. Obrazni del je bil ohranjen le pri eni ženski lobanji, ki ima kratek in ozek, leptoprozopen obraz z visokimi očnicami in ozkim nosom, ter deloma pri moški lobanji, za katero so značilne nizke očnice in širok nos. Ti dve lobanji imata srednje široko čelo in mezomandibularen obraz, druga ženska lobanja je širokočelna in leptomandibularna, druga moška lobanja pa ozkočelna in euri-mandibularna.

Glede na telesno višino so tako moški kot ženske srednje visoki. Postkranialni skelet je bil dobro ohranjen le pri moškem in ženski, ki sta bila istočasno pokopana v skupno zidano grobnico (grob 7 in 8). Stresni znaki na ženskem skeletu so verjetno posledica dolgotrajne hoje navkreber in nošenja težkih bremen, medtem ko je moški opravljal delo, ki zahteva klečeč položaj in precizne gibe obeh rok.

Analiza epigenetskih znakov kaže na verjetno sorodstveno povezavo teh dveh oseb, ki bi z ozirom na starost lahko bila mati in sin, ter otroka iz groba 9. Samo pri teh treh lobanjah namreč nastopajo suturalne koščice (*ossa suturalia suturae lambdoideae*), sutura metopica pa se pojavlja pri mladi ženski (grob 1) in otroku (grob 4).

Skelete z Ajdne sem primerjala z istočasnimi skeleti z Vranja, Rifnika in Gradca nad Mihovim. Moška ne kaže podobnosti s primerjalnimi skeleti, ženski pa sta podobni ženskam z Vranja in Gradca. Rezultate je treba jemati z določenimi pridržki, ker je število skeletov premajhno in ker primerjava temelji le na dolžini in širini lobanje ter na telesni višini.

Tabela 1. Ajdna nad Potoki. Mere /mm/ in indeksi lobanje.

Table 1. Ajdna nad Potoki. Measurements /mm/ and indices of skull.

Martin št. Martin No.	skelet. 1 ženski/female	skelet. 3 moški/male	skelet. 7 moški/male	skelet. 8 ženski/female
1	170	177	179	179
2	166	177	175	172
8	137	135	142	137
9	98	88	94	91
10	122	108	125	116
11	---	121		
12	108	108	(112)	106
13		108	99	92
17		130		
20	110	110	115	108
45				(115)
47			99	105
48			63	65
50			25	
51			37	38
52			28	37
54			25	23
55			47	49
65	105	121	113	112
66	91	88	106	97
69	27	31	28	29
70	60	61	(56)	52
8:1	80.6	76.3	79.3	76.5
17:1		73.4		
17:8		96.3		
20:1	64.7	62.1	64.2	60.3
20:8	80.3	81.5	81.0	78.8
9:10	80.3	81.5	75.2	78.4
9:8	71.5	65.2	66.2	66.4
47:45				(91.3)
48:45				(56.5)
52:51			75.7	97.4
54:55			53.2	46.9
66:9	92.9	100.0	112.8	106.6
lob.prost. /cm ³ / cran. cap. /cm ³	1257	1351	1426	1290

Tabela 2. Ajdna nad Potoki. Mere /mm/ in indeksi postkranialnega skeleta.
 Table 2. Ajdna nad Potoki. Measurements /mm/ and indices of postcranial skeleton.

Martin št.	skel. 1 \bar{x} / f		skel. 3 m / m		skel. 7 m / m		skel. 8 \bar{x} / f		skel.11 \bar{x} / f	
Martin No.	desna/ right	leva/ left	desna/ right	leva/ left	desna/ right	leva/ left	desna/ right	leva/ left	desna/ right	leva/ left
Cl 1			149	150				132		
Cl 6	33	32	41	40	35	38		27		
Cl 6:1			27.5	26.7				20.5		
H 1	292	291	328	320	310	300	277			
H 2	286	285	325	317	306	297	273			
H 4	55	55	63	63	61	60	57	56		
H 7	58	58	68	65	60	58	51	51	70	70
H 9	42	41	44		44					
H 10	42	42	44		47	47				
H 7:1	19.9	19.9	20.7	20.3	19.4	19.3	18.4			
H 9:10	100.0	97.6	100.0		93.6					
R 1				239	226	222		212		
R 2				229	215	210		203		
R 3				42	42	40		32		
R 3:2				18.3	19.5	19.0		15.8		
U 1					247	246				
U 2					212	214				
U 3					35	35				
U 3:2					16.5	16.4				
F 1				436	413	418		400		434
F 2				433	409	415		399		432
F 8	83			93	78	80	75	75		94
F 9			34	35	31	30	31	31		34
F 10			26	26	22	23	21	21		26
F 18			46	46	47	48		42		44
F 21			81					71		
F 8:2				21.5	19.1	19.3		18.8		21.8
F 10:9			76.5	74.3	71.0	76.7	67.7	67.7		76.5
T 1			357	355		324			351	
T 1a			360	360		332			356	
T 3				75					71	
T 8a			36	35	32	31	29		35	
T 9a			25	25	22	21	20		23	
T 10b			78	78	68	69		63	75	
T10b:1			21.8	22.0		21.0			21.4	
T9a:8a			69.4	71.4	68.7	67.7	69.0		65.7	
tel .višina stature	1543		1644		1576		1509		1595	

OPOMBE

- 1 A. Valič, T. Tomazo-Ravnik, Arheološko najdišče Ajdna nad Potoki, *Proteus* 9-10, 1984, s. 323 - 330.
- 2 M. Sagadin, Poznoantična in staroslovanska najdišča v jeseniški občini, *Jeklo in ljudje V*, 1985, s. 377 - 388.
- 3 T. Knific, Blejska arheološka mikroregija (zgodovina raziskav), *Jeklo in ljudje VI*, 1991, s. 83 - 95.
- 4 Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons, *Journal of Human Evolution* 9, 1980, s. 517 - 549.
- 5 W. M. Krogman, M. Y. Işcan, *The human skeleton in forensic medicine*, Springfield 1986, s. 50 - 188.
- 6 Gy. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest 1970, s. 73 - 137.
- 7 D. R. Brothwell, *Digging up Bones*, London 1972, s. 69.
- 8 R. Martin, K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie I*, Stuttgart 1959, s. 429 - 597.
- 9 B. Škerlj, Z. Dolinar, Staroslovanska okostja z Bleda, v: J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*, Dela 1. razr. SAZU 2 (1950), s. 67 - 103.
- 10 J. Piontek, Reconstruction of Individual Build Features in Investigated Prehistoric Populations, *Coll. Antropol.* 3, 1979, s. 251 - 253.
- 11 G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic Variants of the Human Skull*, Stuttgart 1989, ss. 301.
- 12 K. A. R. Kennedy, *Skeletal Markers of Occupational Stress*, v: M. Y. Işcan, K. A. R. Kennedy, *Reconstruction of life from the skeleton*, New York 1989, s. 129 - 160.
- 13 A. Orožen-Adamič, M. Zorc, D. Zupanc, Antropološka obdelava izkopanega gradiva, v: P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici*, Kat. in monogr. 12 (1975), s. 117 - 122.
- 14 T. Tomazo-Ravnik, Skeletni ostanki z Rifnika - rezultati antropoloških analiz (rokopis).
- 15 T. Tomazo-Ravnik, Antropološka analiza človeških kostnih ostankov - Gradec nad Mihovim, neobjavljeno strokovno poročilo za ZVNKD Novo mesto.

ABSTRACT

Skeletal series from "refugium" Ajdna nad Potoki consist of 11 skeletons belonging to the indigenous population, dated from the 5th - 6th century. Palaeoethnographic analysis was carried out, as well as analyses of anthropometrical indicators, epigenetic traits, markers of occupational stress and comparative study with the skeletal material from Vranje, Rifnik and Gradec nad Mihovim.

Barbara Ravnik-Toman

ARHEOLOŠKE RISBE Z AJDNE NAD POTOKI

- ljubiteljski sestavek o strokovni temi *

Šele ko sem se lotevala pisanja tega članka, sem se zavedla, zakaj skladatelji nikdar ne pišejo o svoji glasbi in umetniki ne o svojih slikah. Sploh ne, da bi se hotela primerjati z njimi, ampak pisati o svojem izdelku je pač sila kočljiva zadeva. Napisati nekaj besed o arheološki risbi pa se mi je zdel zanimiv izziv, saj na to temo ni kaj dosti prebrati.

Arheološke risbe lahko razdelimo na dve osnovni skupini; v prvo sodijo skice situacij na terenu, v drugo pa natančne risbe najdenih predmetov. Če ste že kdaj obiskali arheološka izkopavanja, potem ste med ljudmi, ki imajo tam opraviti, gotovo opazili človeka z blokom risalnega papirja v rokah. Ponavadi lovi ravnotežje na vegastem lovskem stolčku in zavzeto bolšči nekam v izkopano površino. Na sliki 1 je to tretja oseba z leve.

Slika 1: Moj prvi dan na Ajdni, 10. september 1981 (Foto: Drago Holynski)

10. septembra 1981 je bil moj prvi dan na Ajdni. Levo sta pri zavzetem delu kolegici konservatorki: Zdenka Kramar in Marjanca Jeglič, desno pa moj model, grob 3, ki nastopa tudi na risbi 2.

Ob tej priliki se želim zahvaliti prof. Andreju Valiču, muzejskemu svetovalcu v Gorenjskem muzeju v Kranju in vodji izkopavanj na Ajdni; pa ne le za dovoljenje, da objavim risbe, ki so nastale kot plod najinega strokovnega sodelovanja, ampak tudi za številne nasvete in izkušnje, katerih sem bila in sem še deležna.

Naloga risarja je, da izkopano situacijo čimbolj verodostojno prenese na papir. Za to si pomaga s koordinatnim sistemom, ki je enoten za celo najdišče in je navezan na znane trigonometrijske točke. Izkopno polje je razdeljeno na kvadrante, najbolj prikladna velikost je 4x4 m. Riše se na milimetrski papir, običajno v merilu 1:20, zapletene detajle in grobove pa v merilu 1:10.

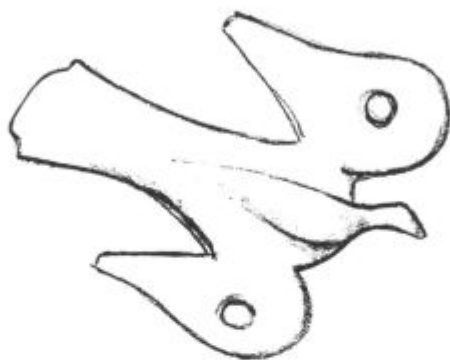
Tudi terenske skice bi lahko ločili na dve skupini: namreč na tiste, ki prikazujejo izkopano površino - planume, in na risbe prereзов - profile. Slednji so zanimivi zaradi določanja sosledja plasti (pri običajnih pogojih je mlajša plast vedno nad starejšo). Terenske risbe so narejene v svinčniku in potem še pobarvane z barvnimi svinčniki. Če pa želimo tako skico objaviti v strokovni literaturi, jo je potrebno prekopirati v tušu (slika 2).

Zdaj pa še nekaj besed o risanju predmetov. Včasih nastane prva skica že na terenu, toda ponavadi se prične risanje arheoloških predmetov potem, ko so že bili obdelani v konservatorski delavnici. Večino predmetov rišemo v merilu 1:1. Izjema so le tisti, ki so preveliki in jih je zaradi formata papirja potrebno pomanjšati, v merilu 1:2, 1:4,... Za arheološko risbo je značilno, da so predmeti risani v stranskem risu, kateremu je dodan eden ali več značilnih prereзов. Je pa pri tem težko govoriti o pravilih, saj zahteva vsak predmet temeljit premislek, kako na čimbolj enostaven način čimveč prikazati. K risbi lahko veliko doda dobro senčenje, kar je

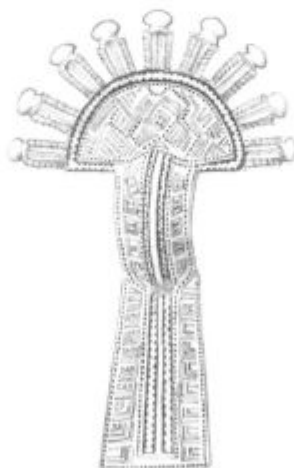

Slika 2: Risba groba 3 pripravljena za objavo.

posebno pomembno pri reliefnih ornamentih. Tudi za te risbe je pred objavo potrebno tuširanje. Najbolj razširjeno je tuširano senčenje z različno gostoto drobnih pik (na ta način je izdelana večina risb v sodobni arheološki literaturi, npr. v Arheološkem vestniku). Moram pa priznati, da se v tej tehniki nisem našla in sem venomer poskušala z drugačnimi načini, ki pa so bili ponavadi prezahtevni za tisk. Zato sem bila toliko bolj zadovoljna, ko se je ob nastajanju Časovne in kulturne preglednice arheoloških najdišč Slovenije (Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994) Andreja Valiča pokazala možnost, da se najlepše slovenske najdbe nariše na drugačen način. Sliki 3 in 4 sta iz omenjenega dela, 5 in 6 pa sta le predmeta z Ajdne, narisana v isti tehniki.

Slika 3: Golobček z Ajdne (2:1)

Slika 4: Moja najljubša risba: langobardska fibula iz Kranja

Slika 5: Oljenka

Slika 6: Plumbata

ZUSAMMENFASSUNG

Seit dem Jahre 1981 machte die Autorin als Archäologin bei den Ausgrabungsarbeiten in Ajdna nad Potoki mit. Als ausgezeichnete Zeichnerin skizzierte und zeichnete sie die ausgegrabenen Gegenstände, die sie möglichst präzise aufs Papier bringen mußte.

* Članek posvečam spominu na svojega očeta, ki najbrže še vedno dela in misli za Jesenice.

TRI RUDE Z GORENJSKEGA

1. UVOD

Splošne mineraloške lastnosti treh rudnih mineralov, ki so jih kopali na Gorenjskem, so povzete iz starejše in najnovejše literature. Iz primerjave kemijskih analiz se da izluščiti še marsikatero skrivnost ali nejasnost, rude pa bodo opisane tudi mineraloško. Na kratko bodo opisani tudi rudniki in rudarjenje, saj o tem obstaja kar nekaj literature.

Neusmiljen je zob časa. V Savskih jamah so z rudarjenjem prenehali leta 1904, torej pred enaindevetdesetimi leti. V tem času je propadlo skoraj vse, kar je bilo pred nekaj desetletji še dokaj dobro ohranjeno. Od velikih zgradb je ostalo le še nekaj kamnitega zidovja in če kraja človek ne bi dobro poznal, niti vedel ne bi, da je bil tu nekoč rudnik.

Mogoče obstaja upanje, da bi se pred propadom dalo "rešiti" rudnike na Begunjščici, v katerih so kopali manganovo rudo za izdelavo zlitine železa in mangana - feromangana, po katerem so Jesenice takrat zaslovele.

Bobovci, iz katerih so v starih časih v Bohinju pridobivali železo, so bili v tistem času pomembna surovina. O njih je v literaturi malo podatkov, zato je vsak nov podatek zanimiv.

2. SIDERIT IZ SAVSKIH JAM

A. LASTNOSTI (7, 8, 18)

Ime: izvira iz grške besede sideros, kar pomeni železo; izraz je leta 1845 uvedel Heidinger. **Sinonim:** halbit (chalbyt), slovensko ime jeklenovec ali jeklenec, nemško Spateisen, angleško Spathose Iron. **Trdota:** 4 do 4, 5, raza bela, rumenkasta. **Barva:** rumena, rjavo rumena, sivorumena, svetlorjava, siva, rjavočrna (prisotnost mangana), črna (prisotnost elementarnega ogljika), kovinske prevleke. Običajno je na površini temnejši, ker se železo na zraku oksidira. **Sijaj in prozornost:** steklen ali biseren, na robu kristalov prosojen, kristali agregati imajo bleščeč lom in negativno dvolomnost. **Kristalna singonija in oblike nastopanja:** trigonalna skalenodrična, romboedri, redko skalenodri, običajno je zemljast, včasih ima ploščice in prizme. **Gostota:** 3,7 do 3,9. **Kemijska sestava:** FeCO_3 , železov karbonat, ki ima teoretično 62,01% železovega oksida ali 48,21% železa in 37,99% ogljikovega dioksida. Železo se lahko delno zamenja z drugimi kationi in nastanejo različice: ankerit in sideroplesit z magnezijem, oligonit z manganom, siderodot s kalcijem in montheimit s cinkom. Pelosiderit so se imenovali agregati, ki se izločijo iz mešanice siderita in gline. Če se pojavi siderit v kroglastih ali ledvičastih agregatih, se imenuje

sferosiderit, koloidni različek pa se je imenoval "bela železova ruda". Siderit iz pre-mogovnikov vsebuje elementarni ogljik in se imenuje ogljena železova ruda (Blackband). Nekatera od teh imen so že zastarela in se ne uporabljajo več. Kemijske lastnosti: pred puhalko razpade, vendar se ne tali, potemni in postane magneten; topen je v vroči solni kislini in pri tem šumi (CO₂). **Podobni minerali:** ankerit, dolomit, magnezit. **Spremljajoči minerali:** kalcit, aragonit, ankerit, barit, manganove rude, kalcedon, kremen, sfalerit, galenit. **Nastanek:** hidrotermalno, metasomatsko, pegmatitsko-pnevmatolitsko, sedimentno. Z metamorfozo nastanejo limonit, hematit ali magnetit. Ker se lahko oksidira, tvori na površini rudnika v oksidacijski coni tako imenovan limonitni "železni klobuk". **Uporaba:** je pomembna železova ruda, saj jo lahko reduciramo do elementarnega železa (temperatura disociacije pri 450°C), včasih ima povečano vsebnost mangana, kar je za metalurge še posebej zanimivo. Siderit je ena najbolj razširjenih železovih rud in ima od vseh železovih rud najnižjo vsebnost železa, zato je rentabilno le izkoriščanje velikih ležišč. **Nahajališča:** Siegerland, Wildschapbachtal, Wittichen, Neudorf, Lebenstein, Schmalkalden, Thüringen (ooliti) - Nemčija, Hüttenberg, Friesach, Erzberg - Avstrija, Rožnava, Rudnany, Pribřam - Češka, Slovaška, Cornwall - Anglija, Bilbao - Španija, Lotaringija (ooliti) - Francija, Bajkal, Alapajevsk, Kerč - Rusija, Connecticut - ZDA. Zaradi nizke vsebnosti železa v rudi je večina rudišč tega tipa že zaprtih.

B. KEMIJSKI IN MINERALOŠKI PODATKI

Tabela 1	1	2	3	4	5	6
SiO ₂	8,67	1,80	0,54	1,50	36,08	25,20
Al ₂ O ₃	1,81	0,80	0,06	4,10	0,50	sled
Fe ₂ O ₃	14,76	1,80	1,30	1,51	7,88	63,19
FeO	38,21	30,60	31,70	48,49	28,42	0,24
Fe	40,13	25,12	25,63	38,87	27,67	44,41
Mn ₂ O ₃	2,45	3,06	4,54	5,49	2,92	0,50
Mn	1,70	2,14	2,86	3,45	1,84	0,31
CaO	1,71	6,27	15,00	2,67	1,35	0
MgO	1,70	9,66	7,50	2,71	2,60	0
P	0,024	0,015	0,004	0,070	0,127	0,387
S	0,186	8,300	0,650	0,240	0,580	0,290
žaroizguba	30,76	36,50	39,00	32,42	19,18	9,70

Opomba: skupna vsebnost železa in mangana sta izračunani iz oksidov.

Vzorci:

1. Siderit iz Ljubije, poprečne analiz iz leta 1969 (dobava za plavža Železarne Jesenice)
2. Siderit - Savske jame, vzorec siderita vsebuje tudi galenit, analiza opravljena 1975
3. Siderit - Savske jame rumene barve, vzorec iz depoja Muzeja Jesenice, 1995
4. Siderit - Savske jame, rjav z drčo, analiza vzorca iz vitrine Muzeja Jesenice
5. Siderit - Belščica, analiza vzorca iz vitrine Muzeja Jesenice
6. Praženi siderit - Savske jame, analiza iz Muzeja Jesenice (voziček z rudo).

Primerjava rezultatov analiz siderita iz Savskih jam (vzorci št. 2 do 4) z analizo ljubijskega siderita kaže, da je bila domača ruda slabša, saj je le redko dosegala višjo vsebnost železa. Temu so bile vzrok primesi mineralov kremenca, kalcita, sfalerita, galenita in pirit. Visoko vsebnost žvepla pripisujemo sulfidnim rudam svinca, cinka in železa in jo je bilo mogoče znižati s praženjem rude. Primerjava surovega siderita s praženim pokaže, da se je občutno zmanjšala teža (razlika pri žarozgubi od 10 do 30%) in so se tako zmanjšali tudi stroški prevoza rude. S praženjem so odstranili tudi karbonate, ki so razpadli (apnenec in dolomit), pri tem pa se je zvišala vsebnost železa in kremenca, žal pa tudi škodljivega fosfora. Sulfida svinca in cinka sta se pretvorila v okside, te pa je voda odplavila in tako zmanjšala škodljive vplive teh komponent pri proizvodnji grodlja. Železo v surovem sideritu je v obliki dvovalentnega železa, pri žganem sideritu pa se vse železo spremeni v trivalentno.

Objavljene analize siderita iz leta 1870⁽²⁾ se dajo lepo primerjati z najnovejšimi. Ruda iz severnih rudišč je vsebovala 30,5% železa, 6% "apna" (CaO), 4% magnezija, 32% ogljikovega dioksida in 15% kremenca, rumenkasta ruda iz južnega dela pa 42% železa, 38% ogljikovega dioksida 2,5% apna in 3% magnezija ter precej svinčeve rude galenita (ta je vseboval 79% svinca in 3,5% srebra). Da je bil delež galenita precej velik, se vidi iz podatka,⁽²⁾ da so v Savskih jamah leta 1870 nakopali 957.356 stotov jeklenovca in 3.697 stotov svinčene rude, ki so jo najprej v svinec predelovali sami (do leta 1790), kasneje pa so jo pošiljali v predelavo v Litijo. Cinkova ruda sfalerit je povzročala precejšnje težave pri proizvodnji grodlja v plavžu, saj se je beli cinkov oksid, ki so ga imenovali "cinkova goba" (vseboval je 67,5% cinka, 6,6% svinca in 2,2% železa) usedal na obodu jaška in so ga morali plavžarji stalno odstranjevati.⁽²⁾ Kasneje so to "gobo" prodajali za proizvodnjo cinka in medenine.

Na pogled je siderit iz Savskih jam amorfen siderit, le občasno z majhnimi kristalčki ali ploščicami, v njem pa so občasno vložki srebrnosivega galenita ali temnega sfalerita, včasih tudi pirit in redko malahita, glavna jalovinska minerala pa sta kremen in apnenec.

C. RUDNIK IN RUDARJENJE

Rudišče v Savskih jamah so karbonski skladi s sideritom.⁽⁴⁾ Ti so sestavljeni iz skrilavega glinovca s prehodi v peščeno sljudnati skriljevec in peščenjak, ki ga je lahko zamenjal kremenov konglomerat. Siderit je bil vezan na plasti temnega apnenca. Rudna telesa so imela obliko različno velikih žil in leč. Različni avtorji so v sideritu našli pirit, markazit, galenit, halkopirit, sfalerit, realgar, avripigment, ankerit, tetraedrit, kasneje pa so našli še redko rudo-arzenolit.⁽⁵⁾ Zanimivo je, da predstavljajo tri arzenove rude (realgar, auripigment in arzenolit) edino nahajališče arzenovih sulfidov v Sloveniji. V galenitu iz Savskih jam so raziskovalci⁽⁴⁾ našli v majhnih količinah nekatere elemente (kadmij, kobalt, galij, živo srebro, mangan, nikelj, antimon in kositer). V literaturi⁽⁴⁾ omenjajo, da je nahajališče v Savskih jamah zgornjekarbonskega sedimentnega nastanka, ruda pa je lahko tudi metasomatskega izvora. V rudnikih Savske jame in Belščica naj bi v vseh letih obstoj odkopali okrog 250.000 ton siderita. O rudišču imamo še nekaj podatkov.⁽²⁾ Ruda je bila v obliki leč v temnosivem laporju, ki so ga obdajali skriljevci karbonske starosti. Smer rudnih plasti je bila skoraj vzhod-zahod s plastmi, ki vpadajo proti severu. Siderit naj bi po teh podatkih vseboval poprečno 29% železa, 2,5% mangana, občasno pa sta ga spremljala sfalerit in galenit. Med rudo so se pojavljale včasih tudi plasti antracita, vendar se ga ni splačalo izkoriščati, ker so bile plasti pretanke.

Rudnik v Savskih jamah na nadmorski višini nad 1000 metrov je pričel obratovati že zelo zgodaj, vendar natančnih podatkov ni. Prav gotovo je pričel delati že pred letom 1381, saj imamo od takrat dalje zanesljive podatke: poznamo Ortenburški rudarski red, ki nosi datum 24. avgust 1381. V rudniku so bili številni rovi,⁽¹⁰⁾ ki so nosili latinska imena: "Nepomuceni", "Valentini", "Barbara" "Leopoldi", "Georgi", "Francisci" (nastal 1766) in še mnogi drugi. Lastniki rudnikov so se stalno menjavali, dokler jih ni leta 1847 prevzela KID iz Ljubljane in jih imela v lasti do leta 1918, ko jih je prevzela KID na Jesenicah.⁽²⁾ Na Savskih jamah je bilo leta 1876/77 pet izvoznih jaškov, sedem zračnih jam, dva dohodna jaška in pet nadkopov.⁽³⁾ Delali so na treh obzorjih, dolžina rogov pa je dosegla 7.621 metrov. Rudo so izvažali z jamskimi vozički na tri kolesa po lesenih tirnicah. Iz jam so dvigali rudo v vedrih z ročnimi vitli, ker strojnih naprav še ni bilo, tudi vrtali so ročno. Zanimivo je poročilo Luschina⁽¹⁰⁾ iz leta 1886 o rudniku Savske jame (nemško Reichenberge), v katerem so geognostični podatki, opis rudnika, kemične analize antracita, rumenega in sivega siderita in galenita, imena rogov in ocena zalog rude (679.850 stotov).

Montanska posest je leta 1858 obsegala sedem dvojnih in eno enojno jamsko mero in en osredeček (označuje nepokrit teren med krogi prostosledov ali med jamskimi polji). Skupna površina posesti je znašala 69,58 ha in je bila podeljena s podelitvenimi listinami Rudarskega glavarstva v Celovcu v lastništvo KID 10. aprila

*Slika 1: Velika skala na levi strani na poti v Savske jame.
Levo zgoraj trikotni znak Viktorja Ruarda, desno znak SPD.*

1859. Rudnik so zaradi nerentabilnosti leta 1904 zaprli.⁽²⁾ Čeprav je Geološki zavod v letih 1960 do 1962 opravil raziskovalna dela, rudnika zaradi premajhnih zalog, revne rude z ozirom na bogatejše in cenejše tuje rude niso nikoli več odprli.

Izkopano rudo so tik ob rudnih jamah pražili ("roštali") v pražilnih pečeh, ki so jih imenovali "gromedle" ali "roštance"⁽¹⁾ in jih je bilo ob jamah osem (število peči se v literaturi ne ujema). Rudo so nato metali v korita z vodo, kjer se je zaradi temperaturne razlike zdrobila in so tako dobili zaželeno (drobno) velikost rude. S tem postopkom so zmanjšali težo rude in istočasno odstranili nekatere škodljive komponente. Iz rudnikov so dve tretjini pražene, pa tudi surovo rudo vozili predvsem v zimskem času po stari poti skozi vas Planino. Novo vozno pot so zgradili leta 1796, kar priča v skalo vsekane znak R 1796 na veliki skali na levi strani ob poti navzgor (slika 1). Stranica trikotnega znaka Viktorja Ruarda, ki je bil takrat lastnik rudnikov, je dolga 45 centimetrov, črke in številke pa merijo 13 centimetrov. Na isti skali je z rdečo barvo narisane znak SPD 1895 AR/IK (številke so visoke 35 centimetrov, črke pa so visoke 80 centimetrov in široke 40 centimetrov). Po podatkih⁽¹⁷⁾ sta znak SPD (Slovensko planinsko društvo) in letnico 1895 samo dve leti po

ustanovitvi SPD narisala moj stari oče Anton Razinger (domačin, rojen 08. 01. 1851 v Planini) in njegov prijatelj Ivan Krulc, oba učitelja iz Ljubljane. To je bilo v tistih časih, ko so povsod vladali Nemci, hrabro dejanje zavednih Slovencev.

Pot prevoznikov rude je vodila nato mimo Prihodov čez Pejce, kjer so še danes dobro vidni sledovi samotežnih voz. Surovo rudo so pražili tudi v osmih pražilnih pečeh na Stari Savi ob plavžu.

Veliko zanimivega je o železnih rudnikih v Triglavskem pogorju in Karavankah napisal I. Mohorič,⁽³⁾ pri čemer niso navedeni samo tehnično-tehnološki podatki, ampak tudi ekonomski, socialni in še drugi. Omenja, da so rudo za plavže na Savi kopali pri Starih in Savskih jamah na Karavankah v območju Svetega Križa, Planine in na Puklah (tukaj so kopali limonit), za javorniški plavž pa v rudnikih na Bevščici in Zelenici. V tako imenovanih "Starih jamah" na Lepenah naj bi se pojavila črna inačica siderita (povečana vsebnost mangana?), kar bi bilo zanimivo preveriti. Žal bo verjetno težko najti ostanke, saj so ta rudnik zaprli že leta 1866. Navaja tudi podatek, da so leta 1855 pridobili 36.206 centov jeklenovca, kar je 63% vse železne rude, pridobljene na Kranjskem tega leta .

Proti koncu 18. stoletja je proizvodnja rude pričela občutno padati, rudarjev je bilo vedno manj in končno je rudarjenje zamrlo, saj so morali nazadnje ugasniti še plavža na Savi in Javorniku. Nastala je nova železarna v Škednju pri Trstu, kjer je cenejši vodni prevoz omogočal nakup predvsem bogatejše uvozne rude po konkurenčnih cenah.

3. MANGANOVA RUDA Z BEGUNJŠČICE

1. LASTNOSTI (7, 8, 18)

BRAUNIT

Ime: po Nemcu K. Braunu, ime je predlagal 1826 Haidinger, **sinonim:** trda manganova ruda. **Trdota:** 6 do 6,5. **Raza:** rjavočrna. **Barva:** črna do rjavočrna. **Kristalni sistem, oblika nastopanja:** tetragonalen, psevdooktaedri, bipiramidalen, zrnati ali masivni agregati. **Gostota:** 4,7 do 4,9. **Kemijska sestava:** $3\text{Mn}_2\text{O}_3 \cdot \text{MnSiO}_3$, teoretično vsebuje 78,34% Mn_2O_3 , 11,73% MnO , 9,93% SiO_2 , vsebuje pa lahko še železo, kalcij, bor in barij. **Kemijske lastnosti:** težko topen v solni kislini - pri tem se razvija klor, v dušikovi (V) kislini razpade, dobro topen v vroči žveplovi (VI) kislini, netaljiv. **Podobni minerali:** hausmanit, magnetit, franklinit. **Nastanek:** metamorfen, hidrotermalen, kontaktno-metamorfen, sedimentaren. **Spremljajoči minerali:** kalcit, hausmanit, piroluzit, kremen, železovi minerali, barit. **Nahajališča:** Ilfeld, Ilmenau, Elgersburg - Nemčija, Långban, Jakobsberg - Švedska, Postmasburg - Južna Afrika, Sitapar - Indija, Mason, Texas - ZDA, Minas Gerais - Brazilija, Sapalsk, Ural - Rusija, Otjosundu - Namibija.

MANGANOMELAN⁽¹⁸⁾

Skupno ime za kriptokristalinične, običajno zemljaste mase z različnimi kationi s skupno formulo $(\text{H}_2\text{O}, \text{K}, \text{Ca}, \text{Sr}, \text{Ba}, \text{Pb})(\text{Mn}_4+\text{Mn}_2)_8\text{O}_{16}$, iz katere izhaja cela vrsta različkov. Prej so te minerale opisovali kot psilomelan ali trdo manganovo rudo (slovensko črni svitloglav). Prstene in zelo lahke agregate z vodo imenujemo vad. Manganomelani so zelo razširjeni v oksidacijski coni rudnikov mangana in so često samostojni, ker ne tvorijo mešanih kristalov.^(7,21)

Važnejši manganomelani (niso naštetni vsi):

- kriptomelan $\text{K}_2(\text{Mn}_4+\text{Mn}_2)_8\text{O}_{16}$, tertragonalen in monoklinski drobnoigličast mineral, trdota 6-6,5, podoben je todorokit (Ilmenau, Arlsberg-Nemčija)
- hollandit $\text{Ba}_2\text{Mn}_8\text{O}_{16}$, tetragonalen in monoklinski, sivočrni ali sivi kristali (Indija)
- psilomelan $(\text{BaMn}_2)_2(\text{O},\text{OH})_6\text{Mn}_8\text{O}_{16}$, rombski, trdota 6, podoben hollanditu (Schneeberg, Solnhofen-Nemčija)
- coronadit $\text{Pb}_2\text{Mn}_8\text{O}_{16}$, trigonalen in monoklinski, trdota 4,5-5, (Imini-Maroko, Colorado - ZDA, Broken Hill - Avstralija)
- todorokit $(\text{Mn}_4+\text{Mn}_2)_8(\text{O},\text{OH})_{16}\cdot 2\text{H}_2\text{O}$, monoklinski, prašnat, črn do rjav (Todoroki-Japonska, tudi Kuba in Avstrija). V to skupino spadajo tudi manganski gomolji iz morja s formulo $(\text{Na},\text{Ca},\text{K})(\text{Mn}_4+\text{Mn}_2, \text{Mg})_6\text{O}_{12}\cdot 3\text{H}_2\text{O}$
- asbolan $(\text{Co},\text{Ni})\text{MnO}_2(\text{OH})_2\cdot 1-2\text{H}_2\text{O}$ je vad, ki vsebuje kobalt (Freiberg, Kamsdorf-Nemčija)
- vernadit $(\text{Mn},\text{Fe},\text{Ca},\text{Na})(\text{O},\text{OH})_2\cdot n\text{H}_2\text{O}$, heksagonalen, podoben amorfneemu drobnokristaliničnemu gama MnO_2 , je glavna sestavina oceanskih gomoljev
- birnessit $(\text{Ca},\text{Mg},\text{Ni},\text{K})(\text{Mn}_4+\text{Mn}_2)(\text{O},\text{OH})$ ima podobno sestavo kot delta MnO_2 (Eifel-Nemčija)

2. KEMIJSKI IN MINERALOŠKI PODATKI

Tabela 2	1	2	3	4
SiO_2	14,8	15,8	14,1	20,75
Al_2O_3	4,0	3,64		4,85
Fe_2O_3	3,8	5,38	14,1	7,68
Fe	6,1	3,77	9,8	5,38
Mn_2O_3	20,0	17,51	45,3	
MnO_2	33,3	33,68		
Mn	35,00	33,47	31,7	30,6
CaO	6,1	4,26	8,0	4,6
MgO	1,7	1,15	4,2	0,75
P	0,041	0,138		0,25
S	0,06	0,183		
žaroizguba	15,8	18,1	14,3	

Vzorci:

1. Ruda Begunjščica - vzorec iz depoja muzeja Jesenice, analiza opravljena 1995
2. Manganova ruda z Begunjščice - analiza vzorca iz Muzeja Jesenice
3. Analiza je bila verjetno izvedena v Cesarsko-kraljevem generalnem uradu na Dunaju, sestava rude je omenjena leta 1858 v popisu Ruardove posesti (6)
4. Manganova ruda Begunjščica, podatki iz III. analizne knjige 1894-1895, analitik ing. Haiser, Muzej Jesenice

Zanimivo je, da se stare in nove analize zelo dobro ujemajo. Vsi vzorci imajo visoko vsebnost za metalurge škodljivega fosfora, ki pri proizvodnji feromangana preide tudi v leguro. Kateri fosforov mineral to povzroča, bo potrebno še ugotoviti. Ker je mangan prisoten v obliki dvo- in trivalentnega manganovega oksida, to dejstvo nakazuje, da ne more biti v rudi samo piroluzit, temveč tudi druge manganove rude. V vzorcu št. 1 so dokazali tudi vsebnost barija (0,16%), ki je v strukturni formuli nekaterih manganomelanov, zato je to tudi dokaz za njihovo prisotnost.

Vsebnost mangana se znižuje zaradi povečevanje jalovinskih mineralov kremena, kalcita in železovih mineralov. Ker se je predvsem vsebnost kremena stalno povečevala, je bil to eden od glavnih vzrokov, da so rudnik zaprli, saj taka ruda ni bila več rentabilna za proizvodnjo feromangana z visoko vsebnostjo mangana.

To potrjujejo tudi vzorci manganove rude z Begunjščice,⁽⁶⁾ ki so jih v KID analizirali 27. 2. 1922. Ruda je bila nabrana na zgornjem delu starega nasipa in je imela 12,88 oz. 15,40% kremena in 29,91 oz. 30,30% mangana. Trije drugi vzorci iz tega rudišča so bili še precej slabši, saj so imeli že 38,20 do 43,80% kremena, 6,02 do 7,37% železa in le še 10,40 do 12,00% mangana.

Mineraloško naj bi rudo na Begunjščici po starejših podatkih sestavljali piroluzit, psilomelan in "redka manganova ruda varvacit"⁽¹⁾ (po podatkih iz zgodovinskih listin, ki pa niso navedeni), po novejših pa tudi piroluzit.⁽⁵⁾ Warwackit ni manganova ruda, ampak je to magnezijev, železov, titanov in aluminijev borat. Že prej omenjeni rezultati kemične analize so kazali tudi na to, da ruda poleg možnega piroluzita vsebuje še druge manganove minerale. Ker pa je teh trenutno že najmanj dvesto petinpetdeset,⁽²⁰⁾ si pri tem s kemično ali mikroskopsko analizo ne moremo pomagati, zato uporabljamo metodo rentgenske difrakcije.⁽²⁰⁾ Na ta način so v različnih vzorcih rude z Begunjščice našli naslednje manganove minerale: prevladuje braunit, manganov silikat, malo je piroluzita, nekaj todorokita, redko sta prisotna romanechit (psilomelan) in birnessit. Od železovih mineralov so našli hematit, goethit in lepidokrokot. Glavni jalovinski mineral je kalcit, prisotna pa sta še kremen in sadra.⁽²⁰⁾

C. RUDNIK, RUDARJENJE

Po podatkih^(2,3) je ležalo rudišče jurske starosti 1330 metrov visoko na južnem pobočju Begunjščice. Ruda je nastopala v skrilavem meljevcu v smeri vzhod-zahod. Rudne plasti so bile debele od 0,6 do 4 metre, ruda pa je vsebovala povprečno 30%

mangana, 2,5% železa in 20% kremena. Montanska posest je bila sestavljena iz šestih enojnih jamskih mer v izmeri 27,06 ha, ki jih je podelilo s podelitvenimi listinami Rudarsko sodišče v Ljubljani 12.1.1847 oz. 1874. V lasti je rudnik imela KID d.d. v Ljubljani od 1847 do 1918, od tega leta pa do 1946 pa KID d.d. Jesenice. Rudnik so zaradi izčrpanosti leta 1915 zaprli.

Po novejših podatkih⁽⁴⁾ leži manganova ruda v liasnih plasteh. V vsem času obratovanja naj bi v rudnikih na Begunjščici odkopali 130.000 ton rude s 30% mangana. Z manganom je bil oruden zgornji del skrilavega laporja, ki je vseboval tudi precej kremena. Krovčina je bila rdečkastorjavi apnenec, talnina pa sivkast gosti apnenec.

Na Bevščici je bilo skupaj pet rovvov v skupni dolžini 1530 metrov. Rudo so kopali v glavnem v Florijanovem rovu (druga dva znana sta še Mavricijev in Janezov). Muzej Jesenice hrani jamske načrte in poslovna poročila KID o rudniku Begunjščica in proizvodnji feromangana za obdobje od leta 1875 do 1891.⁽¹⁹⁾ V vsakem poročilu so natančni podatki o odkrivanju novih zalog, o količini izkopane in odpremljene rude ter izračuni dnin za razna dela (odkop rude, raziskovalna dela, vzdrževanje, za izvoz in sortiranje rude, za pripravo jamskega lesa itd.). Za feromangan so prav tako za vsako leto posebej poleg podatkov o proizvodnji zrcalovine in dveh vrst feromangana (tega so proizvajali na Javorniku in na Savi) opisani tudi komercialni uspehi in neuspehi ter težave pri proizvodnji tako, da so poročila prav zanimivo branje. Podatki so še v starih merah (za dolžino klaftre, za težo dunajski stoti, en dunajski stot je 56 kg), to pa se je spremenilo, ko je tudi Avstrija sprejela temeljni zakon o metriskem sistemu, ki je začel veljati 1. 1. 1876.⁽³⁾

Po podatkih I. Mohoriča⁽³⁾ so prvi dve jamski meri podelili že 14. avgusta 1799 in 17. julija 1806. Do leta 1870 je bila količina izkopane rude neznatna, saj so jo uporabljali pri proizvodnji grodlja le kot dodatek sideritu za znižanje temperature taline. Pri tem je nastala tudi bolj tekoča (viskozna) žlindra, sočasno pa so grodelj še razžveplali, to je zmanjšali vsebnost žvepla. Tako so v letih 1860 do 1870 nakopali le 16.083 dunajski stotov (9.006 kg) rude, potem pa se je proizvodnja v petih letih podeseterila.⁽³⁾ Leta 1872 so po zaslugi tehničnega direktorja KID pl. Lamberta Pantza prvi v svetu pričeli izkoriščati manganovo rudo v plavžu za proizvodnjo feromangana z visoko vsebnostjo mangana.

Rudo so pri izvoznem rovu takoj separirali in jalovino vozili na jalovišča, rudo pa transportirali v dolino po rudarski poti z ročnimi sanmi. To je bilo naporno in nevarno opravilo, odvisno predvsem od vremena, od prepeljane količine pa sta bili odvisni proizvodnja in zaloga rude, tako da je bila včasih zaradi tega ogrožena proizvodnja feromangana. Občasno so prevozniki rudo tudi kradli in jo vozili v Kamno Gorico ali Kropo, o čemer obstojajo v Muzeju Jesenice pravdne listine.⁽⁶⁾

O vseh težavah z rudo je razmišljal tehnični ravnatelj KID pl. Pantz in pričel po svoji zamisli graditi originalno žičnico za prevoz rude, ki je pričela obratovati v

januarju 1874. Prva žičnica na Kranjskem je bila po tehnični plati drugačna kot vse do tedaj znane.^(3,6) Kasneje jo je iznajditelj tudi patentiral, verjetno zaradi slabih izkušenj pri proizvodnji feromangana. Imela je eno samo jekleno vrv, po kateri so se vozili štiri vozički, ki so se srečevali na sredini proge na posebnem izogibališču. Zaradi hribovitega terena in precejšnjega naklona je imela žičnica dve strojnici, eno na vrhu, drugo v sredini. Žičnica je bila dolga 1031 metrov in so z njo spuščali rudo do dolinske postaje, ki je ležala 410 metrov nižje.⁽³⁾ Od vrhnje do dolinske postaje je tovor potreboval le osem minut, pri čemer sta bila dva polna vozova rude vedno na poti. V dolini je bila razkladalna postaja, kjer se je poln voziček rude z ročico za odpiranje dna zadel ob leseno klado in se je ruda samodejno iztresla. Model te žičnice (izogibališče in pogon) je v Muzeju Jesenice.

Metalurgi so za proizvodnjo jekla po novem Bessemerjevem postopku potrebovali boljše dezoksidante. V te namene so že uporabljali zrcalovino (zlitino železa in 11 do 19% mangana), ki pa je imela premalo mangana. Nekatere metalurško razvite dežele so zato že poskušale izdelati tako zlitino, ki so jo izdelovale v grafitnih loncih in v neznatnih količinah. Leta 1872 je ravnatelju KID pl. Pantzu uspelo prvič izdelati večjo količina feromangana v plavžu in ta je vseboval 35 do 40% mangana.⁽⁶⁾ Taka zlitina je bila leta 1873 razstavljena na jubilejni svetovni razstavi na Dunaju in je vzbudila splošno pozornost. KID je zanjo dobila posebno spominsko listino in kolajno. Ko se je slava javorniškega feromangana razširila celo čez lužo, je KID leta 1876 (ob stoletnici ZDA) na mednarodni razstavi v Philadelphiji ponovno dobila listino in kolajno (pri tem ni bilo nikjer omenjeno Pantzovo ime!). Obe listini in kolajni sta v Muzeju Jesenice.

Seveda so javorniški feromangan prodajali po vsem svetu, reševal je KID pred hudimi težavami v času svetovne gospodarske krize, toda to je že druga zgodba.

Mogoče še tale pomembna zanimivost: v prvih letih proizvodnje feromangana so ločevali železo od zlitine z magnetom (zlitina, ki vsebuje nad 25% mangana ni magnetna). Ker pa je cena zlitine odvisna od vsebnosti mangana, je pričela KID iskati kemika, ki bi natančno določeval procent mangana. Tako je 12. 1. 1875 prišel v KID kemik Arthur Siebert in ustanovil prvi kemični laboratorij v tem delu Evrope. To je zelo pomemben podatek, s katerim bi se lahko hvalila marsikatera tehnološko razvita dežela, zato bi bilo potrebno zgodovino tega laboratorija še posebej obdelati.

Ker je uspelo na Javorniku izdelati feromangan z visoko vsebnostjo mangana v plavžu, je povsem razumljivo, da so se pričeli tuji strokovnjaki zanimati za tako proizvodnjo. Pri Pantzu so se pričele vrstiti različne delegacije (švicarska, ameriška in francoska), da bi "proučile" uspeh KID.⁽⁶⁾ Posebej francosko (ing. Gautier in Valton) je natančno zanimala proizvodnja zlitine v peči, ki je delala na oglje. Pozneje se je v literaturi⁽⁹⁾ pojavilo poročilo o proizvodnji zrcalovine in feromangana na Javorniku na kongresu metalurgov v Parizu leta 1889, to je istega leta, ko

je bil iz KID brez odpravnine in pokojnine odpuščen L. pl. Pantz.⁽⁶⁾ Opisani so rezultati proizvodnje za leto 1880: kemične analize siderita in manganove rude in žindre, podatek, da so v 24 urah izdelali 3,5 do 4 tone 40% feromangana, napisana pa je tudi sestava in teža vložnih surovin za proizvodnjo takega feromangana. Pri tem pa spet ni nikjer omenjen Pantz, ki je dejansko odkril postopek pridobivanja večjih količin feromangana v plavžu, ni pa svojih podatkov objavil v strokovni literaturi. Zato so si njegovo pamet lastili drugi, kar pa na svetu ni nič novega. Ko so se Francozi zadovoljni vrnili domov z Javornika, so z bogatejšo rudo, koksom namesto oglja kot reducentom in grafitno opeko uspeli izdelati cenejši feromangan z višjo vsebnostjo mangana. To je bil tudi eden od vzrokov za začetek konca proizvodnje te legure na Jesenicah.

4. BOBOVEC Z ZATRNİKA

A. LASTNOSTI^(7,8,18)

GOETHIT

Ime: po nemškem pesniku J. W. Goetheju, ime je predlagal leta 1806 Lenz; **sinonim:** igličasta železova ruda, slovensko rjavi svitloglav, nemški izraz Bohnerz, angleški ni znan. **Trdota:** 5 do 5,5. **Raza:** rumena. **Barva:** rjav, črn, svilnat lesk. **Kristalni sistem in oblika nastopanja:** rombična singonija; prizme, vlakna, kristali, stalaktiti, grozdast, masiven, zemljasti agregati, žarkast, ooliti, konkrecije, psevdomorfoze. **Gostota:** 4,3. **Posebne lastnosti:** paramagneten. **Kemijska sestava:** FeO(OH), teoretično 89,86% železa in 10,14% vode. **Kemijske lastnosti:** počasi se raztaplja v koncentrirani solni kislini, netaljiv v plamenu, v oksidacijskem plamenu rdečkast, v redukcijskem črn in magneten. **Podobni minerali:** manganit, lepidokrokrit, hematit. **Nastanek:** sekundaren mineral. **Spremljajoči minerali:** siderit, pirit, hematit, lahko so prisotni minerali fosfora, vanadija, mangana, silicija, kalcija in barija. **Nahajališča:** Siegerland, Schwarzwald, Harz, Erzgebirge - Nemčija, Příbram, Jahimov - Češka, Cornwall - Anglija, Donecki bazen, Perm, Altaj - Rusija, ZDA, Mehika.

Železova hidroksida goethit in lepidokrokrit tvorita važno železovo rudo - limonit, ki nastane s preperevanjem, redko hidrotermalno. Glavna sestavina je gel železovega hidroksida, pri tem pa je goethit mnogo pogostejši kot lepidokrokrit. Pojavlja se v brezobličnih zemljastih masah ali v kolomorfni oblikah. Če je svetlorjave barve, se imenuje okra ali ksantosiderit. Sedimentne oolitne železove rude so nastale v plitvih vodah. Sem spadajo rude doggerske starosti iz Lotaringije (tkzv. "minette"), pa tudi rude iz nahajališča Kerč v Rusiji. Gomoljaste tvorbe - bobovci so znani iz Salzgittra in še iz nekaterih nahajališčih v Nemčiji.⁽⁷⁾

BOBOVEC

Ime: Bohnerz je bobovec, slovensko ime iz bob (podoben fižolu), gorenjski izraz je "podruščica", ker ga često najdemo pod rušo. **Trdota:** 6 do 6,5. **Raza:** rjava, črna pri paramagnetnih bobovcih. **Barva:** svetlorjava, temnorjava, črnorjava. **Gostota:** 4,1 do 4,2. **Kristalna oblika:** amorfen. **Kemijska sestava:** FeOOH ali Fe₂O₃xH₂O. **Kemijske lastnosti:** enake kot pri goethitu. **Nastanek:** sekundarni sedimenten mineral, nastal iz železovih sulfidov, oksidov, karbonatov ali silikatov. Spremljajoči minerali: kremen, glina, manganove rude, apnenec.

B. KEMIJSKI IN MINERALOŠKI PODATKI

Tabela 4	1	2	6	9	11	12	15	18	19
SiO ₂	7,93	0,76	0,20	0,69	1,94	0,10	0,26	0,84	1,10
Al ₂ O ₃	3,23	0,05	0,42	0,05	0,26	0,20	0,02	0,42	sled
Fe ₂ O ₃	74,44	87,75	96,00	85,96	85,55	85,90	87,04	83,30	84,54
Fe	52,06	61,37	67,20	60,20	59,88	60,13	60,87	58,33	61,45
Mn ₂ O ₃	0,08	0,21	0,49	0,03	0,37	1,39	0,08	1,30	0,57
Mn	0,06	0,15	0,34	0,02	0,26	0,97	0,05	0,91	0,40
CaO	0,22	0,12	0,36	0,10	0,30	0,21	0,11	0,43	0,57
MgO	0,45	0,30	0,12	0,52	0,30	0,32	0,48	0,51	sled
P	0,10	0,094	0,056	0,102	0,075	0,052	0,065	0,016	0,132
S	0,008	0,005	0,010	0,010	0,008	0,008	0,008	0,010	0,24
žaroizguba	11,94	9,54	2,20	11,82	10,55	11,82	11,72	11,48	10,80

Vzorci rude in bobovcev z Zatrnika (Berjanca):

1. kosi rude veliki od 30 do 70 mm
2. delno zaobljena ruda, velikost 40 do 50 mm
6. paramagnetni bobovci, velikost 6 do 25 mm
9. bobovci, svetlorjavi, velikost 20 do 30 mm
11. bobovci s hematitom, velikost 10 do 20 mm
12. bobovci, črnorjavi, velikost 20 do 40 mm
15. bobovci, parageneza po piritu in markazitu, velikost 10 do 60 mm.
18. goethit Ljubija, kapnik velikosti 130 x 90 mm, iz zbirke avtorja
19. bobovec Rudno Polje, analiza vzorca iz Muzeja Jesenice.

Kemične analize kažejo, da je bobovec bogata železova ruda, saj ima v primerjavi z goethitom približno enako vsebnost železa. Vse železo v bobovcih je trivalentno, po podatkih nekaterih avtorjev⁽¹³⁾ je dvovalentnega železovega oksida od

0,20 do 0,80% (največ 1,5%). Koristnega titanovega oksida je v bobovcih le 0,02 do 0,08%. Zelo nizke so vsebnosti kremenca, aluminijevega oksida, kalcijevega in magnezijevega oksida ter žvepla. Po nekaterih trditvah⁽¹¹⁾ naj bi bobovci, pri katerih pretvorba iz sulfidov v hidrokside še ni popolnoma končana, vsebovali precej žvepla (žal ni vzorcev, da bi to potrdili ali ovrgli), česar pa vzorci z Berjance ne potrjujejo. Vzorci z Berjance z lepo nakazano psevdomorfozo po piritu in markazitu namreč vsebujejo izredno malo žvepla. Visoke pa so vrednosti za fosfor, za katerega še ni jasno, za katere fosforjeve minerale gre in bo to potrebno še ugotoviti. Mangan v bobovcih je nizek, razen pri temnejših in paramagnetnih bobovcih. Nesporno je in kemijske analize potrjujejo, da je temna barva bobovcev odvisna od primesi manganovih mineralov: čim več je mangana, tem temnejši so.

Mineraloško je bobovec zelo značilne oblike in barve, zato ga je lahko prepoznati. Glavna komponenta v njem je goethit, samo občasno se pojavi tudi lepidokrokrit. Pogost spremljevalec je hematit, občasno pa maghemit; od železnih sulfidnih rud sta prisotna pirit in markazit. Glavni jalovinski mineral je kalcit, pa tudi kremen v obliki kalcedona. Večina preiskanih bobovcev so psevdomorfoze limonita po piritu ali markazitu. Minerale so določevali z rudnim mikroskopom tako, da so vzorce obrusili in jih analizirali v odsevni svetlobi.⁽¹⁴⁾

C. RUDNIK, RUDARJENJE

Prvi podatki o rudarjenju in količinah nakopane rude so še iz časov Žige Zoisa. Žal pa kot običajno avtor ne navaja literature, od kod je podatke dobil.⁽¹¹⁾ V letu 1777 so kopači nabrali 8.379 stotov bobovca v okolici Gorjuš, od koder so ga pozimi vozili v Bistrico in Staro Fužino. Ker se je proizvodnja železa povečevala, je nujno pričelo rude primanjkovati, o čemer je Zoisu poročal Balthasar Haquet, ki je ocenil rudne zaloge in dejal, da gredo h koncu. V tem času so ga kopali na Gorjušah, na Rudnem Polju, Rudnem Lomu, na Kresnici in v Jasni.⁽¹¹⁾ Zois je iskanje bobovca spodbujal in je v ta namen k sodelovanju povabil tudi znane in ugledne geologe (J. E. Fichtla, A. Morlota). Kmetom, lovcem, drvarjem in rudarjem je obljubljal posebne nagrade, če bi našli nova rudišča.

Podatki o proizvodnji bobovca govorijo, da so ga 1874 leta nabrali 841.664 kg, 1875 leta 422.408 kg in 1876. leta 487.320 kg. Rudo so nabirali včasih na površju, dostikrat pa so kopali jame (tudi do 30 metrov globine), katerih sledovi so vidni še danes. Rudo so vlekli iz jam ročno v lesenih vedrih, pritrjenih na vitlih. Da so odstranili jalovino oziroma blato, so jo najprej oprali, nato pa posušili. Na tak način so nabirali bobovec do leta 1890, ko je rudarjenje povsem izumrlo.

Rudišča bobove železove rude v triglavskem pogorju so sedimentarnega nastanka,⁽¹⁴⁾ kjer je bobovec nastal iz prvotnih mineralov: vseh vrst železovih sulfidov (pirit, markazit), hematita, magnetita, siderita, ankerita in različnih železovih silikatov. Najpomembnejša je psevdomorfoza po piritu, ki je v naravi zelo razširjen.

Pirit se oksidira najprej v dvovalentni železov sulfat, ta pa nato v trivalentni železov sulfat, ki se pretvori v trivalentni železov hidroksid v obliki gela, iz katerega nastajajo konkrecijske oblike: krogle, jajčaste, gomoljaste, fižolaste, ploščate oblike različnih velikosti. Te oblike imenujejo geologi "pravi bobovci",⁽¹⁶⁾ za razliko od "psevdbobovcev" (lažnih bobovcev), ki naj bi nastali s kotaljenjem oziroma brušenjem v vodi, ledu, z valovi in z vetrovi.

Temeljito sta nahajališča bobovcev obdelala Gospodarič in Pohar,⁽¹⁵⁾ saj sta skupaj z vzorci rude analizirala tudi zemljo in smrekove vejice, da bi dognala zvezo rude z okolico. Obiskala sta naslednja nahajališča: Berjanco, Jerebikovec, Medvedovec, Kranjsko dolino, Klek, Rudno dolino, Rudno polje, Lipanco, Gorjuše, Mesnovec, Uskovnico, Krstenico, Dedno polje, Viševnik, Veliko črno jezero, Dolič, Veliki Triglav in Komno. Žal v Muzeju Jesenice tudi iz te raziskave ni vzorcev bobovcev, ki so jih tam nabrali. Zanimivo je, da sta avtorja našla tudi v apnenec vraščene bobovce in trdita, da sekundarno vraščanje ni mogoče, saj najdemo bobovce tudi v notranjosti apnenca.

Zgodba z bobovci se je začela pomladi 1975, ko me je znanec opozoril, da je na Zatrniku našel veliko lepih bobovcev. S sinovoma Igorjem in Samom smo bili na Berjanci najprej maja 1975, nato pa še junija 1978. Hodili smo po smučarski progi od nadmorske višine 904 metrov navzgor. Sicer ima vrh Berjance nadmorsko višino 1246 metra, dolžina proge pa je 2.200 metrov, vendar smo prišli samo do polovice proge. Tako smo na višinski razliki vsega 200 metrov in dolžini proge en kilometer našli deset kilogramov bobovcev na sveže odkopanem zemljišču smučarske proge. Ko smo jih doma oprali, se je na površini vode nabralo tudi nekaj kozjih bobkov in bi človek lahko pomislil, da ime morda izhaja iz tega pojma.

Našli smo kosovno rudo, delno obrušeno in vseh vrst, oblik in velikosti: od okroglih, ovalnih, ploščatih, valjastih in nepravilnih prelomljenih oblik velikosti od nekaj do petinšestdeset milimetrov. Površina je zelo različna: hrapava, gladka, motna, polirana (te smo našli v humusu, kjer bi bobovec lahko polirala ogljikova ali organske kisline v ruši). O najdiščih takih poliranih bobovcev poročajo tudi drugi avtorji.^(13,15) Barve so bili zelo različne: od svetlorjave, temnorjave do skoraj popolnoma črne. Našli smo tudi manjšo količino paramagnetnih. Zelo lepih je veliko bobovcev, na katerih se lepo vidi parageneza po piritu ali markazitu.

Iz celotne količine je s sortiranjem nastala zbirka šestnajstih vrst bobovcev: iz vsake skupine smo pripravili povprečen vzorec, ki je tehtal vsaj 50 gramov. Analizo vzorcev so opravili 26. 6. 1978 v laboratoriju Železarne Jesenice na rentgenskem kvantometru ARL-72000. Rude je bilo toliko, da so iz tega nastale tri zbirke: eno ima Muzej Jesenice, drugo Prirodoslovni muzej v Ljubljani, tretjo pa ima avtor.

Za bobovce se je v preteklosti zelo zanimal Tehnični muzej Železarne Jesenice v okviru raziskovanja tehnologije železarjenja v antičnem času. V letih 1961 do 1964 so izvedli poskuse taljenja bobovca v vetrnih pečeh in je o tej temi pa tudi o bobov-

cih napisanih precej člankov.^(11,12,13,14,15) Vendar pa dejstvo, da smo našli veliko količino različnih vrst bobovcev na zelo majhnem prostoru, lahko postavi marsikatero trditev o nastanku, lastnostih in kemizmu na glavo.

Bobovci naj bi nastali iz piritu in fajalita,⁽¹¹⁾ kar ne drži, saj so lahko nastali tudi iz drugih železovih sulfidnih, oksidnih, karbonatnih in silikatnih rud. Najpogostejša nahajališča naj bi bila na nadmorski višini od 1000 do 1500 metrov,⁽¹¹⁾ velikost pa naj bi se z rastočo višino manjšala.⁽¹³⁾ Ker dež, sneg in led lahko prinašajo materiale v dolino, bi jih lahko pričakovali tudi tam, nekateri avtorji⁽¹⁵⁾ pa so jih našli precej tudi nad omenjeno višino. Da velikost bobovcev ni odvisna od nadmorske višine, smo dokazali s tem, da smo na Zatrniku našli vse velikosti: od najmanjših do največjih. Vsi avtorji, ki so se ukvarjali z bobovci, začenši z Nigglijem,⁽¹⁶⁾ so ponavljali trditev, da je oblika "parabobovcev" nastala zaradi "transporta" rude z vodo, ledom, z valovi in vetrom. Čudno pa je, da je precej avtorjev (kakor tudi mi) našlo najlepše polirane bobovce prav v ruši - humusu. V nasprotju s "transportno" teorijo je možno, da je bobovec dobil svoje značilne oblike (ooliti oziroma gomolji) preprosto zaradi lastnosti železovega hidroksida, ki se izloča v taki obliki. Bobovci naj bi se pri transportu obrusili, vendar je triglavsko pogorje v glavnem sestavljeno iz apnenca, ki ima Mohsovo trdoto tri, bobovec pa nad šest: torej bi moral mehkejši material obrusiti tršega. Tudi dejstvo, da so bobovci vrasli v apnenec (torej sta oba minerala nastala sočasno) bi lahko potrjevalo teorijo o sočasnem nastanku bobovcev in apnencev.

Zanimivo je tudi dejstvo, da so pri vsem iskanju po triglavskem pogorju^(11, 12,13,15) na mnogih nahajališčih našli vsega le nekaj vzorcev bobovcev s povečano vsebnostjo mangana. Ker smo na Zatrniku našli veliko takih bobovcev, menim, da je vsebnost mangana popolnoma odvisna od lokalnega nahajališča, kjer naj bi taka ruda nastala in ni bila tja "transportirana". Na dveh nahajališčih (na Pokljuki in Fužinski planini) so našli v zemlji, ki vsebuje večjo količino TiO_2 , bobovce s povečano vsebnostjo titana, ker so "v zemlji bobovci delovali kot porozni filtri, katerih pore in razpoke so se polnile s titanovo spojino".⁽¹³⁾ Žal ni opisanih vzorcev, da bi trditev lahko preverili, vendar bobovec z gladko površino takih lastnosti prav gotovo nima. Zato je vsebnost titana spet lahko odvisna samo od lokalnega nahajališča samega. Za tako trditev govori tudi dejstvo, da smo našli na Berjanci veliko paramagnetnih bobovcev, drugi avtorji pa so jih v celem pogorju našli v vseh nahajališčih zelo malo. V vseh starejših člankih o bobovcih je veliko slik različnih vrst bobovcev, vzorcev samih pa ni nikjer. Gotovo so v privatni ali inštitutski zbirki, čeprav bi sodili v Muzej Jesenice, ki se bavi z železarsko zgodovino.

6. ZAKLJUČEK

O sideritu iz Savskih jam je bilo že precej napisanega in je dovolj znan, zbrani so vsi podatki, ki se nanašajo na rudo in rudarjenje, ki je na tem področju trajalo več kot 600 let.

Iz manganove rude z Begunjščice je bil prvič v svetu v plavžu izdelan feromangan z visoko vsebnostjo mangana, z rudo pa je povezana tudi gradnja prve žičnice na Kranjskem, na kar smo lahko upravičeno ponosni. Do sedaj so menili, da je ruda po mineraloškem sestavu piroluzit ali psilomelan, nove analize s sodobnimi instrumenti pa kažejo, da je ruda manganov silikat, imenovan braunit, prisotnih pa je še nekaj manj znanih rud iz vrst manganomelana.

Čeprav je bilo o bobovcih doma že precej napisanega, je mogoče na osnovi velike količine nabranih vzorcev na majhnem področju postaviti nekatere nove trditve. Vsi, ki so se doslej ukvarjali z bobovci, ponavljajo teorijo o nastanku "pravih bobovcev" in "psevdbobovcev", ki naj bi svojo obliko dobili z brušenjem in transportom. Bobovci bi lahko svoje oblike dobili zaradi posebne lastnosti železovega hidroksida, ki se izloča v takih oblikah. "Transportna" teorija ima še eno bistveno napako: trd bobovec bi se moral obrusiti na mehkem apnencu. Različne vsebnosti titana, povečana vsebnost mangana v veliki količini bobovcev in najdba paramagnetnih bobovcev na Zatrniku govorijo za dejstvo, da gre lahko za popolnoma lokalna rudišča, ki so nastala brez "transporta".

7. LITERATURA

- 1 A. Rjazancev: Razpad fužin in nastanek metalurške industrije na Jesenicah, Jeklo in ljudje I, 1964
- 2 J. Češmiga: Rudarstvo LR Slovenije, Nova proizvodnja Ljubljana 1959
- 3 Mohorič: Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem, 1. in 2. knjiga, Založba Obzorja 1978
- 4 M. Drovenik, M. Pleničar: Nastanek rudišč v SR Sloveniji, Geologija 1980, 23. knjiga
- 5 Vidrih, J. Bedič, V. Mikuž: Minerali in rude južnih Karavank na širšem območju Jesenic, Proteus št. 7, marec 1994
- 6 A. Rjazancev: Zgodovinski razvoj feromangana v gorenjskem plavžu (kopija rokopisa), brez letnice, Muzej Jesenice.
- 7 H. J. Roesler: Lehrbuch der Mineralogie, Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie Leipzig, 5. Auflage 1991
- 8 F. Tučan. Specialna mineralogija, Školska knjiga, Zagreb 1957
- 9 A. Gouvy: Internationaler Berg und Hüttenmännischer Congress, gehalten zu Paris vom 2. bis 11. September 1889, Stahl und Eisen, april 1890, str. 321
- 10 Eugen Ritter Luschin von Ebengreuth: Expose über der Spatheisenstein-Bergbau am Reichenberg nächst Assling in Krain - Dunaj 1886, rokopis v gotici, Muzej Jesenice
- 11 A. Rjazancev: Bobovci Julijskih Alp, Tehnična priloga Železarja, št. 2 1962, Jesenice
- 12 A. Rjazancev: Vesti o bobovcih z Julijskih Alp, Bobovci Julijskih Alp - Tehnična priloga Železarja, št. 2, 1963, Jesenice

- 13 A. Rjazancev: Kemizem bobovcev in njih primerjava ter tehnološki pogoji antičnih talilnic, Tehnična priloga Železarja, št. 1, 1966, Jesenice
- 14 E. Grobelšek: Geneza železnih izdankov triglavskega pogorja, Tehnična priloga Železarja, št.1, 1966, Jesenice
- 15 R. Gospodarič in J. Pohar: Geološka svojstva nahajališč železovih rud, Tehnična priloga Železarja, št. 1, 1966 Jesenice
- 16 P. Niggli: Gesteine und Minerallagerstätten, Birkheuser, Basel 1948
- 17 Ustna informacija mojega strica Antona Razingerja iz Ljubljane, upokojenega knjižničarja FNT-rudarsko-metalurške fakultete v Ljubljani
- 18 R. Duda, L. Rejl: Minerals of the World, Arch Cape Press New York, 1986
- 19 Izvlečki iz rudarskih letnih poslovnih poročil KID (slovenski prevod), Arhiv KID 1869 do 1918, Rudarstvo, mapa 9a, Muzej Jesenice.
- 20 B. Jevšenak: Raziskave manganovih mineralov z Begunjščice in iz okolice Mirne, diplomska naloga št. 112-UZ-81 (28.2.1981), knjižnica FNT oddelka Montanistika Ljubljana.
- 21 S. Weiss: Das Grosse Lapis Mineralienverzeichnis, C. Weise Verlag, 1990

ZUSAMMENFASSUNG

Über den Siderit aus Savske jame wurde schon sehr viel geschrieben. Es gibt alle Daten, die sich auf das Erz und Bergwesen beziehen, das auf diesem Gebiet mehr als 600 Jahre lange dauerte.

Aus dem Manganerz von Begunjščica wurde das erste Mal in der Welt in dem Hochofen der Ferromangan reichhaltig am Mangan erzeugt. Im Zusammenhang mit dem Erz wurde auch die erste Seilbahn in Kranjsko gebaut. Es wurde bis jetzt gemeint, daß das Erz seinem mineralogischen Bestand Pyrolusit oder Psilomelan sei, die letzten Analysen mit den modernen Instrumenten aber zeigen darauf, daß das Erz das Mangansilicat Braunit genannt, anwesend sind aber noch etnige weniger bekannte Erzen der Manganomelanarten.

Obwohl das Bohnerz zu Hause ziemlich viel geschildert wurde, sind aufgrund der vielen Mustern aus dem kleinen Gebiet neue Behauptungen festzustellen. Alle, die sich bis jetzt mit dem Bohnerz beschäftigt haben, wiederholen die Theorie über die Entstehung "der echten Bohnerze" und "Pseudobohnerze", die ihre Form durch Schleifen und Transport gewonen haben. Die eigenartige Form ist auch der besonderen Eigenschaft des Eisenhydroxyds zuzugeschrieben. Die Theorie "des Transports" hat einen wichtigen Fehler: das harte Bohnerz müßte auf dem weichen Kalkstein geschliefen werden. Der verschiedene Titangehalt, vergrößerte Mangangehalt und paramagnetische Bohnerze in Zatrník sind die Tatsachen, die auf die örtlichen Erzstätten hinweisen, die ohne "Transport" entstanden sind.

Boštjan Soklič

TJA SE JE SKRILA

*V glavi, tja se je skrila
tiha sestra vibastih sanj.
Kot kristavca zel je um uročila,
zakrila brezmejno ravan.*

*Njen srd mi ugaja, njen lik me vedri
v nemiru stalnem praznih zagat.
če vleče se čas, mi dan razjasni,
ko spremim do težkih jo vrat.*

*Počakaj hip, ne odidi,
zate ni včeraj, ne jutri, le zdaj.
Nikogar ni - bližje pridi !
Veliki voz ti oživilja smehljaj.*

*Vse manj je poti, zaveznikov s cest,
življenje goljufivo kraljuje.
Vse več je sneti, utrjenih mest,
le zloba ljudem poveljuje.*

*Mogoče nekoč, ko sonce bo rdeče,
ptice se povrnejo s plesom,
prestavijo strugo reke hrumeče
molče pod usode kolesom.*

Počakaj hip...

*Nikdar si las ne ščeše pošteno,
zgodnji žar jo razžalosti,
na veliki bang ji je vseeno,
na svetu so hujše reči.*

Počakaj hip...

ZOBJE MORSKIH PSOV V ZGORNJEM KARBONU KARAVANK

Morski psi imajo krvoločno naravo in njej prilagojeno telo. Okostje je zgrajeno iz hrustanca in je zato lažje, poleg tega pa imajo velika jetra bogata z oljem, kar jim povečuje vzgon. Vretenasta, torpedu podobna forma telesa jim omogoča hitrost in jim daje neko posebno eleganco. "Uradno" velja, da so ribe hrustančnice, kamor spadajo morski psi, predniki kostnic in tako primitivnejši, novejša razmišljanja pa nakazujejo, da je hrustančasti skelet le sekundarna prilagoditev nekaterih kostnic na roparski način življenja. Od mogočnega, lahko tudi do 10 metrov velikega stroja za ubijanje se v fosilnem stanju ohranijo praktično le zobje in luske. Plakoidne luske rib hrustančnic imajo strukturo identično strukturi zob. So prevlečene s sklenino, imajo zobno votlino in zobno korenino. To kaže, da so se zobje razvili neposredno iz lusk. Vsi ostali telesni deli so iz hrustanca in se zato ne fosilizirajo.

Jeseniški muzej ima v svoji pestri zbirki poleg številnih novih in zelo redkih fosilov tudi tri zobe karbonskih prednikov morskih psov. Vse tri je našel Jože Bedič v Javorniškem Rovtu in na Črnem vrhu. Četrty zob je našel avtor članka. Dva lepo ohranjena zoba sta iz rjavkasto-črnega zgornjekarbonskega glinavca Javorniškega Rovta, tretji, slabše ohranjen zob brez korenine je bil najden v črnem glinenem apnencu zgornjega karbona Črnega vrha, le kakih sto metrov stran pa še četrti zob, ki je lepše ohranjen. V Javorniškem Rovtu so bili v istih plasteh kot zob najdeni ramenonožci, školjke, trilobiti, solitarne korale in fuzulinide, na Črnem vrhu pa ramenonožci, glavonožci, solitarne korale ter polži in krinoidni ostanki.

Zobje karbonskih prednikov morskih psov niso le redki, ampak pogled nanje nudi tudi estetski užitek. Nenavadna trikotna, rahlo zaobljena in zelo sploščena oblika spominja na list, zato tudi ime rodu *Petalodus* (petalon po grško pomeni list). Lepše ohranjeni zob s Črnega vrha je zelo podoben trem zobem iz muzejske zbirke Jožeta Bediča, a ima drugačna razmerja dolžin in širin zobne krone napram korenini. Zato je možno troje: da gre za juvenilno obliko iste vrste, da gre za zob iste vrste, ki je imel v ustih drugačen položaj od prejšnjih (po obliki krone se sklepa, da so ti zobje pripadali srednjemu delu zobovja, medtem ko bi lahko bil ta zob iz stranskega dela zobne razporeditve - podobno kot bi primerjali sekalca in kočnike pri človeku). Tretja možnost pa je, da gre za drugo vrsto istega rodu. Dodatne težave povzročajo dejstvo, da je pri morskih psih možna dignatska (zgornje - spodnje) heterodontija, nadalje, da so v dveh čeljustih iste vrste v določenih regijah oblikovane razlikujoče se vrste zob, poleg tega pa se morfogenetško polje čeljustne ozobitve kontinuirno spreminja v teku ontogenije (monognatska in ontogenetska

heterodontija). Vse to (in še več) je razlog za visoko variabilnost zob. Poleg tega vsebujejo krone zob morskih psov malo morfoloških značilnosti. Zaradi tega je določanje izoliranih zob izredno težavna naloga.

Opis zob

Oba zoba iz Javorniškega Rovta nedvomno pripadata isti vrsti. Zoba sta lingvalno - labialno močno sploščena. Rezilo krone je izredno fino nazobčano. Kroni obeh zob imata oster bazalni rob, ki je na labialni strani izbočen, na lingvalni pa vbočen. Med bazo in korenino potekajo prečne lamele. Te so zob še dodatno fiksirale v čeljusti, tako da ni mogel zdrsniti v hrustanec. Korenina je masivna, a ne tako široka kot krona. Vzdolžno po njej potekajo na obeh straneh vzporedni grebeni, ki segajo od spodnjega roba korenine pa vse do meje s krono. Korenina je perforirana. Po teh luknjicah so se v zob stekali živci in žile. Tudi slabše ohranjen zob s Črnega vrha zelo verjetno pripada isti vrsti.

Lepše ohranjeni zob s Črnega vrha je prepariran tako, da je vidna le labialna stran. Bazalni rob je na labialni strani ravno tako izbočen kot pri prej opisanih primerkih, ni pa tako oster in izrazit. Korenina je v primerjavi s krono širša kot pri dveh primerkih iz Javorniškega Rovta, vzdolžni grebeni in perforacija praktično niso vidni. Ostro rezilo je ravno tako zelo drobno nazobčano.

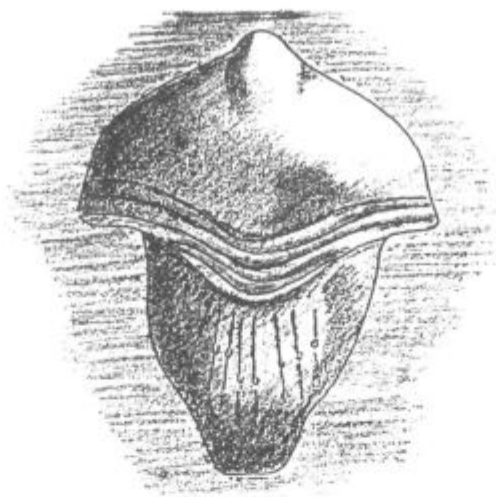
Zob je manjši od tistih dveh iz Javorniškega Rovta, rezilo nima poudarjene konice, zato je verjetno iz stranskega dela zobne razporeditve (zobje se od sredine napram strani manjšajo, rezilo postaja bolj zaobljeno - tako meljaki morskih psov praktično nimajo konice, ampak je krona samo iz trupa).

Red Petalodontida, kamor spada rod *Petalodus*, se je pojavil v zgornjem devonu, dosegel višek v karbonu in izginil v permu kot toliko drugih paleozojskih vrst. Iz celotnega reda je znanih le pet rodov. Še bolj redki pa so fosilni ostanki. Po dr. Antonu Ramovšu sta na celotnem alpskem prostoru znani le dve takšni najdbi.

Vsi zobje so intenzivno črno obarvani, da kar srkajo vase svetlobo, kot bi hoteli nadomestiti tristo milijonov let dolgo dobo, ko so bili ujeti v kamnini, skriti soncu.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Autor, der Geologiestudent, sammelt mit voller Begeisterung die versteinerten Pflanzen und Tiere (Fossile). Zu den interessantesten Stücken gehören die Zähne des Vorfahrs des Haiisches - Petalodus, die im Aufsatz mit beiliegenden Zeichnungen beschrieben werden.

1. *Zob ribe hrustančnice z lingvalne strani. Zobna konica nekoliko izstopa od ostalega rezila. Iz oblike krone se da sklepati, da je zob iz centralnega dela. Lepo so vidne lamele med krono in korenino, na kateri so grebeni in perforacije. Drobne črtice pravokotno na rob rezila kažejo fino nazobčanost. Dimenzije zoba so 55,8 x 46,5 mm*

2. *Zob ribe hrustančnice z labialne strani. Zob pripada isti vrsti kot zob na sliki 1. Dno korenine ni ohranjeno. Oblika krone kaže, da je zob iz lateralnega predela središnega dela zobne razporeditve. Dimenzije zoba so 48,2 x 46,6 mm.*

3. *Slabše ohranjeni zob ribe hrustančnice, najden na Črnem vrhu. Ohranjena je samo krona.*

4. Zob ribe hrustančnice z labialne strani (glej sliko 1)

5. Zob je viden z labialne strani, vprašanje je, če zob pripada isti vrsti kot prvi trije. Dimenzije zoba so 35 x 27 mm

Nada Praprotnik

HENRIK FREYER V KARAVANKAH

1. Uvod

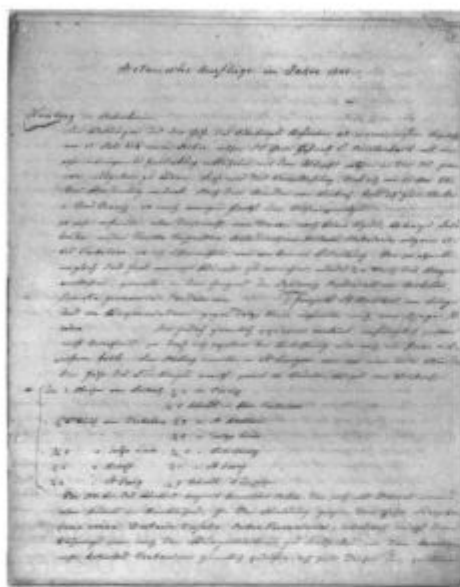
Henrik Freyer je bil rojen 7. julija 1802 v lekarniški družini v Idriji. Po končani gimnaziji se je posvetil farmaciji. Leta 1832 je prevzel službo kustosa v Deželnem muzeju v Ljubljani. Leta 1853 je odšel v tržaški muzej. Umril je 21. avgusta 1866 v Ljubljani.

Kot muzejski kustos in naravoslovec se je ukvarjal z botaniko, zoologijo, paleontologijo in kartografijo.

V botaničnih krogih je Freyer verjetno najbolj znan kot krstni boter Blagayevega volčina (*Daphne blagayana*), ki je med slovenskimi rastlinami nedvomno vrsta, o kateri so največ pisali in ki je vzbudila največ zanimanja doma in na tujem.

Na svojih botaničnih ekskurzijah je prehodil Kranjsko podolgem in počez. Medtem ko je o njegovih raziskovanjih v Julijskih Alpah precej znanega (BRECELJ, 1978; GOSAR & PETKOVŠEK, 1982; KRBAVČIČ & al., 1989; PETKOVŠEK, 1960; PINTAR, 1926; ŠVEGEL, 1937; VOSS, 1884, 1885; WRABER, 1966), njegovih izletov v Karavanke ne omenjajo. Znan je bil samo njegov vzpon na Peco, kamor je šel v družbi barona F. L. Weldena leta 1839 (WELDEN, 1840). Edino Wraber (1969: 278-280) piše o Freyerjevem rokopisu o botaničnih izletih v letu 1841, "v katerih opisuje tudi vzpone na Kepo, na Rožco, na Golico, na Zelenico in na Nemški vrh ter navaja najpomembnejše najdene rastline".

Na Freyerjev rokopis me je že pred več kot dvajsetimi leti opozoril Tone Wraber. Takrat sem pripravljala diplomsko delo o flori Vrtače oziroma Nemškega vrha (PRAPROTNIK, 1978). V zadnjih letih sem se bolj ali manj sistematično lotila florističnih terenskih raziskav v osrednjem in zahodnem delu Karavank, istočasno pa se ukvarjam tudi z zgodovino botanike in botaničnih raziskovanj na Slovenskem. V prispevku se prepletata obe področji mojega dela.

2. Freyerjev rokopis iz leta 1841

V Arhivu Slovenije sta ohranjeni dve verziji Freyerjevega rokopisa (As 863, fasc. 15): Freyer's Reise im Jahre 1841. Ta rokopis je verjetno osnutek, napisan je grše. Botanische Ausflüge im Jahre 1841. Obsega 10 X 4 pole. Freyer ga je napisal 9. decembra 1841.

Med obema rokopisoma ni bistvenih razlik. V njem ne opisuje samo ekskurzije v Karavanke. V tem letu je bil tudi v Vratih, na Luknji in šel na trentarsko stran na planino Zajavor. Saškega kralja Friderika Avgusta II., ki je v tem letu že tretjič prišel na Kranjsko, je spremljal k Peričniku in v Vrata, na Bled in v Bohinj, kjer sta si ogledala slap Savico, se povzpela na Komno in na Črno prst in se spustila v Podbrdo.

Sam Freyer pa je bil leta 1841 med drugim še na Lubniku, na Krnu, Čavnu in Nanosu. Glede na to, da še ni bilo železnice in avtomobilov in da je moral v glavnem peščiti, je bera njegovih ekskurzij za eno sezono zelo velika.

Ekskurzijo v Karavanke je začel 11. julija na Dovjem. 12. julija je bil v dolini Belce, se povzpел na Sedlič (1438 m) ali morda na sedlo Jepca (1610 m) /Sedovze/, prespal pa je v pastirski koči kmeta Sedučnika /na seduzhnikovi kozh/ . 13. julija je botaniziral po skalovju vršnega grebena Kepe (2143 m) /u turneh pod Kepa/ in šel s Kepe proti Rožci /kepa gegen Roshza/ po pobočjih Lepe Plevelnice (1957 m) /Pelniza/ . Od tod je hodil po pobočjih Dovške Babe (1891 m), Hruškega vrha (1776 m), se spustil na sedlo Rožca (1587 m) in se povzpел tudi na Klek (1753 m). Z izrazom Rožca /Roshza/ označuje greben od Dovške Babe /baba vel Roschza/ do Kleka /Peteln/ . Še danes planine od vrha Babe do Kleka označujejo s skupnim imenom Rožca (Dovška Rožca, Hruška Rožca, Jeseniška Rožca). V dolino se je spustil 14. julija na Hrušico /u hrushzi/ . 15. julija se je z Jesenic povzpел na Golico (1835 m) /Goliza/ . 17. julija je bil Freyer v Begunjah, 18. julija pa je šel iz Most pri Žirovnici po dolini Završnice /savershniza/ do Srednjega vrha (1796 m) /sredni verh/ na Šijo /na shijo/ in se od tod povzpел na Nemški vrh (2181 m) /nemshzhi vérh/ , kakor pravijo Vrtači domačini iz vasi na južnem vznožju Stola. Z Nemškega vrha se je spustil na Zelenico /Seleniza/ in botaniziral še na pobočjih Begunjščice /begunshiza/ . Od tod je šel do Ljubelja in potovanje v Karavankah zaključil v Trziču.

2.1. Spisek taksonov, ki jih je Freyer zabeležil v rokopisu

V seznamu vrst je na prvem mestu zapisano danes veljavno ime. Pri iskanju ustreznih imen taksonov sem uporabljala dela avtorjev MAYER (1952), MARTINČIČ & SUŠNIK (1984) in TUTIN & al. (1964-1980). V oklepaju /?/ je vprašljiva navedba, ki jo zaradi časovne oddaljenosti ni mogoče z zanesljivostjo ugotoviti, v oklepaju () pa izraz, ki ga je zapisal Freyer.

Kepa

Helictotrichon parlatorei (*Avena sempervirens*), *Daphne striata*, *Physoplexis comosa* (*Phyteuma comosum*), *Saxifraga caesia*, *Cerastium* sp., *Eritrichium nanum*, *Dianthus sternbergii* (*Dianthus alpestris*), *Senecio abrotanifolius*, *Papaver kernerii* (*Papaver alpinum flavum*), *Potentilla nitida* (*Potentilla nitida rosea*), *Gentiana terglouensis* (*Gentiana imbricata*), *Poa alpina*, *Phyteuma orbiculare*, *Sedum* sp., *Minuartia verna* subsp. *verna* (*Sabulina gerardi*), *Helianthemum alpestre*, *Dryas octopetala*, *Carex elata* (*Carex stricta*), *Lappula squarrosa* (*Echinosperrum lappula*)

Rožca

Paederota lutea, *Sesleria sphaerocephala*, *Koeleria pyramidata* (*Koeleria cristata*), *Festuca pallens* /?/ (*Festuca eskia*), *Festuca ovina*, *Festuca violacea* (*Festuca violacea*),

Festuca alpina, *Festuca quadriflora* (*Festuca pumila*), *F. ovina* subsp. *duriuscula* (*Festuca duriuscula*), *Festuca laxa*, *Poa alpina*, *Poa pumila*, *Trisetum argenteum* (*Avena argentea*), *Helictotrichon parlatorei* (*Avena sempervirens*), *Valeriana saxatilis*, *Galium anisophyllum* ?/ (*Gallium pusillum*), *Primula wulfeniana* (*Primula integrifolia*), *Gentiana terglouensis* (*Gentiana imbricata*), *Gentiana utriculosa*, *Gentianella austriaca* (*Gentiana amarella*), *Campanula zoysii*, *Campanula barbata* ?/ (*Campanula alpina*), *Phyteuma orbiculare*, *Phyteuma ovatum* (*Phyteuma nigrum*), *Chaerophyllum* sp., *Heracleum austriacum* var. *siifolium* (*Heracleum siifolium*), *Juncus monanthos* (*Juncus hostii*), *Minuartia austriaca* (*Sabulina austriaca*), *Cerastium carinthiacum* ?/ (*Cerastium alpinum*), *Cerastium strictum*, *Saxifraga sedoides* ?/, *Saxifraga caesia*, *Saxifraga stellaris*, *Saxifraga aizoides*, *Silene vulgaris* (*Silene inflata*), *Silene hayekiana* ?/ (*Silene saxifraga*), *Silene alpestris*, *Potentilla nitida* (*Potentilla nitida alba*), *Potentilla clusiana*, *Pulsatilla alpina* (*Anemone alpina*), *Pedicularis rostratospicata* ali *Pedicularis rostratocapitata* (*Pedicularis rostrata*), *Linaria alpina*, *Draba aizoides* ?/ (*Draba frigida*), *Biscutella laevigata*, *Arabis procurrans* ?, *Arabis pumila*, *Papaver kernerii* (*Papaver alpinum*), *Polygala vulgaris*, *Vicia sylvatica*, *Anthyllis vulneraria* (*Anthyllis vulneraria aurea*), *Hippocrepis comosa*, *Homogyne discolor*, *Erigeron glabratus* ?/ (*Erigeron alpinum*), *Erigeron uniflorus* (*Erigeron uniflorum*), *Achillea atrata*, *Achillea clavennae* (*Achillea clavenne*), *Aster bellidiastrum* (*Bellidiastrum Michellii*), *Leontopodium alpinum* (*Gnaphalium leontopodium*), *Hypochoeris uniflora* (*Hippochaeris helvetica*), *Hieracium villosum*, *Hieracium pilosella* (*Hieracium pillosella*), *Salix waldsteiniana* (*Salix arbuscula*), *Pinus mugo* (*Pinus picea mugha*)

Golica

Eryngium alpinum, *Silene quadridentata* (*Silene quadrifida*), *Sagina saginoides* (*Spergella saginoides* ?), *Cerastium* sp., *Euphorbia angulata*, *Carex firma*, *Carex atrata*, *Phleum alpinum*, *Luzula sudetica*, *Campanula barbata*, *Campanula thyrsoidea* (*Campanula thyrsoidea*), *Phyteuma ovatum* (*Phyteuma nigrum*), *Chaerophyllum* sp., *Pulsatilla alpina* ?/ (*Pulsatilla alba*), *Pedicularis julica* (*Pedicularis tuberosa*), *Vicia sylvatica*, *Thesium alpinum*, *Silene alpestris*, *Eryngium alpinum*, *Poa alpina*, *Poa pumila*, *Festuca ovina*, *Festuca laxa*, *Symphytum tuberosum*, *Vicia sylvatica*, *Cirsium carniolicum*, *Nigritella nigra* (*Nigritella angustifolia*), *Daphne striata*, *Phyteuma ovatum* (*Phyteuma nigra*), *Phyteuma zahlbruckneri* (*Phyteuma scorzoneraefolia*), *Primula auricula*, *Gentiana utriculosa*, *Gentiana pumila* ?/ (*Gentiana pusilla*), *Laserpitium siler*, *Heracleum austriacum* var. *siifolium* (*Heracleum siifolium*), *Luzula campestris*, *Minuartia austriaca* (*Sabulina austriaca*), *Cerastium strictum*, *Silene vulgaris* (*Silene inflata* ' *saponariaefolia*), *Silene alpestris*, *Potentilla clusiana*, *Ranunculus platanifolius* ?/ (*Ranunculus aconitifolius*), *Ranunculus hybridus* (*Ranunculus phthora*), *Pedicularis julica* (*Pedicularis tuberosa*), *Pedicularis verticillata*, *Thymus montanus* ?/, *Trifolium pratense* ?, *Polygala* sp., *Erigeron glabratus* (*Erigeron alpinum*), *Leontodon hispidus* (*Leontodon hispidum*), *Hieracium villosum*, *Hieracium pilosella*, *Arnica montana*, *Thlaspi kernerii* ?/ (*Thlaspi alpestre*) *Oxytropis*

pyrenaica (*Oxytropis montana*), *Bupthalmum salicifolium*, *Achillea clavinae*, *Hypochoeris uniflorus* (*Hypochoeris helvetica*), *Senecio ovirensis* (*Cineraria alpestris*), *Senecio ovirensis* (*Cineraria longifolia* /*crassifolia*/), *Pseudorchis albida* (*Habernaria albida* ?), *Selaginella selaginoides* (*Lycopodium selag.*)

Nemški vrh (Vrtača)

Primula wulfeniana (*Primula integrifolia*), *Androsace villosa*, *Empetrum hermaphroditum* (*Empetrum nigrum*), *Poa alpina* (*Poa alpina s flavescens*), *Alchemilla fissa*, *Carex firma*, *Paederota lutea*, *Veronica alpina*, *Valeriana saxatilis* (*Valeriana saxatilis pusilla*), *Poa alpina*, *Viola biflora*, *Galium anisophyllum* ?/ (*Galium austriacum*), *Saxifraga squarrosa*, *Saxifraga paniculata* (*Saxifraga aizoon*), *Minuartia verna* (*Sabulina gerardi*), *Minuartia sedoides* (*Cherleria sedoides*), *Silene acaulis*, *Soldanella minima* ?/ (*Soldanella pusilla*), *Potentilla nitida*, *Ranunculus traunfellneri*, *Ranunculus hybridus* (*Ranunculus phthora*), *Pedicularis rostratocapitata* ali *Pedicularis rostratospicata* (*Pedicularis rostrata*), *Pedicularis verticillata*, *Arabis alpina*, *Arabis vohinensis*, *Hutchinsia alpina* (*Noccaea alpina*), *Oxytropis pyrenaica* (*Oxytropis montana*), *Biscutella laevigata* (*Biscutella* ?), *Polygala* sp.

Na pobočju Begunjščice nad Zelenico

Koeleria pyramidata (*Koeleria cristata*), *Koeleria hirsuta* ?/, *Poa alpina*, *Festuca laxa*, *Avena* sp., *Asperula aristata* (*Asperula longiflora*), *Gentiana utriculosa*, *Campanula scheuchzeri* ?/ (*Campanula linifolia*), *Saxifraga caesia*, *Saxifraga squarrosa*, *Saxifraga paniculata* (*Saxifraga aizoon*), *Dianthus sylvestris*, *Dianthus sternbergii* (*Dianthus alpestris*), *Astrantia carniolica*, *Linum julicum* (*Linum alpinum*), *Minuartia austriaca* (*Sabulina austriaca*), *Minuartia sedoides* (*Cherleria sedoides*), *Silene vulgaris* (*Silene inflata*), *Papaver kernerii* (*Papaver alpinum*), *Potentilla clusiana*, *Ranunculus carinthiacus* ?/ (*Ranunculus montanus*), *Erigeron uniflorus* (*Erigeron uniflorum*), *Leontopodium alpinum* (*Gnaphalium leontopodium*), *Hieracium murorum* ?/ (*Hieracium murale*), *Achillea clavinae*, *Aposeris foetida* (*Hyoseris foetida* ?), *Coeloglossum viride* (*Himantoglossum viride*), *Carex firma*, *Carex ferruginea*, *Arctostaphylos uva-ursi* (*Arbutus uva-ursi*), *Asplenium* sp.

2.2. Komentar k nekaterim taksonom

- *Campanula barbata* (*Campanula alpina*)

Vrsta *Campanula alpina* je v Sloveniji znana samo s Komna in Raduhe. Freyer jo je na Rožci verjetno zamenjal s podobno vrsto *C. barbata*, ki je na zakisanih traviščih v tem delu Karavank pogosta.

- *Campanula scheuchzeri* (*Campanula linifolia*)

Freyer je vrsto *Campanula linifolia* verjetno zamenjal za vrsto *C. scheuchzeri*.

- *Campanula zoyssii*

Nahajališče Zoisove zvončice na Rožci ni potrjeno, je pa verjetno.

- *Cerastium carinthiacum* (*Cerastium alpinum*)
Freyer je verjetno vrsto *C. alpinum* zamenjal za podobno vrsto *C. carinthiacum*.
- *Draba aizoides* (*Draba frigida*)
V Karavankah je iz rodu *Draba* znana samo vrsta *D. aizoides*. Ker v času Freyerjevega obiska rastlina verjetno ni več cvetela, je težko točno ugotoviti, za kateri takson gre.
- *Erigeron glabratus* (*Erigeron alpinum*)
Freyer je verjetno zamenjal vrsto *E. glabratus* za vrsto *E. alpinus*, za katero je vprašljivo, ali v Sloveniji sploh raste.
- *Eryngium alpinum*
V Freyerjevih časih je bila alpska možina na Golici pogosta. Petdeset let kasneje pa VOSS (1890) piše, da je redka, da so jo iztrebili pastirji zaradi izboljšanja goliškega sena. Tudi PAULIN (1902) je v svoji herbarijski zbirki Flora exsiccata Carniolica zapisal, da je redka, da so jo pastirji brezobzirno ruvali in prodajali turistom. Po drugi svetovni vojni ni več nobenih potrditev, da bi rastlina še rasla na Golici.
- *Festuca pallens* (*Festuca eskia*)
Ni mogoče z zanesljivostjo ugotoviti, za katero vrsto gre. Verjetno spada v skupino *Festuca ovina* oziroma v vrsto *F. pallens*.
- *Galium anisophyllum* (*Galium austriacum*)
Vrsta *Galium austriacum* raste v vzhodnih Karavankah, v zahodnem delu pa uspeva podobna vrsta *G. anisophyllum*.
- *Helictotrichon parlatorei* (*Avena sempervirens*)
Ob tej travi je Freyer zapisal še kranjski izraz (carn.) zvirna. Zbiral je tudi slovenska imena rastlin, v arhivu je ohranjenih nekaj rokopisov.
- *Hypochaeris uniflora* (*Hippochaeris helvetica*)
Vrsto je Freyer našel na Rožci in Golici. Pogosta je pod Dovško Babo, Na Visokih, na Hruškem vrhu, Rožci, Kleku in na Golici.
- *Koeleria hirsuta*
Vrsta v Sloveniji ne raste. Ni mogoče z zanesljivostjo ugotoviti, za katero vrsto gre.
- *Physoplexis comosa* (*Phyteuma comosum*)
Edino nahajališče te vrste v Karavankah je v dolini Belce pod Kepo. Poznal ga je že Freyer.
- *Potentilla nitida* (*Potentilla nitida rosea* in *P. nitida alba*)
Obe zanesljivi nahajališči triglavske rože na slovenski strani Karavank (Kepa, Nemški vrh) je poznal že Freyer. Belocvetno obliko (*P. nitida alba*) pa navaja tudi z Rožce. Na tem nahajališču ni potrjena.
- *Pulsatilla alpina* (*Pulsatilla alba*)
Vrsta *Pulsatilla alba* raste v Sloveniji na Mangrtu in Komnu, z Golice pa ni znana. Freyer jo je verjetno zamenjal z bolj pogosto vrsto *P. alpina*.
- *Ranunculus carinthiacus* (*Ranunculus montanus*)
Freyer je vrsto *Ranunculus montanus* verjetno zamenjal za vrsto *R. carinthiacus*.

- *Ranunculus platanifolius* (*Ranunculus aconitifolius*)
Vrsta *Ranunculus aconitifolius* v Karavankah ne raste. Verjetno gre za vrsto *R. platanifolius*.
- *Saxifraga sedoides*
Vrsta *Saxifraga sedoides* je v Karavankah znana samo s Kepe. Na Belščici in naprej proti vzhodu raste endemični takson *Saxifraga hohewartii*. Nahajališča na Rožci niso znana, zato ne moremo z gotovostjo trditi, za katero od obeh podobnih vrst gre.
- *Soldanella minima* (*Soldanella pusilla*)
Vrsta *Soldanella pusilla* je v Karavankah znana samo s Stola. Nahajališče na Nemškem vrhu je možno, vendar ni potrjeno.
- *Thlaspi kernerii* (*Thlaspi alpestre*)
Freyer je verjetno zamenjal vrsto *Thlaspi alpestre* za vrsto *T. kernerii*.
- *Thymus montanus*
Vrsta s Karavank ni znana. Raste na Črni prsti in v Stranjah pri Kamniku.

3. H. Freyer in Flora Germanica exsiccata

Kot mnogi kranjski botaniki tistega časa je tudi H. Freyer sodeloval z nemškim botanikom H. G. L. Reichenbachom (1793-1879) iz Dresdena. V letih od 1830 do 1845 je izdajal herbarijsko zbirko *Flora Germanica exsiccata* (Nemška posušena flora), v kateri je 2600 taksonov. V njej so zastopane kranjske rastline in kranjski botaniki. Največ primerkov je prispeval Freyer, ki je Reichenbachu poslal okrog 150 primerkov od 262 pol, ki so jih prispevali vsi kranjski botaniki skupaj. Nekaj od teh rastlin je nabral tudi v Karavankah. Navajam številko pole, danes veljavno ime, v oklepaju ime, ki ga je zapisal Freyer, in nahajališča v Karavankah.

- 1162. *Scorzonera rosea*; Golica, Begunjščica; (REICHENBACH, 1837)
- 1192. *Heracleum austriacum* var. *siifolium* (*Heracleum siifolium*); Begunjščica, Golica; (REICHENBACH, 1837)
- 1256. *Lathyrus laevigatus* (*Orobis laevigatus*); Golica, Begunjščica
- 1285. *Ranunculus traunfellneri*; Golica, Begunjščica
- 1641. *Valeriana elongata*; Koroška, Peca (skupaj z Weldenom); (REICHENBACH, 1840)
- 1744. *Potentilla clusiana*; Koroška, Peca (skupaj z Weldenom); (REICHENBACH, 1840)
- 1788. *Minuartia verna* subsp. *verna* (*Sabulina gerardi*); Koroška, Peca; (REICHENBACH, 1840)
- 1817. *Trisetum argenteum* (*Avena argentea*); Koroška, Peca (skupaj z Weldenom); (REICHENBACH, 1841)
- 2114. *Festuca pallens* (*Festuca eskia*); Košuta v Kamniških Alpah?

2123. *Helictotrichon parlatorei* (*Avena sempervirens*); Kepa

2216. *Eryngium alpinum*; Golica

Henrik Freyer je bil v Karavankah že pred letom 1841, saj je na Golici oziroma na Begunjščici nabral za Reichenbacha 4 herbarijske pole s taksoni *Scorzonera rosea*, *Heracleum austriacum* var. *siifolium*, *Lathyrus laevigatus* in *Ranunculus traunfellneri*.

Skupaj s F. L. Weldenom (1872-1853), ki je v prvi polovici 19. stoletja imel visok položaj v avstrijski vojski, se je 30. julija 1839 povzpel na Peco v vzhodnih Karavankah. Za Reichenbacha sta nabrala vrste *Valeriana elongata*, *Potentilla clusiana* in *Trisetum argenteum*, pri taksonu *Minuartia verna* subsp. *verna* pa je kot nabiralec na herbarijskem listku zapisan samo Freyer. O tej skupni ekskurziji je za regensburški časopis Flora WELDEN (1840) napisal članek.

Pri vrsti *Festuca pallens* (*Festuca eskia*) je Freyer napisal, da jo je nabral na Košuti v Kamniških Alpah. V prvi polovici 19. stoletja kranjskih Alp še niso dosledno delili na tri skupine, tako da z gotovostjo lahko trdimo, da se podatek nanaša na Košuto v Karavankah.

Na svoji ekskurziji v letu 1841 pa je za Reichenbacha na Kepi nabral vrsto *Helictotrichon parlatorei* in na Golici *Eryngium alpinum*.

VIRI IN LITERATURA

- BRECELJ, M., 1978: Freyer Henrik. Primorski slovenski biografski leksikon. 5: 390-392. Goriška Mohorjeva družba. Gorica.
- FREYER, H., 1841: Freyer's Reise im Jahre 1841. Arhiv republike Slovenije.
- FREYER, H., 1841: Botanische Ausflüge in Jahre 1841. Arhiv republike Slovenije.
- GOSAR, M. & V. PETKOVŠEK, 1982: Naravoslovci na Slovenskem (Prispevek o njihovem delu in prizadevanjih od začetka 15. stoletja do ustanovitve Univerze v Ljubljani leta 1919. Scopolia 5.
- HERBARIUM LJM. Prirodoslovni muzej Slovenije.
- KRBAVČIČ, A. & al., 1989: Henrik Freyer. Enciklopedija Slovenije 3: 157.
- MARTINČIČ, A. & F. SUŠNIK, 1984: Mala flora Slovenije. Praprotnice in semenke.
- MAYER, E., 1952: Seznam praprotnic in cvetnic slovenskega ozemlja. SAZU, razr. prir. med. vede, Dela 5.
- PAULIN, A., 1902: Schedae ad Floram exsiccata Carniolicam II. Centuria III. et IV. Beiträge zur Kenntnis der Vegetationsverhältnisse Krains 2: 105-214.
- PETKOVŠEK, V., 1960: Začetki botanične vede pri Slovencih. Zbornik ob 150-letnici botaničnega vrta v Ljubljani. Str. 11-24.
- PINTAR, I., 1926: Freyer Henrik. Slovenski biografski leksikon 1(2): 189.
- PRAPROTNIK, N., 1978: Flora območja Vrtače. Varstvo narave 11: 35-48.
- REICHENBACH, H. G. L., 1837: Flora Germanica exsiccata. Cent. XII. Flora 20 (1): 1-8.
- REICHENBACH, H. G. L., 1840: Flora Germanica exsiccata. Cent. XVII. Flora 23 (1): 35-42.

- REICHENBACH, H. G. L., 1840: Flora Germanica exsiccata. Cent. XVIII. Flora 23 (1): 42-48.
- REICHENBACH, H. G. L., 1841: Flora Germanica exsiccata. Cent. XIX. Flora 24 (1): 5-12.
- ŠVEGEL, I., 1937: Botanična potovanja saškega kralja Friderika Avgusta II. v okolišu Julijskih Alp pred sto leti. Proteus 4: 73-76.
- TUTIN, T. G. & al., 1964-1980: Flora Europaea. 1-5.
- VOSS, W., 1884: Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754 bis 1883). Jahresbericht der Staats-Oberrealschule für das Schuljahr 1884.
- VOSS, W., 1885: Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754 bis 1883). Jahresbericht der Staats-Oberrealschule für das Schuljahr 1885.
- VOSS, W., 1890: Naturhistorisches aus den Karawanken. Mittheilungen des Musealvereines für Krain. 3: 362-364.
- WELDEN, L., 1840: Botanische Wanderungen durch Steyermark. Flora 23 (1): 177-191.
- WELDEN, L., 1840: Botanische Wanderungen durch Steyermark. Die Flora der Petzen. Flora 23 (1): 199-207.
- WRABER, T., 1966: Henrik Freyer v Julijskih Alpah. Proteus 28: 18-23.
- WRABER, T., 1969: Iz zgodovine o botaničnih raziskovanjih v Julijskih Alpah in Karavankah. Jeklo in ljudje 2: 269-290.

ZUSAMMENFASSUNG

Henrik Freyer (1802-1866), Kustos des Landesmuseums in Ljubljana, war mit Botanik, Zoologie, Paläontologie und Kartographie tätig. Auf seinen Exkursionen legte er das Land Krain nach allen Richtungen zurück. Man weiss über seine Tätigkeit ziemlich viel, weniger aber über seine Ausflüge in die Karawanken.

Zwei Handschriften aus dem Jahr 1841 sind im Archiv Sloweniens erhalten worden: Freyer's Reise im Jahre 1841 und Botanische Ausflüge im Jahre 1841. Das zweite Manuskript ist eine schönere und mehr geordnete Abschrift des ersten und enthält eine detaillierte Beschreibung seiner Wanderung in den Karawanken, die er am 11. Juli in Douje begonnen und am 18. Juli in Trzič geschlossen hat.

Henrik Freyer hat auch mit H.G.L. Reichenbach bei seiner Herbariumssammlung Flora Germanica exsiccata mitgearbeitet.

Boštjan Soklič

ZA SONCEM

*Ti, ki pravljice živiš,
od nekdanj sama spiš,
življenje teče mimo.*

*Pod bremenom rimskih cest
so pege suhih zvezd,
preplaho jih lovimo.*

*Ko se delal nov bo dan,
obrni z mano stran ovalnega obzorja.*

*Ne oziraj se nazaj
in ne sprašuj me kaj
podarjajo vesolja.*

*Roka v roki, sled za soncem se zapiše
za otroke cvetja in zelenih sanj.
Pusti vetru, grenke solze naj obriše,
ki so tekle v potokih ti zaman po licih.*

*Ti, ki pravljice živiš,
od nekdanj sama spiš,
življenje ni le kazen.*

*Mar temota tvojih las
lahko ustavi čas,
ki je brez tebe prazen.*

*Vse se z zemljo vred vrti,
a sebi ubeži le sfinga v puščavi,
ne ugibaj več, zakaj osamljenost skeli,
prepusti se skušnjavi.*

*Roka v roki, sled za soncem se zapiše
za otroke cvetja in zelenih sanj.
Pusti vetru, grenke solze naj obriše,
ki so tekle v potokih ti zaman po licih.*

**ZDRAVKO SLAMNIK -
- PAVLE ZIDAR**

Zdravko Slamnik, s stalnim psevdonimom Pavle Zidar, je bil rojen 6. januarja 1932 na tedanjem Slovenskem Javorniku, predmestju Jesenic. Umril je nenadoma 12. avgusta 1992 v Ljubljani in je pokopan v Piranu. Otroštvo je preživel na Javorniku, osnovno šolo je od 1938 do 1944 obiskoval na Koroški Beli, srednjo šolo na Jesenicah, v Kranju in Ljubljani ter tam leta 1953 tudi opravil učiteljsko maturo. Postal je torej učitelj. Tedanja oblast, ki je prosvetne delavce razvrščala samo po svoji presoji, ga je poslala na Dolenjsko. Učil je po različnih krajih (Trebelno, Mokronog, Karteljevo, Orehovica, Zagradec), spoznaval je tamkajšnje ljudi in vse njihove tegobe, sočustvoval je z njimi in kdaj tudi kakšno rekel, zato ni čudno, da so ga pogosto premeščali drugam. Končno so ga poslali v Piran, kjer je kmalu opustil učiteljsko službo in se podal na trnovo pot svobodnega pisatelja.

Pavle Zidar je eden od najbolj plodovitih slovenskih pisateljev. Pisal je tako rekoč brez prestanka, zlasti potem, ko ni bil več zaposlen kot učitelj. Od 1955 do smrti, torej v razdobju sedemintridesetih let, je izdal nad šestdeset knjig, poleg tega pa še objavljal v raznih slovenskih revijah. S toliko knjižnimi izdajami se lahko postavlja malokateri slovenski pisatelj, morda samo še Anton Ingolič. Seveda, treba je bilo tudi živeti in prehranjevati družino, pisateljski honorarji pa na Slovenskem še nikdar niso bili posebno visoki. Pisal je predvsem zato, ker se je na ta način hotel izražati, izpovedovati in ker je imel ljudem kaj povedati.

Začel je s pesmimi. Leta 1955 mu je v knjižici izšla pesniška pripovedka z naslovom Tončkove sanje, leta 1960 slikanica s pesmicami z naslovom Konjički, še isto leto pa prva zbirka pesmi Kaplje ognjene. A v istem času se je Zidar že preusmerjal v prozo in že 1962 je izdal roman z naslovom Soha z oltarja domovine. Od tedaj naprej je leto za letom pošiljal v javnost nove in nove povesti, romane in novele, s katerimi je slovensko bralno občinstvo čedalje bolj opozarjal nase.

V svojih delih si je oblikoval poseben slog, ki je bil samo njegov in čedalje bolj prepoznaven. Ni se vključeval v katerokoli literarno smer ali segal po katerikoli modi, ampak se je zadrževal na realnih tleh samo svojih spoznanj in samo v okviru slovenskih specifičnosti. Pogumno se je spuščal v reševanje stvari, ki so nam dostikrat pomenile tabu, podoba našega domačega sveta je risal s karseda ostrimi barvami, njegovo pisanje ni poznalo predsodkov ali kakršnihkoli zadržkov, njegov pristop k stvarem in dogodkom je bil vedno vznemirljiv in zato je bila tudi odmevnost njegovih del pogosto zelo različna. Vedno je pisal iz svojih življenjskih izkušenj, ki jim je potem znal dajati pomen resnične tragičnosti in na drugi strani pomen hrepenenja, in nemalokrat se je potem iz te njegove izkustvene bolečine pojavljalo tudi protestiranje proti vsemu, kar je, protestiranje v imenu neke plemenite, višje človečnosti. Njegova diagnoza sveta (ali okolja) se je gibala nekje na robu zadnjega obupa, vendar ni stopal vanj, ampak se je reševal s ciničnim uporništvom, dostikrat tudi z vero v neko daljno resnico in pravico, ki bo končno odplavila umazanijo naše vsakdanjosti.

Tematika Zidarjevih del je kaj različna, le redko pa ni povezana z njegovimi osebnimi doživljaji. Zdi se, da je čedalje bolj grebel vase, v nekdanje čase in v ljudi, s katerimi se je srečeval na svoji življenjski poti. Pomembna tema mu je bilo na primer poučevanje na Dolenjskem, ko se je širše odpiral svetu in bridko doživljal njegova nesmiselna nasprotja. Kot dolenjskega učitelja se je prikazal v romanu Jugo iz leta 1969. Glavna oseba je tako učitelj Sebastijan Vrišer, ki poučuje po raznih dolenjskih vaseh, piše pesmi, popiva, hodi spat k ženskam različne sorte, se upira diktatorstvu provincialnih politikov, se muči v zavesti, da je zaradi vsega tega početja povsod nezaželen in da ga z užitkom preganjajo, zraven tega pa skoraj mazo-histično uživa ob tej svoji izjemni poziciji in v tej mračni sredini trdovratno išče smisel svoji obstojnosti. Nikjer ne najde utešitve. Tudi žena, s katero se v tem času poroči, ga ne more utešiti in umiriti, poklicno delo mu je bolj v muko kot v zadovoljstvo, saj se mu tudi v šoli odpira strahota naše duhovne in materialne bede. Z Dolenjskega se preseli v primorsko mesto, se tam spet skuša vživeti v razmere, vendar so stvari spet enake, samo da so spričo bolj civiliziranega okolja še tembolj rezke, prefinjene, intrigantske in malomeščansko popliltvene.

Druga pomembna tema Zidarjevega pisanja pa je njegov Slovenski Javornik, kakršnega ima v spominu iz predvojnih časov. Spominja se matere in očeta, svoje-ga sorodstva in okolja, še posebej pa se pogosto vrača v čas druge svetovne vojne in

*Pisatelj Pavle Zidar z ženo Ivo leta 1978;
foto Avgust Gojkovič*

njenih strahot, ki so bile na jeseniškem področju morda še bolj izrazite kot drugod na Gorenjskem. Ni mogoče tu obravnavati vseh Zidarjevih del s to tematiko, omenimo pa naj najpomembnejše, najprej roman *Dim*, ki je pri mariborski založbi izšel leta 1970, torej le eno leto po *Jugu*.

Roman, kot rečeno, prikazuje obdobje druge svetovne vojne v jeseniški dolini. Na prvi pogled je opremljen s standardnimi rekviziti tistega dogajanja, kot so moreče ozračje pred prihodom nacistične vojske, začetki narodnoosvobodilnega zanosa, teža osvobodilnega boja in zmagoslavje po vojni, vendar bi namen in smisel Zidarjevega pisanja daleč poenostavljali, ko bi ravno v teh "rekvizitih" hoteli iskati ključ za razumevanje Zidarjeve proze. Stvari so pri njem dosti bolj problemske, globlje in včasih se zazdi, ko da ne bi imele več neposredne zveze s konkretnimi človeškimi pojavi in odnosi, ampak se zgoščajo, zapletajo in razrešujejo v neomejeni širini in celo v abstraktnih sferah človeškega duha. Zato so tudi njegove osebe, pa naj gre za mater, sestre, brate ali za druge osebe v romanu, manj določno naslikane silhete; pisatelju torej ne gre samo zanje, ampak predvsem za globlje, bolj problemske zadeve našega sveta. Predvsem Zidar skozi vse te svoje osebe prodira v bistvo vojne, ki je nasilje in ubijanje. Najmočnejši prikaz tega nasilja in ubijanja je v romanu podan z Nemcem, Germanom, človekom z velikimi, dlakastimi prsmi ter z velikodržavnim odlikovanjem. Ubijejo ga trije mladi fantje, a po dogodku se začno zavedati more, ki je z dejanjem padla nanje in ki jih bo odslej žrla do

obsedenosti. In četudi je bil to Nemeč, v Zidarjevem romanu simbol krutosti in nasilja, ni v tem trenutku to dejstvo nič več pomembno, zakaj ta nasilnost in krutost se v zavesti mladih fantov nenadoma začneta spreminjati v človeško tragedijo. "Nikoli več ne bomo domolili tistega nesrečnega Švaba," pravi eden od fantov po končanem dejanju. V njih se začne prebujati slutnja neke krute življenjske resnice, ob kateri človeško življenje ostaja samo še muka in težnja po pozabljanju. Na isto struno so uglašene še druge smrti v romanu: streljanje talcev, likvidacije v partizanih, likvidacije po vojni in navsezadnje tudi materina naravna smrt na koncu romana.

Tudi v romanu Čudeži iz leta 1981 je mnogo avtobiografskega, na primer razni dogodki iz mladosti na Javorniku, odnosi v domači družini, učiteljevanje na Dolenjskem, kar vse mu je postopoma prinašalo nove in nove bolečine. Pisatelj se je moral venomer spopadati in razhajati: z domačimi, z družbo, s politiko, z najrazličnejšimi ljudmi okrog sebe, ki so mu po Sartrovi filozofiji bolj "pekel" kot zadovoljevanje potreb po komuniciranju. Zaradi vsega tega se čuti odrinjenega na rob družbenega dogajanja, njegovo pero često zahaja v cinično kritiko sodobnih družbenih razmer, hkrati pa izraža občutljivost za socialne, politične in moralne anomalije našega časa. Pisatelj je naravnost obupan in iz tega svojega obupa potem vrednoti vse, kar se dogaja okrog njega, zlasti vso sistemskost ter institucionalnost, ki da sta nečloveški, brezdušni in vedno prežeči na ljudi, ki bi se jima utegnili upirati. In potemtakem niti ni čudno, da išče rešitev iz vsega tega tudi v transcendenci, v vsem večnem in odrešujočem, kjer pa ima seveda glavno besedo smrt. In tako spominjanje na smrt postaja eden glavnih elementov te Zidarjeve pripovedi. Smrt je vedno v njem, je del njega samega in vedno znova mu zastavlja vprašanja o svojem bistvu. Kam gre človek po njej? Zidar pravi, da gre k resnici podobe sveta in da je tudi bog, "če je, vzniknil samo iz resnice".

Tri leta za tem je ta neverjetno plodoviti pisatelj spet napisal roman, s katerim se vrača v svoj rojstni kraj in v svoja mlada leta. Roman nosi naslov Okupacija Javornika. Pisca spet srečujemo med njegovimi domačimi ljudmi, z materjo vred, ki sicer v vseh njegovih javorniških temah igra pomembno vlogo. To je zdaj nemirni, nekoliko pobalinski otrok, ki hlastno spoznava življenje in ljudi, zvedavo prisluškuje odraslim ter vse to premleva v svoji občutljivi otroški duši. Nekatere osebe so se mu ob pričakovanju vojne in med njo posebno zarezale v spomin. V prvi vrsti je tu seveda mati s svojimi vsakdanjimi skrbmi in z zloveščimi slutnjami, sveže in skoraj brez običajne Zidarjeve ironije je prikazana Marija Banko, učiteljica na Koroški Beli, ki je učence vzgajala v resničnem domoljubnem smislu. Pred vojno je piscu teh spominov življenje potekalo čisto normalno in brez posebnih pretresov; smisel takšnega življenja je čisto na zidarjevski način njegov sošolec pojasnil v šolski nalogi: "Živimo zato, da umrjemo, vmes ga pa serjemo." A ko je fantu komaj devet let, pride vojna in z njo okupacija. Najprej pridejo Italijani in čez nekaj časa strumno korakajoči Nemci. Razmere na Slovenskem Javorniku se začno bistveno spreminjati:

Pisatelj Pavle Zidar in sin Gregor leta 1982; foto Avgust Gojkovič

nekatero izselijo, padejo prvi talci, odnosi med ljudmi se začno zaostrovati. Fant zdaj hodi v nemško šolo, a nazadnje tudi njega trdo zagradi "jermenje vojske", in sicer v oktobru 1944. To grozljivo dogodivščino najdemo v več pisateljevih delih, tudi v romanu Čudeži. Gre za atentat, ki so ga otroci (eden glavnih je bil tudi pisec teh spominov) hoteli napraviti na nemško vodstvo v tem kraju. Nemci naj bi bili zborovali v osnovni šoli, toda zborovanja ni bilo, pač pa je bomba eksplodirala takrat, ko je bil razred poln učencev. Tako so bili žrtve atentata piščevi sošolci in sošolke. Že v Čudežih je Zidar zapisal, da je ta šola s pobitimi otroki prišla za vedno v njegov sen in da od takrat smrt sama vedno stoji ob njem. Nadalje opisuje, kako so ga aretirali, ga odpeljali v Begunje, kjer je kot otroški zapornik spet od blizu doživljal smrt in na začetku maja 1945 doživel osvoboditev. A otroške smrti iz meščanske šole so ga za vedno zaznamovale, zaznamovale pa so tudi njegovo pisanje.

Omeniti pa je treba še eno Zidarjevo "javorniško" pripoved, ki pa se le bolj od daleč dotika tudi druge svetovne vojne. Pripoved nosi naslov Mlaj in podnaslov Ognji gotovosti. Nastala je leta 1990, torej le dve leti pred pisateljevo smrtjo.

Osnova ali okvir temu romanu je obisk rojstnega kraja, kajti, kot pravi na začetku, je minevalo že tretje leto, kar ni obiskal očetovega in materinega groba. Zato mu ravno prav pride pismo sestrične Fini, ki mu poroča o tem, kako je sedaj

v tistem "božjem vinogradu", in ga tako vabi na obisk. To Zidarjevo vračanje v rojstni kraj ni samo potopis ali spominski zapis, ampak je predvsem refleksija. Tudi v tej knjigi je svet poln groze, nesmislov in neskladij, na drugi strani pa tudi poln dragocenosti, ki se nam kažejo predvsem v majhnih stvareh. S sestrično Fini skupaj doživljata nesrečno smrt psička Črička, ki ga je bil nekdo zastrupil, oziroma, kot se tu glasi pisateljeva beseda, "posrebal eden od sedmerih hudih duhov". Spominja se na grozo iz vojnih časov, ko je bil slučajno zraven pri streljanju talcev, iz pogovorov s Fini spoznavamo zgodbo njenega očeta, ki je bil med vojno v kakšnih tridesetih taboriščih, toda vero v življenje je izgubil šele po vojni. Neke zime je sam odšel v gozd, da bi tam zmrznil, sredi bukev in gozdne opojnosti. Seveda se Zidar v tem romanu spominja tudi lepših stvari in čisto konkretnih, resničnih oseb, s katerimi se je nekoč družil in jih spoštoval. Kakor da bi se za vedno poslavljaj. S Fini odideta še na pokopališče in ves čas sta še sredi spominov na nekdanji Javornik ter na vse hudo tega sveta.

Zdravko Slamnik ali Pavle Zidar je bil tipičen otrok svoje dobe, razmišljajoč otrok jeseniškega proletariata, globoko čuteč otrok nesrečnega in iščočega slovenskega naroda in navsezadnje pričakujoče nemiren otrok pokopališča na Koroški Beli. Vse svoje življenje je posvetil knjigi in rezultat njegovega dela je velikanski. Javorničani in Jeseničani naj bodo ponosni!

Jože Šifrer

VENCELJ PERKO

19. septembra 1991, le dva dni pred petinosemdesetim rojstnim dnevom, smo se na ljubljanskih Žalah za vedno poslovili od častnega občana jeseniške občine in člana uredniškega odbora Jeseniškega zbornika VENCLEJA PERKA. O njem bi lahko napisali debelo knjigo, vendar se bomo v tem spominskem sestavku omejili le na najbolj pomembna poglavja njegovega življenja.

Že kot mlad delavec jeseniške železarne, takratne Kranjske industrijske družbe Jesenice, se je Vencelj Perko pridružil naprednemu delavskemu gibanju in kulturnemu delovanju. V strankarsko razvejenem in sprtem sindikalnem delovanju je s svojimi sodelavci v že usodnem času za slovenski narod, ko je bila na pragu druga svetovna vojna, dosegel presenetljivo spravo in enotnost med delavci, kar je bilo veliko dejanje pred dogodki, ki so sledili. To je bilo pogojeno z uspešno stavko jeseniških železarjev leta 1935 in za delavstvo ugodnimi pogajanjmi za novo kolektivno pogodbo, ki jih je kot vodja stavke in pogajalec z vodstvom tovarne dosegel prav Vencelj Perko s svojim sindikatom. Vse to se je še zlasti ugodno odražalo v času okupacije, ki je sledila. Kvizlinško delovanje na širšem jeseniškem območju in sploh na Gorenjskem je bilo neznatno, delavci in ostali sloji prebivalstva so se v velikem številu vključevali v Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilno gibanje. Odstotek prvoborcev v narodnoosvobodilnem boju pa je bil na število prebivalcev celo višji kot, na primer v takratni Ljubljani, čeprav je bilo članov takratne Komunistične partije Slovenije relativno malo.

To je bil velik uspeh predvojnega političnega delovanja naprednega sindikata, Vencelja Perka in njegovih sodelavcev, sodelovanja zlasti s krščanskimi socialisti in upornega delovanja maloštevilne organizacije Komunistične partije, kateri je pripadal tudi Vencelj Perko. Kot razgledan in priljubljen sindikalni in kulturni delavec je bil leta 1937 tudi izbran za delegata na ustanovnem kongresu Komunistične partije Slovenije na Čebinah nad Trbovljami. Njegov ugled in veljavo v vsem tem dogajanju dokazuje tudi to, da je bil leta 1936 v veliki strankarski konkurenci kot komunist izvoljen za župana delavsko - kmečko mešane občine Koroška Bela.

Ob napornem fizičnem delu v železarni in političnem delovanju je Vencelj Perko veliko svojega prostega časa namenjal kulturnemu delu v jeseniškemu delavskemu kulturnemu društvu Svoboda in širjenju svojega znanja in obzorja. To pa je bilo zelo pomembno pri njegovemu javnemu delovanju, stavkovnih pogajanjih in pri oblikovanju in podpisovanju kolektivnih pogodb s Kranjsko industrijsko družbo. V objavljenih spominih enega redkih domačih inženirjev v predvojni železarni smo lahko prebrali izjavo takratnega direktorja, ki je po celodnevni pogajanjih za kolektivno pogodbo svojim najožjim sodelavcem dejal: "Srečen bi bil, če bi bila vsaj polovica mojih nameščencev tako inteligentnih kot je Vencelj Perko, ki vodi pogajanja v imenu delavcev."

Svojo partizansko pot je Vencelj Perko po begu iz nemškega taborišča v Avstriji začel kot prvoborec jeseni leta 1941 na Mežakli nad Jesenicami in jo srečno s številnimi vmesnimi konflikti s posameznimi veljaki takratne Komunistične partije Slovenije zaključil na Dolenjskem. To je sicer zelo suhoparen podatek za tistega, ki ne ve, koliko psihičnih in fizičnih naporov, trpljenja, samoodpovedovanja, strahu in konfliktov med poštenostjo in sektaštvom je skritega v teh štirih letih njegove prisotnosti v boju za osvoboditev domovine. Ker se ni strinjal z nekaterimi preradikalnimi potezami posameznih partizanskih voditeljev, mu je bila celo namenjena fizična likvidacija, vendar je zmagala razsodnost zaradi velikega ugleda, ki ga je imel med partizani in aktivisti Osvobodilne fronte.

Po osvoboditvi se je z družino nastanil v Ljubljani. Postal je prvi predsednik Enotnih sindikatov Slovenije, a bil po nekaj mesecih razrešen, ne da bi vedel, zakaj. Takrat pa se je začela tudi njegova desetletje in več dolga trnjeva pot politične izolacije, degradacije njegove preteklosti, pot žalitev in ponižanj.

Vsa leta bivanja v Ljubljani pa je bil živo in tvorno povezan z Jesenicami, z jeseniško občino in s svojim nekdanjim delovnim okoljem. Ta povezanost se je odražala v ustvarjalnem sodelovanju pri reševanju številnih problemov v našem prostoru, zlasti pa v neprecenljivem deležu pri zapisovanju in ohranjanju kulturno - politične zgodovine Jesenic, Gorenjske in Slovenije na osnovi svojih spominov in arhivskega gradiva, ki ga je obvaroval pred okupatorjem. Njegovi dokumentirani zapisi o velikih dogajanjih pred drugo svetovno vojno in v narodnoosvobodilnem boju so danes še toliko bolj dragoceni, ker smo priče mnogim poskusom zanikanja in maličenja tega za mali slovenski narod velikega in prelomnega zgodovinskega obdobja.

Vsi, ki smo poznali Vencija Perka in z njim sodelovali, smo ga cenili, spoštovali, mu zaupali in ga imeli radi, ker je bil trden in pokončen mož, zelo občutljiv na krivice in neresnice, in ker nas je tudi veliko naučil. Še posebno smo spoštovali njegovo pokončnost in ponos, ki ju je ohranil kljub temu, da je desetletje in več doživljal razočaranja, žalitve in ponižanja ravno od organizacije, katere soustanovitelj je bil in ji je pošteno pripadal vse svoje življenje. To so sicer kasneje popravili in ga rehabilitirali, vendar je duša ostala ranjena, česar pa navzven ni nikoli pokazal.

Njegov trden značaj dokazujejo tudi misli, ki jih je v nekem intervjuju izrekel osem let pred svojo smrtjo: "Prepričan sem, da je vse, za kar smo se komunisti zavzemali že pred drugo vojno, dosegljivo in uresničljivo. To je v prvi vrsti odprava neenakopravnosti in izkoriščanja. To je dalje demokratični sistem, v katerem si bodo ljudje prosto volili svoje resnične predstavnike, ne pa dirigiranih figur. To je tudi kar največja odprava moralnih deformacij in zlorab, posebej njihovih korenin in pa neusmiljen obračun z njihovimi nosilci..."

Tak je bil Vencelj Perko, častni občan jeseniške občine in član našega uredniškega odbora od prvega Zbornika dalje - nekolebljiv, značajan in pokončen mož - in takega bomo ohranili v našem in v zgodovinskem spominu.

Joža Varl

Boštjan Soklič

NI VEČ ČAKANJA

*Ni več čakanja v labirintih avenij,
o modrini sanjam,
obla roka me hrabri.*

*Ne, časa ni. Vse več je židanih poti.
Ploska preža vabi,
toplo tipanje neti.*

*Srebrna srca na robu mesta, ki visi.
Mrgolenje davno
skozme zašelesti.*

*Nežno pesto strah zaganja
med kamnite breze.
Kdaj resnice medla stanja
stare duše ključ odpre?*

*Leteti, spati, oko postati ni težko.
če poležeš poleg,
sinje zreš nebo.*

*Pogled obstane in kri v žilah dreveni.
Kot dragulj v cvetu
se večer zazdi.*

*Bosa pojdiva ob kresnem letu naokrog,
v galerije smeha
polne zlatih žog.*

*Nežno pesto strah zaganja
med kamnite breze.
Kdaj resnice medla stanja
stare duše ključ odpre?*

SLAVICA OSTERMAN

Bilo je leto 1984, ko je prišla v Gledališče Toneta Čufarja prof. Slavica Ostermanova. Kot kustosinja - umetnostna zgodovinarica je začela delati v oddelku za muzejsko in galerijsko dejavnost.

Njena prva naloga je bila strokovna skrb za spominske hiše v jeseniški občini in oživitvev razstavne dejavnosti v Kosovi graščini. V desetih letih predanega Slavičinega dela je postala Prešernova rojstna hiša bogatejša za literarno - zgodovinsko zbirko, ki jo je postavila s sodelovanjem Gorenjskega muzeja iz Kranja. V vseh treh spominskih hišah v Vrbi, v Doslovčah in v Kranjski Gori pa se je nabralo lepo število muzejskih predmetov, ki pričajo o življenju v preteklem stoletju.

Prof. Slavica Ostermanova je s pretanjenim posluhom skrbela za spominske proslave ob obletnicah rojstva in smrti dr. Franceta Prešerna in Fran Saleškega Finžgarja, ki so postale tradicionalna srečanja ljubiteljev in občudovalcev dveh velikih imen slovenskega Olimpa. Stik z domačini je bil vedno pristnejši, kar je bilo zelo pomembno tudi za razvoj jeseniškega muzeja.

Kot umetnostna zgodovinarica in galeristka je začela razvijati galerijsko dejavnost v Kosovi graščini. Dobro je poznala moderno umetnost, zato je želela obiskovalcem predstaviti predvsem mlade, obetajoče pa tudi starejše, že uveljavljene ustvarjalce. Njena neposrednost ob predstavitvah različnih likovnih smeri je ustvarjala posebno vzdušje in prenekateri naključni obiskovalec je postal in je še reden

gost na razstavah v Kosovi graščini. Galerijska dejavnost je postajala vedno bolj kakovostna in je ugledno dopolnjevala kulturno ponudbo mesta.

Poleg galerijskih je Kosova graščina gostila tudi več kvalitetnih muzejskih razstav, med katerimi velja še posebej omeniti razstavo cerkvenih platen Nicole Grassija.

Od 1993 je prof. Slavica Ostermanova opravljala dolžnosti ravnateljice Muzeja Jesenice. V tem kratkem, a zares plodnem obdobju je muzej poleg redne dejavnosti postavil še stalno razstavo okamnin iz zahodnih Karavank, dokumentarno zgodovinsko razstavo o fužinskem naselju Stara Sava ter izdal vodnik po razstavnih zbirkah Muzeja Jesenice. Odkupljenih je bilo tudi lepo število muzejskih predmetov, med katerimi velja na častno mesto postaviti dokolenski portret dr. Franceta Prešerna, ki visi v kamri pesnikove rojstne hiše v Vrbi.

Smele načrte za razvoj muzejsko - kulturnega kompleksa na Stari Savi in sveže pobude za razvoj institucije same je 24. julija prekrizala nepredvidljiva usoda. Od svojih najdražjih, od dela, kolegov in prijateljev se je morala posloviti naša Slavica, ki je imela tako rada življenje in umetnost, ki je varovala in razdajala kulturo srca in je zapustila Jesenicam bogato kulturno zapuščino.

Za svoje delo je prejela Čufarjevo plaketo 94', največje priznanje, ki ga za področje kulture podeljuje Občina Jesenice.

Kolektiv Muzeja Jesenice

POSKUS URBANISTIČNEGA IN ARHITEKTURNEGA ORISA JESENIC

Prostorsko spadajo Jesenice med gorenjska mesta. Vendar so bile ponavadi pri razpravah o gorenjskih mestih zaobidene in se strokovnjaki niso spuščali v razprave o urbanističnem ali arhitekturnem razvoju železarskega mesta. Tako so gorenjska srednjeveška mesta: Kranj, Škofja Loka, Radovljica, Trzič in Kamnik podrobno opisana in strokovno obdelana, ker so pač zgodovinsko pomembnejša, prostorsko bolj urejena; skratka, so mestna naselja, ki so si že zgodaj pridobila mestne pravice in ne nazadnje so to mesta, ki imajo svojo mestno identiteto kot tudi svoj *genius loci*.

Ne moremo pa reči, da Jesenice nimajo svoje identitete. Le da je drugačna in neposredno povezana s pojmom železarstva, ki je konec 19. stoletja, zlasti pa v 20. stoletju iz med seboj ločenih naselij ustvarilo mestno naselje z vsemi značilnostmi mesta, v katerem prevladuje (železarska) industrija. Zunanja podoba industrije, pločevinastih hal, jeklenih konstrukcij, tovarniških dimnikov, ki so s svojim rdečim prahom barvali mesto, pa seveda ni zanimiva. In tako ni čudno, da Jesenice še niso dobile tehtnega urbanističnega, arhitekturnega ali umetnostno-zgodovinskega pregleda.

Pričujoči oris naj vsaj delno pripomore k celovitejšemu razumevanju prostora in časa, v katerem so nastale in nastajajo Jesenice. Urbanističnemu in arhitekturnemu orisu sledi na koncu članka še katalog izbranih objektov.

Urbanistični oris

Na prvem mestu velja omeniti širšo in ožjo lokacijo mesta, takoimenovano geomorfološko situacijo. Mesto leži v prehodni ozki dolini, orientirani jugozahod - severozahod, stisnjeno med Mežaklo in sredogorje pod Karavankami, ob reki Savi.

Prvotno so bili naravni pogoji: ruda, les, energija najprej izkoriščeni na Planini pod Golico in šele s 16. stoletjem se je preneslo železarstvo v dolino, na kar je vplivala ugodna prometna povezava in izkoriščanje vodne energije. Zanimivo je, da so vsa naselja nastala v zaporedni vrsti na levem bregu Save, kar se da razložiti z bližnjo navezavo na Planino, nepotrebne gradnje mostov, predvsem pa s samo lokacijo, ki je bila na prisojni - sončni strani. Šele prostorska utesnenost v 20. stoletju je terjala naselitev - izrabo prostora tudi na desnem bregu, na senčni strani pod Mežaklo.

Ob tem moramo omeniti še zgodovinsko lastništvo nad tem ozemljem, v katerem se je mešalo več interesov od Ortenburžanov do Celjanov in Habsburžanov, pa do propada belopeških, na drugi strani pa briksenških škofov, ki so neodvisno od železarske tradicije ustanovili vas Koroško Belo.

Zaradi lažjega razumevanja moramo urbanistični razvoj mesta Jesenic ločiti na razvoj posameznih naselij: Plavž, Murova, Stara Sava, Javornik in Koroška Bela, saj so se le-ta večinoma do začetka 20. stoletja razvijala prostorsko neodvisno. Najstarejši naselji sta Koroška Bela in Murova, ki sta še danes v svoji tlorisni razporeditvi ohranili staro vaško podobo, pri čemer izstopa vas Koroška Bela, ki je bila do druge svetovne vojne samostojna občina.

Koroška Bela

Koroška Bela je nastala konec 13. stoletja kot slovenska vas v lasti briksenških škofov, ki so imeli sedež na Bledu. Izkoristili so ugodne naravne pogoje: dvignjeno dolinico ob vznožju Karavank ob potoku Bela z njivami na Belškem polju, ki ga ni mogla doseči Sava. Verjetno je bila že na začetku orientirana zgolj na kmetijstvo in šele, ko so v bližini našli železovo rudo, so v novonastalem Javorniku začeli od 15. stoletja dalje zaposlovati tudi kmete z Bele. S tem je bila povzročena delitev na kmete in delavce, ki se je nadaljevala do današnjih dni.

Hiše so bile v tem obdobju enostavne, lesene in verjetno je obstajala že prva lesena kapelica. Šele leta 1361 so zgradili cerkev sv. Ingeuiuna in Albuina, da bi vaško prebivalstvo bolj pripadalo briksenški cerkvi.

Tlorisni razvoj vasi se do začetka 20. stoletja ni dosti spreminjal. Izjema je bila izgradnja nove šole in novega sokolskega doma v spodnjem delu vasi. Prelomen dogodek v zgodovini vasi je bombardiranje leta 1917, ki je porušilo dobršen del vasi. Pravo razširitev pa doživi vas v povojnem obdobju, ko so začeli graditi stanovanjske bloke za delavce železarne in s tem postopno uničevati izgled starega naselja. Dokončni zaključek obstajanja kmečke vasi Koroške Bele pa pomeni izgradnja železarskih obratov na belških poljih ter nove jeklarne 2 leta 1986, ko "izginejo žitna polja, nastane pa novo polje jeklenih konstrukcij" (kot je napisano v Vodiču po muzeju).

Murova

Podobno degradacijo vaškega prostora je doživela tudi Murova, ki se je iz nekoč mogočne vasi, kasneje trga z graščino spremenila v nedefinirano gručo objektov, ki prostor razvrednotijo, ne pa soustvarijo. Deloma je temu kriva tudi neugodna lokacija, stisnjenost pod hribom, ki ne dovoljuje gostejše pozidave v strmini.

Vas je nastala verjetno v 14. stoletju pod hribom Mirca. Poleg kmetijstva se je preživljala tudi s trgovino, saj so na mitnico vozili železo s Planine. Zato je bilo v vasi tudi večje število hlevov za tovarne in vprežne konje.

Šele v 16. stoletju doživi Murova globlje spremembe; leta 1521 so se namreč belopeški gospodje /Weissenfells/ z Bele Peči pri Trbižu odločili, da del uprave prenesejo v hitro rastoče naselje, v bližino železarskih obratov na Planini. Zgradili so prvotno graščino, ki je sicer kasneje precej spremenila svojo podobo, a vseeno

obdržala eno izmed dominantnih vlog v naselju. Drugo tako dominantno vlogo je imela fužinarska cerkev sv. Lenarta, ki je bila postavljena v hrib nad naseljem in je tako soustvarjala značilno podobo fužinarskega naselja. Takšno podobo lahko razberemo še danes v bližnji Kamni Gorici in Kropi, kjer fužinarska cerkev dominira nad naseljem. Leta 1523 je Sigmund Dietrichstein dal sezidati novo cerkev in že čez tri leta ji je Ferdinand I. podaril župnijske pravice.

Naselje je postopoma izgubljalo svoj kmečki videz, formalno je izpolnjevalo vse pogoje za imenovanje v trg. Valvasor omenja Murovo kot Markt Asling, vendar ni omenjeno v virih, kdaj je postalo naselje trg. Asling ali po slovensko Jesenice je bilo ime, ki se je kasneje prijelo za celotno mesto.

Prostorsko se je Murova širila ob cesti proti vzhodu in zahodu in tudi v hrib pretežno proti zahodu z enodružinsko gradnjo. Postajala je bolj šolsko, cerkveno ter upravno središče. Šele v 20. stoletju so se te funkcije preselile z Murove v novi center ob železniški postaji.

Stara Sava

Drugačen razvoj zasledimo na Stari Savi, ki je tudi edino naselje, ki je bilo že večkrat podrobno opisano.

Na Stari Savi je že leta 1381 stala ob izlivu potoka Ukove v reko Savo Wisserjeva kovačnica. Vendar pa se formalni pričetek naselja prestavlja v 16. stoletje z rodbino Bucelleni. Le-ti so namreč na Planini v kratkem času modernizirali železarstvo in leta 1538 dosegli, da so lahko prenesli železarski proces v dolino. Zgradili so si graščino in vse potrebne železarske obrate ob reki Savi in ob postopni rasti naselja postavili leta 1606 še fužinarsko cerkev. Ko v 18. stoletju zgradijo stanovanjski blok - kasarno, se izoblikuje tipično fužinarsko naselje z železarskimi obrati, stanovanji, upravo in cerkvijo. Tako je bila celota popolna in se je le še deloma spreminjala - modernizirala, predvsem po zaslugi rodbine Ruard, ki je v 18. stoletju prevzela celoten kompleks. Konec 19. stoletja se začne koncentracija železarstva na Jesenicah, stara tehnologija propada, s tem pa tudi kompleks Stare Save. Njegov propad se je nezadržno širil v 20. stoletju, ko so za potrebe železarne pozidali nekdanji graščinski in mestni park za gradom - Hrenovico. S tem je bil odrezan center Stare Save od mesta, kjer se je v tem času izoblikovalo novo, predvsem šolsko (gimnazija) in kulturno (štirje domovi) središče Jesenic.

Plavž

Ob potoku Jesenica, nedaleč stran od Murove nastane nekako istočasno kot Stara Sava novo naselje Plavž. Postavijo nov plavž in že 20. februarja 1561 zaprosijo za pridobivanje grodlja. Istočasno postavijo graščino in cerkev sv. Barbare. Sodeč po Valvasorjevi sliki je bil to mogočen kompleks, obdan z obzidjem, ki pa je tudi najhitreje propadel. Pozidava, ki je nastala v kasnejšem obdobju, je prekrila vse sledi nekdanjega kompleksa in Plavž se je prostorsko spojil z Murovo.

Javornik

Pričetek naselja Javornik datira 13. maja 1403, ko je briksenški škof Ulrich podelil rudokope v planinah pod Koroško Belo v last Hermanu Eselu. Primerno mesto za taljenje limonitne železove rude s planin je bilo ob potoku Javornik pod hribom Kres in tu je nastala fužina. Različni lastniki so skozi stoletja modernizirali fužine in železarske obrate, dokler se v 17. stoletju ne pojavi rodbina Passarelli, ki zgradi javorniški grad v Trebežu. Izoblikuje se podoben fužinarski kompleks kot na Stari Savi ali Plavžu, le da tu v njem ni vključene fužinarske cerkve. Konec 19. stoletja preide kompleks v last Kranjske industrijske družbe (KID), ki zgradi novo valjarno debele pločevine. Po drugi svetovni vojni razširijo valjarno. Takrat podrejo tudi grad ter del objektov in tako zapolnjuje železarna večino prostora na Javorniku.

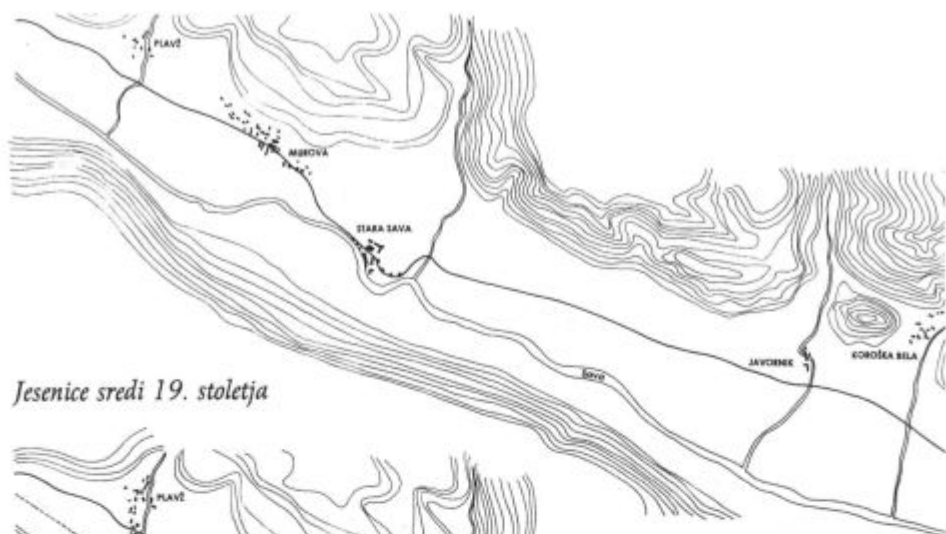
Stanovanjske gradnje je malo (na delo prihajajo z Bele in Jesenic) in še ta se pojavi šele v 20. stoletju, ko zgradijo južno od železarskega kompleksa naselje stanovanjskih hišic - Borovlje.

Skupen razvoj Jesenic

Z 19. stoletjem lahko začnemo govoriti o skupnem razvoju posameznih razdrobljenih naselij, saj se začne razvoj železarstva stopnjevati in modernizirati. Prometne povezave se izboljšajo zlasti z izgradnjo gorenjske železnice do Trbiža leta 1870 in kasneje z izgradnjo nove železniške proge od Trsta, preko Bohinja, Jesenic in skozi predor na Koroško leta 1906. Jesenice postanejo pomembno križišče. S tem se začne njihov večji gospodarski in prostorski razvoj, nad katerim ima monopol KID, ki pokupi vse obrate in skoncentrira vse nekdanje fužine z Gorenjske na Jesenicah.

Po prvi svetovni vojni se gospodarski razvoj še poveča, kar pomeni tudi večjo gradbeno dejavnost - tudi večje število arhitekture, ki le v posameznih primerih izstopa iz povprečja. Ob Cesti železarjev se nasproti železarne formira dokaj strnjena obulična zazidava. Pojavita se novi naselji Kurja vas in Podmežakla na desnem bregu Save. Samo v letu 1932 so zgradili 50 novih stanovanjskih hiš. Prej ločena naselja se s stanovanjsko gradnjo začno združevati, iz nekdanjih vaških naselij nastaja mesto. Formalno postanejo Jesenice mesto šele po ukazu leta 1929 iz nekdanjega trga Jesenice - Murova in vasi Stara Sava ter Plavž; po drugi svetovni vojni pa se jim pridružita še Javornik in Koroška Bela.

Za obdobje po vojni je sploh značilna izredna urbanizacija prostora tako s stanovanjsko kot z industrijsko gradnjo, ki je utemeljeno in neutemeljeno pozidala skoraj vse proste površine. Najprej so bila pozidana polja pod Koroško Belo, kasneje plavški travniki. V tem revolucionarnem obdobju takoj po vojni je bil izdelan načrt - regulacija ožjega območja mesta arhitektov Katarine Graselli in Nikolaja Bežka, v katerem je bilo predvideno posamezno grupiranje - coniranje dejavnosti:

Jesenice sredi 19. stoletja

Jesenice v 30-ih letih 20. stoletja

Jesenice v 90-ih letih 20. stoletja

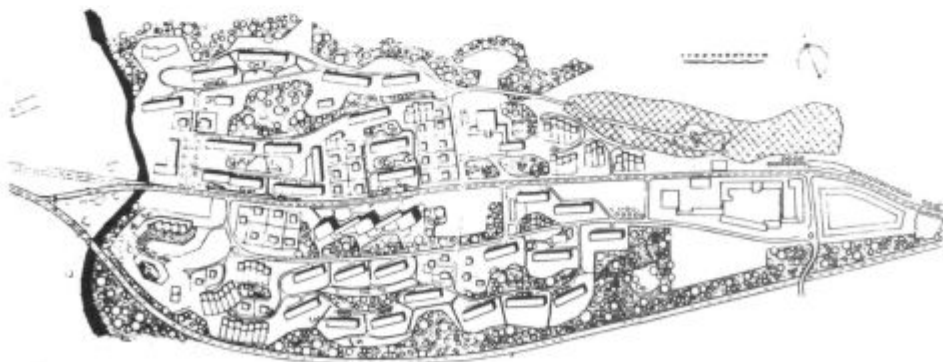
kulturno središče, stanovanjsko naselje, industrija, nov upravni trgovski center... Ta shema se je upoštevala in se upošteva deloma še danes, kar pomeni, da je bil to prvi in idejno najboljši načrt. Nov upravno trgovski center je bil predviden ob novi železniški postaji in naj bi združil prej raztresene dejavnosti. Zaradi širjenja industrije in večanja števila zaposlenih je bilo potrebno zgraditi tudi večje število stanovanj v blokovni gradnji na Plavžu ter individualnih hiš nad progo, ki so povezale Jesenice po zgornjem severnem robu. Rekreativni center je bil uresničen Podmežaklo z izgradnjo športne dvorane in stadiona. Zaradi pospešene gradnje in velikosti obsega del je bil na Jesenicah ustanovljen biro arhitekta Stanislava Rohrmana, ki je tudi sprojeval večino zgradb.

To so bila petdeseta in šestdeseta leta. Jesenice so se lahko s takšnim urbanizmom in arhitekturo primerjala z novonastalo Novo Gorico ali Velenjem.

Pravi urbanistični načrt in smernice prostorskega razvoja dobijo Jesenice šele v sedemdesetih letih. Takrat je bila večina prostora že pozidanega in izgubljenega. Načrtov kot tudi izvedene arhitekture ni bilo več mogoče približati relativno visokemu nivoju prostorske obravnave v petdesetih letih.

V sedemdesetih letih lahko na Jesenice gledamo tudi s širšega prostorskega vidika, saj pojem Jesenic ne definirajo več posamezni predeli Murova, Stara Sava, Plavž in Koroška Bela, ampak se Jesenice z industrijsko gradnjo razpotegnejo vse do Hrušice na severu in na jugu do Blejske Dobrave. V širšem kontekstu pa so povezane z naselji okoli Bleda, Lesc in Radovljice. Nastaja neke vrste prostorska konurbacija, ko meje med naravnim in urbanim ni več.

Če so bile vse stolpnice v šestdesetih in sedemdesetih letih še sprejemljive, pa je novih šest stolpnic ob novi cestni obvoznici mimo Murove v začetku osemdesetih let degradiralo edini preostanek mestne zazidave - uličnega kareja, kot ga je načrtoval že Dragotin Fatur v tridesetih letih. Staro naselje Murova s Kosovo graščino in cerkvijo je tako izgubilo svojo nekdanjo dominantno vlogo nad naseljem. Tudi silhueta mestne slike se je izgubila.

Urbanistična zasnova v 50-ih letih; arh. Katarina Graselli in Nikolaj Bežek

Podobno škodo, seveda v večji meri ekološko in prostorsko, pomeni izgradnja nove avtoceste leta 1991, ki se je zarezala v pobočje Mežakle in degradirala zeleni pas ob mestu od Vrbe do Hrušice, kjer je urbanistična in arhitekturna zmeda nepravilnosti v prostoru dosegla vrhunec.

Propad železarne koncem osemdesetih let predstavlja na eni strani novo upanje na lepši in bolj ekološki razvoj celotnih Jesenic. Na drugi strani pa obstaja bojazen, da bodo Jesenice (železarna) prodale najboljše lokacije v samem mestnem centru in s tem za neugotovljivo dolgo dobo zaprle pot do ureditve sebi in drugim prijaznega mesta.

Arhitekturni oris (tipološko - časovni)

Na območju mesta Jesenic ni veliko prazgodovinskih ali antičnih najdb, zato na osnovi nekaj najdenih predmetov ne moremo sklepati na obstoj kakršnihkoli zgradb. Naslonimo se lahko na najdbe v bližnji okolici: vila rustica v Rodinah iz 4. stoletja ter najpomembnejša - poznoantična postojanka na Ajdnu, kar pomeni, da je bilo verjetno tudi na tem prostoru prisotno življenje in bivanje. Mimo Jesenic naj bi tudi peljala rimska pot.

O arhitekturi lahko začnemo govoriti šele v 13. in 14. stoletju, ko sta bili omenjeni prvi naselji Koroška Bela in Murova. V tem času so bile stavbe verjetno večinoma preproste lesene kmečke hiše, ki se začno v 16. stoletju z razvojem železarstva v dolini spreminjati. Naraslo je število delavcev, pravih kmetov pa je bilo vedno manj. O arhitekturi lahko le ugibamo ali pa se naslonimo na primerjavo s sosednjimi Potoki (ohranjena kašča) in Hlebanjevo hišo v Srednjem Vrhu nad Martuljkom. Z omenjenim razvojem se je večina stavb močno spremenila in danes je na Murovi ali Koroški Beli ostalo le še nekaj kmečkih hiš z vidnimi elementi že iz 19. stoletja.

Najbolj kvalitetno in dominantno vlogo predstavljajo nekdanje graščine iz 16. in 17. stoletja na Stari Savi, Murovi, Plavžu in Javorniku. To niso bili gradovi v klasičnem srednjeveškem pomenu (obzidje, obramba in nedostopna lega), temveč so bile to graščine na ravnini, domovi premožnih lastnikov. Le-ti so svoje graščine bolj ali manj uspešno prezidavali. Tako imata graščina na Stari Savi in Kosova graščina na Murovi stavbno osnovo iz 17. stoletja, z dodano klasicistično fasado iz 19. stoletja. Graščini na Plavžu in Javorniku sta imeli stolpe, podobno kot Zoisov grad v Bohinjski Bistrici, vendar jih danes lahko občudujemo le še na Valvasorjevi upodobitvi in starih fotografijah.

Drugo dominantno prevzamejo cerkvene stavbe, od katerih sta tako cerkev na Murovi kot na Koroški Beli resnično dominantni v prostoru - ležita privzdignjeno nad naseljem. Cerkev sv. Lenarta na Murovi je pomembna tudi v svoji izpričevalnosti in predelavah skozi stoletja: od pozne gotike, baroka, do predelav arhitekta Dragotina Faturja v tridesetih letih 20. stoletja. Barok 18. stoletja pa je najbolj znamenoval cerkev na Koroški Beli.

Dokaj enoten slog pa je viden v fužinarski cerkvi na Stari Savi, saj je ena redkih arhitektur protireformacije v Sloveniji iz začetka 17. stoletja. Hkrati pa s svojo prostorsko postavitvijo dopolnjuje zaključen fužinarski kompleks na Stari Savi.

Železarstvo je prineslo tudi nov tip stavb - delavskih kolonij, zgrajenih z malo denarja za čim večje število delavcev. Tako je nastala kasarna v 18. stoletju na Stari Savi in podobna na Javorniku. Predvsem prva čaka že nekaj desetletij na prepotrebno prenovo.

Podobno nadaljevanje iskanja poceni stanovanj pomeni izgradnja barak konec 19. stoletja ob cesti 1. maja in tudi stanovanjskih hišic ob isti cesti, ki ne dosegajo večjih arhitekturnih kvalitiet. Barakarska naselja so bila zgrajena tudi po vojni na Javorniku, Podmežaklo in na Plavžu. Dober primer predstavlja med drugo svetovno vojno postavljena Baza, barake, namenjene karanteni, kasneje pa stanovanjem, urejenim okoli intimnega atrija.

Tretjo vidno vlogo v zgodovini in arhitekturi Jesenic so imeli kulturni domovi: Sokolski, Orlovski (črni konzum), Krekov in Delavski dom Pri jelenu, od katerih izstopa v tridesetih letih zgrajeni Sokolski dom arhitekta Faturja. Nekaj let starejši Krekov dom pa sledi z oblikovanjem fasadnega plašča stavbam arhitekta Vurnika iz Ljubljane. Leta 1928 je bila obnovljena dvorana kino Radio pri Delavskem domu Pri jelenu, ki je izstopala iz povprečja tedanjih dvoran. Zanimivo pri gradnji domov je tudi to, da so bili vsi po vrsti zgrajeni v neposrednem centru Jesenic. Na Savi so leta 1914 zgradili tudi secesijsko oblikovano gimnazijo.

Kvalitetno arhitekturo iz medvojnega obdobja predstavlja kavarna Novak arhitekta Faturja, ki s svojim racionalnim oblikovanjem fasadnega plašča sledi tedanjim smernicam v slovenski arhitekturi. Manjši prispevek je Jesenicam v tem času dal tudi arhitekt Vladimir Šubic (avtor ljubljanskega nebotičnika) s postavitvijo stanovanjskega bloka Pokojninskega zavoda v neposredni bližini železarne na Savi.

Za povojno obdobje je značilna rast stanovanjske in upravno poslovne gradnje. Kot je bilo poudarjeno pri urbanističnem orisu, pomenijo petdeseta in šestdeseta leta vrh v kvaliteti tedanje arhitekture, ki ga predstavljajo skoraj vsa dela arhitekta Rohrmana. Najkvalitetnejši so njegovi stanovanjski bloki na Plavžu, tako v urbanističnem, arhitekturnem kot bivalnem pogledu. Takšnega nivoja ne dosegajo njegove stolpnice za gimnazijo niti vsa kasnejša stanovanjska gradnja. Sedemdeseta in osemdeseta leta so težila predvsem k racionalizaciji stanovanjskega tlorisa na minimalno še sprejemljivo kvadraturu, manj pa so arhitekturno sooblikovala prostor. V novonastali arhitekturi osemdesetih in devetdesetih let bi zelo težko našli kvalitetno delo. Nov upravno poslovni center ob železniški postaji je bil smelo načrtovan, vendar ne v celoti realiziran in tako stavbe iz tega časa učinkujejo kot modernistični objekti, izvzeti iz konteksta celote, ki pa kljub temu izpričujejo svoj čas in okolje. Najbolj uspela je nova železniška postaja (arhitekt Rohrman), ki je ena izmed dveh tovrstnih stavb 20. stoletja v Sloveniji (poleg železniške postaje iz tridesetih let v Mariboru), ki združuje vse funkcionalne zahteve na arhitekturno zanimiv način.

Za konec še o arhitekturi, ki je najbolj zaznamovala prostor Jesenic - o železarsko industrijski arhitekturi.

Železarske naprave so se spreminjale s spreminjanjem pridobivanja in predelave železa in tako imajo najstarejše še ohranjene že zgodovinsko vrednost (objekti na Stari Savi, deloma na Javorniku). Kvaliteta teh naprav in objektov je skozi zgodovino padala od že porušenega neogotsko oblikovanega plavža na Javorniku do na prelomu stoletja zgrajene jeklarne na Javorniku, ki je s svojo opečno strukturo v nosilnem kovinskem ogrodju zanimiv primer industrijske arhitekture na Slovenskem. Medvojna, zlasti pa povojna železarska industrija le še redkokdaj preseže strogo funkcionalnost; s povečanjem števila proizvodnih obratov se izgubi vsakršna oblikovalska težnja. Zaključek takšnega razvoja pomeni izgradnja pločevinaste megastrukture sredi Belškega polja v osemdesetih letih. To je tudi prelomnica, od katere je razvoj industrijskih zgradb pomenil zgolj propadanje arhitekturnega in prostorskega oblikovanja.

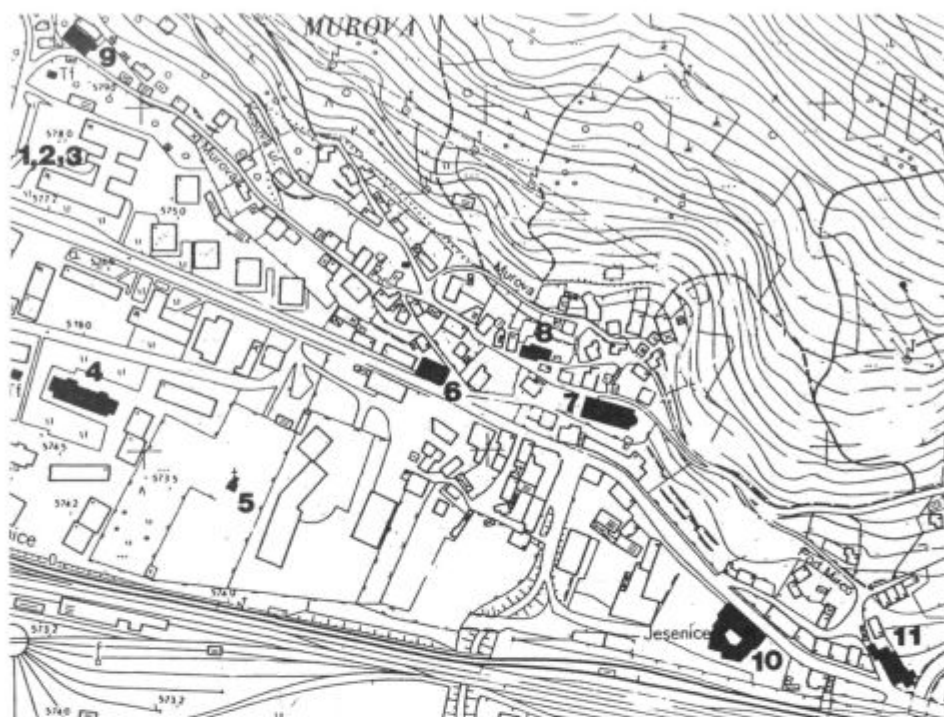
Pa vendar, naj simboli posameznih obdobj ostanejo, pa naj bodo takšni ali drugačni. Potrebno bi bilo celovito pregledati prostor in inventarizirati železarske - predvsem medvojne in povojne objekte in jih v določeni meri vključiti v stavbno tkivo mesta. Vsekakor pa ne dopustiti, da prihaja do stihijskega rušenja in upravljanja s prostorom in objekti znotraj železarne.

Jesenice ne morejo in si ne smejo uničiti zgodovinskega spomina, dolgega več kot petsto let.

VIRI

- Blaž Resman, Fužinarske cerkve iz začetka 17. stoletja. na Jesenicah, Kronika 26/1978
- Janez Melik, Jesenice in jeseniška občina
- Janez Meterc, Kosova graščina, 1985
- Andrej Pogačnik, Urbanizem Slovenije, 1983
- Zdenka Torkar Tahir, Diplomsko delo, 1985
- revije Arhitektura, Arhitekt, Sinteza
- dosedanja zborniki JIL
- Zadružni koledar, 1928
- Revija Gorenjska, 1931
- Vodič po muzeju
- Vodnik po razstavnih zbirkah Muzeja Jesenice, 1993
- Arhiv Muzeja Jesenice
- Enciklopedija Slovenije 1992
- Sodobna slovenska likovna umetnost, France Šijanec, 1961
- Revija Arhitektura 11-12/1932, 1-2/1933, 3-4/1933
- Zbornik Iz Ljubljanske šole za arhitekturo 1923, 1925
- Avantgardistična revija Tank, 1927
- Revija Sinteza 28,29/1973
- Revija Arhitekt 11/1954

OPOMBA: Katalog izbranih objektov je bil objavljen v Diplomskem delu Arhitekturni vodnik - Gorenjska, Robert Potokar, 1990

Plavž

1. BOLNIŠNICA, dograjena leta 1947 po načrtih iz leta 1938 (arhitekta Kos in Platner). Kasnejše prizidave in dozidave v sedemdesetih letih.
2. OŠ TONE ČUFAR, zgrajena leta 1981 po idejnem projektu iz leta 1976 (arhitekti Pavla in Roman Zaletel, M. Prijon, M. Žepić). Po načrtu je bila šola del večjega šolskega centra, ki pa ni bil v celoti izveden.
3. BAZA, lesene barake, zgrajene med drugo svetovno vojno leta 1942. V prvih letih po vojni v njih karantena, sedaj stanovanja. Urbanistična postavitev barak okoli notranjega zelenega dvorišča ustvarja intimni prostor.

Cesta maršala Tita

4. STANOVANJSKI BLOKI P+3
5. KAPELICA na nekdanjem pokopališču, ki je spremenjeno v spominski park. Zgrajena v dvajsetih letih 20. stoletja po idejnem načrtu Karla Luckmanna.
6. KOSOVA GRAŠČINA

Murova

7. CERKEV SV. LENARTA
8. KMEČKA HIŠA (Pri Janezku), med redkimi še ohranjenimi kmečkimi hišami. Zasnova iz 18. stoletja z lesenim nadstropjem.
9. ČUFARJEV GRADIČ, prvotna kmečka stavba, preurejena leta 1930 v večjo vilo z značilnim stolpičem.

Cesta maršala Tita

10. SODIŠČE, nekdanja carinarnica, zgrajena leta 1935. Okrog notranjega dvorišča razvrščeni upravni prostori, v dozidanem traktu s samostojnim vhodom v stanovanja. Polkrožna vogala in nenavadna erkerja v nadstropju.
11. HOTEL KOROTAN
12. ŽELEZNIŠKA POSTAJA
13. VALIJEVA VILA ŠT. 13, zgrajena leta 1908 po načrtih stavbarja A. Vallija (ki je gradil karavanški predor). Historicistična vila iz začetka 20. stoletja; rustikalna baza, ometano nadstropje z okrasjem na fasadi, poudarjen dimnik (izveden v opeki).

Trg Toneta Čufarja

14. GIMNAZIJA
15. KREKOV DOM (sedanje Gledališče Toneta Čufarja in Občinska knjižnica), zgrajen v začetku tridesetih let. S svojim arhitekturnim izrazom (dekoracija, venec, stopnišče) spominja na Vurnikova dela v Ljubljani. V osemdesetih letih zgrajen prizidek s kinodvorano, razstavnim prostorom, ki ne išče oblikovnega stika s starejšo zgradbo (arhitekt Gregor Velepec).

Cesta železarjev

16. SOKOLSKI DOM
17. POKOJNINSKI DOM
18. DELAVSKI DOM. Bivša gostilna Pri jelenu je bila v začetku 20. stoletja predelana in kasneje spremenjena v delavski dom. Arhitektura iz začetka 20. stoletja brez kvalitetnejših arhitekturnih vrednosti.

Delavska

19. DELAVSKO NASELJE "NOVA VAS", zgrajeno konec 19. stoletja. Prvotno so bile štiri lesene barake, ki so jih kasneje prezidali in deloma modernizirali.

Stara Sava (Cesta Franceta Prešerna)

20. RUARDOVA GRAŠČINA (Sedež Muzeja Jesenice z železarsko zbirko)

21. CERKEV SV. MARIJINEGA VNEBOVZETJA

22. KASARNA

23. ŠTEKARJEVA VILA ŠT. 24, zgrajena leta 1936. Vila kvadratnega tlorisa s štirikapno streho in poudarjenim vhomod: stopnišče, polkrožni portal in nad vrati karamični relief sv. Jurija. Nekdaj z urejenim vrtom; danes v njej družbena stanovanja).

Cesta 1. maja

24. STANOVANJSKI BARAKI

25. STANOVANJSKI BLOKI, skupina devetih blokov, postavljenih v začetku šestdesetih let v Podmežakli. Fasada odprta, proti zahodu balkoni.

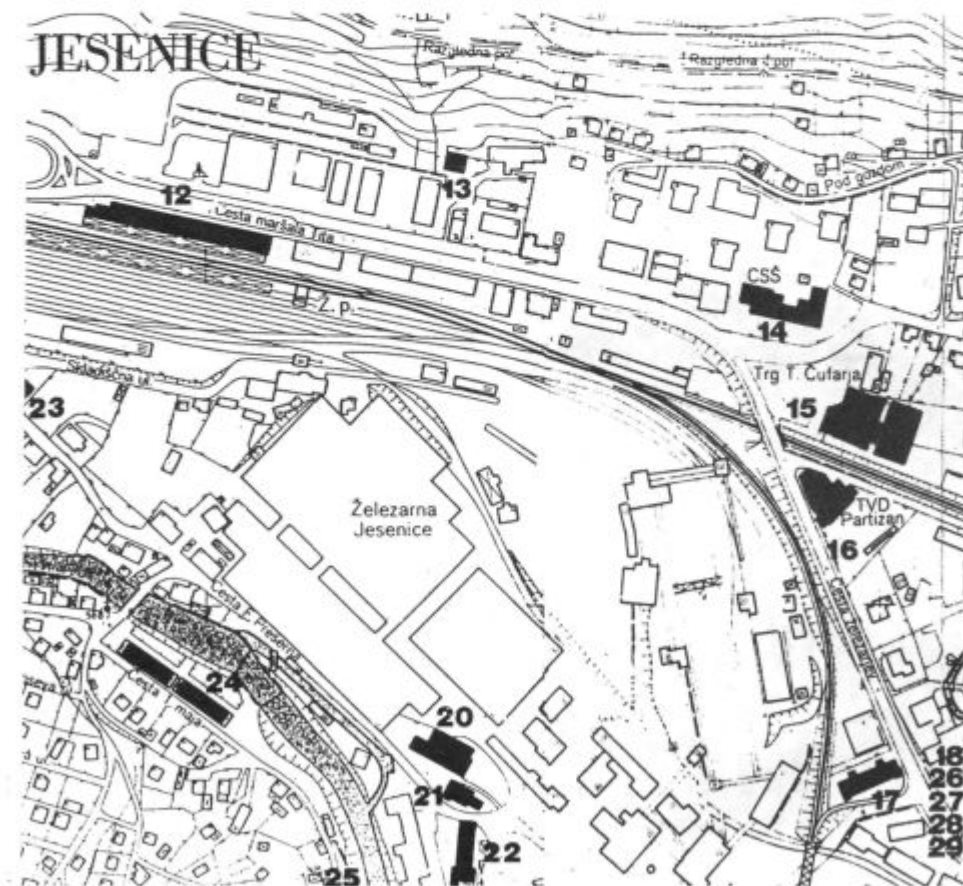
Koroška Bela

26. CERKEV SV. INGENJUINA IN ALBUINA, prvotno gotško cerkev iz 15. stoletja so leta 1771 baročno predelali in opremili. Po zasnovi podobna cerkvi v Naklem (tloris, tempeljska fasada).

27. ŠTEFANČEVO ZNAMENJE, stoji na križišču poti. Kamnito slopno znamenje iz druge polovice 19. stoletja v neogotskem stilu.

28. OSNOVNA ŠOLA KOROŠKA BELA, prvotna šola zgrajena leta 1904. V letih 1938-40 prezidana in dodan nov šolski trakt. V osemdesetih letih obnovljena in povečana.

29. SOKOLSKI DOM, zgrajen konec dvajsetih let 20. stoletja. Podobno oblikovan kot Sokolski dom na Jesenicah. Obleden v kamnito rustiko z vmesnimi zidanimi polnili.

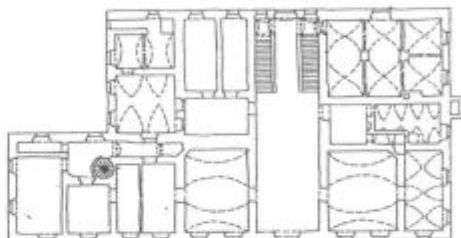
20. RUARDOVA GRAŠČINA (Muzej Jesenice) Prvotno poslopje zgradijo Bucelleniji leta 1538. V 18. stoletju ga prevzamejo Ruardi, ki postanejo lastniki fužin na Savi in v celoti nadzirajo naselje s stanovanjskimi kasarnami ter rudarsko cerkvijo. Kasneje je bilo poslopje večkrat prezidano. Fasada je oblikovana po klasicističnih načelih: osrednja os je poudarjena s portalom in trikotnim čelom. Klasicistična štukatura. Stavba je danes namenjena razstavnim in upravnim prostorom Muzeja Jesenice.

21. CERKEV SV. MARIJINEGA VNEBOVZETJA (fužinarska cerkev) Zgrajena leta 1606 (posvetil jo je škof Tomaž Hren). To je bil čas protireformacije in s tem jezuitske arhitekture, ki naj bi zopet uvedla strogost v arhitekturo. Zato je bila cerkev na zunaj skromna z enostavnim lesenim stolpičem na strehi, znotraj, triladijska z osrednjo ladjo, usmerjeno proti oltarju. Kasnejše prezidave so cerkev podaljšale in jo delno spremenile. Leta 1965 restavrirana in spremenjena v muzej v sklopu Tehniškega muzeja.

22. KASARNA, stanovanjski blok iz 18. stoletja, namenjen v celoti stanovanjem železarjev. Na čim manjšem prostoru čim več stanovanj. Na fasadi kamniti okenski okvirji. Danes razpada - potrebna obnove, saj predstavlja redek ohranjen primer takšne stanovanjske kulture na Slovenskem.

Pogled na Staro Savo

Plan pritličja Ruardove graščine

Čelna fasada cerkve sv. Lenarta

Maketni prerez fužinarske cerkve

7. CERKEV SV. LENARTA, prvotna cerkev sezidana leta 1523, kasneje barokizirana. Leta 1931 dokončana prenova po načrtih arhitekta Dragotina Faturja. Cerkev dobi večjo triladijsko dvorano z novimi kamnitimi stebri. Nova fasada je zasnovana simetrično - deli jo pilaster s plastiko (kipar France Kralj, ki naredi tudi bronasti relief na vratih). Predvidena ureditev cerkvenega okraja ni bila v celoti izvršena, razen obeliska, podpornih zidov ter razgledne poti. Notranja preureditev po drugi svetovni vojni arhitekt Ivan Pengov, iz leta 1936 pa je ohranjena orgelska omara arhitekta Ivana Vurnika. Sosednje župnišče zgrajeno leta 1976 (arhitekt Tone Bitenc).

6. KOSOVA GRAŠČINA, zgrajena leta 1521 kot sedež belopeškega gospostva. Kasneje večkrat predelana, zadnjič leta 1821. Takrat jo spremenijo v čisto simetrično stavbo in ji na fasado vzdajajo nekdanji belopeški grb. V 19. in 20. stoletju večkrat spremeni funkcijo (osnovna šola, zapori, občinski uradi itd.) po drugi svetovni vojni pa muzej in galerija. Prenovljena v osemdesetih letih pod vodstvom arhitekta Gregorja Velepca.

Vzhodni del fasade

14. GIMNAZIJA, zgrajena leta 1914. Prvotno je bila v stavbi osnovna šola in šele po drugi svetovni vojni gimnazija. Nesimetrična talna zasnova s simetrično glavno fasado - dekorativno obdelana (reliefi predstavljajo posamezne veje znanosti).

Južna fasada gimnazije

4. STANOVANJSKI BLOKI P+3, zgrajeni v petdesetih letih (prvi leta 1952) po načrtih arhitekta Stanislava Rohrmana na nekdanjih plavških travnikih. V sklopu nove urbanistične ureditve severnega dela nad cesto (arhitekt Nikolaj Bežek, 1947) in južnega dela pod cesto (arhitektka Katarina Graselli, 1951). Arhitektura blokov (ravna streha, prekrita z valovitim nadstreškom, izstopajoči balkoni z vertikalno betonsko čipko, poudarjen arkadni vhod) izstopa iz tedanjega povprečja slovenske stanovanjske arhitekture.

Južna fasada stanovanjskega bloka

16. SOKOLSKI DOM, zgrajen v začetku tridesetih let po načrtih (iz leta 1929) arhitekta Dragotina Faturja. Postavljen na križišče dveh cest. Arhitektura se prilagaja urbanistični zasnovi s trikotnim tlorisom in glavnim vhodom, orientiranim na os križišča. Manjša in večja dvorana (z galerijo) ter servisnimi prostori.

17. "POKOJNINSKI BLOK", zgrajen leta 1938 po načrtih arhitekta Vladimira Šubica za potrebe Pokojninskega zavoda. Prvotni blok P+2 z ogelnimi balkoni in zidno sliko Mirana Šubica so leta 1962 nadvišali za eno nadstropje, hkrati so odstranili balkone in prebelili zidno sliko.

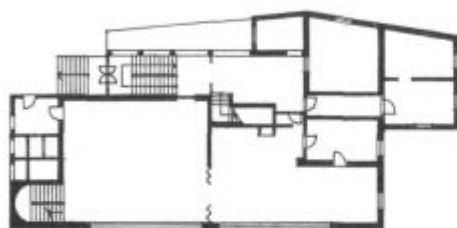

Jugovzhodna fasada Šubičevega bloka

11. HOTEL KOROTAN (nekdanja kavarna Novak), obnovljen v tridesetih letih, delo arhitekta Dragotina Faturja. Modernistični stil: členjena stavbna greda z gladko fasado in navidezno ravno streho. Okenske odprtine so razporejene v odvisnosti od namembnosti tlorisa. Fasado simetrično deli opečni polsteber s skulpturo kiparja Franceta Kralja.

Predvojna fotografija hotela

Tloris nadstropja

Današnji pogled

12. ŽELEZNIŠKA POSTAJA Prva stavba iz 19. stoletja je stala južno ob progi, kasneje jo je nadomestila nova na sedanji lokaciji. Ob zavezniškem bombardiranju leta 1945 je bila močno poškodovana in leta 1955 zgrajena današnja po načrtih arhitekta Stanislava Rohrmana. Predstavlja primer monumentalne arhitekture, grajene v funkcionalizmu, poudarjena horizontalnost z izstopajočim nadstreškom.

Cestna fasada železniške postaje

24. STANOVANJSKI BARAKI Nekdanja hleva so l. 1919 preuredili za stanovanja delavcev KID. Devet manjših stanovanj s sobo, kuhinjo in kamro ter skupnim straniščem. Po drugi svetovni vojni so stanovanja delno modernizirali.

Originalni načrt fasade

ARHITEKT DRAGOTIN FATUR

(13.10.1895 - 16.9.1973)

Večino svojih del je arhitekt Dragotin Fatur ustvaril ravno na Jesenicah, predvsem v tridesetih letih 20. stoletja in s tem doprinesel k podobi mesta Jesenic.

Rojen je bil v Divači. Diplomiral je kot prvi izmed treh diplomantov Ljubljanske šole za arhitekturo pri profesorju Jožetu Plečniku. Vendar se je že takoj po diplomi odvrnil od Plečnika in se preusmeril v tokove moderne arhitekture. To mu je uspelo predvsem v publicističnem delu, kjer se je spoprijel s konstruktivizmom, funkcionalizmom in drugimi novimi gibanji tedanjega časa. Leta 1925 je skupaj s kiparjem Tinetom Kosom pripravil konstruktivistično razstavo, leta 1927 je pisal v slovensko avantgardistično revijo *Tank*, od leta 1933 dalje pa je bil soustanovitelj in glavni urednik nove revije *Arhitektura*, v kateri je tudi objavljajl svoja dela in članke. Zanimivo je, da se ta njegova naprednost ne odraža tudi v njegovi arhitekturi, saj v leta 1933 zgrajenem Sokolskem domu še sledi svojemu diplomskemu delu in bistveno ne spreminja tlorisne zasnove ali fasad. Podrobno je projekt predstavil v *Arhitekturi* iz leta 1933, kjer je v članku obravnaval tudi problematiko domov za telesno vzgojo.

Prav tako ostaja tradicionalist pri dozidavi in prezidavi cerkve sv. Lenarta leta 1932, kljub temu da poruši sprednjo staro fasado, očisti njeno notranjost in vanjo vmesti nove kamnite stebre. Fasada ostaja še dokaj klasična, s kamnito rustiko v pritličju, čelna simetrična fasada pa je dodatno poudarjena s plastiko Franceta Kralja in z njegovimi bronastimi reliefi na vratih. Cerkev predstavi na arhitekturni razstavi v Parizu l.1932, videnje cerkvenega prostora pa podrobno opiše v reviji *Arhitektura*.

Vrh njegovega ustvarjanja pomeni izgradnja kavarne Novak (po letu 1933) na mestu že v obliki zalomljenega vogala obstoječe gostilne. Tlorisno povzame staro stavbo, jo nadviša za dve nadstropji, fasadni plašč modernistično tretira z različno velikimi odprtini: za velikim dvovišinskim oknom se nahaja dvoetažna dvorana z balkonsko galerijo. Glavna ulična fasada je na tlorisnem prelomu deljena z vertikalnim opečnim stebrom s kipom Janeza Krstnika, delom Franceta Kralja. Zadnja, v principu vhodna fasada ni kompozicijsko najboljše rešena. Tu se tudi razkrije, da streha ni ravna, marveč enokapnica. V interieru je poleg glavne dvorane zanimiv tudi povezovalni hodnik v pritličju, kjer se strop nad hodnikom spremeni v osvetljeno valovnico.

Vsekakor pa je to arhitektura, ki pomeni njegovo najkvalitetnejše delo na Jesenicah in je bila v razpravah o slovenski moderni medvojni arhitekturi ponavadi prezrta.

Objekt bi bilo potrebno spomeniško zaščiti in interier prilagoditi zahtevam sedanjega časa, vendar v stilu tedanjega modernističnega oblikovanja.

O stanovanjskih hišah, ki jih je gradil Fatur na Jesenicah, ni veliko podatkov.

Ohranjenih je nekaj načrtov, nekatere hiše so bile porušene ob bombardiranju leta 1945, še najbolj pa je zanimiva ohranjena ideja v Arhitekturi iz leta 1933 za lekarno Žabkar, ki bi stala v bližini kolodvora in bi s svojim modernističnim izrazom soustvarjala novo moderno mesto. Ob članku spregovori tudi o odnosu med arhitektom in naročnikom, ki se tudi v današnjih časih ni bistveno spremenil.

Koncem tridesetih let ni več veliko gradil. Posvetil se je poučevanju na srednji tehnični šoli v Ljubljani. Med vojno je bil interniran v Dachau, po vojni pa je delal kot specialist za kalkulacije v Slovenija - projektu in se ni več neposredno ukvarjal s projektiranjem arhitekture.

Umrli je leta 1973 v Ljubljani.

ARHITEKT STANISLAV ROHRMAN

(24.1.1899 - 29.3.1973)

Prav tako kot arhitekt Dragotin Fatur je tudi arhitekt Stanislav Rohrman odločilno posegel v podobo centra Jesenic, zlasti v povojnem obdobju. Za razliko od Faturja je ustvarjal tudi po ostalih krajih Slovenije. Med najvidnejšimi so poleg stavb na Jesenicah: pred vojno zgrajena Mayerjeva hiša in hotel Slon v Ljubljani, po vojni pa gospodarska zbornica in stavba Filozofske fakultete v Ljubljani, kino Center v Kranju ter druge.

Rojen je bil na Grmu pri Novem mestu. Po študiju v Pragi in Münchnu je leta 1927 diplomiral na Ljubljanski šoli za arhitekturo pri profesorju Ivanu Vurniku. Ta je za razliko od Plečnika sprejemal tudi moderne arhitekturne tokove, kar se je poznalo tudi pri odnosu Rohrmana do arhitekture. V letih med 1931-1945 je imel lasten arhitekturni atelje v Ljubljani, po vojni pa se je zaposlil kot projektant v državnem biroju. Bil je ustanovitelj in predsednik Zveze arhitektov Slovenije.

V medvojnem obdobju se je udeleževal raznih arhitekturnih in urbanističnih natečajev, med drugimi tudi na Jesenicah, kjer je zmagal pri natečaju za novo upravno zgradbo železarne l. 1941, ki pa zaradi bližajoče se vojne ni bila realizirana. Podobno usodo je doživel tudi natečaj za pokrito in letno kopališče na Jesenicah. V obeh delih se kaže njegovo funkcionalistično in modernistično pojmovanje arhitekture.

Ko je bilo potrebno po vojni obnoviti porušeni center Jesenic in postaviti novo železniško postajo, so del biroja prenesli na Jesenice. Tako je leta 1955 nastala po njegovih načrtih nova postaja, ki kljub dokaj strogemu funkcionalizmu predstavlja kvaliteten primer povojne arhitekture. V reviji Arhitekt iz leta 1954 je podrobno predstavljena, skupaj z ostalimi projekti v članku Izgradnja Jesenic.

Njegovo najbolj kvalitetno delo pa so vsekakor stanovanjski bloki na Plavžu. Po prvem zgrajenem bloku letu 1952 je bilo zgrajeno še nekaj enakih blokov. Kot je

Dragotin Fatur

Stanislav Rohrman

Dragotin Fatur: pročelje Sokolovne

*Lekarna Žabkar na Jesenicah - perspektiva
arhitekta Dragotina Faturja*

*Južna fasada stolpnice
arhitekta Stanislava Rohrmana*

bilo omenjeno že pri arhitekturnem orisu Jesenic, so bloki tako v urbanističnem, arhitekturnem in bivalnem pogledu daleč nad povprečjem tedanje slovenske stanovanjske arhitekture. V čisti arhitekturni kubus so vstavljene balkonske niše, deloma zastrte z vertikalno čipko - iz betonskih zidakov, ravna streha pa je nadkrita z lebdečo valovito betonsko streho, pod katero je prostor za sušenje perila. Glavni vhod je na severni strani in je poudarjen z moderno oblikovanimi arkadami.

Kasneje zgrajene stolpnice za gimnazijo so bile v prvotni tlorisni obliki peterokotnika, a se je pri izvedbi načrt delno spremenil. Ohranil se je podoben motiv kot na prejšnjih blokih - streha prekrita z betonsko valovito opno.

Umrl je leta 1973, istega leta kot arhitekt Dragotin Fatur.

SUMMARY

In the article there is presented the urbanistic and architectural outline of Jesenice, which in distinction from the other upper carniolan towns was not built in the middle ages. Through the history five separate settlements, Plavž, Murova, Stara Sava, Javornik and Koroška Bela have risen into present town. To a great extent the development of town was conditioned by its position in the narrow valley and the iron making, which gave the town in 20th century the denotation of industrial town. With the present decaying of heavy industry town itself has started to dilapidate. That at the same time gives the opportunity when Jesenice could revive in a more ecological way.

In the architectural outline, which is typologically-periodically divided, there are described the quality manor houses from 16th and 17th century, sacral buildings, residential premises, public houses, among them noticeable cultural homes, built between Wars. The iron working buildings followed the development of the technology and had marked the outer look of town the most. But the majority of them are already in dilapidation. More important and more quality buildings (also for the wider slovenian region) are at the end of the article presented in the catalogue, architectural guide with the descriptions and photos.

DRAGOTIN FATUR

Architekt Dragotin Fatur had made the majority of his works in Jesenice in the '30s of this century and had with this to a great extent contributed to the image of the developing town. His most important works are: rebuilding of parish church Sv. Lenart and arrangement of the surroundings, Sokolski dom, and modernistic hotel Korotan. Fatur's works were presented in the magazine Arhitektura, issued between the wars, and which editor was Dragotin Fatur.

STANISLAV ROHRMAN

In distinction from Dragotin Fatur the architect Stanislav Rohrman worked also in other parts of Slovenia, not only in Jesenice. Before the beginning of the Second World War he won the first prize at many architectural competitions: the administration building of the iron factory and the public baths; but the plans were never carried out. After the war he took part in restoration of the town. He built the new railway station and some quality blocks of flats.

Marjan Zupan

PODHOMSKA KMEČKA HIŠA

Prve hiše, stoječe na prisojnem pobočju Homa, so bile lesene, kasneje pa so jih zidali z masivnim kamenjem. Izdelovali so tudi kombinirane hiše; to so zidane hiše z lesenim gankom in skednjem. Prvotno so bile strehe dvokapne, krite s klanimi smrekovimi skodlami - "šink'lni". Čopastih streh tedaj še ni bilo, pa tudi frčad niso poznali. Od konca 19. stoletja naprej se je videz vasi spreminjal. Prebivalci, po večini kmetje in kajzarji, so svoje hiše dvignili, na novo prekrili ali zamenjali okna. Strehe pri adaptiranih in na novo zgrajenih objektih so dobile frčade in čope. Leta 1826 je v Podhomu stalo največ kombiniranih hiš, pri katerih je bil prostor za živino in prostor za ljudi pod isto streho. Take so bile: Kodrasova, Belejeva, Kajžerjeva, Cokvarjeva, Doričeva, Matijevčeva, še ena Belejeva, Kovarjeva, Gaberčnikova, Miševčeva, Zimovčeva in morda še kakšna. Sledijo hiše z ločenimi hlevi: Žaleharjeva, Oretova,

Podhom s Pršivca (Homa) leta 1995

Podhom z griča Rádolce leta 1995

Guharjeva, Dornikova in Kateševa so imele hleve postavljene vzporedno s hišo. Pri Slivniku in Dešmanu pa je bil hlev zgrajen pravokotno na hišo. Posebnost je Španova hiša, ki je bila zidana v obliki črke L in je imela hlev ter hišo pod isto streho, le da je bil vsak od omenjenih prostorov v svojem kraku.

Hiše v vasi so ponekod zgrajene v strnjjenih skupinah. Večina jih stoji ob cesti, ki vodi skozi vas. Slemena streh so po večini vzporedna s cesto, glede na smeri neba pa jih največ stoji v smeri vzhod - zahod in severovzhod - jugozahod, redke pa so postavljene v smeri sever - jug.

Na križišču poti, ki vodita, ena skozi Megre proti Sp. Gorjam, druga pa proti Vrščam, Gabercu in Vintgarju, stoji čudovita Marijina kapelica. Zgrajena je bila na začetku druge polovice 19. stoletja in je označena tudi na katastrski karti iz leta 1868. Včasih, ko so se vili pogrebni sprevodi iz Podhoma v Gorje, so pri njej vedno postali ter molili odpuščanja.

Pri dokaj obnovljeni vasi so se do današnjih dni ohranile tri hiše z okensko obrobo iz zelenega kamna, kamnite vratne portale pa je ohranilo več hiš. Danes v vasi lahko opazimo nekaj čopastih streh, ostale pa so dvokapnice s precejšnjim naklonom (37 stopinj, 40 stopinj ali 45 stopinj). Videti je hiše s frčadami, ki so se v zadnjem

času pojavile tudi pri nekaterih novejših hišah. Večina hiš je višja od 5 m. Hiše so v glavnem enonadstropne, kar je pa dvonadstropnih, pa ne izstopajo, razen objekta bivšega hotela Hom, ki stoji ob dosti nižjem objektu železniške postaje Podhom.

NEKAJ PODHOMSKIH HIŠ, NJIHOVE ZNAČILNOSTI IN ŠE KAJ

ZÍMOVC

Hišno ime: ZÍMOVC, (izvor hišnega imena - zima), priimek: Zalokar

Podhom, nekdanja št. 4 - hiše ni več

Hiša je bila lesena, spodnji del je bil zidan (hlev). Pod eno streho so bili združeni bivalni prostori, hlev in skedenj. Hlev je bil zidan iz kamnja, bivalni prostor (hiša - dnevna soba) je bila obdana z bruni, skedenj in zgornji del z gankom pa je bil obdan z deskami. Strešna kritina je bila lesena. Vhod v skedenj je bil pomaknjen nekoliko navznoter, da so pred vhod lahko pripeljali voz. Hišo so leta 1959 podrli.

Skoraj na istem mestu, kot je poprej stala stara Zimovčeva domačija, si je kasneje zgradil hišo Boštjan Bijol z ženo Dragico, hčerjo Antona Zalokarja mlajšega, ali po domače Zimovčevega Toneja.

ŠPAN

Hišno ime: ŠPAN (izvor hišnega imena - župan), priimek: Slivnik

Podhom št. 4a, nekdanja št. 5

Na tej kmetiji je leta 1498 živel župan Ingenuin ("Jenuin"), od koder se je domačije bržkone prijelo hišno ime Špan.

Nekdanja hiša je bila prava posebnost v tej vasi. Zgrajena je bila na enak način kot Dornikova in Dešmanova, le da je bila grajena v obliki črke L. Zidana je bila že pred letom 1826.

Koncem 19. stoletja so pričeli graditi novo hišo. Vseljena je bila leta 1900. Staro hišo so preuredili v gospodarske prostore, vhod s ceste so zaprli. Hlev in skedenj so povečali. Leta 1930 so na vrtu zgradili "Hotel HOM". Leta 1995 pa so hišo podrli in sklenili na istem mestu zgraditi novo.

SKALCA OB CEST STOJI

Pri Španovi hiši je v bližini ceste ležala skala. Zasplani so z obloženimi vozovi skozi Podhom vozili seno v domače senike. Vedno je obilno naložen voz sena z okovanim lesenim kolesom zadel v štrlečo skalo. Če se že prevrnil ni, je z njega odpadla zajetna kopica sena. Pri Španu so opažali nesrečne pripetljaje furmanov in sklenili skalo izruvat, tedaj pa se dvignejo mati in porečijo: "Ja kokó bom pa jest poj do kaš'nga kupa sna p'ršvá!"

ŽÁLEHAR

Hišno ime: ŽÁLEHAR; (izvor hišnega imena - priimek: Zalokar)

Podhom št. 11, nekdanja št. 9

Karta iz leta 1826 nam kaže, da je bila hiša že zidana. Hlev je bil tedaj postavljen vzporedno s hišo in je bil lesen. Karta iz leta 1868 pa nam že kaže zidan hlev, ki stoji pravokotno na hišo. Hiša ima majhen zamik glede na tloris iz leta 1826. Po sredini hiše je še sedaj močna komunikacija. Hišo so leta 1910 dvignili in preuredili. Pri tem jim je finančno pomagal župnik Jožef Zalokar, ki je živel v Ameriki. Ko je bila hiša že gotova, je nekega dne prišlo pismo, v katerem je pisalo nekako takole; ako bodo slučajno gospod kdaj prišli na obisk, naj ga v kleti čaka sod vina. Nekega lepega dne se gospod res pojavijo pri Žaleharju in to ravno takrat, ko so bili vsi domači v rovtu, pri spravilu sena. V hiši ni našel soda z vinom, katerega je bil naročil, in se je takoj odpravil, od koder je prišel in ni se več vrnil.

Leta 1986 so zamenjali okna, leta 1990 pa strešno kritino. Leta 1991 so v prvotnem stilu obnovili tudi fasado. Poleg kmetijstva, ki je osnovna dejavnost, se pri Žaleharju bavijo tudi s kmečkim turizmom.

Děšmanova domačija

DÉŠMAN

*Hišno ime: DĚŠMAN; (izvor hišnega imena - Dienstman), priimek: Dornik
Podhom št. 12, nekdanja številka 11*

Leta 1579 je kmetija označena kot polovična. Takrat je na njej živel in gospodaril Janez Dinstman ("Janesch Diennstman"). Leta 1623 pa je bila posest Hansa Dinstmana označena kot fevdna kmetija. Imenovala se je edlinška posest in je imela značaj plemiške posesti. V 18. stoletju je bila kmetija izenačena z ostalimi, vendar je bila še vedno ocenjena kot polovična. Priimek Dinstman se je ohranil v hišnem imenu Dešman.

Hiša je v celoti zidana. V pritličju so gotška okna. Obrobe pri oknih in portal pri vratih so iz zelenega kamna. Floris je značilen za hiše, grajene v 17. stoletju.

ZGODBA O "PUŠI"

Včasih so se pri Dešmanu dekleta igrala med seboj. Poleti so bila vedno brez spodnjih hlačk, na sebi so imela samo krila. Pri neki igri se je Dešmanova Meta nagnila malo preveč naprej, tako da je nevede pokazala zadnjo plat in svoje skrite čare. Mati so to videli in so zavpili: "Meta, mav se zakre, puša set vide!"

MÁROLT

*Hišno ime: MÁROLT, MÁROVT; (izvor hišnega imena - Meyerhold - upravnik
pristave), priimek: Slivnik
Podhom št. 13, nekdanja številka 10*

Franc Gornik v knjigi Bled v fevdalni dobi omenja dogodek iz 16. stoletja, ki se je zgodil v Podhomu. V dobi protireformacije so leta 1587 komisarji kot zastopniki zemljiškega gospoda protestantu Lovrencu Korošču odvzeto kmetijo za 40 goldinarjev dodelili Luki Maroltu iz Podhoma. (Kaj, če je Marolt živel na tej domačiji in je po njem dobila ime?)

Karta iz leta 1826: Iz karte je razvidna zidana hiša in lesen, močno razvejan hlev. Poleg tega imajo še leseno lopo. Oblika hleva je nekaj posebnega in izstopa iz okolice. Komunikacijska povezava je bila speljana skozi hišo.

Karta iz leta 1868: Tu opazimo, da je hlev zidan. Stoji na istemu mestu kot prvotni, ki je bil lesen. Oblika je ohranjena, le da štrleči krak manjka. Sedaj je hlev ponovno spremenjen in je ohranjen le paralelni del, glede na hišo, ki je razširjena.

KRALJ PETER ORAL PRI MAROLTU

Dne 31. avgusta leta 1936 je v Podhomu pri Maroltu oral kralj Peter Karadjordjević. Španov Jakob se je zanimivega dogodka spominjal takole:

"Dobro se spominjam, Peter je bil še otrok, ko je nekoč z "Andrejeve vasi" na Mežakli, kjer je bila rezidenca kraljeve družine, prišel v Podhom k Maroltu. Z mladoletnim kraljem Petrom je bil takrat namestnik kralja Aleksandra, "jerof", ne vem točno, ali mu je bilo ime Pavel ali

kako. No, odšli so v Tibro (ledinsko ime), kjer sta na Maroltovem orala (verjetno le simbolično). Bila sta dva fantina. Eden je bil kralj Peter, drugi pa je bil sin od strica, ki je bil takrat zastopnik kralja. Mislim, da so mu pravili Pavel, knez Pavel ali nekako tako."

DÓRNIK

Hišno ime: DÓRNIK, DÓR'NIK; (Izvor hišnega imena - dvornik), priimek: Dornik

Podhom št. 19, nekdanja št. 14

Ime dvora, po katerem je domačija dobila ime, se prvič omenja leta 1370, ko je Katarina, žena pokojnega Nikolaja Lamberga prodala Viljemu III. Lambergu en dvor s travnikom in dve kmetiji. Dvor iz 14. stoletja se kot dvor zadnjič omenja leta 1464, tedaj še kot del dediščine, ki jo je dobil Jurij Lamberg. V 18. stoletju se na Dornikovi domačiji omenjajo Grimščarji. Kakorkoli že, pri Dorniku so lastniki hišnega imena in priimka Dornik, le stara Dornikova domačija (nekdanji dvor) je žal v kaj klavrnem stanju.

Hiša je zidana, nadstropna. Okna v pritličju so v gotskem slogu. Okviri oken in portal pri vratih so iz zelenega kamna. Sklepam, da je bila hiša sezidana v 17. stoletju.

Pri tej hiši je hlev ločen in stoji paralelno na hišo.

Dornikova hiša sodi med zelo stare hiše. To je velika in bogata zgradba, o čemer priča tudi njen videz.

Lovro Dornik mi je pravil, da se spomni iz mladih let, ko je videl v "hiši" pod zofo in posteljo desko, ki se je dala dvigniti. Pod podom pa je bil prostor v zemlji, ki bi lahko služil kot skrivališče (za ljudi v slučaju vojne ali za živež).

Spominja pa se tudi, kako skrbno je mama obdelovala gartelj na južni strani hiše. Tja se je sonce močno uprlo in mama je zelo zgodaj pridelala solato in druge vrtnine. Uspešno sta zrasli tudi dve marelici, ki sta dajali sočne plodove. Ravno med tema dvema drevesoma in pod oknom, se spominja Lovro, je bil v njegovi mladosti še viden zgornji okvir vrat, ki so nekoč vodila v prej omenjeni prostor. Torej je ta prostor prvotno služil za shrambo v zemlji. Potem pa so ob južni steni nasuli toliko zemlje, da so vhod, ki je bil očitno vkopan, zasuli in tam napravili "gartelj", ki sega prav do zidu hiše in prekriva še zgornji del vrat.

BISC

Hišno ime: BISC; (izvor hišnega imena - Sv. Vid - Videc - Visc - Bidec - Bisc);

Priimek: Zupan

Podhom št. 20, nekdanja št. 15

Leta 1602 je imel kmetijo v posesti Brixen. Leta 1761 pa je na omenjeni kmetiji živel in gospodaril Simon Vidic, po skrajšani obliki priimka se je skoraj zagotovo hiše prijel ime Bisc. Črko V so spremenili v B, tako je v drugi pol. 19. stoletja na Biščevi kmetiji gospodaril tudi Bavantin ali Bavant.

Karta iz leta 1826: Kmetija je imela eno zidano zgradbo in dve leseni. Poleg tega

pa še manjšo leseno barako. Komunikacijski prostor je bil med zidanim in lesenim objektom.

Karta iz leta 1868: Tu je že opaziti adaptacijo objektov. Leseni objekt so podrli in na tem mestu zgradili zidano hišo, ki so jo postavili pravokotno na hlev.

Sedaj so vsi objekti zidani. V drugi polovici 20. stoletja so zamenjali okna. Pri Biščevih so se ohranila vhodna vrata s kamnitim portalom. Starejši vaščani vedo povedati, da je bila nekoč v tej hiši tudi šola - vaškega značaja.

TRAGEDIJA IZ LETA 1892

Kot lahko preberemo v "Župnijski kroniki Gorjanski" v vasi tudi nesreča ni počivala. "Janez Zupan, neoženjen gruntarski sin (Vidičev), je bil 18. oktobra leta 1892 (19 let star) zaklan od Dornikovega Janeza. (Od vojakov je prišel na dopust. Z Dornikovim Janezom sta se pri Bregantu sporekla. Janez Dornik je Janeza Zupan pričakal zunaj pred Bergantovo hišo ter ga zabodel z nožem)." Zaradi tega tragičnega dogodka je bilo ob vaški cesti med Dornikom in Biscem postavljeno znamenje (križ), ki je razpadlo tam nekje po drugi svetovni vojni.

BÉLEJ

Hišno ime: BÉLEJ (izvor hišnega imena - bel); Priimek: Sever

Podhom št. 24, nekdanja številka 18

Vrhhlvna nadstropna lesena kajža, delno zidana iz kamnja. V kleti so imeli hlev, ki je bil zidan. Dnevni prostor je obdan z bruni. Kamra in črna kuhinja sta zidani, skedenj in gank pa iz lesa. Vhod v stanovanjski del je dvignjen. Hiša je bila zgrajena v 18. stoletju in je spomeniško zaščiten. Nekoč so imeli stopnice v notranjosti, tam je sedaj kamra. Hišo je lepo in v stilu obnovil Daniel Sever in ji z družino zopet vdahnil življenje.

KÁJŽAR

Hišno ime: KÁJŽAR; (izvor hišnega imena - kajža); Priimek: Kocjančič

Podhom št. 25, nekdanja številka 19

Nekoč sta bila verjetno hiša in hlev pod isto streho, med njima je bil prostor za prehod na dvorišče. Sedaj sta strehi ločeni zaradi požarne varnosti. Hiša je zelo stara. Karta iz leta 1826 nam kaže, da je bila že tedaj zidana. Imela je mala gotska okna. Sedaj je prenovljena. Tudi videz hleva in skednja nad njim je spremenjen. Govori se, da je bila tu nekdanj kašča za graščino v Grimščah. Kajža je namreč pripadala grimški gospodi.

Iz hišne kronike: V Grimščah je bil za pomočnika nek Korošec Vogelnic. Ta je imel hčerko, ki je bila graščaku zelo pri srcu. Z njo je imel tudi otroka, ki se je pisal po materi (Vogelnig Martin). Graščak se ni smel poročiti z Vogelnikovo gospodično, ker ni bila plemiškega stanu. Zato ji je dal kajžo v Podhomu in jo s tem preskrbel. Martin pa je, ko je odrastel, prišel h Guharju. Kajžo je prodal, nekaj zemlje pa je obdržal.

PRVI RADIJSKI APARAT

Prvi radijski aparat v vasi je imel Jernej Kocjančič. Kdor ga je hotel poslušati, si je moral nadeti slušalke. Jakob Zalokar - Žalehar je pripovedoval, kako je imel Jernej ob drevesu prislonjeno visoko "preklo" (palico), na kateri je visela žica, ki mu je služila kot antena. Poletnega dne 1936, ko je možakar s slušalko ob glavi poslušal, kar se je med šumenjem sploh še dalo slišati, ni opazil temnih nevihtnih oblakov, ki so napovedovali k "hudi uri". Nebo je razparal blisk in nekam v bližino je morala treščiti strela, saj je poslušalca močno streslo in še huje prestrašilo. Hipoma je vrgel slušalko po tleh ter vse skupaj zagnal v kot.

DORIČ

Hišno ime: DORIČ, DÓR'Č; (izvor hišnega imena - dvorič), Priimek: Pižmoht
Podhom št.26, nekdanja številka 20

Spodnji del hiše je zidan, skedenj pa je lesen. Pod isto streho so imeli hlev za eno kravo in svinjak. Vhod na skedenj je po zunanjih, precej strmih stopnicah. Hiša ima tudi gank, ki je obrnjen na polje proti Bledu. Vhodna vrata imajo kamnit portal. Karta za leto 1868 ima že označeno, da je hiša zidana. Pred tem je bila namreč lesena. V kletnem prostoru so nekoč bivali, tam je stala tudi krušna peč. V pritličju so bili razporejeni sledeči prostori: majhna vežica z omaro za shranjevanje živil, "ta črna kuhna" in "hiša" (dnevna soba s krušno pečjo). V nadstropju "na vrh" so imeli prostor, v katerem so občasno tudi spali. Ob zunanji strani je bilo prislonjeno leseno stranišče.

TIHI VSILJIVEC

V stari Doričevi hiši sta po tem, ko so se Doričevi preselili v novo hišo, živela starejša gospa in gospod. Spominjam se gospoda Joža, kako je včasih šel elegantno skozi vas v lepi obleki, pokončno držечеlega se moža pa je krasil eleganten klobuk s širokimi krajniki. Gospej je na starost močno opešal vid. Zgodilo se je nekega večera, da je tipaje prihitela do sosedu Kajžarja, katerega hiša stoji takoj nasproti čez cesto. Ženica je na vratih prestrašena povedala: "Ena baraba se'm je zavlekva če v kuhno na divan, zej pa noče v'n!" Sosed je odhitel ženici na pomoč z namenom pregnati vsiljivca. Stopila sta skozi vhodna vrata v kuhinjo, sosed je presenečen obstal, saj je zagledal na divanu ležati njenega moža Joža, kako je prijetno alkoholno omamljen užival spanec pravičnega. Ni čudno, da ga žena poprej ni spoznala, saj je prišel v kuhinjo brez besed in se odpravil k počitku, na njene besede pa je bil tudi gluh. Sosed je potolažil ubogo starejšo gospo in se odpravil domov.

CÓKLAR

Hišno ime: CÓKLAR, CÓKVAR; (izvor hišnega imena - coklar, izdelovalec cokel),
Priimek: Por
Podhom št. 28, nekdanja št. 22

Hiša je vrhhlevna. Spodnji del je zidan, zgornji del z gankom pa lesen.

V 20. stoletju so hišo povečali v horizontalni in vertikalni smeri. Karta iz leta 1868 že označuje zidano hišo.

Joži Vester

PUSTNA PESEM (tri kitice)

*Cokvarjev se Janez deklie
je sigurno malo zbal,
da sosede ne bi ženil,
jo je na konc vasi pobral.*

*Podhomke smo pa boječē,
da nas ne bi kam zabil,
zato Ti pravimo proseče:
"Kupi raj avtomobil".*

*Pravi: Babe so vse slabe,
rajši kupim si motor,
vsaka bo zelo vesela,
če jo vozil bom naokol.*

MATÍJOVC

*Hišno ime: MATÍJOVC; (izvor hišnega imena - Matija), Priimek: Urevc
Podhom št. 27, nekdanja številka 21*

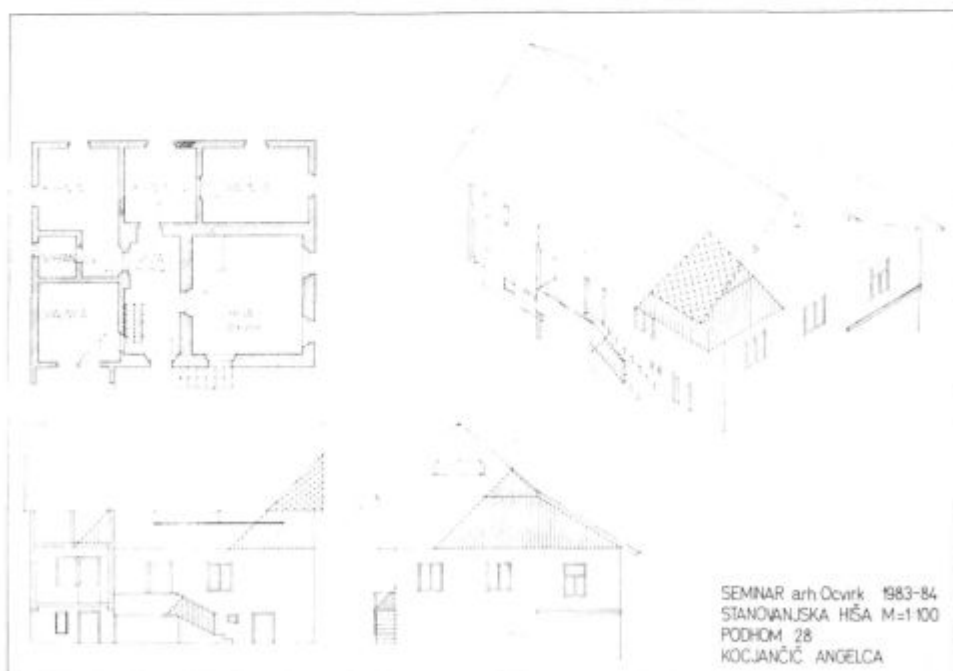
Hiša je zidana, nadstropna, z lesenim gankom. V kleti je bil nekoč hlev. Hiša je bila sezidana v drugi polovici 19. stoletja. Kasneje je bila dvignjena in preurejena. Prej je stala na tem mestu lesena hiša. Okna so v zgornji etaži večja od spodnjih. Pred nekaj leti so zamenjali deske na ganku in skednju. Hišo je z izrednim smislom lepo obnovil in ji ponovno vdahnil življenje Rado Urevc z družino.

DIMNIKARSKA IZ LETA 1990

Oni dan je po vasi hodil dimnikar po svojih opravilih. Pozvonil je tudi pri vratih Matijevčeve hiše. Odprla mu je brhka Janja, ki je bila zaradi dokaj zgodnje jutranje ure oblečena samo v spalno srajco. Pri pogovoru z možakarjem v črnem je stopila korak od vrat, ki so se za njo samodejno zaprla. Neljubi dogodek je bil tu, vrata se namreč z zunanje strani niso dala več odpreti. Iznajdljivo svetlolaso dekle se je hitro znašlo. Poiskala je lestev ter se v spalni srajci ob asistenci dimnikarja, ki je spodaj pridržal lestev, povzpela na imeniten "gank" stare Matijevčeve hiše. Problemček, majhna nerodnost in Janja so bili na ta način hkrati rešeni. Naključno mimoidočemu ali mimovozečemu pa je pogled na dogodek, ki se je odvijal na lestvi, popestril vsakdanje jutro.

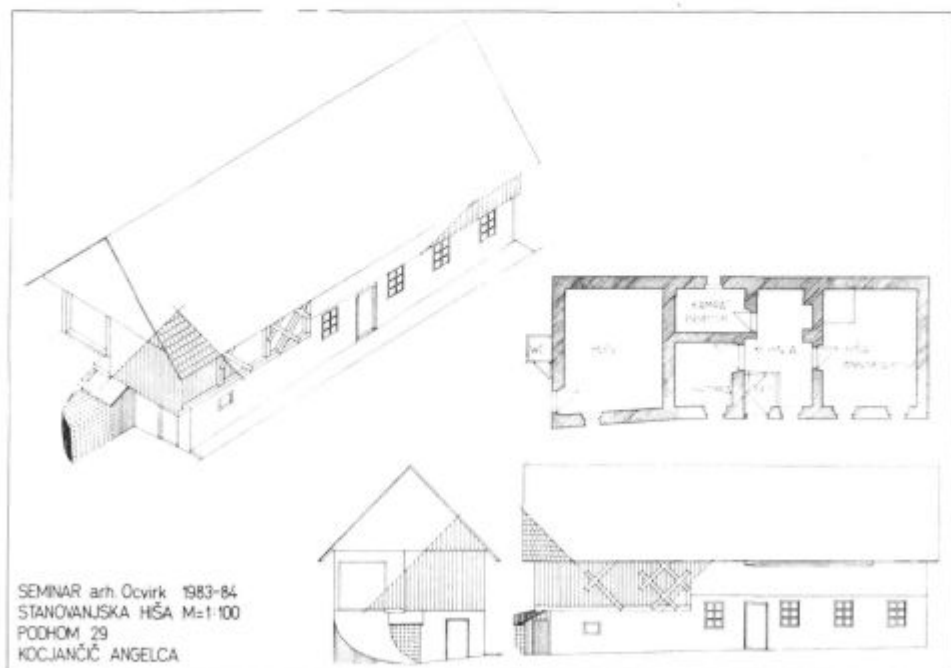
Belej, načrt Angele Kocjančič

Coklar, načrt Angele Kocjančič

Matijevc, načrt Angelce Kočjančič

Bedenik, načrt Angelce Kočjančič

BEDENÍK

Hišno ime: BEDENÍK, B'DENÍK, B'DĚNK; (izvor hišnega imena - Benedikt),

Priimek: Kovačič

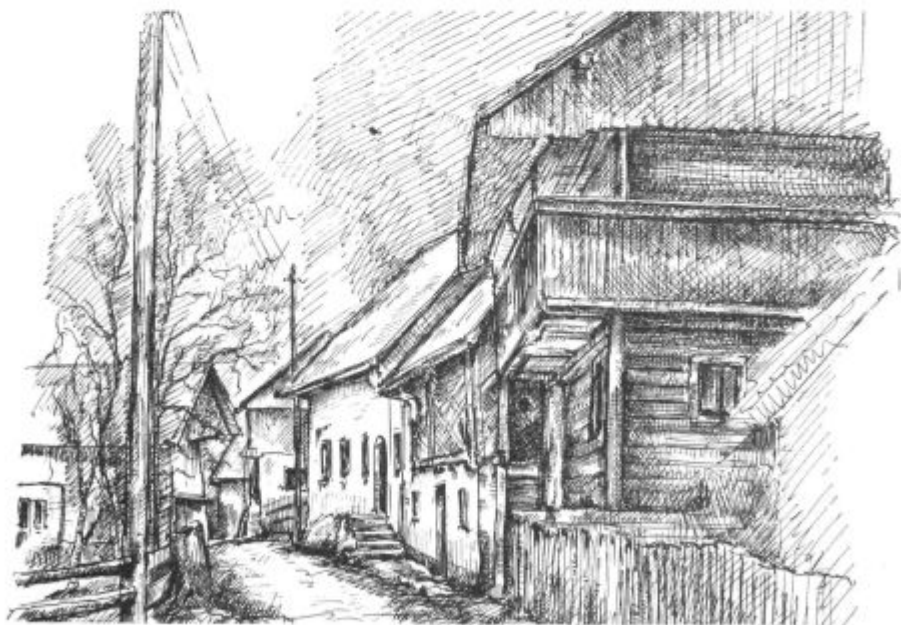
Podhom št. 29, nekdanja številka 23

Spodnji del hiše je zidan in razdeljen na dva dela: hlev in bivalni prostor. Zgornji del z gankom je lesen in namenjen za shranjevanje krme. Prvotno je bila hiša lesena. Najverjetneje so jo sezidali koncem 19. ali v pričetku 20. stoletja.

NESREČNI SKRET

Pri Bedenikovi hiši so imeli z zunanje strani prislonjen lesen "skret" (stranišče). Našel se je nepridiprav, ki je vsako noč prekucnil ob hišo prislonjeni objekt. To početje je trajalo kar nekaj časa; tako sta sklenila Bdenk in Kateš "vahtati" (stražiti) omenjeni "skret". Lep čas sta skrita prežala, da bi končno odkrila nepridiprava, ki dela zgago, in mu namenila nekaj vzgojnih.

Ura je bila že kasno v noč, storilca pa od nikoder. Bdenk poreče Katešu: "Mislim, da ga dons ne bo, k je že tok pož'n." Po tej ugotovitvi sta se odpravila, Bdenk v hišo, Kateš pa takoj pri sosednji hiši za vogal in po drugi strani za Bdenikovo hišo prekucnit lesen "skret". Tako se je kasneje čez leta sam rad postavil, da je bil prav on tisti, ki je prevračal Bdenikov lesen "skret".

Podhom leta 1995; risba Cirila Kraigherja

KVALITETNI ARHITEKTURNI ELEMENTI V VASI

(Mnenje študentke arhitekture Angelce Kocjančič iz Podhoma)

Med kvalitetne elemente lahko prištejemo znamenje - kapelico ter vaške kozolce (stoge). Tudi vznožje hriba Homa in griča Radolce z obronki gozdov lahko prištevamo med kvalitetne elemente. To so namreč kvalitetni razpoznavni znaki krajine. Mirne duše lahko štejemo med kvalitetne elemente tudi cerkvico Svete Trojice v Sebenjah. Pozabiti pa ne smemo niti na Matijevčevo hišo z ohranjenim lesenim gankom. Okna v pritličju so manjša kot v nadstropju. Vhodna vrata so obokana (velbana), streho pa krasi čop. V notranjosti je bila do nedavna ohranjena črna kuhinja in dokaj velika "hiša" s kmečko pečjo. Na levem gornjem delu je bil nekoč senik, v kleti pa so imeli živino. Pritlična okna krasijo "gavtri". Stoji tik ob cesti in ima sleme vzporedno z njo. Zaradi čopa na strehi je zaznati podobnost s kozolcem toplerjem. Zgornji del je po večini lesen, zlasti še stran, ki je obrnjena proti cesti. Hiša se lepo spaja z okoljem, v katerem se nahaja.

Med kvalitetne poudarke nedvomno spadajo tudi kozolci ("stogi"). V vasi stojita dva kozolca - toplerja ("cibahe"), eden ima celo čopast zaključek strehe. Na obrobjih vasi, se pravi na predelih, kjer vas obdajajo travniki, pa stojijo kozolci z lopo in iztegnjeni kozolci. Poleg osnovne funkcionalne namembnosti so kozolci tudi nosilci sprememb in sooblikovalci krajine.

VIRI IN LITERATURA

- Angelca Kocjančič; referat Zgodovinski pregled arhitekture na Gorenjskem, 1986
- Dr. Andrej Pleterski, Župa Bled, nastanek, razvoj in prežitki, 1986
- Franc Gornik, Bled v fevdalni dobi, 1967
- Joži Vester, Pustna pesem iz leta 1963
- Dr. Dušan Čop, Izvor hišnih imen (ustni vir)
- Janko Slivnik-Špan, ustni vir
- Jakob Zalokar-Žalehar, ustni vir
- Ivana Mulej-Oretova, ustni vir
- Jakob Slivnik-Špan, ustni vir
- Lovro Dornik-Dornikov, ustni vir
- Jernej Kocjančič-Kajžar, ustni vir
- Janja Urev-Matijevčeva, ustni vir
- Francelj Peterman-Dorč, ustni vir

Angelca Kocjančič: RISBE IN NAČRTI KMEČKIH DOMAČIJ

Marjan Zupan: FOTOGRAFIJE

ZUSAMMENFASSUNG

Die ersten auf dem Sonnseitehang vom Hom stehende Häuser wurden bis zum dritten Viertel des 10. Jahrhunderts gebaut. Schriftlich wurden sie zum ersten Mal im 14. Jahrhundert erwähnt.

Die Einwohner von Hom lebten in einem für Gorenjsko typischen Haus, ursprünglich bescheidenem, aus Holz, später (vom 17. - 19. Jh.) wurden die Häuser gemauert, mit Fenster- rahmen und Torportalen aus grünem Stein. Die Häuser wurden auch durch Metallgitter (gavri) und holzgeschnitzten Balkon (gank) geschmückt. Von der Rauchküche (črna kuhna) aus heizte man den Ofen im Wohnraum (hiša = Haus). Erst später wurde auch das Schlafzimmer und noch etne kalte Kammer (kamra) errichtet. Aus einem großen Gewölbefur (velbana veža) gelangte man in die Speisekammer oder ins Gefäß (čumnata). Das Lieblingsgericht, nach dem die Einwohner von Podhom auch "kraparji" genannt wurden, waren die Buchweizenkarpfen (ajdovi krapj).

UREDITVENA DELA NA STARI SAVI NA JESENICAH

"Od kod je rudnik¹ Sava dobil ime, kmalu opazimo, če le vemo, da leži ob Savi (ki se je nekoč imenovala Savus, danes po kranjsko pa Sava), kajti po tej reki ima svoje ime; leži pa med trgom Jesenicami in Javornikom... Je imeniten, prijeten kraj, kakor kaže zraven natisnjeni bakrorez,"² je leta 1689 zapisal J. V. Valvasor o fužini Sava.

Grafična, bakrorezna upodobitev tako nazorno dokumentira tedanjo fužino, da na ohranjenih fužinarskih stavbah lahko še dandanes prepoznamo nekatere stare, tedaj upodobljene stavbne elemente (npr. dvojni grajski portal) ali ugotovimo kontinuiteto posameznih fužinarskih stavb (mlin, grad, cerkev,...).

V treh stoletjih tehnoloških in industrijskih novosti ter umetnostnozgodovinskih stilnih in gradbenih sprememb se je spremenila tudi podoba posameznih stavb na nekdanji fužini Sava, ki ima danes častljivo ime Stara Sava. Spremenjena je tudi okolica nekdanje fužine, saj je današnja Stara Sava obkrožena s številnimi industrijskimi objekti, tovarniškimi halami.

Gradnja industrijskih objektov v okolici fužine Sava, na gozdnem-parkovnem območju Hrenovice, se je pričela leta 1936 z gradnjo skladišča za lesno oglje in z postavitvijo industrijskih železniških tirov. V arhivu³ je ohranjen zapis iz leta 1936, kjer med drugim piše: "Občina Jesenice se izreka za to, da se Kranjski industrijski družbi izvedba nameravanih naprav na Hrenovici dovoli, pri čemer povdarja, da se naj varuje značaj parka onega dela Hrenovice, ki za izvedbo projekta ne prihaja v poštev, in da se ohranijo prehodi, ki so iz javnih ozirov potrebni."⁴

V zapisniku z dne 28. 9. 1936 pa je med drugim zapisano: "Gospod zastopnik občine dr. ... izjavlja, da mestna občina projektirani napravi ne ugovarja, nasprotno, da jo pozdravlja, ker želi, da se Kranjska ind. družba čim bolj razširi, da s tem dobi večje število delavcev zaslужka. Dalje ugotavlja gospod zastopnik, da občina nima ničesar proti zazidavi Hrenovice, ker je itak na obeh straneh Jesenic sam gozd. Tudi občinski odbor je na svoji seji dne 4. julija 1936 soglasno sklenil, da nima nikakih ugovorov proti izvršitvi projektov Kranjske ind. družbe v Hrenovici. Javna pešpot skozi Hrenovico, katera ima parc. št. 824 k. o. Jesenice, se mora glasom projekta tirnih naprav zvišati in napraviti nadvoz. Občina Jesenice nima nobenega ugovora proti tej napravi."⁵

Leta 1936 je bilo izdano dovoljenje⁶ za gradnjo industrijskih objektov na Hrenovici, ljudje pa se še spominjajo nekdanjega gozda s potmi na Hrenovici.

Ogromni industrijski betonski objekti aglomeracije na Hrenovici so bili zgrajeni v šestdesetih,⁷ a opuščeni že v osemdesetih letih. Leta 1986 je še bila voda v obeh

Stara Sava v petdesetih letih

vsedalnih bazenih, ki sta bila za potrebe aglomeracije zgrajena v bližini ali na mestu porušениh stanovanjskih stavb na Stari Savi.

Da bi ohranili zgodovinsko materialno gradivo in znanje o večstoletni preteklosti fužine Sava oziroma o večtisočletni tradiciji železarstva na našem alpskem prostoru,⁸ so začeli na pobudo Tehniškega muzeja Slovenije na Jesenicah zbirati gradivo o zgodovini gorenjskega železarstva.⁹ "Tako se je 27. oktobra 1950 kot zametek tehničnega muzeja formiral pri železarni zbirni urad za tehnični muzej."¹⁰

"Leta 1954 je dobil v Bucelleni - Ruardovi graščini prostore Tehniški muzej, ki je še istega leta v pritličju odprl železarsko zbirko. Sodelavci muzeja z direktorjem Milošem Magoličem so pravilno ocenili izjemno vrednost ohranjenega fužinarskega naselja. Tako je nastal elaborat o obnovi dela Stare Save v muzejski rezervat."¹¹

Leta 1964 so bile izdane odločbe¹² za obnovo graščine, kasarne, cerkve, plavža, mlina, pudlovke, tako da so se pričela gradbena, obnovitvena, restavratorska in konservatorska dela na posameznih objektih.¹³ Po letu 1968 so bila ureditvena dela prekinjena in fužinarske stavbe so do danes ostale neurejene.¹⁴

Leta 1984 so bile stare fužinarske stavbe na Stari Savi, Bucelleni - Ruardova graščina, fužinarska cerkev, Kasarna, mlin, plavž in druge fužinarske stavbe in naprave, razglašene za umetnostni in tehniški kulturni spomenik.¹⁵

V letu 1986 je bil napisan elaborat "Spomeniškovarstveno in muzejsko območje Stara Sava na Jesenicah" kot izhodiščno gradivo za ponovno urejanje območja in stavb na Stari Savi ter izdelana arhitekturna dokumentacija opuščene stanovanjske "Kasarne".¹⁶

Opečnati štirioglati dimnik fužinskega plavža je bil prvi objekt, ki je bil skoraj po dvajsetletni prekinitvi ureditvenih del obnovljen na Stari Savi. Na dimniku je bila zamenjana propadajoča opeka, z vgrajeno "sredico" pa je ojačana nosilnost, tako da bo plavžni dimnik ostal sestavni element bodočega, revitaliziranega tržnega prostora med Kasarno in plavžem na Stari Savi.¹⁷

V novembru leta 1990 je bil napisan razširjen elaborat "Stara Sava na Jesenicah ali Opuščena fužina kot muzej",¹⁸ ki poleg fužinarskih stavb obravnava tudi ureditev širše okolice fužine med reko Savo in Prešernovo cesto do mostu bohinjske železnice. Celotna okolica naj bi bila po tem predlogu urejena kot zelena parkovna površina, ki naj bi povezovala reko Savo in spomeniško urejene in muzejsko opremljene fužinarske stavbe ter revitalizirane (pred tem industrijsko degradirane) površine vsedalnika z mestnim jedrom Jesenic.¹⁹

Izvršni svet Občine Jesenice je 1. 10. 1991 sprejel sklep o imenovanju devetčlanskega Odbora za prenavo Stare Save na Jesenicah in opredelil pristojnosti ter naloge odbora.²⁰

Skupščina občine Jesenice je leta 1992 sprejela Programske zasnove in Odlok o ureditvenem načrtu za območje Stara Sava na Jesenicah.²¹ Ta obsega več kakor 14 hektarov zemljišč.

Vzporedno s spomeniškovarstvenim pristopom so potekala tudi prizadevanja za ustanovitev občinskega muzeja na Jesenicah, ki naj bi nadaljeval delo Tehniškega muzeja Železarne Jesenice. Leta 1991 je bil sprejet sklep o ustanovitvi občinskega muzeja na Jesenicah.²² Muzej Jesenice ima sedež v Bucelleni - Ruardovi graščini, v muzejske namene naj bi se uredile tudi nekatere fužinarske stavbe na Stari Savi.

V muzejskih prostorih Bucelleni - Ruardove graščine je bila 8. februarja 1992, v sklopu slovesnosti ob slovenskem kulturnem prazniku, podpisana pogodba o prenosu objektov s strani Železarne Jesenice na Občino Jesenice,²³ vendar je bilo lastništvo stavb in pripadajočih zemljišč urejeno šele leta 1994.

Dne 23. 12. 1994, tri desetletja po izdaji prvih gradbenih dovoljenj za ureditev fužinarskih stavb na Stari Savi, je bilo ponovno izdano lokacijsko dovoljenje za revitalizacijo nekdanje stanovanjske stavbe "Kasarne" in 14. 9. 1995 tudi gradbeno dovoljenje.²⁴

Od leta 1986 naprej, vzporedno z urejanjem upravno - pravnih zadev, so bila na Stari Savi opravljena naslednja ureditvena dela: okoli fužinarskih objektov je bila postavljena začasna zaščitna gradbena ograja; popravljena ("zakrpana") je bila močno dotrajana in poškodovana streha na Kasarni; iz Kasarne so bile odstranjene sesutine lesenih stropov; kupljena je strešna opeka (bobrovec) za prekritje Kasarne; v

Bucelleni - Ruardovi graščini so bili odstranjeni stropni tramiči, ki jih je uničila lesna goba, ki se je razvila zaradi zamakanja vode skozi poškodovano grajsko streho; odprt, a le delno urejen je dostop od Hermanovega mostu do muzeja oziroma od Kauperjev do Kasarne; zgrajena je bila lopa, kjer je začasno shranjenih nekaj večjih strojev in naprav iz opuščenih obratov železarne; urejena je bila zelenica pred graščino oziroma pri pudlovki; odstranjeni so bili večji kosi odpadnega materiala (železo, les, opeka, kamenje, beton, plastika, pločevinke, sodi, ...) ter posekano grmovje, srobot, koprive; porušena je skladiščna lopa, ki je bila prizidana na južni strani Kasarne.

Med Železarno Jesenice, Občino Jesenice in ZVNKD v Kranju je bil sklenjen sporazum za sanacijo Vsedalnika,²⁵ pozneje pa so bila izvedena zemeljska dela za zasutje, izravnavo, ureditev, zatravitev in ozelenitev vsedalnih bazenov. Stalno, v skladu z letnimi časi, se ureja parkovno območje na Stari Savi (npr. urejanje zelenic, košnja, odstranjevanje grmovja, listja, idr).

Urejanje parkovnega območja na Stari Savi se že tretje leto vrši v sklopu programa javnih del,²⁶ od leta 1986 pa so spomeniškovarstvena dela sofinancirana (v razmerju 1:1) iz republiških in občinskih sredstev za kulturo.

Izdelana je arhitekturna dokumentacija (merilo 1:50) vseh fužinarskih objektov na Stari Savi (Kasarna, mlin, plavž, pudlovka, kolperna, cerkev, graščina), tako da se postopno nadaljuje priprava in izdelava spomeniškovarstvenih in muzejskih programov ter gradbenih načrtov za ureditev vseh omenjenih stavb. Z javnim razpisom je bil izbran izvajalec za izdelavo programa namembnosti prostorov v Kasarni ter izbran izvajalec za izdelavo sanacijskega gradbenega načrta za Kasarno. V Kasarni so predvideni razstavniki prostori za Muzej Jesenice in delovni prostori za Arhiv Slovenije, enota Jesenice ter Glasbeno šolo Jesenice. Na osnovi ponudb na javni razpis je bil izbran mojster kamnosek, ki že izdeluje nadomestne portale in okenske okvire za Kasarno.²⁷

V letu 1993 je bila v prostorih Bucelleni - Ruardove graščine odprta muzejska razstava Stara Sava včeraj, danes, jutri,²⁸ o dejavnostih pri urejanju muzejsko parkovnega območja Stara Sava pa občasno poročajo tudi mediji.²⁹ Muzejsko društvo Jesenice je pripravilo več predavanj o programih za ureditev Stare Save, člani Društva mejnih ved Jesenice pa so s prostovoljnim delom sodelovali pri urejanju Vsedalnika in območja Stara Sava; 11. 7. 1995 je bil na Vsedalniku postavljen litoponkturni kamen, ki sta ga izdelala Marko in Marika Pogačnik.³⁰

Odbor za prenovu Stare Save, ki se je redno (v poprečju vsak drugi mesec) sestajal in tekoče spremljal opravljeno delo, predlaga naslednji program aktivnosti za nadaljnje urejanje muzejsko parkovnega območja Stara Sava:

1. Nova občina Jesenice naj (ponovno) imenuje Odbor za prenovu Stare Save (ali njemu ustrezen organ) in opredeli njegove pristojnosti in naloge;
2. Občina Jesenice kot lastnik zemljišč in stavb na Stari Savi naj pridobi grad-

Stara Sava danes (foto: Silvo Kokalj)

beno dovoljenje za sanacijo Kasarne, saj bo le tako možna nadaljnja ohranitev in ureditev te stavbe.

3. Opredeli, potrdi naj se program bodoče namembnosti urejenih stavb in zemljišč ter celotnega prostora na Stari Savi;

4. Izdela naj se projekt ureditve prometa in javne razsvetljave na območju Stare Save (sprehajalne poti, parkirni prostori za avtomobile obiskovalcev muzeja, glasbene šole, ...).

5. Določi naj se zaporedje postopne ureditve posameznih stavb (Kasarna, graščina, cerkev, pudlovka, plavž, mlin, kolperna, tržni prostor, ...) na celotnem muzejsko parkovnem območju Stara Sava.

6. Območje Stara Sava naj bo vključeno v urbanistični projekt celostne ureditve Jesenic tako, da se upoštevajo, ohranijo ali dopolnijo dosedanja urbanistična izhodišča za to območje.

7. Potrebno je opredeliti dolgoročno finančno strategijo za prenovu Stare Save z možnostmi sofinanciranja iz različnih občinskih in državnih virov (kultura, šolstvo, urejanje prostora, sklad za ceste, komunala, javna dela, vodno gospodarstvo, ...).³¹

Le stalno, skrbno pretehtano in načrtovano delo bo postopno, v nekaj letih, desetletjih, povrnilo ugled in prostorsko skladnost muzejsko parkovnega območja nekdanje fužine Stara Sava ob reki Savi.³²

OPOMBE

- 1 Na grafiki je zapisano "Der Eisen Hammer" kar pomeni fužino in ne rudnik, kot je zapisano v prevodu. Glej: Gerhard Wahrig, Deutsches Wörterbuch, München 1986/1987, str. 400.
- 2 Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, str. 71 s.
- 3 Arhiv Slovenije, Enota Jesenice, fond Hrenovica, št. 128/128, spis 38/36. Gradnja na Hrenovici je obsegala zemljiške parcele št. 280/5, 279, 278/1, 211/2, 208, 207, 206/2, 206/1, 205 k. o. Jesenice
- 4 Jesenice, 9. 7. 1936
- 5 Zapisnik z dne 28. 9. 1936. V zapisniku je zapisano ime zastopnika občine.
- 6 Odločba št. 8789/9, Sresko načelstvo v Radovljici, dne 16. 11. 1936.
- 7 Železar, 28. 8. 1970, Aglomeracija od investicijskega programa do danes.
- 8 Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1970.
Aleksander Rjazancev, Preteklost v senci Karavank, Jeklo in ljudje II, 1969, str. 13-32.
Aleksander Rjazancev, Razpad fužin in nastanek metalurške industrije na Jesenicah, Jeklo in ljudje I, 1964, str. 19-40
Ivan Mohorič, Nastanek Kranjske industrijske družbe, Jeklo in ljudje II, 1960, str. 33-46.
Matevž Hafner, Ob 95 - letnici železarne, Jeklo in ljudje I, 1964, str. 13-18.
Janez Kopač, Rudarska in metalurška tehnologija v srednjem veku ter odnosi, ki jih ureja jeseniški rudarski red iz leta 1381, Jeklo in ljudje V, 1985, str. 11-28.
- 9 Jože Varl, Dr. Aleksander Rjazancev (1924 - 1984), Jeklo in ljudje V, 1985, str. 483 ss.
- 10 Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1970, str. 527.
- 11 Nataša Kokošinek, Silvester Mirtič, Razstavi na pot, katalog razstave Stara Sava včeraj, danes, jutri, 30. 11. 1993.
- 12 Odločba št. 351 - 392/64 - 6, z dne 24. 10. 1964, Sob Jesenice.
- 13 France Torkar, Restavriranje Save v bodoči muzejski kompleks, Železar, št. 47-48/V, 27. 11. 1963.
Tone Konobelj, Miloš Magolič (1921 - 1981), Jeklo in ljudje V, 1985, str. 487 ss.
- 14 Ljudje, ki so tedaj sodelovali pri obnovi, pravijo, da so ureditvena dela zastala zaradi pomanjkanja denarja, ker so bile po napadu Sovjetske zveze na Češkoslovaško Železarni enostransko prekinjene številne gospodarske izvozne pogodbe.
Jože Varl, Ob stoletnici železarne, Jeklo in ljudje II, 1969, str. 7-12.
- 15 Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Jesenice, Uradni vestnik Gorenjske, št. 63 - 01/84.
- 16 Vladimir Knific, Spomeniško in muzejsko območje Stara Sava na Jesenicah, tipkopis, arhiv ZVNKD v Kranju, december 1986.
Vladimir Knific, Jesenice, konservatorsko poročilo, Varstvo spomenikov XXIX, Ljubljana 1987, str. 299.
- 17 Vladimir Knific, Jesenice, konservatorsko poročilo, Varstvo spomenikov XXX, Ljubljana 1988, str. 281.

- 18 Vladimir Knific, Aleš Hafner Stara Sava na Jesenicah ali Opuščena fužina kot muzej, tipkopis, arhiv ZVNKD v Kranju, 1990.
- 19 Vladimir Knific, Jesenice, konservatorsko poročilo, Varstvo spomenikov XXXIII, Ljubljana 1991, str. 289-292.
- 20 Skupščina Občine Jesenice, Izvršni svet, dopis št. 021 - 1/90, dne 1. 10. 1991.
- 21 Ur. l. RS, št. 40, 14. 8. 1992.
- 22 Sklep o ustanovitvi delovne organizacije Muzej Jesenice, Ur. l. RS, št. 1 - 10. 1. 1991.
- 23 Pogodba o brezplačnem prenosu objektov na muzejskem območju Železarne Jesenice in dela muzejske zbirke Železarne Jesenice, 8. 2. 1992.
- 24 Občina Jesenice, spis. št. 351 - 516/94, 23. 12. 1994, spis št. 351-397/95, 14. 9. 1995.
- 25 Arhiv ZVNKD v Kranju.
- 26 Program javnih del organizira Republiški zavod za zaposlovanje in občina Jesenice.
- 27 Arhiv ZVNKD v Kranju.
- 28 30. 11. 1993, katalog.
- 29 npr. Glas: 5. 2. 1991, 15. 11. 1991, 28. 11. 1991, 11. 2. 1992, 18. 12. 1992, 20. 4. 1993, 3. 12. 1993,
Delo: 10. 1. 1992, 26. 2. 1993, 29. 4. 1993, 30. 11. 1993, 8. 12. 1993, 9. 12. 1993, 21. 3. 1995, 28. 3. 1995, 30. 3. 1995,
Dnevnik: 28. 2. 1992, 9. 10. 1994, 6. 12. 1994, 30. 3. 1995,
Radio Triglav
- 30 Vlasta Felc, Jesenice potrebujejo človekovo pomoč, Delo, str. 52, 30. 3. 1995.
- 31 Poročilo odbora za prenovo Stare Save o delu na Stari Savi na Jesenicah, 7. 2. 1995, tipkopis.
Za vsako sejo Odbora za prenovo Stare Save je voden in obravnavan zapisnik.
- 32 Mitja Bricelj, Reka in človek - Sava. Ljubljana 1991, str. 24.

ZUSAMMENFASSUNG

Mit dem Industrieeisenhüttenwesen im 19. Jh. begann das ehemalige Hammerwerk Sava an seiner Bedeutung zu verlieren. Auf den nahegelegenen Grundstücken wurde es mit dem Bau der neuen Industriebetrieben begonnen. Im Jahre 1936 wurden die Lageranlagen und Industriegleise auf dem Wald- und Parkgebiet von Hrenovtca gebaut, das zum Bucellent-Ruard Hammerwerk an der Save gehörte. 1954 wurde das Technische Museum von Železarna Jesenice gegründet, in dem das Material über das altertümliche Eisenhüttenwesen in Gorenjsko aufbewahrt wird. Die Museumsräume sind im Bucellent-Ruard Schloß eingerichtet.

In den 60er Jahren wurden zahlreiche Wohngebäude durch den Bau der Industrieagglomeration abgerissen. Heute sind nur die wichtigsten Hammerwerksgebäude zu sehen - das Schloß, die Kirche, die Kasserne, der Hochofen, der Puddelofen, die Mühle und "kolperna", die seit 1984 unter Denkmalschutz auf dem Gebiet Stara Sava (die Alte Save) stehen. Die Gebäude und Grundstücke des ehemaligen Hammerwerks Stara Sava sollen allmählich zu Museum-, Park- und Grünanlagen von Jesenice errichtet werden.

Boštjan Soklič

MOJ PES

*Pasji sin, koder topozobi - ti si moj pajdaš.
V mesečini ves oskubljen
sam domov krevljaš.*

*Pasje mraz. Plamen pojenjuje. Daleč je pomlad.
Le pogini; če jo učakaš,
kost ti kupim pasji brat.*

*Sit boš lajal vsevprek od noči do dne,
lajaj, miško, še bolj naglas,
kot počnemo to ljudje!*

*Zmeda pasja, nikdar ne pozabi, kdo je gospodar.
Le hitro poleg, le urno k nogi,
kje je tvoj pasji dar ?*

*Če pa kdaj želja te obide, da bi človek bil,
odpodi misel, saj biti to včasih
slabše je kot pes ušiv.*

*Lačen tulil bi vsevprek svoje žive dni,
ves pobit in zagrenjen
bi preklinjal nas ljudi.*

*Pusti psice saj so vse enake, nikdar jih ne spoznaš,
le če si pudelj ali buldog
njim vse veljaš.*

*Nimaš koč, a bi se sekiral - kaj sploh pomeni dom ?
Je luknja v bloku, kjer bi smrt blefiral
in čakal psihosomatski zlom.*

*Tako pa cviliš, vendar veš za prelestno nebo.
Pot pod tace, smrčku pozor,
kadar ti bo res hudo !*

OB 35 LETNICI DELAVSKE UNIVERZE JESENICE

Pred 35 leti, 23. oktobra 1959. leta je bila ustanovljena Delavska univerza Jesenice kot poklicna ustanova za izobraževanje odraslih v občini Jesenice. Pot do njene ustanovitve je bila dolga, saj je povezana z izobraževanjem odraslih ne samo po končani drugi svetovni vojni, ampak tudi pred njo. Z ustanovitvijo Delavske univerze so bili ustvarjeni pogoji za oblikovanje in razvijanje ustreznega izobraževalnega sistema odraslih.

I. Razvojna pot do ustanovitve Delavske univerze Jesenice.

Po končani drugi svetovni vojni leta 1945 je nastopil čas graditve nove ekonomsko - družbene ureditve družbe in obnove porušene domovine, gradnje industrije, uresničevanje prvega petletnega plana razvoja narodnega gospodarstva FLRJ (1947 - 1951), ki ga je sprejela Ljudska skupščina FLRJ aprila 1947. leta.

Neposredno po končani vojni so bile potrebe po znanju, po splošni in poklicni izobrazbi zelo velike. Zato so že v prvih povojnih letih (1945 - 1951) nastajali in se razvijali zametki izobraževanja zaposlenih in odraslih v naslednjih smereh:

- Izobraževanje za pridobitev formalne strokovne in splošne izobrazbe se izvaja pri rednih šolah.
- Izobraževanje in usposabljanje za družbenopolitično delovanje se odvija v družbenopolitičnih organizacijah (Komunistična partija Slovenije, Ljudska fronta, sindikati).
- Vzgojnoizobraževalno delo za dvig splošne in kulturne omike se razvija v delavsko - prosvetnih društvih in organizacijah.

Neposredni zgodovinski izvor za nastanek Delavske univerze Jesenice je treba iskati v kulturno - prosvetnem in izobraževalnem delu delavsko - prosvetnih društev in organizacij v naši občini. Med te sodi zlasti DPD Svoboda Jesenice, ki je po letu 1945 nadaljevala tradicijo kulturno - prosvetnega in izobraževalnega dela med obema svetovnima vojnoma, kar se je odvijalo v Delavskem domu na Jesenicah. Sočasno so začela delovati delavsko - prosvetna društva in organizacije tudi v drugih krajih naše občine. Pri vseh pa so bili ustanovljeni izobraževalni odseki in sosvet pri občinski zvezi Svobod in prosvetnih društev občine Jesenice.

Eden izmed najbolj aktivnih izobraževalnih odsekov je bil prav pri DPD Svoboda Jesenice, ki je delovalo v Delavskem domu na Jesenicah. Tako DPD Svoboda ni postala samo središče različnih oblik amaterske kulturno - umetniške aktivnosti (dramska, lutkovna, likovna sekcija, čitalnica) ampak tudi kulturnega, splošnega in celo strokovnega izobraževanja odraslih. Prav zaradi vse večjih potreb

po izobraževanju in usposabljanju odraslih je bila pri DPD Svoboda Tone Čufar leta 1954 ustanovljena Ljudska univerza kot amaterska vzgojno - izobraževalna organizacija.

Vsebinska usmeritev Ljudske univerze se je navezovala na razvijanje izobraževalne tradicije delavsko - prosvetnih društev in organizacij ter na razvijanje tiste vzgojnoizobraževalne dejavnosti, ki usposablja in oblikuje človeka za delo ter za osebno in družinsko življenje. Ljudska univerza, ki je delovala od leta 1954 pa do zadnje tretjine leta 1959, to je do ustanovitve Delavske univerze Jesenice, je organizirala in izvajala predvsem splošno in kulturno izobraževanje svojih članov kakor tudi mladine in odraslih na Jesenicah in v drugih krajih naše občine. Uspešne in popularne oblike izobraževanja in usposabljanja so bile tedaj zlasti naslednje: predavanja in razgovori, ciklusi predavanj, tečaji, šole za življenje in šole za starše. Učnovzgojno vsebino pa so pogosto ponazorili s filmi in diapozitivi ter z drugimi učnimi sredstvi.

Tako je npr. Ljudska univerza kot amaterska izobraževalna organizacija v šolskem letu 1954/55, t. j. v prvem letu svojega delovanja izvedla 21 posamičnih predavanj s poljudnoznanstveno, kulturno, športno, politično in strokovno vsebino, katera je obiskalo kar 2.435 poslušalcev. To pomeni, da je bilo v povprečju 115 poslušalcev na enem predavanju. Poleg tega so bili izvedeni še začetni in nadaljevalni tečaji angleškega (50 slušateljev) in nemškega jezika (120 slušateljev), tečaj francoskega jezika (10 slušateljev), strojepisni tečaj (35 slušateljev) in tečaj stenoigrafije (15 slušateljev). Uspešno začetno vzgojnoizobraževalno delo je nadaljevala v vseh letih svojega obstoja.

V petletnem delovanju Ljudske univerze so se posebej uveljavile oblike splošnega izobraževanja za osebno in družinsko življenje. Programi šol za življenje so vključevali spolno vzgojo, pripravo na zakon in družinsko življenje ter druge teme, ki so bile namenjene oblikovanju osebnosti, svetovnega nazora in širši orientaciji mladih v naši družbi in v svetu. Izobraževanje staršev pa je potekalo v sodelovanju z vzgojnoizobraževalnimi organizacijami in je dopolnjevalo njihovo vzgojno delo s starši.

Poleg splošnega in kulturnega izobraževanja je Ljudska univerza v zadnjem letu svojega delovanja, t. j. v šolskem letu 1958/59 organizirala celo prvo daljšo obliko strokovnega izobraževanja, administrativno šolo za pridobitev poklica administrativni delavec.

Z izvajanjem izobraževanja mladine in odraslih pri Ljudski univerzi torej prihaja do strukturiranja izobraževalne aktivnosti (različne oblike, programi in področja izobraževanja odraslih) pa tudi do nastajanja novega sistema izobraževanja odraslih zunaj rednega šolskega sistema.

V tem času so z izobraževanjem in usposabljanjem mladine in odraslih v naši občini najtesneje povezani amaterski kulturni delavci, med katere spadajo predvsem

Joža Varl, France Žvan, Franc Škrlič, Edo Žagar, Franc Pintar, Lado Rotar, Polde Ulaga in Peter Sitar.

Uspešno delovanje Ljudske univerze je vzpodbudilo potrebo po ustanovitvi poklicne ustanove za izobraževanje odraslih. Organizacijski, kadrovski in programski okvir Ljudske univerze je postal preozek, da bi lahko zadovoljeval nove potrebe po izobraževanju odraslih.

Zato je Zveza Svobod in prosvetnih društev Slovenije, v okviru katere so tedaj delovale Ljudske univerze, dala pobudo, da se te ustanove trdneje oblikujejo in razvijajo v samostojne posebne ustanove za izobraževanje odraslih. To pobudo so podprle vse družbenopolitične organizacije, ki so bile poleg občinskih ljudskih odborov tudi glavni pobudniki za ustanavljanje poklicnih delavskih univerz v Sloveniji.

II. Ustanovitev Delavske univerze Jesenice in obdobja v njenem razvoju

Preoblikovanje Ljudske univerze kot amaterske izobraževalne organizacije v Delavsko univerzo Jesenice kot poklicno ustanovo za izobraževanje in usposabljanje odraslih je bilo pogojeno z naslednjimi pobudami in potrebami:

- Sistematično, načrtno in strokovno izvajanje izobraževanja in usposabljanja odraslih postane splošna nujnost in potreba.
- Andragoško zasnovano vzgojnoizobraževalno delo lahko izvaja le poklicna, specializirana in samostojna vzgojnoizobraževalna ustanova za izobraževanje odraslih.
- Potrebe po splošnem, družbenem in strokovnem izobraževanju je potrebno zadovoljevati na celotnem območju občine Jesenice.

Občinski ljudski odbor (Oblo) Jesenice je dne 23. oktobra 1959. leta sprejel odlok o ustanovitvi Delavske univerze Jesenice in potrdil pravila te ustanove za izobraževanje odraslih. V tem odloku so bila določena pravila o nalogah, organizaciji in poslovanju Delavske univerze Jesenice.

V pravilih je zapisano, da zavod skrbi za :

- družbenoekonomsko,
- družbenopolitično,
- strokovno izobraževanje državljanov.

V ta namen se lahko organizirajo šole, tečaji, seminarji, predavanja in druge oblike izobraževanja, ki zavodu omogočajo uspešno opravljanje nalog. Ustanovna listina in skromni poslovni prostori ter veliko nalog in spodbud - to je domala vse, kar je Delavska univerza prejela od ustanovitelja na začetku svojega delovanja.

Delavska univerza se je opirala na vzgojnoizobraževalne izkušnje Ljudske univerze in nadaljevala njeno glavno izobraževalno dejavnost, t.j. izobraževanje in usposabljanje za dvig splošne in kulturne omike mladine in odraslih. Svojo programsko izobraževalno usmerjenost pa je dopolnjevala še z usmerjanjem izobraževanja v družbenopolitičnih organizacijah in v podjetjih.

Skupina udeležencev seminarja na Delavski univerzi v sedemdesetih letih

Delavska univerza Jesenice je bila ustanovljena kot zavod, ki opravlja dejavnost posebnega družbenega pomena. Zato je imela izvoljen upravni odbor kot samoupravni organ zavoda, v katerem so delovali tudi predstavniki javnosti Janko Burnik, Franc Gašperin, Andrej Caserman, Majda Vesel, Milan Dornik, ing. Avgust Karba, Joža Varl, Peter Sitar in Edo Žagar, ki so veliko prispevali k organizacijskemu, materialnemu, kadrovskemu in zlasti izobraževalnemu razvijanju in utrjevanju prve poklicne ustanove za izobraževanje odraslih v naši občini.

Ob podpori in pomoči javnih delavcev, ki jim je bilo zaupano samoupravno vodenje nove vzgojnoizobraževalne ustanove, pa so delavci Delavske univerze med leti 1959 - 1962, med katere spadajo Jožica Teppey, Ludvik Žorga, Marta Koprivec, Mihael Cenc, Pavle Golobič, Franc Ban in Ivan Berčič s konkretnim delom utirali pot poklicni ustanovi za izobraževanje odraslih.

Razmerja med področji izobraževanja odraslih (splošno, družbeno, strokovno izobraževanje) so se nenehno spreminjala pod vplivom družbenih ciljev in teženj ter spremenjenih funkcij vzgoje in izobraževanja. V njenem razvoju zasledimo naslednja značilna obdobja:

a) V prvem obdobju razvoja, t. j. od ustanovitve leta 1959 pa do šolskega leta 1965/66 lahko zasledimo kontinuiteto z Ljudsko univerzo v izvajanju izobraževanja mladine in odraslih za osebno življenje in za dvig kulturne omike. Splošnemu izobraževanju, ki je bilo tedaj razvito, je sledilo izobraževanje za potrebe družbenega delovanja in samoupravljanja, obrambna vzgoja prebivalstva in v manjšem obsegu tudi strokovno izobraževanje za potrebe gospodarstva in družbenih dejavnosti.

To pomeni, da so v splošnem izobraževanju prevladovalе oblike izobraževanja mladine (šole za življenje) in starše (šole za starše) ter predavanja za prebivalstvo s poljudnoznanstveno in kulturno vsebino (kulturnoestetsko izobraževanje), medtem ko se v družbenopolitičnem izobraževanju uveljavljajo seminarji in politične šole. Na področju strokovnega izobraževanja so bile organizirane daljše oblike izobraževanja za pridobitev poklica (administrativna in ekonomska šola) in usposabljanje za delovna mesta (tečaji strojepisja). V tem obdobju pa se pojavi kot posebno področje izobraževanja odraslih usposabljanje prebivalstva za ljudsko obrambo in samozaščito in za samoupravno delovanje v podjetjih, ustanovah in v družbi.

Ob izteku tega obdobja se je bistveno zmanjšal obseg izvajanja družbenega, splošnega in kulturnega izobraževanja, pomembnejše pa je postalo strokovno izobraževanje.

Že v prvem obdobju razvoja in delovanja je Delavska univerza potrdila upravičenost svojega obstoja. S svojim izobraževalnim delom je prispevala k prebujanju potreb po nenehnem izobraževanju in k uveljavljanju izobraževanja odraslih.

b) V obdobju od leta 1966/67 do leta 1973/74 pa so nastale pomembne družbene spodbude za nadaljnji razvoj izobraževanja odraslih in vključevanje Delavske univerze v enotni sistem vzgoje in izobraževanja.

Te družbene spodbude so naslednje:

- V letu 1970 je skupščina SFRJ sprejela resolucijo o razvoju vzgoje in izobraževanja na samoupravni podlagi, s katero so bili postavljeni pravni temelji za uveljavljanje permanentnega izobraževanja ali doživiljenjskega izobraževanja.

- Na pobudo delavskih univerz je skupščina SR Slovenije leta 1971 sprejela zakon o delavskih univerzah, izobraževalnih centrih in drugih organizacijah, ki se poleg šol ukvarjajo z izobraževanjem. Ta zakon je bil v letu 1977 noveliran kot zakon o organizacijah za izobraževanje odraslih, s katerim se ureja status delavskih univerz.

- V letu 1974 sta bili sprejeti ustavi SFRJ in SR Slovenije, ki uveljavita izobraževanje kot ustavno pravico.

- Z Resolucijo X. kongresa ZKJ leta 1974 o preobrazbi vzgoje in izobraževanja pa so bili postavljeni družbeni temelji enotnemu sistemu usmerjenega izobraževanja ter novemu procesu povezovanja redne šole, dela in izobraževanja odraslih.

Zaradi tega je tudi Delavska univerza v naši občini začela odpravljati zastoj na nekaterih področjih izobraževanja odraslih, spreminjati programsko izobraževalno strukturo, povečevati število zunanjih sodelavcev ter si postopoma izboljševati materialni položaj.

Strokovnemu izobraževanju, ki je nekaj let prevladovalo, je sledilo postopno povečevanje družbenopolitičnega izobraževanja, s čimer je tudi Delavska univerza pospeševala in razvijala samoupravne in družbene procese in odnose. Družbeni dogovor o družbenopolitičnem izobraževanju iz leta 1971 in iz leta 1976, na podlagi katerega je bil ustanovljen koordinacijski odbor za družbenopolitično izobraževanje pri OK SZDL Jesenice, je utrdil njeno izvajalsko vlogo.

Ob splošnem izobraževanju (osnovno splošno izobraževanje) in strokovnem izobraževanju (izobraževanje za poklice in izobraževanja, ki jih terjajo pravni predpisi) postaja družbenopolitično izobraževanje prevladujoče izobraževalno področje pri Delavski univerzi na Jesenicah. V zadnjih dveh letih tega obdobja se v družbenopolitičnem izobraževanju uveljavi pojasnjevanje (predavanja, seminarji) družbenih dokumentov (ustave), ki predstavljajo podlago za spremembe v naši družbeno-ekonomski ureditvi (delegatski sistem).

c) Delavska univerza je v tretjem obdobju svojega razvoja, t. j. od leta 1974/75 pa do leta 1980/81 ne samo povečala število zaposlenih delavcev od tri na sedem, ampak je tudi utrdila svoj status (vloga in položaj) v izobraževalnem sistemu in začela razvijati in utrjevati razvejani sistem izobraževanja odraslih.

To pomeni, da so bili ustvarjeni družbeni in pravni pogoji za razvijanje sistema izobraževanja odraslih kot podsistema vzgoje in izobraževanja, saj je obstajalo posebno vzgojnoizobraževalno področje za odrasle, cilji in naloge, programi in oblike izobraževanja ter poklicna ustanova za izobraževanje odraslih (delavska univerza).

Strukturiranje izobraževanja odraslih se ne izraža samo v delitvi izobraževalnih področij, marveč predvsem v razčlenjevanju družbenopolitičnega, splošnega in strokovnega izobraževanja in usposabljanja odraslih. To se je izražalo tudi v programski izobraževalni strukturi Delavske univerze v naši občini.

Za njen razvoj v tem obdobju so značilne naslednje posebnosti:

- Družbenopolitično izobraževanje postane po obsegu prevladujoče področje izobraževanja odraslih.

- Kot strukturni del družbenega izobraževanja se posebej uveljavi izobraževanje za samoupravno delovanje delavcev in občanov, zlasti z ustanovitvijo kluba samoupravljalcev leta 1977.

- Družbene spodbude vplivajo na razširitev osnovnega splošnega izobraževanja (po letu 1975 se vsako šolsko leto izvede osem oddelkov osnovne šole za odrasle).

- Delavska univerza je kot TOZD vključena v VIZ (Vzgojno izobraževalni zavod) Jesenice, ki je povezoval vzgojnovarstvene ustanove, šolo s prilagojenim programom, glasbeno šolo in osnovne šole.

- V letu 1975 so bili izbrani in določeni poslovni prostori za delo delavcev delavske univerze in za izobraževanje odraslih v gimnaziji na Jesenicah.

Nasploh je Delavska univerza v tem obdobju svojega razvoja dosegla največji razmah v obsegu izobraževanja odraslih. Sočasno je krepila svoje strokovne funkci-

Udeleženci seminarja politične šole na Delavski univerzi leta 1976

je pri uveljavljanju novih kvalitativnih izobraževanju odraslih in pri lastnem delu. Pri tem gre predvsem za uveljavljanje novih programov in oblik izobraževanja delavcev in občanov.

d) V obdobju od leta 1981/82 - 1990/91 pa je bila Delavska univerza s sprejemom zakona o usmerjenem izobraževanju de facto sestavni del celotnega sistema vzgoje in izobraževanja.

Pri uresničevanju nove vizije vzgoje in izobraževanja pa je zaradi objektivnih in subjektivnih razlogov nastopilo kritično obdobje, v katerem se je znašla tudi Delavska univerza v naši občini. Nastopi kriza v izobraževanju odraslih, ki je pogojena predvsem z naslednjimi vzroki:

- Izobraževanje zaposlenih in odraslih je ostalo podrejeno predstavam in modelom klasičnega šolskega sistema, kar je zmanjševalo motivacijo za izobraževanje ob delu.
- Zapostavljeno je načrtno spodbujanje in strokovno razvijanje dopolnilnega izobraževanja in usposabljanja zaposlenih, kar je bistvenega pomena za ekonomski razvoj.
- Zmanjšane so tudi materialne in finančne možnosti Delavske univerze za izvajanje programov in oblik izobraževanja delavcev in občanov.

Kriza v izobraževanju odraslih ni bila pogojena samo z idealiziranim projektom usmerjenega izobraževanja, marveč tudi z nastopom kriznih razmer v gospodarskem in družbenem življenju naše družbe, zlasti pa še v naši občini.

Zato je po letu 1982/83 upadlo splošno in strokovno, zlasti pa družbenopolitično izobraževanje in usposabljanje za družbeno in samoupravno delovanje. Delavska univerza se je morala soočiti s težavami in slabostmi, ki so spremljale izobraževanje odraslih in s poskusom njenega vključevanja v skupni center usmerjenega izobraževanja, ki bi združeval poklicne in srednje šole ter institucije za izobraževanje odraslih (delavska univerza in oddelek za izobraževanje odraslih). Do ustanovitve centra usmerjenega izobraževanja pri Delavski univerzi pa vendarle ni prišlo, čeprav je bilo v šolskem letu 1984/85 za to v naši občini največje prizadevanje.

Ob iskanju novih programov, oblik in področij izobraževanja odraslih ter ob racionalizaciji vzgojnoizobraževalnega in drugega dela je Delavska univerza v letu 1987/88 dosegla izstop iz VIZ Jesenice. Sočasno pa je bila postavljena pred nove izzive družbenih in gospodarskih razmer, ki so pogojevale prenovo gospodarstva in družbe. Spremenjenim razmeram se je uspešno prilagajala.

V drugi polovici tega obdobja prevladujejo naslednje značilnosti v izobraževanju odraslih na Delavski univerzi:

- Obnovljene so bile nekatere oblike splošnega izobraževanja mladine (šole za življenje) in odraslih (predavanja s poljudnoznanstveno in zdravstveno vsebino).

- Uveljavijo se oblike izobraževanja s področja mejnih ved (tečajji o radiesteziji, bioenergiji, jogi, avtogeni trening).

- Izvajajo se programi usposabljanja (USO programi) za opravljanje manj zahtevnih del v skladiščih in v gostinstvu (pomočnik natakarja, kuharja in dela v recepciji) ter tako imenovani nadaljevalni program po končani srednji šoli za delo v mednarodni špediciji.

- Potrebe po dokvalifikaciji in prekvalifikaciji zaposlenih spet uveljavijo izobraževanje za pridobitev poklica (ekonomska srednja šola in upravno - administrativna šola za odrasle).

Kljub temu pa se je zaradi zmanjšanega obsega izobraževanja in usposabljanja zaposlenih in odraslih število zaposlenih delavcev na Delavski univerzi zmanjšalo od sedem na pet zaposlenih.

e) V obdobju od leta 1990/91 pa do novembra leta 1994, t.j. do 35. obletnice obstoja jeseniške delavske univerze pa sledijo bistvene spremembe, ki se izražajo v osamosvojitvi Slovenije (leta 1991), v spremembi družbenoekonomske ureditve s sprejemom ustave Republike Slovenije 23. 12. 1991. leta. Istočasno je bil sprejet ustavni zakon za izvedbo ustave Republike Slovenije, ki je določal, da ostanejo v veljavi pravni predpisi in drugi splošni akti, ki niso izrecno v nasprotju z novo ustavo. To pomeni, da v pravnem redu ostane v veljavi še vrsta z novo ustavo neusklajenih predpisov, kar velja tudi za področje vzgoje in izobraževanja.

Razvijanje nove gospodarske, družbene in politične ureditve v Sloveniji je pogojevalo odpravo usmerjenega izobraževanja in snovanje novega šolskega sistema in

sistema izobraževanja odraslih. Zato so pristopili k izdelavi novega zakona o izobraževanju odraslih, ki je pripravljen za sprejem v parlamentu Republike Slovenije.

V tem obdobju svojega razvoja in obstoja Delavska univerza izvaja programe in oblike izobraževanja, ki prispevajo k pre zaposlovanju, prekvalifikaciji in dokvalifikaciji zaposlenih in nezaposlenih delavcev in občanov. Izobraževanje za delo, kvalifikacijo in poklic pa dopolnjuje še izvajanje programa za pridobitev osnovne splošne izobrazbe.

To pomeni, da so konkretne potrebe po izobraževanju na lokalni ravni vplivale na oblikovanje takšne programske strukture izobraževanja in usposabljanja odraslih, ki najbolj sledijo potrebam prestrukturiranja gospodarstva in družbenemu razvoju v občini.

Ob 35 - letnici Delavske univerze, ki jo je dosegla 23. oktobra 1994. leta, lahko ugotovimo, da so v vsem njenem razvoju obstajale naslednje konstantne oblike izobraževanja in usposabljanja odraslih:

- osnovno splošno izobraževanje odraslih,
- izobraževanje za poklic (administrativni delavec, ekonomski tehnik, upravno administrativni delavec), ki je imelo sicer nekaj vmesnih prekinitev,
- izobraževanje, ki so ga terjali pravni predpisi (varstvo pri delu, higienski minimum),
- učenje tujih jezikov otrok, mladine in odraslih,
- izobraževanje za družbenopolitično in samoupravno delovanje do šolskega leta 1987/88, ko je povsem upadlo s prenehanjem delovanja kluba samoupravljalcev.

Ostali programi in oblike izobraževanja so bili odraz razvojnih teženj po znanju (kulturnoestetsko izobraževanje), družbenih teženj (obrambno usposabljanje), ciljev v vzgoji in izobraževanju (usmerjeno izobraževanje) ter razvoja gospodarskih in družbenih odnosov (izobraževanje za družbenopolitično delo, samoupravljanje).

V tem se izraža fleksibilnost izobraževanja odraslih in vzgojnoizobraževalnega dela Delavske univerze, s čimer prednjači pred rednim šolskim sistemom izobraževanja.

III. Delovanje Delavske univerze kot vzgojnoizobraževalne ustanove

Med pogoje za delovanje vzgojnoizobraževalne organizacije ne spadajo samo področja izobraževanja, programi in oblike, cilji in naloge izobraževanja, marveč tudi finančna sredstva, prostori za izvajanje vzgojnoizobraževalnega dela in andragoško usposobljeni delavci in sodelavci.

Delavska univerza v vsem obdobju svojega razvoja ni imela ugodnih prostorskih pogojev za izvajanje učnovzgojnega dela, zlasti pa ne za delo zaposlenih delavcev. Slednje dokazuje tudi pogosto menjanje lokacije Delavske univerze, saj je od ustanovitve leta 1959 do leta 1967 delovala v prostorih železničarskega gospodarstva, od leta 1967 do 1975 v Kosovi graščini, nato od leta 1975 pa do leta 1992 v

Gimnaziji Jesenice in končno deluje v prostorih vodstev političnih strank na Plavžu, Titova 85. Zato je najemala prostore za izvajanje učnovzgojnega in izobraževalnega dela v šolah, gostinskih lokalih in v domovih delavskoprosvetnih društev. Mnogo programov in oblik oblik splošnega, družbenega in strokovnega izobraževanja pa je bilo izvedeno v krajevnih skupnostih in v podjetjih, torej tam, kjer so nastali interesi in potrebe po izobraževanju in usposabljanju.

H kvaliteti, razvijanju in širjenju izobraževanja odraslih pa so prispevali tudi andragoški delavci, ki so svojo družboslovno izobrazbo dopolnjevali z andragoškim usposabljanjem, delom in izkušnjami. To velja tudi za mnoge zunanje sodelavce, ki so v različnih oblikah izobraževanja, ki sta jih organizirala Zveza delavskih univerz in Zavod za šolstvo pridobivali temeljna andragoška in funkcionalna znanja za vzgojnoizobraževalno delo z odraslimi.

V 35 - letnem delovanju Delavske univerze na Jesenicah so poklicno opravljali strokovno in andragoško ter drugo delo za odrasle naslednji delavci: Jožica Teppey, Pavle Golobič, Milan Čučnik, Mihael Cenc, Franc Poklukar, Marta Koprivec, Ludvik Žorga, Franc Ban, Miloš Lavrenčič, Marjetka Vrhunc, Angelca Murko - Pleš, Marjan Čufar, Majda Maver, Ivan Berčič, Darinka Korošec, Ivica Svetlin, Milan Robič, Veronika Polajnar, Angela Marenče, Srečko Krč, Sabina Stražišar, Margareta Mihelič, Nataša Kelvišar, Valentin Cundrič, Marija Fermašek in Maja Majdič-Radinovič ali skupaj 26 delavcev.

Vodilno poslovno funkcijo pa so doslej opravljali Jožica Teppey, Ludvik Žorga, Mihael Cenc, Srečko Krč, Margareta Mihelič, Sabina Stražišar in Maja Majdič-Radinovič.

Dohodek pa je Delavska univerza v vsem svojem razvoju dosegala s pridobivanjem sredstev iz proračuna občine, občinske izobraževalne skupnosti, podjetij, naročnikov izobraževanja (družbenopolitične organizacije, klub samoupravljalcev), udeležencev izobraževanja (šolske oblike, razen osnovne šole za odrasle) in končno iz proračuna države. To pomeni, da je dosegala dohodek na podlagi sredstev družbe in cen za vzgojnoizobraževalne storitve. Zato ni bila nikoli doslej v enakopravnem odnosu z drugimi izobraževalnimi organizacijami, ki so prejemale za izvajanje vzgojnoizobraževalnega dela sredstva družbe.

To ni vplivalo samo na obseg izvajanja programov, oblik in področij izobraževanja odraslih, marveč tudi na to, da je težko izboljševala izobraževalno tehnologijo (učna sredstva) in drugo opremo. Nikakor pa ni mogla zagotoviti lastnih sredstev za naložbe za pridobivanje lastnih prostorov (učilnic, delavnic in dvoran).

Kljub slabšemu materialnemu položaju in kljub splošnim kriznim razmeram v sedanjem času pa je Delavska univerza uspela v povprečju vsako šolsko leto realizirati 4.000 učnih ur v različnih oblikah izobraževanja, v katerih pa je bilo tudi v povprečju okoli 3.000 udeležencev. Ta obseg realizacije izobraževanja je bil odvisen od števila zaposlenih andragoških delavcev, vrste izobraževanja in od razpoložljivih

finančnih sredstev. Pri izvajanju programov izobraževanja je vsako šolsko leto v povprečju sodelovalo 90 zunanjih sodelavcev najrazličnejših strokovnih usmeritev.

V delovanju Delavske univerze kot vzgojnoizobraževalne ustanove so bila nenehno prisotna vprašanja o organizacijskih, kadrovskih, materialnih in andragoških vidikih delovanja ter izobraževanja in usposabljanja mladine in odraslih.

Lahko torej zaključimo, da je z dosedanjim delom opravila pomembno poslanstvo pri izboljševanju splošne in strokovne izobrazbe prebivalstva ter upravičila svoj obstoj in mesto v vzgojnoizobraževalnem sistemu in si ustvarila možnosti za uspešno nadaljevanje dosedanje poti.

Ines Petrovič

I.

*Nemirno spim, ker sem v pričakovanju,
da vas pogladim po licih in vam dahnem:
Pojdimo se igrat in rakom žvižgat,
in ali v kino ali na stranišče,
tako gredoč,
potem pa v vetru smejoč tja do poštna hiše,
če nam slučajno kdo piše?
Meni, tebi, nam, drugih ne poznam prav dobro
in ne oni mene.*

Mi smo najboljši, če se gremo figure metat.

50 LET LIKOVNEGA KLUBA DOLIK

Na pobudo Franceta Kreuzerja se je po nekaj pripravljalnih sestankih 16. februarja 1946 v Delavskem domu na Jesenicah zbralo trinajst slikarjev samoukov, od najmlajšega dvajsetletnika do najstarejšega štiriinpetdesetletnika. Ustanovili so likovni klub DOLIK - Dolinski likovniki. Začetki tega za kulturnoumetniško življenje Jesenic nadvse pomembnega dejanja pa segajo že v obdobje pred drugo svetovno vojno, ko je pri Turistovskemu klubu Skala na Jesenicah, poleg foto krožka začel delovati še likovni krožek. Vodil ga je kasnejši soustanovitelj DOLIKA Jože Čebulj, ki je bil že tedaj dopisni član neke nemške likovne šole, udeleženec pa je bil tudi pobudnik ustanovitve DOLIK-a France Kreuzer.

Na ustanovnem sestanku so za prvega predsednika izvolili Jožeta Čebulja, za tajnico pa Marjanco Dakskofler (živi v Parizu) in sprejeli programske usmeritve: vsako sredo v tednu sestanek članov, vsako zadnjo sredo v mesecu redna seja odbora, na kateri imajo posvetovalno pravico vsi člani, posvetovalno in glasovalno pravico pa člani odbora; pridobivanje novih članov; redno dostavljanje likovnih del za medsebojno kritiko; povezava s poklicnimi, šolanimi slikarji; študijski večeri s programom prostoročnega risanja, perspektive, barvoznanstva, figuralnega risanja po modelu; predavanja o umetnostni zgodovini za članstvo in javnost. Klub se je po prehodni evidenci pri Ljudski prosveti Javornik - Koroška Bela še v ustanovnem letu kot samostojni odsek priključil k Ljudski prosveti Jesenice oziroma k obnovljenemu DPD Svoboda Jesenice, ki se je poimenovalo po nekdanjem njihovem članu, književniku in publicistu Tonetu Čufarju.

Že v ustanovnem letu so svoj program razširili tudi na razstavno dejavnost, saj so prvo razstavo odprli že 6. maja 1946. Na njej so svoja likovna dela predstavili nekateri slovenski akademski slikarji iz Ljubljane, na njihovo željo pa so nekaj slik dodali še člani takrat komaj "rojena" DOLIK-a. Svoje likovne dosežke, ki so verjetno nastajali več let, pa so dolikovci na ogled postavili od 25. avgusta do 8. septembra 1946 v okviru Kulturno prosvetnega festivala na Jesenicah. Na tej razstavi so se s 142 likovnimi deli predstavili: Jože Čebulj, Janko Dakskobler, Nika Hafner, Anton Jensterle, Jože Jušič, Rajko Korbar, Janko Korošec st., Janko Korošec ml., Janez Kozamernik, Ciril Kravanja, France Kreuzer, Tine Markež, Franjo Modic, Niko Prestor, Mario Vilhar, Lojze Višnar in Dolfe Vogrin.

Le pol leta za tem, od 5. do 12. januarja 1947 so pripravili planinsko razstavo v organizaciji Fizkulturenega društva Jože Gregorčič Jesenice - planinske skupine, ki je takrat delovala še v okviru tega društva, in jo posvetili padlim borcem narodnoosvobodilne borbe. Poleg slikarjev, članov DOLIK-a, so se predstavili tudi foto-

amaterji domače foto sekcije, ki je prav tako delovala še pri omenjenemu društvu, poleg fotoamaterjev iz številnih krajev Slovenije in Italije. Svoja dela so predstavili dolikovci: Janko Dakskobler, Franc Jožef, Nika Hafner, Janko Korošec ml., France Kreuzer, Ciril Kravanja, Franjo Modic, Tone Tomazin in Mario Vilhar. Iz domače foto sekcije so sodelovali: Jaka Čop, Slavko Smolej, France Torkar in neznani planinci iz Kranjske Gore; iz Ljubljane: dr. inž. Avčin, Edo Deržaj, dr. Ivo Frelj, Egon Planinšek, dr. Jože Pretnar, prof. Janko Ravnik, Skerlep, Ivo Tavčar, Jože Trpin in Sandi Vizjak; iz Maribora: Miran Cizelj, Vlado Cizelj, Franci Čop, Dušan Vodeb; iz Kamnika: Janko Holcar, Maks Koželj in Anton Zore; iz Kranja Črtomir Zorc; iz Domžal: F. Zorn; iz Celja Pelikan; iz Bovca Boris Ostan; iz tujine dr. Dolhar - Trbiž in Lojze Hrovatin, Mirko Pavlovič, Milan Švab in Stanko Tomažič iz Trsta. Zbirko klinov, starih razglednic in planinskih knjig pa je dodal Uroš Zupančič. Skupaj se je predstavilo 41 avtorjev z 229 slikami oziroma fotografijami.

Ob tej razstavi, ki je bila nedvomno velik kulturni dogodek na Jesenicah, je izšla daljša reportaža v Politiki. Avtor članka je navdušeno pozdravljal ustanovitev DOLIK-a na železarskih Jesenicah in poudarjal pomembnost likovno - estetske vzgoje delovnega človeka in ljudstva nasploh. Jeseniški dogodek navaja kot primer, ki bi bil vreden posnemanja v vseh delavskih in industrijskih centrih. Slovenski akademski slikar Dore Klemenčič pa je ob tej priliki v takratnem Slovenskem poročevalcu med drugim zapisal:

"Ljudski likovni talenti, ki so se morda v vsej Jugoslaviji prvi organizirali v društvu DOLIK in ki poleg svojega težkega fizičnega in drugega dela s toliko dobre volje razvijajo likovno umetnost, zaslužijo vso pozornost našega kulturnega sveta in vso ljubezen delovnega ljudstva." In dalje: "Ti ljudski talenti se ne bodo posvetili umetnosti kot profesionalci, toda kot posredniki med ljudskimi množicami in profesionalnimi umetniki bodo igrali zelo važno vlogo."

Napoved Doreta Klemenčiča so jeseniški dolikovci v teh petdesetih letih popolnoma upravičili in celo preseгли. Poleg rednega združevanja od 30 do 40 slikarjev in prizadevanj za njihovo likovno izpopolnjevanje so bili vsa ta leta tudi organizatorji in izvajalci razstav na Jesenicah in v okolici. V svojih razstavnih prostorih pa so gostili likovna dela številnih uglednih slovenskih poklicnih slikarjev, dela iz arhivov Narodne galerije v Ljubljani in dela slikarjev ljubiteljev, med drugim tudi številne skupinske razstave organiziranih slovenskih likovnih skupin. Med razstavljalci pa so bili tudi slikarji iz bivših jugoslovanskih republik in pokrajin, iz Italije, Avstrije in Švice. Z različnimi oblikami delovanja - predavanja, otvoritve razstav s strokovnimi komentarji, vodstva po razstavah - so skrbeli za širšo likovno - estetsko razgledovanje ljudi, s posebnim poudarkom na mladih. Ob tem velja poudariti, da so dolikovci ljubiteljsko opravili vsa obsežna dela pri organizaciji, popularizaciji, postavljanju in podiranju razstav, prevozi razstav in dela pri vzdrževanju prostorov, s katerimi razpolagajo.

Člani DOLIK-a leta 1976 ob tridesetletnici kluba

Na otvoritvi razstave mojstra Joža Bertonclja je igral trio Bedič

Vse to potrjuje, da je DOLIK že ob ustanovitvi pognal močne korenine, ki so zagotavljale, da se je kolektiv ves ta čas obdržal, da se je obnavljal in kakovostno rasel in bogatil svoje programske osnove. V teh letih se je DOLIK za vedno poslovil od 28 aktivnih članov slikarjev in treh častnih članov, ki so vidno podpirali njegovo dejavnost. Nekaj članov se je preselilo, nekaj pa jih je zaradi starosti ali drugih razlogov prenehalo delovati. Ohranjalo pa se je močno kakovostno in delovno jedro, okrog katerega se znova in znova zbirajo novi mlajši in starejši likovniki. H kontinuiteti delovanja pa nedvomno prispevajo tudi likovni tečaji, ki jih DOLIK vsa ta leta s presledki organizira za mlajše pa tudi za starejše interesente.

Dolikovci s študijskimi večeri, s tečaji, lastnimi slikarskimi kolonijami in udeležbo v kolonijah drugih organizatorjev, s predavanji, debatami, individualnim poglobljanjem v likovni svet in ogledi kakovostnih razstav izven Jesenic ter ob stalni prisotnosti poklicnih - šolanih slikarjev in umetnostnih zgodovinarjev skrbijo za strokovno rast in napredek. Kot svetovalci, učitelji in selektorji slik za razstave so v petdesetih letih z DOLIK-om sodelovali akademski slikarji: Slavko Pengov, Dore Klemenčič, Karl Jakob, Ljubo Ravnikar in domačin Jaka Torkar, krajši čas pa tudi Roman Savinšek in Boni Čeh. Umetnostni zgodovinarji Andrej Pavlovec, Maruša in Cene Avguštin, Boštjan Soklič in Damir Globočnik pa se vključujejo z ocenami in kritikami.

DOLIK-ova razstavna dejavnost se je z Jesenic selila tudi v nekatere druge kraje jeseniške občine (Kranjska Gora, Dovje - Mojstrana, Javornik, Žirovnica). Razrasle so se tudi slikarske kolonije na tem območju. Pri njih je DOLIK sodeloval kot soorganizator. Tako je bila že leta 1970 na Vršiču prva planinska slikarska kolonija na Slovenskem pod patronatom Planinskega društva Jesenice, sledila je leta 1974 slikarska kolonija v Podkorenu pod patronatom HTDO Gorenjka Jesenice in leta 1980 planinska slikarska kolonija v Vratih pod Triglavom pod patronatom Planinskega društva Dovje - Mojstrana. Prva in druga sta po šestih oziroma dvanajstih letih prenehali delovati, ohranila pa se je kolonija v Vratih. Poleg dolikovcev so bili udeleženci kolonij poklicni in ljubiteljski slikarji iz številnih krajev Slovenije. Vsem slikarskim kolonijam so sledile razstave v kolonijah nastalih slik na Jesenicah, v Kranjski Gori in v Mojstrani, oziroma na Dovjem.

Po programu pa je DOLIK sam za svoje člane organiziral 19 večdnevnih slikarskih kolonij v različnih krajih Slovenije kot študijsko izobraževalno obliko in da bi se člani srečali tudi z drugimi krajinskimi posebnostmi domovine.

Izjemna posebnost jeseniškega DOLIK-a pa je prav gotovo v tem, da je kot ljubiteljska kulturna organizacija vsa ta leta skrbel za redno likovno razstavno dejavnost na Jesenicah. Do leta 1983 so razstave prirejali v mali dvorani Delavskega doma na Jesenicah, od 3. junija 1983 pa v novih razstavnih prostorih v središču mesta, ki so jih poimenovali RAZSTAVNI SALON DOLIK. Nove razstavne prostore v hiši nekdanjega predsednika DOLIK-a, izrednega moža in potomca kamniških

Slikarji DOLIK-a na otvoritvi razstave leta 1986

slikarjev Iva Koželja na Titovi 12 (dotlej poslovalnica Državne založbe Slovenije, pred tem pa lastnikova lekarna) so dolikovci s finančno pomočjo Železarne Jesenice, Kulturne skupnosti Jesenice, Zveze kulturnih organizacij Jesenice, občinskega in tovarniškega sindikata in s prihranki matičnega društva preuredili v ugleden razstavni salon s 36 metri čiste razstavne površine, z ustreznim depojem in sanitarijami. Še v istem letu so prostori dobili priključek na mestno toplovodno ogrevanje. Pri prenovitvenih delih je z načrti in s strokovnim nadzorom brezplačno veliko pomagal inž. arh. Gregor Velepec. Ekipo strokovnjakov iz Železarne Jesenice, ki so prenovitvena dela opravili resnično strokovno in odgovorno in obnovo opravili v rekordnem času, pa je uspešno vodil Tomaž Iskra. To je bila velika pridobitev za Jesenice in širšo okolico, ki so si jo dolikovci želeli že leta in leta in jim je dala novega poleta in motivov za delo.

Leta 1990 pa so bili dolikovcem v isti stavbi dodeljeni še kletni prostori, ki so jih s pomočjo DO Kres Jesenice in z lastnim prostovoljnim delom preuredili v prijetne klubske prostore, ki postajajo tudi "mini" Dolikova galerija. Prostore, ki so jih poimenovali "Dolikov čevdrc" poleg slikarjev uporabljajo še jeseniški fotoamaterji in nekateri drugi.

V dvanajstih letih, od junija 1983 do junija 1995, se je samo v Razstavnem salonu DOLIK zvrstilo 254 razstav, oziroma poprečno 20 letno, s skupnim obiskom 188.316 obiskovalcev ali poprečno 741 na razstavo. Letne programe sprejema pro-

gramski svet salona, zajemajo pa 75 % likovnih razstav, 15 % foto razstav in 10 % drugih ob tem, da imajo dolikovci na voljo štiri termine za skupinske ali posamične predstavitve, v ostalih terminih pa se zvrstijo slikarji iz Slovenije in drugod. Vključno z razstavami, ki so se zvrstile v razstavišču Delavskega doma in pred njegovo obnovo v šolah in vrtcih, se je od maja 1946 do oktobra 1995 na Jesenicah zvrstilo 790 razstav, pri čemer pa niso upoštevane razstave, ki so bile zadnja leta v Galeriji Kosova graščina, v razstavišču Viktorja Gregorača na Javorniku in v nekaterih manjših prostorih.

Od leta 1953 dalje vse razstave odpirajo s krajšimi 15 do 20-minutnimi kulturnimi programi, v katerih sodelujejo učenci Glasbene šole Jesenice, različni vokalni ansambli, vokalni in instrumentalni solisti in recitatorji iz občine in od drugod. Ob vsaki otvoritvi je tudi obvezen komentar s predstavitvijo razstavljalca in njegovih ustvarjalnih dosežkov. Povprečno je na otvoritvah, ki so v že ustaljenih terminskih intervalih, prisotnih 57 oseb. Ob vsaki razstavi izdajo tudi zloženko s strokovno oceno razstave, ki je hkrati tudi vabilo za otvoritve.

Ob vsem tem obsežnem delu je bilo prizadevanje DOLIK-a tudi, da njegovi člani predstavljajo svoje dosežke javnosti, brez česar ne bi bilo motivacije za ustvarjanje in ne doseženega kakovostnega nivoja. Že od vsega začetka je pri tem veljalo načelo, da morajo biti likovna dela za razstavo izbrana s strani strokovnjaka. Tako so se v obravnavanem obdobju dolikovci na Jesenicah s svojimi deli skupinsko predstavili 152-krat, posamezni člani pa 51-krat. Po zmogljivosti razstavišč lahko sklepamo, da je bilo predstavljenih več kot 6.500 likovnih del. V drugih krajih domovine in v inozemstvu (Avstrija, Italija, Poljska, Hrvaška, Srbija) pa so se skupinsko predstavili 189-krat, posamezniki pa 295-krat. Pri tem so upoštevana tudi manjša razstavišča v delovnih organizacijah in gostiščih - hotelih. Z istimi deli so se sicer predstavili v različnih razstaviščih, kljub temu pa seštevek pokaže izjemno ustvarjalnost DOLIK-a, oziroma posameznih članov. Mnogo razstavljenih olj je bilo prebarvanih za druge motive, mnogo akvarelnih slik je romalo v koš, mnogo pa jih je našlo svoja mesta v stanovanjih, pisarnah oz. delovnih prostorih v domačem kraju ali po Sloveniji in v tujini.

Najpomembnejša slikarska zvrst v likovnih snovanjih članov DOLIK-a je bila že od vsega začetka krajinarstvo. Pejzažno slikarstvo so še posebej pospeševale številne slikarske kolonije in skupinsko slikanje članov ob vikendih. K temu pa je nedvomno prispeval svoj delež tudi večletni mentor DOLIK-a akademski slikar Ljubo Ravnikar, ki je likovna prizadevanja članov kluba usmerjal predvsem na pot opazovanja narave in njenih spremenljivosti. Tako je krajina in še zlasti visokogorska krajina postala posebnost v slikarskih iskanjih članov kluba. Slikarske tehnike, ki jih člani DOLIK-a pri tem uporabljajo, so predvsem olje, akvarel, tempera, gvaš in risba v najrazličnejših izvedbah. V stilnem pogledu prevladujejo realistične tendence, nemalokrat s primesmi dediščine impresionizma in postimpresionizma. Tudi

fauvizem, barvni simbolizem in ekspresionizem imajo svoje zastopnike. Prav tako ima dokumentarna risba nekaj dobrih predstavnikov, ki bodo ob številnih oljnih in akvarelnih upodobitvah arhitekturnih in naselbinskih ambientov drugih dolikovcev lahko postali kdaj v bodoče bogat in nepogrešljiv vir za proučevanje naše spomeniške dediščine. V zadnjem obdobju pa se posamezni člani zelo uspešno uveljavljajo tudi s figuralno plastiko.

Da bi likovno umetnost čimbolj približali ljudem, zlasti mladim, so organizirali več kot 200 predavanj z diapozitivi za šolsko mladino in odrasle o zgodovini likovne umetnosti in o svetovnih galerijah, pri čemer so zelo uspešno sodelovali z Narodno galerijo v Ljubljani. Imeli so čez 50 filmskih večerov s tematiko o likovni umetnosti za člane in javnost. Od ustanovnega leta dalje pa se tudi redno tedensko sestajajo, se dogovarjajo o tekočih nalogah, dobivajo informacije o pomembnejših likovnih dogajanjih in o drugem, ob rojstnih dnevih članov pa tudi nazdravijo slavljenecem.

Jeseniški dolikovci so v teh letih zelo uspešno sodelovali s slikarji iz Čedadu v videmski pokrajini v Italiji, občasno s slovenskimi slikarji z avstrijske Koroške, iz Varaždina in Valjeva. Zelo redne stike in izmenjave medsebojnih razstav pa so imeli z likovnimi skupinami: RELIK, danes RELIK-DADAS Trbovlje, KLIK Krško, ISKRA Kranj, "Vladimir Lamut" Novo mesto, likovna skupina Izola, likovna skupina pri DPD Svoboda Ruše, "Peter Loboda" Domžale, likovni samorastniki Ljubljana, LIKOS Murska Sobota in likovniki Kliničnega centra v Ljubljani. Zelo delovno so sodelovali tudi v Združenju likovnih skupin Slovenije pri Zvezi kulturnih organizacij Slovenije, ki je z odhodom nekaterih članov zadnja leta ni več čutiti. Žal pa je tudi večina teh imenitnih sodelovanj, ki so spodbujala in motivirala članstvo, presahnila, ker so posamezni likovni kolektivi zašli v težave ali prenehali delovati. Najbolj trdno in delovno sodelovanje se je 32 let ohranilo z likovnim društvom RELIK - DADAS Trbovlje, s katerim so pred 12 leti podpisali listino o pobratenju, ki jih obvezuje za vsakoletno zamenjavo razstav, strokovno in delovno sodelovanje, izmenjavo izkušenj in drugo. Med obema likovnim kolektivoma so se v teh letih razvili pristrčni tovariški in prijateljski odnosi. Zadnja leta pa se razvijajo zelo dobri odnosi z likovniki iz Železnikov, obnavljajo pa se tudi odnosi z likovniki iz Domžal.

"Že dolgo prej, preden se je današnja mreža likovnih skupin in društev razrasla po naših tleh, je na Jesenicah začela živa ljubiteljska likovna dejavnost in s svojim vplivom in dosežki segla čez vso Gorenjsko, tja do praga Ljubljane. Jeseniški DOLIK je že pred desetletji veljal za pojem amaterske likovne kulture pri nas, postal je vzorec, na katerem je rasla današnja organizacija ljubiteljstva na Slovenskem." Tako je ocenil dejavnost in pomen jeseniškega DOLIK-a pred leti umetnostni zgodovinar dr. Cene Avguštin, takrat tajnik Združenja likovnih skupin Slovenije. Ob tej laskavi oceni pa ob petdesetletnem neprekinjenem delovanju DOLIK-a argumentirano lahko dodamo, da je z DOLIK-om na Jesenicah, v občini pa tudi v širšem prostoru

*Udeleženci slavnostne seje ob 70-letnici 1. avgusta 1995 v gostilni pri Kobalu; z leve: Jože Truhlar, župan dr. Božidar Brudar, Adi Fink, Jaka Čop, zadržaj Andrej Malenšek, predsednik Janko Mohorič, Sandi Novak, Jani Novak, Franci Sluga, Janez Beden in Janez Žnidar
(foto: ing. Danilo Svetlin)*

zaživila nova kulturno - umetnostna kvaliteta, ki je pomembno obogatila kulturno življenje Jesenic in širšega območja. Zato je nedvomno zaslužnih vseh skoraj 150 članov - slikarjev in drugih oblikovalcev in sodelavcev, ki so v tem polstoletnem obdobju delovali v DOLIK -u. Veliko podporo in pomoč so dolikovci imeli v svojem matičnem društvu DPD Svoboda Tone Čufar, zlasti v dolgoletnem predsedniku društva. Moralno in materialno pozornost jim je do reorganizacije najbolj izkazovala Železarna Jesenice. Z leti njihovega uveljavljanja se je povečevala tudi materialna pozornost občinskega proračuna, oziroma proračuna Kulturne skupnosti in Občinske zveze kulturnih organizacij.

V teh letih so dolikovci preživljali tudi krizna obdobja, vzpone in padce, vedno pa so iz njih izluščili nova spoznanja in nove moči za nadaljnje delo. Za svoje delo in dosežke je likovni klub DOLIK prejel številna priznanja in pohvale. Med najpomembnejše nedvomno sodijo: ČUFARJEVA PLAKETA (1971) kot najvišje občinsko priznanje za dosežke v kulturi, srebrno priznanje Osvobodilne fronte

slovenskega naroda (1973), PREŠERNOVA NAGRADA gorenjskih občin (1976), odličje SVOBODA s srebrnim listom Zveze kulturnih organizacij Slovenije (1981), AŽBETOVA PLAKETA Zveze kulturnih organizacij Slovenije in Združenja likovnih skupin Slovenije (1983) in najvišje priznanje Občine Jesenice PRIZNANJE 1. AVGUST (1993). Za svoje likovne dosežke pa je občinsko Čufarjevo plaketo prejelo še petnajst članov - slikarjev DOLIK-a.

USTANOVNI ČLANI DOLIKA

POKOJNI: Jože Čebulj (1900-1970), Janko Dakskobler (1903-1970), Janko Korošec st. (1903-1977), Janko Korošec ml. (1926-1992), Ivo Koželj (1908-1954), Ciril Kravanja (1905-1978), Tine Markež (1907-1994), Franjo Modic (1892-1974), Tone Tomazin (1920-1989), Lojze Višnar (1899-1951).

ŠE ŽIVEČI: Marjana Dakskofler (živi v Parizu), Nika Hafner in France Kreuzer.

DOSEDANJI PREDSEDNIKI DOLIKA: Jože Čebulj, Lojze Višnar, Ivo Koželj, France Kreuzer, Janez Ambrožič, inž. Avgust Karba, Branko Čušin, Miroslav Pengal, Marko Rolc, Jože Dakskofler.

Ines Petrovič

2.

*Pomlad sredi zime, ko ga zaslišim,
ko jih zasnobim, ko jih poljubim
in v zvezke jim rišem.*

*Nihče mi jih ne vzame,
ker ne poznate njihovih desertnih žlic,
so še slajši,
tebe imam najbolj rajši.
Rekla sem, da ljubim njo in njih, zapojem, da so ljubki,
če jih srečujem ali zgrešim, da bodo korakov mojih blagoslov,
da jih skrijem v pernico
in homo skupaj spali z Nicom C.
in se dotikali dokler
until I die.*

Dotlej prijatelji prijateljujmo.

FOTO KLUB ANDREJ PREŠEREN - NAŠIH SEDEMDESET LET

Začetki fotografije so v Sloveniji in na Jesenicah verjetno tako stari, kot sama fotografska umetnost. Morda se je nova umetnost tako hitro oprijela nekaterih zato, ker je bil tedaj Puhar v svojih najbolj ustvarjalnih letih. Neprecenljiva je njegova zasluga za razvoj fotografije. Izumitelj fotografije na steklo, Janez Avguštin Puhar (1814-1864) je bil v letih 1863-1864 tik pred smrtjo kaplan na Dovjem, začetki fotografije pa segajo v leto 1839, ko so izumili dagerotipijo - unikatno fotografijo na kovinski plošči. Le tri leta kasneje je Puhar izumil heliotipijo - svetlopis na stekleni plošči. Ta postopek pa je odprl pot do kopiranja in povečevanja originalnega "svetlopisa" in s tem je bila dana možnost množične reprodukcije fotografij s pomočjo enega samega originala. S svojim izumom heliotipije je prekosil Schultzeja, Daguerrea in Niepcea - očeta fotografije; prispeval je k fotografskemu tehničnemu napredku v svetu. Bil izumitelj vse do smrti, duhovnik, naravoslovec, glasbenik, slikar in umetnostni zgodovinar.

Fotografija in fotografiranje je pridobivalo takoj na začetku uveljavljanja fotografske umetnosti vedno več privržencev na Jesenicah in v okolici. Na slovenskih tleh so pred jeseniškim Foto klubom zaživel le: Fotografska sekcija pri Planinski zvezi Slovenije (1887), Foto klub Ljubljana (1889) in Foto klub v Kranju (1910).

Prvi začetki klubske dejavnosti

Skupina zagnancev z box kamerami je 1925. leta ustanovila odsek amaterskih fotografov v okviru jeseniške podružnice Turističnega kluba Skala; prvi predsednik France Torkar pa je klub uspešno vodil do druge svetovne vojne.

Od začetnih prostorskih in denarnih težav, kar je deloma še danes aktualno, je bilo njihovo delo prežeto z ljubeznijo do narave. Takrat še mladinec Jaka Čop se je že zapisal fotografiji planin in gora in ostal do danes ambasador lepote naših Alp. Fotoamaterji so organizirali razstave doma in se udeleževali mnogih medklubskih in mednarodnih razstav, kjer so bili prisotni z umetniškimi deli. Jeseniški amaterski fotografi so skrbno lovili v objektivne utrip življenja in dela ljudi v svoji okolici, predvsem pa so se že v samih začetkih posvetili pokrajini; delovali so celo na kinematografskem področju. Zdrav tekmovalni duh, nesebično delo, nabiranje fotografskih znanj ... so postali močni izzivi nadaljne organizacije kluba. Od prve razstave 1933. leta pa do leta 1940 so razstajljali vsako leto. Izdelovali so razglednice za planinske kočice in objavljali fotografije v Planinskem vestniku in kasneje pošiljali fotografije še v povojno revijo Fotoamater.

V tem obdobju delovanja foto kluba se je uspešno razvijala še ena dejavnost, ki se je kasneje večkrat še povzpela na kvalitetno raven. To so bila predavanja spremljana z diapozitivi, vodil jih je mag. Ivo Koželj. S Slavkom Smolejem sta bila med prvimi, ki sta poučevala fotografe teorijo o barvni fotografiji, le-ta se je začela uveljavljati po nastanku prvega barvnega filma kodachrome, izdelanega v Kodakovih laboratorijih. Njuna prisotnost v fotografskih krogih ni bila pomembna le za ozek jeseniški umetniški krog, oba so za vedno zapisali med predstavnike obdobja slovenske klasične fotografije.

Nenehna skrb za umetniško rast in neumorno delo je marsikomu prinesla najvišji naslov na področju fotografije in uveljavitev izven občinskih ter državnih meja. Slavko Smolej (1909 - 1961) je bil med prvimi mednarodnimi mojstri umetniške fotografije. Leta 1938 je bil v Bostonu imenovan za najboljšega fotoamaterja na svetu. Če ne po tem uspehu v svetu, se ga Jeseničani prav gotovo spominjamo od takrat dalje, ko smo se fotografirali za prvo osebno izkaznico.

Povojno obdobje delovanja foto kluba

Odsek amaterskih fotografov je umetniško zorel, prekinil pa je z organiziranim delovanjem le v obdobju kulturnega molka med drugo svetovno vojno. Prikrito medvojno delovanje jeseniških fotografskih amaterjev je pustilo sledi v prikazovanju vojne vihre. Po drugi svetovni vojni se je klub preimenoval iz Foto klub Jesenice 1962. leta v Foto klub "Andrej Prešeren". Andrej Prešeren se je rodil v Gorjah 1894., padel kot partizan leta 1941 na Pokljuki. Žal so se do danes njegove fotografije s portreti in krajinsko motiviko večinoma porazgubile. Samemu klubu je bombardiranje Jesenic leta 1945 povzročilo veliko škodo, saj je bil takrat uničen celoten arhiv Turističnega društva Skale. Kasneje, leta 1987 se je razcepil na dvoje klubov: v Foto klub Andrej Prešeren in Foto klub Jesenice. Ves čas delovanja pa so jeseniški fotoamaterji iskali dobro luč za svoje objektivne, kljub občasnim tegobam rasli s svojim klubom, tako da so ostali še ob svoji sedemdesetletnici nepogrešljivi del jeseniškega kulturnega utripa.

Po drugi svetovni vojni je foto klub deloval v okviru Zveze organizacij za tehnično kulturo Jesenice. Že na občnem zboru 1946. leta so člani kluba s predsednikom Lojzutom Vrečkom poskrbeli za organizirano delo, za številčno rast članstva, začrtali svojemu delu tehnično popolnost, ter sodelovanje na razstavah s planinsko tematiko doma in v širšem okolju. Tone Urbanc, naslednji predsednik kluba, je v povojnem desetletju veliko gradil na vključevanju mladine v fotografske vrste. Na prvih povojnih razstavah se je predstavilo veliko mladincev, ki so večinoma ostali zvesti klubu. Petdeseta leta (predsedniki T. Urbanc, F. Gorjanc, T. Rant in Z. Kragel) so vključevala stike po šolah s fotografi taborniki in fotografi planinci. Razstavna dejavnost se je časovno vklapljala v politične dogodke kraja kot so: jubilejna 30. letnica kluba, IV. medklubska razstava umetniške fotografije v Celju,

III. razstava "Mladi fotoamaterji Jesenic", ki so jo postavili v osnovni šoli Tone Čufar, peta razstava gorenjskih fotografov, 90-letnico Železarne pa so obeležili z občinsko fotorazstavo "Človek in delo". V umetniških fotografijah članov se je ob planinski tematiki izrazito začela pojavljati tematika Železarne in industrijske izgradnje.

Za foto klub je bilo v marsičem prelomno naslednje desetletje delovanja. Razvoj barvne fotografije je hkrati povzročil močno uveljavitev črno-bele fotografije. Janez Žnidar, klubski predsednik in inštruktor barvne fotografije, je tedaj začrtal nadaljnjo pot kluba v debatne večere, javna predavanja, opremljena z diapozitivi, organizirane "foto izlete", v povezovanje kluba s šolami v občini, kjer so bili pri delu z mladino uspešni Izidor Trojar, Franc Črv, Slavko Tarman in Andrej Malenšek. Tradicionalne klubske razstave so se nadaljevale, začele pa prve medklubske razstave. Najbolj odmevne razstave so bile "Pionirski foto '60" in "Socialistična gradnja Jesenic", republiška razstava v Mariboru, razstava "Mladina fotografira '66", medklubska razstava "Človek in jeklo", ki je postala tradicionalna in na izjemni umetniški višini, saj so tu merili moči vsi jugoslovanski železarji fotoamaterji. Tudi fotografije članov v koledarju, objavljanje v zvezni Foto-kino reviji, začetni tečaji črno-bele fotografije tudi v srednjih šolah, obeležje 100-letnice Železarne in 40-letnice kluba, sodelovanje na mednarodnih razstavah - vse to in še marsikaj je tedaj narekovalo, da je bilo vidno delovanje kluba nepretrgoma doma in v širšem okolju.

Uspehi članov doma in v tujini so vidni že iz številnih diplom, pohval in priznanj. Trdo delo članov je rodilo sadove na republiških, zveznih, medkrajevnih razstavah, kjer so pogosto posegali po prvih nagradah. Klub je tedaj prejel plaketo Železar kar dvakrat; veliko članov je bilo proglašanih za fotoamaterja II. stopnje. To je bil tudi čas nastanka klubske plakete Andrej Prešeren, ki jo podeljujejo svojim zaslužnim članom. Večjo aktivnost vsem članom je narekovalo še reportažno okno, kjer so vsako leto zamenjali povprečno po dvanajst reportaž.

V sedemdeseta leta so se aktivnosti nadaljevale. Izbor kvalitetne jugoslovanske fotografije je bil na Jesenicah prvič predstavljen; v Radovljici so sodelovali na prvi gorenjski color-dia in v Varaždinu na 4. alpinistični razstavi, v Slovenj Gradcu na "Dnevi slovenske fotografije '77. Ob 50-letnici so prejeli Zlato plaketo Ljudske tehnike. Medklubska razstava "Človek in jeklo" je postala bienalna. Organizacijske novosti so nastale v povezavi z Zvezo kulturnih organizacij Jesenice. Napisali so nova pravila kluba, naredili novo klubsko značko in načrtovali sodelovanja s foto klubi. V leto 1977 sega prvo klubsko sodelovanje s tujim klubom - s turističnim društvom Die Naturfreunde iz Beljaka z medklubsko Interclub foto razstavo, ki je postala tradicionalna. Mladi so se udeleževali vseh razstav "Pionirski foto" in želi uspehe. Starejši člani so pripravili več samostojnih razstav; foto monografije Jaka Čopa pa so požele velik uspeh..

V naslednjem desetletju so se člani predstavili na tradicionalnih, a tudi samostojnih

razstavah: Franci Sluga - Prosti čas v objektivu, Adi Fink - Otroci sveta, Jaka Čop - Kozolci na Slovenskem, Raj pod Triglavom ter Bohinj - Triglav, Franci Črv - Fotografije iz železarne... Pravljica o zlatorogu - projekcija barvnih diapozitivov Jaka Čopa je prepotovala vse šole v Sloveniji ter v mladih vzbujala zanimanje za gore in kulturni odnos do njih. Pri mladih je zaživela pokrajinska fotografija - Pogled skozi okno, Naše mesto. Predsedniki kluba Franci Črv, Janez Gregori in drugi so si že prizadevali privabiti na Jesenice samostojne razstavljalce iz drugih klubov, kar je popestrilo fotografski utrip mestu. S Čufarjevo plaketo je bila 1987. leta nagrajena bogata tradicija fotografsko amaterske dejavnosti kluba, Franci Kolman pa je prejel Čufarjevo plaketo občine Jesenice.

Delovanje foto kluba v samostojni Sloveniji

Novost je bila preimenovanje ugledne razstave "Človek in jeklo" v "Človek in kovina", kar je tematsko razstavi dalo nove dimenzije. Vse več je bilo samostojnih razstav mladih ustvarjalcev, med njimi sta prav gotovo najbolj aktivna brata Novak. Razstava treh dežel, to je Furlanije - Italije, Koroške - Avstrije in Slovenije, je postala že utečena; vezi med Jesenicami in Beljakom so se ohranile z medklubskim razstavljanjem. Vse več je bilo razstav barvnih dia in tekmovalni dia ex tempore, sodelovanja z mednarodnim fotografskim združenjem (FIAP), ohranila se je tudi domača razstavna dejavnost na klubski, regijski in državni ravni. 1994. leta so na 19. FIAP FOTO FORUM razstavi mladih fotografov na Dunaju posegali po priznanjih tudi jeseniški fotoamaterji. Anja Smolej je prejela FIAP bronasto medaljo za "Avtoportret". Mentorju Andreju Malenšku gre zasluga za uspehe mladih, saj jim vedno nesebično svetuje in jih vodi v svet čim večje kvalitete oziroma umetniške ustvarjalnosti. Večeri predavanj s tujimi gosti in domačimi člani kluba so še vedno dobrodošli; tematsko pa so bili največ usmerjeni v zabeležke turističnih potovanj. Fotografije v reportažnem oknu na železniški postaji so še vedno zanimive. Udejanjena je bila misel "Slovenske fotografije se predstavljajo '95" in med drugim so z njo počastili 70-letnico delovanja Foto kluba Andrej Prešeren in leto žensk. Tako se klub ob svojem visokem jubileju razrašča v nov vrh ženske fotografije.

Za razstavo "Obraz jeseniškega vsakdana" so fotografije takorekoč nastajale skozi objektiv sedemdesetletnika. Mesto in občina Jesenice sta tako dobila od fotografov zelo lepo darilo, fotografi pa so počastili svoj jubilej. Ob prebiranju kronike kluba, ki sta jo vestno zapisovala Slavko Tarman in Adi Fink, se mi vsiljuje misel, da mnogi še vedno premalo opazijo minulo delo ter rast foto dejavnosti. Premalo so tudi denarno podprti. Vendar tudi za zdravje znamo skrbeti šele, ko ga izgubimo, ko je za strokovno kurativo prepozno, s primerno preventivo pa bi se lahko kurativi izognili.

Toda kljub vsemu danes številnim prijateljem fotografije foto klub organizira pregledne razstave in občasno tematske večere fotografije. Predavanja so spremljana z diapozitivi. Foto klub združuje okoli 30 aktivnih in še toliko manj aktivnih

članov. Že deseto leto mu načeljuje Janez Mohorič, ki uspešno povezuje klub s klubi v zamejstvu. Kar zavidljivo število članov je doseglo že zelo vidne strokovne fotografske nazive: od naziva fotograf amater III., II., ali I. stopnje do mojstra fotografije. Z več spominskimi razstavami v preteklosti, ki so pri obiskovalcih bile odlično sprejete, so dostojno počastili pokojne člane in njihove dosežke. Tudi fotografije, ki spominjajo z motiviko na slavne dni železarskih Jesenic, ta motivika je izginila iz jeseniškega vsakdana, bodo prihajajočim generacijam dragocena informacija. Delo z mladimi je bilo vedno najhvaležnejše in najbolj odgovorno delo kluba. Zaradi dobrega dela v šolskih krožkih je klub lahko učakal častitljivih sedemdeset let. Zasluge za delo z mladimi gredo predvsem mentorjem mladih fotografov, ki uvajajo učence osnovnih šol v skrivnosti fotografije.

Foto klubu "Andrej Prešeren" želimo še obilo uspehov in še nadalje pristen stik z ljudmi in naravo. Umetniške izpovedi, užete v objektiv, naj prinesejo avtorjem še več priznanj tako doma kot na vseh kontinentih, kajti pot je že davno odprta. Srčno upajmo, da jim nikoli ne bo zmanjkalo umetniške žilice niti delovnega poleta.

Ines Petrovič

3.

*Ne smem jih imeti čisto zase,
a morajo biti najbolj moji.*

*Če se nekoč izgubimo,
bom vsako vašo sled dala v mošnjico,
in ko bo polna,
si bom sestavila tisto staro prijateljstvo.*

SLIKAR IN GRAFIK HAMID TAHIR

Če kjerkoli, potem bi najverjetneje v umetnosti težko potegnili kakršnekoli meje, še najmanj pa ločevali ustvarjalce glede na državno ali nacionalno pripadnost. Njeno poslanstvo je namreč v povezovanju in ne v ločevanju, njen jezik je prav zato univerzalen, razumljiv in dostopen vsakomur, kar še posebej velja za likovno umetnost. Sestavni del slovenske likovne umetnosti zatorej danes nedvomno tvori tudi vrsta kitajskih, albanskih, hrvaških, makedonskih in iraških likovnih ustvarjalcev, o katerih smo sprva resda razmišljali kot o tujcih, ko pa smo jih bolje spoznali, so nam postali povsem domači. Ti avtorji so prav po zaslugi pripadnosti drugim nacionalnim skupnostim slovensko likovno umetnost obogatili z novimi vizualnimi predstavami in ikonografskimi prviniami. Skratka, s seboj so marsikdaj prinesli drugačnost in svežino v obliki, ki je pri domačih likovnikih nismo bili vajeni. Vplivi so seveda potekali tudi v obratni smeri. Tudi gostujoče avtorje je namreč začelo oblikovati novo ustvarjalno okolje.

Med takšne "tujce" sodi tudi Tahir Hamid, ki ga je sredi sedemdesetih let sloves ljubljanske grafične šole pripeljal iz Iraka na podiplomski študij grafike v Ljubljano. Slikar in grafik Tahir Hamid je bil rojen leta 1953 v Bagdadu. Tam je študiral na Inštitutu za likovno umetnost. V Ljubljani pa je na Akademiji za likovno umetnost dokončal podiplomski študij grafike pri prof. Bogdanu Borčiču. Nakar se je odločil oostati v Sloveniji. Stalno živi in ustvarja na Jesenicah, kjer si je ustvaril družino in dom. Svoja dela je predstavil na vrsti samostojnih razstav; med drugim v Ljubljani, Trstu, Stuttgartu, Londonu, Mariboru, Vrhniki, Škofji Loki, Ajdovščini, Idriji, Piranu, Kranju, Radovljici in na Jesenicah. Sodeloval je na mednarodnih grafičnih bienalih v Ljubljani in Krakowu, mednarodni razstavi originalne risbe na Reki, novomeškem bienalu slovenske grafike in še drugih skupinskih razstavah. Za svoje delo je prejel vrsto nagrad: 1. nagrado Inštituta za likovno umetnost v Bagdadu (1976), Študentsko Prešernovo nagrado ALU v Ljubljani (1978/79), nagrado na 11. mednarodnem grafičnem bienalu v Krakowu (1986), nagrado na 1. bienalu slovenske grafike v Novem mestu (1989) in več nagrad na extemporih v Piranu, Opatiji, Rogaški Slatini in Beljaku. Občasno se udeležuje tudi slikarskih kolonij (Ravne na Koroškem, Prilep, Štip, Počitelj, Vipavski križ). V letu 1995 je na Jesenicah pripravil obsežnejši pregled svojih del iz zadnjih nekaj let. V razstavnem salonu Dolik je predstavil risbe (februar/marec), medtem ko so bile grafike na ogled v Galeriji Kosova graščina (april).

Tahir Hamid je v Slovenijo sicer prišel kot že izoblikovana umetniška osebnost, vendar sta visoka raven grafičnega ustvarjanja kot ena od specifik slovenskega

likovnega prostora, zraven pa še evropejska pogojenost slovenske likovne umetnosti, seveda kmalu morali pustiti sledove v njegovem ustvarjanju. Ne glede na to, da se je umetnik v novem okolju odločil za iskanje nove likovne identitete, pa so njegove risbe in grafike ostajale še vedno trdno zasidrane v domačem svetu. A vendarle, če je bila njihova formalna identifikacija v veliki meri določena predvsem s svojevrstno barvno-dekorativno razkošnostjo, ritmičnostjo in ornamentalnostjo kot značilnostmi vzhodnjaške umetnosti in Orienta nasploh, kar v povsem drugačnem kontekstu potrjujejo tudi dela Azada Karima, prav tako likovnika iz Iraka, ki si je svoj novi dom poiskal v Ajdovščini, so v vlogi pomembnih vsebinskih poudarkov v delih Tahirja Hamida začeli odzvanjati tudi preiščljeno izbrani elementi evropske zgodovine in civilizacije, neredko prav njeni najbolj tragični momenti, ki so nedvomno predstavljali tudi paralele dogodkom v umetnikovi domovini. Najpogosteje pa nam je Tahir Hamid predstavljal kar konkretne izseke iz obeh kulturnih okolij, oziroma smo v njih lahko prisluhnili duhovnemu utripu obeh, in tudi na ta način potrjeval misel o pomenski univerzalnosti likovne umetnosti.

To razdvojenost Tahirja Hamida nam lepo predstavlja tudi figura "popotnika", ki se je kot pomemben vsebinski akcent naselila v dovršen del njegovih najnovejših grafičnih listov. Če pustimo ob strani najbližjo interpretacijo tega pomembnega vsebinskega označevalca njegovih grafik - v "popotniku" seveda lahko prepoznamo umetnika samega - nam ta grčava, utrujena in trpeča postava predstavlja tudi simbol za posameznika na daljni poti skozi različna stanja, ki pa se nanjo vendarle podaja venomer znova in z novim upanjem. Skratka, tudi ta izvrstna slikarska prisposoba za človeško usojenost na nenehno iskanje, na nek način pa tudi za osamljenost in stisko človeka v sodobnem svetu, ki morda izvira iz literature, nam priča, da dela Tahirja Hamida nosijo nadvse široko sporočilo, oziroma da nam je njegov likovni svet v duhovnem smislu nedvomno zelo blizu. Da je njegovo ustvarjanje vedno vezano na neko pripovedno podlago in je skorajda "literarne narave", potrjuje tudi leta 1988 nastali ciklus grafičnih listov "Grafike za Federiga Garcio Lorco", ki ga je posvetil med špansko državljansko vojno tragično preminulemu pesniku.

Ob bogati simboliki, danes prisotni v nosilni figuri "popotnika", vpleta Tahir Hamid v svoja dela tudi vrsto drugačnih odzivanj na čas in prostor, v katerem živi in ustvarja. Vse na njegovih delih pa nas seveda na tak ali drugačen način vedno vodi nazaj k človeku, bodisi k figuri, ki se kot privid dviga iz nadrobno strukturirane površine grafičnega lista, ali pa zgolj k sledovom in odtisom njegove prisotnosti. Po zaslugi tovrstne humane angažiranosti se risbe in grafike Tahirja Hamida lahko uvrščajo med poskuse iskanj eksistencialno poglobljenega izraza.

Nadvse primerno je zato njegova dela v spremnem tekstu ob razstavi v Kosovi graščini na Jesenicah leta 1992 s sledečo mislijo označila Slavica Osterman:

"Hamidove angažirane slike, razpete med tradicijo in moderno umetnost, nam ne kažejo rešitve za izhod človeka iz njegovih travm, trpljenja in obupa, temveč nam vzbudijo željo, da

Grafika iz cikla "Popotniki", 1994, b. gips in linorez (70 x 150 mm)

bi temu človeku pomagali po svojih močeh, mu ponudili roko in srce.", in seveda dodala, da je bil tudi takrat Tahirjev odraz eksistencialne problematike žal naš vsakdan, saj se na njih zapisi iz preteklosti stapljajo s problemi današnjega časa.

"Tahir Hamid se v svojih risbah ne omejuje na problematiko neke povsem določene dežele. V njih slika človeka, ogroženega od sil, ki rušijo njegovo človeško dostojanstvo, ogrožajo njegov obstoj in teptajo tisto, kar imenujemo človeka vredno življenje..."

Razgibano dogajanje se v Tahirjevih risbah odvija v dveh smereh - v vertikalni in horizontalni. Morda sta tu uporabljeni dve najbolj nasprotujoči si človekovi stanji, življenje in smrt, in z njo povezano trpljenje in mir, mir mrtvih...

Tahir Hamid je občutljiv opazovalec sveta in življenja. V njegovih odličnih, večkrat nagrajenih risbah ni nič narejenega in zlaganega. Risbe so odsev tiste bolečine, ki jo večjemu delu človeštva prinaša malodane uzakonjena krivičnost močne, bogate in site manjšine..." (dr. Cene Avguštin, Umetnost v odmevih časa - Tahir Hamid v Kranju, Gorenjski Glas, 7. 11. 1986)

Samo takšno angažiranost oziroma vsebinsko poglobljenost pa zgolj kot pasivni spremljevalec spremlja formalno poigravanje. Pri grafikah je Tahir Hamid namreč povsem zabrisal meje med figuro in obdajajočim jo prostorom, s katerim se človeška figura ali nenavadni figurálni motivi, neredko povzeti iz sveta fantastike ali iz svojevrstnega mikro in makro kozmosa, v tekočih oblikah spletajo v celoto. Med njimi bi posebno poglavje seveda zaslužili tudi nenavadni organski prepleti, biomorfne oblike in žuželčje tvorbe, torej oblike, ki so nastale kot plod umetnikove domišljije, v resnici pa so ponekod prav take, kot da bi jih porodile nelagodne sanje. Vendar pa tudi te sprva učinkujejo kot delci vzorca, kot navidezna ornamentalna prvina. Nosilne motive je namreč prepustil soočanju s preostalimi, formalno povsem enakovrednimi segmenti, tako da jih v objemih razkošnega dekorativno-ritmičnega prepleta marsikdaj lahko razberemo le z veliko težavo. In čeprav se zdi, da je avtor svoje podobe morda namerno skrtil v zapleten rebus ali nenavadno sestavljanke, je na ta način želel ponazoriti predvsem njihovo uhajanje iz objema materialnosti, kar njegovim grafikam marsikdaj nadeva tudi fantastičen predznak.

Ker se Tahir Hamid posveča po tehnični plati dokaj zahtevnim barvnim grafikam, se ob teksturno in barvno bogatih grafičnih listih lahko v polni meri zavemo pomena grafikovega svojeročnega odtisa z linoreznih ali mavčnih matric. Tudi dokaj veliki, vertikalni in najpogosteje celo sestavljeni formati grafičnih listov nam pričajo o želji umetnika, da bi na nek način razklenil meje grafičnih zmožnosti. Kot že rečeno, združuje Tahir Hamid svoje motive v strnjen figurálno-predmetni preplet, ki marsikdaj daje videz dekorativnega ornamenta, pri katerem nič ne ogroža sozvočja celote. Vanjo se namreč enakomerno, skorajda kot da bi bilo ustvarjalca strah praznega prostora, zgoščajo vsi sestavni deli, ki so ne glede na njihovo pomembnost zaznamovani s podobnim ritmom vzorčastih, različno koloriranih enot. Navidezna dekorativnost, ki je nadvse učinkovita zaradi kontrasta barvnih in

črnih ploskev in linij, tvorcev bogatih vzorcev brez stopnjevanih valeurjev, pa seveda služi zgolj kot dodatna patina, saj skriva številne motive. Grafike zato učinkujejo skorajda ornamentalno, spominjajo pravzaprav kar na vezenine in perzijske preproge, prav tako kot je tudi njihova barvna intenzivnost nedvomno odmev mediteranske ali orientalske sproščenosti. Če pa se ozremo po našem prostoru, nam barvna razkošja in razvito dekorativno občutje hkrati obujata tudi spomin na duha secesije ali na živahno barvno govorico izdelkov ljudskih podobarjev. Tahir Hamid torej snuje grafike z nenavadnimi, skorajda slikarsko pojmovanimi prijemi, predvsem pa s premišljeno strategijo, s pomočjo pretehtane likovne sintakse in smislom za estetsko prezentacijo.

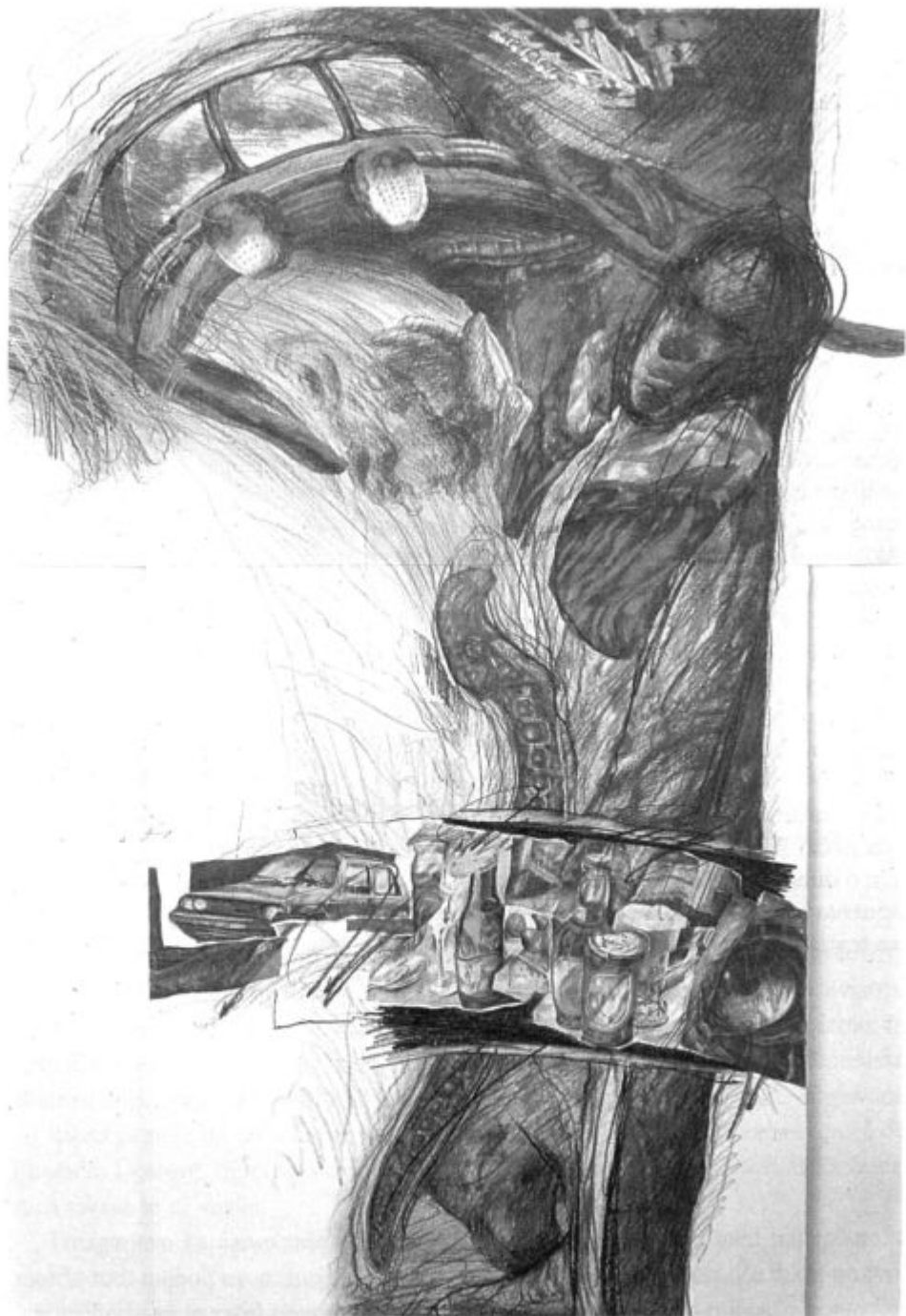
Grafični tehniki je Tahir Hamid podredil le del svojih likovnih rešitev. Da imajo njegova dela svojevrsten spominski, včasih kar povsem dokumentarni ali realistični značaj, se še v mnogo večji meri lahko zavemo ob risbah, izdelanih z barvnimi svinčniki. Značilno kolažno razumljene, po principih dokaj podobno kot grafični listi zasnovane risbe - morda Tahir Hamid tudi pri risbah razmišlja kot grafik in seveda obratno - nam sicer izdajajo vrsto razlik. Tahir Hamid je pri risbah (podobno kot pri grafikah) svojo pozornost posvetil raziskovanju razmerij med celoto in marsikdaj že kar samozadostnimi detajli, ki v kontekstu celote prevzemajo dominantno mesto. Na njegovih risbah se namreč prepletajo spominski prizori in dokumentarni izrezki iz revij, ki so poustvarjeni v verni in minuciozni reprodukcijski risbi, s fantastičnimi likovnimi konstrukcijami, ki so v veliki meri zaznamovane s hitro, odločno potezo in celo ekspresivno kretnjo. Pogosto ju namreč zasledimo v prepletu resda nemirnega, vendar tudi urejenega črtovja. Posebna vloga je seveda pripadla dodatku navidezno brezobveznega čečkanja, saj Tahir Hamid z nekaj površno nanešenimi ritmičnimi linijami presega konfrontacijo med vključenimi veristično naslikanimi motivi, ki učinkujejo podobno, kot da bi se znašli pred dragocenimi najdbami, in sproščenim likovnim oblikovanjem ter na ta način dosega uravnoteženost vse risbe. Tako smo na njegovih risarskih zapisih, ki nam izdajajo, da so izšli izpod rok risarsko suverena ustvarjalca, natančnega in minucioznega risarja z veliko risarsko disciplino, lahko pričala sobivanju spominske rekonstrukcije in domišljjskega preoblikovanja motivov, doslednega preslikavanja in sproščenega formiranja, intenzivne barvitosti in ritmičnih linij, torej vrsti različnih temeljnih ustvarjalnih principov, vsekakor pa pogledu v nenavaden likovni svet, nastal iz sinteze vizualne neposrednosti in pravljичne igrivosti. V takšnih prepletih likovne vizije in realističnih prizorov se zato stvarnost in fantazija, realnost in abstrakcija zlivajo v svojevrstno nadrealistično videnje. Priča smo pogledu v nekakšen čaroben svet, neredko poseljen celo z arheološkimi in zgodovinskimi predmeti, ki se nam kljub temu samo navidezno lahko zazdi odmaknjen od našega časa in prostora.

"Tahir Hamid si postopoma izgrajuje kompleksno vizijo sveta, svoje doživljanje in občutenje bivanjske resničnosti interpretira v skladu z dvojnostno naravo svoje likovne govorice, ki si jo

je izoblikoval iz nasprotujočih si izkušeni mimetično-narativne tradicije in skušnjav evropskega modernizma. Pri tem se ne izogiba ekskurzom v zgodovino, z veliko risarsko spretnostjo "citi-ra" detajle klasičnih muzejskih podob obenem s pretresljivimi navajanja človeških tragedij, ki jih Evropejci poznamo le s televizijskega ekrana in iz ilustriranih revij: ranjenih, pohabljenih, sestradanih ljudi iz dežel, kjer še vedno divjajo vojne, kjer sta pomanjkanje in lakota neizogibni spremljevalki človekovega boja za golo preživetje. S podobami preteklosti torej Hamid podkrepljuje resničnost sedanjosti, razkriva nam tragični vidik človeške usode, usodo žrtev, nemočnih in zatiranih." (Brane Kovič, iz spremnega teksta v zloženci ob razstavah v Kranju, Radovljici in na Jesenicah, 1986)

Čeprav je historična komponenta eden od odločujočih dejavnikov grafik in risb Tahirja Hamida, te seveda niso posvečene nostalgicnim vrednotam zaprašenih starin. Sporočilo, ki ga nosijo v sebi, zadeva zgolj današnji trenutek, njegov nemir in odtujenost. S podobami iz preteklega časa nam Tahir Hamid namreč govori tudi o sedanjem, tako kot nam s pomočjo predmetov daljne, za nas eksotične kulture govori o nas samih. Sodobno civilizacijo odkriva na prav poseben način, iz svojega zornega kota in iz sebi lastne filozofije, ta osebna stališča pa interpretira s pomočjo bogate palete risarskega in grafičnega znanja. Ne glede na to, da je Tahir Hamid danes v odtenkih sicer drugačen, kot je bil pred leti, nam rezultati njegovih iskanj, ki potekajo paralelno v grafiki in risbi, vendarle govorijo na enako poglobljen način. Izjemno vizualne teme, ki so v teku let nedvomno doživele vrsto sprememb, predstavljajo namreč še zlasti sredstvo za ustvarjalčevo intimno izpoved, ki temelji v uporabi simboličnih in metaforičnih form in predvsem v izrazito osebni mitologiji, s pomočjo katere Tahir Hamid lahko posega po najbolj intimnih mislih in jih prenaša v svet umetnosti. Kot že rečeno, za vse grafike in risbe Tahirja Hamida pravzaprav lahko velja, da so sestavljene iz nizov drobnih prizorov. Iz osrednjega motiva ali protagonista - dandanes velike figure "popotnika" - se njihova zgodba nadaljuje še v mnoge podprizore. Tovrsten kolaž pripovedi, kot bi ga najlažje označili, bi lahko imeli tudi za svojevrsten slikarjev dnevnik. Na straneh tega dnevnika pa je zapisano umetnikovo doživljanje. O tem nas prepričajo tudi naslovi nekaterih njegovih starejših risb: Dnevna kronika, Izražanja, Trenutek, Kronika, Študija o resničnosti, Reportaža (vse iz leta 1988), še bolj pa nepregledna množica skic s svinčnikom, ki nastajajo tako rekoč sproti, saj ne služijo samo za predpripravo zahtevnejšim grafičnim in risarskim izvedbam, temveč predvsem kot sredstvo beleženja umetnikovih trenutnih vzpodbud in doživljanj in zato predstavljajo dokončen likovni izdelek.

"... avtorjevo vztrajanje na osrednjem, bolj ali manj figurativno opredeljenem motivu, je ustvarjalno izhodišče okrog katerega bo nanizal, dobesedno spletel, stkal svojevrstno strukturo, v kateri vzdržuje izrazno napetost s pomočjo asociativnega oblikoslovja. Njegovi vertikalni formati, ki spominjajo na barvite draperije, delujejo kot svojevrstne insignije, memento zlovesčemu vojnemu dogajanju; dramatičnost barvnega sporočila omili v teh Tahirovih risbah drobna, črtkasta risarska struktura, spet spomin na kaligrafsko tradicijo." (Aleksander Bassin,

Risba iz cikla "Popotniki", 1993, b. svinčniki (70 x 110 mm)

iz uvoda v katalog skupne razstave Azada Karima in Tahirja Hamida v Ajdovščini, Ljubljani (Galerija ZDSLJ), na Jesenicah in v Trstu, 1989)

"Tahirjevo sublimirano prelivanje oblikovne mistike arabske likovne tradicije v racionalizirani raster figurativno abstraktnih sklopov (kaktšnega je, povedano mimogrede, tako imenovanim "eksotičnim kulturam" znal vsiliti samo napihnjeni evropski modernizem) je vizualno tako atraktivno in zapeljivo, da je pravi čudež, da vsaj poslovno uspešne galerije iz metropole ne izkoristijo njegovega potenciala. Tako risarsko večjih ilustratorjev, kaktšen je Tahir, je namreč tudi po svetu malo, a tam vedo za njihovo ceno... Gospod Tahir, pošljite svoja dela po svetu in sporočite nam, kaktšen bo odziv..." (Milan Zinaič, Virtuoz ilustracije, Dnevnik, 9. 3. 1995)

Likovno dediščino domovine je Tahir Hamid torej nadvse domiselno in v nadvse zgovorni obliki vtikal v svoje likovno ustvarjanje. Ritmičnost, dekorativnost, ornamentalnost in barvna svežina - vse to so z umetnikovim poreklom pogojene oblikovne prvine in značilnosti, ki jih je umetnik ohranil tudi v našem likovnem okolju. V njegovih delih je močno prisotna tudi izkušnja šolanja na ljubljanski Akademiji za likovno umetnost, pa tudi že skorajda dve desetletji bivanja v Sloveniji. Njegovo ustvarjanje bi v okvirih slovenske likovne umetnosti zato lahko označili za dokaj posebno, še zlasti ker je Tahir Hamid eden redkih avtorjev, ki posega po angažiranih sporočilih, po izražanju duhovne vsebine, ki je torej usmerjen v izraz in izpoved. Velja poudariti, da le če je takšno doživljanje izročeno rokam polnokrvnega umetnika, ob obvladovanju formalnega izražanja lahko začutimo tudi sporočilo. S svojimi deli si/nam Tahir Hamid na poglobljen način zastavlja tudi osnovna eksistencialna vprašanja. "Kdo in kaktšen človek?", je misel, ki jo pogosto lahko začutimo v ospredju njegovih risb in grafik. Z njimi nam namreč na pretanjen način šepeta zgodbo o človeku, o človekovi intimi. Spodbuja nas k razmišljanju o duhovnih in materialnih vrednotah. Tudi o miru, sreči in o človečnosti. V njih spoznavamo in prepoznavamo sami sebe. Z njimi slika življenje, življenje, kjer se za temnimi grozečimi oblaki svetlika svetloba. Tudi zato so vredne vsega premisleka.

PISATELJ F. S. FINŽGAR NA JESENICAH

Pisatelj F. S. Finžgar pred Mlakarjevim vikendom v Bohinju v družbi z duhovnikom Francem Dobovškom

Pisatelj F. S. Finžgar je bil tipičen Gorenjec. Kot je znano, je bil rojen v Doslovčah (9. 2. 1871), po končani maturi se je vpisal v ljubljansko semenišče in že v avgustu 1894 v domačem kraju zapel novo mašo. Toda moral je še napraviti neke izpite in tako je šele v juniju 1895 začel s svojim službovanjem. Prišel je za kaplana v Bohinjsko Bistrico, med gorenjske ljudi, kjer se vsenaokrog dvigajo gore z mogočnim Triglavom, na katerega se je bil do tedaj že vsaj dvakrat povzpel. Tudi ni bil posebno daleč od domačih Doslovč, čeprav potovanja domov niso bila enostavna, saj bohinjska železnica takrat še ni vozila.

Finžgarjevo kaplanovanje v Bohinjski Bistrici je bilo gotovo med najlepšimi, a morda tudi najbolj usodnimi v dolgi vrsti njegovih službenih mest. Že takoj po svojem prihodu se je začel povezovati z ljudmi, pomagal jim je pri njihovih gospodarskih težavah, zlasti pri razvijanju njihove planšarske in sirarske dejavnosti. Sam

piše v spomilih, kako jim je delal načrte za sirarnice, hodil na lov kot takrat skoraj vsi Bohinjci in seveda tudi pisal. Pridobil si je nekaj dobrih prijateljev, med temi sta bila na primer Matija Zarnik, takrat župnik v Srednji vasi, in njegov kaplan Janez Piber, ki je bil - tako ga Finžgar opisuje v svojih spomilih Leta mojega popotovanja - lep in junaški fant, "najmočnejši človek v Bohinju" in ljudje so ga "noro radi imeli". Mladi kaplan se je tako v Bistrici najbrž zares dobro počutil. Toda prišlo je do tega, da je moral ta lepi kos slovenske dežele že po enem letu zapustiti.

Župnijo je takrat vodil župnik Simon Ažman, nekoliko starokopiten in manj priljuden duhovnik. Z mladim Finžgarjem se nista preveč dobro razumela, a za silo sta se vendarle prenašala. Obema je gospodinjala mlada župnikova nečakinja, po materi, župnikovi sestri se je pisala Kunstelj. In zgodilo se je, da je dekle s Finžgarjem zanosilo. To se je seveda razvedelo in postalo je jasno, da bo kaplan moral drugam; nečakinja pa je rodila hčerko, ki so ji dali ime Marta.

O tej Finžgarjevi zadevi literarna zgodovina v času pisateljevega življenja ni rada govorila, tudi pisatelj sam v svojih spomilih o tem ne pripoveduje. Sprva, v osnutku je pač nekaj napisal, a je pozneje to črtal in je zdaj ohranjeno v zapuščini, ki jo hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Zapisal je na primer, da je šele pozneje izvedel, kako je bila ravno njegova "katastrofa" vzrok, da so ga tako pogosto premeščali iz kraja v kraj.

Sicer pa je svojo hčerko priznaval. O tem je šele leta 1979 nekaj vedela povedati Finžgarjeva sestrična, zdaj seveda že pokojna Marija Fajdiga, po domače Mulejeva iz Vrbe. Bila je rojena l. 1897, prav tisto leto kot Marta Kunstelj, Finžgarjeva hči. Obe sta se dobro poznali, včasih sta obe kot mladi dekleti za kratek čas bivali v Sori, kjer je Finžgar od 1908 do 1918 služboval kot župnik. In obe sta se dobro imeli, Marta - tako je pripovedovala Mulejeva - je bila pri župniku celo nekoliko bolj v časteh kot ona sama. Marta Kunstelj je bila pozneje uradnica v Ljubljani, umrla je l. 1983.

Zadeva s hčerko je Finžgarju povzročala hude težave, kajti Cerkev je v tistem času strogo bedela nad moralnim obnašanjem svojih duhovnikov. Tudi sam je vedel, da ni bilo prav, kar se mu je zgodilo, in je zaradi tega doživljal hude notranje stiske in samoočitanja, najbrž pa na drugi strani tudi blagodejnost očetovske ljubezni. A posledice je dokaj potrpežljivo prenašal. V petih letih svojega kaplanovanja je po Bohinju spoznal še kar pet službenih krajev: Jesenice, Kočevje, Idrijo, Sv. Jošt nad Kranjem in Škofjo Loko. Zato ni čudno, tako piše v spomilih, da mu je neka ženska, ko ji je povedal, koliko služb je že imel, rekla: "No, potem ste pa tak kakor zanič hlapec, ki zmeraj gospodarja menja."

Prvo Finžgarjevo službeno mesto po njegovi "nesreči" so bile torej Jesenice. Premestitev ga je seveda iznenadila. Imenovan je bil za subsidiarija (namestnika) tedanjemu župniku Janezu Keršiču (1833-1902), ki zaradi oslepelosti ni mogel več opravljati svojih poslov. Novo službo je nastopil 20. junija 1896. Svojo skromno

opravo je naložil na navaden kmečki voz in se tako pripeljal na Jesenice. Težko mu je bilo. V tistih dneh je napisal pesem z naslovom V slovo Bohinju, katere zadnja dva verza se glasita:

*Nikdar ne pojdeš iz spomina,
prelepa bistriška dolina!*

Sobo je dobil v župnišču, medtem ko je kaplan Jaka Matjan (1866-1907) stanoval v kaplaniji.

Jesenice so v času, ko je tam živel in deloval Finžgar, postajale pravo železarsko mesto. Kot je znano, je bila Kranjska industrijska družba ustanovljena že l. 1869, kmalu za tem so se podjetju pridružili tudi Zoisovi dediči in Viktor Ruard s svojimi napravami, zlasti pa je železarstvo v tej dolini hitro napredovalo v desetletju od 1890 do 1900. Na Jesenice so se začele seliti fužinske naprave iz drugih krajev Gorenjske, na primer iz Bohinja in Tržiča, z njimi so prihajali številni novi delavci, celo s Koroške, in število prebivalstva se je naglo večalo. Novi priseljenci so začeli graditi nove hiše, pri čemer jim je železarna izdatno pomagala.

Finžgar se je, kot vse kaže, v to vrenje hitro vživel in se tu dobro počutil. Vodil je župnijsko pisarno, asistiral župniku pri mašah, poučeval mlade železarske sinove verouk, župnijske posle pa hodil opravljat tudi k Sv. Križu (danes Planina pod Golico), v takrat samostojno župnijo, ki pa ni imela svojega duhovnika. Tudi tam je učil otroke in se včasih toliko zadržal, da je pri Kopišarju, kjer se je sicer ob takšnih prilikah hranil, moral tudi prenočevati. Včasih, ob lepem vremenu, ko je dopoldne že opravil mašo, šolo in krščanski nauk, jo je mahnil na Golico in od tam na Markeljnovo planino na kisló mleko - tako piše v spominih - in opoldne je bil že doma na Jesenicah. Toda po planinah je hodil kar v svoji hribovski obleki in brez duhovniškega kolarja. Nekoč je Markeljnovo majerico, ki ga še ni poznala, poprosil za skodelico mleka, a mu ga ni hotela dati, po dolgem prosjačenju pa mu je vendar odstopila latvico posirjenega mleka brez smetane, za katerega ji je potem plačal štiri krajcarje. Vtem pa h koči pride Jeseničan in Finžgarja vljudno pozdravi z besedami: "O, gospod kaplan!" Majerica je slišala in skoraj omedlela, potem pa tudi razložila, zakaj je tako ravnala. Prejšnji dan so bili namreč tam "trije škrici", jedli so kruh z maslom in pili mleko, za vse skupaj pa so ji dali le dva krajcarja.

Majerica ni marala gosposkih in skopuških "škricev", prav tako pa tudi Finžgarju nikdar niso bili posebno pri srcu.

Finžgar v svojih spominih nekaj piše tudi o političnem življenju v tem kraju. Pravi, da so bile Jesenice še dokaj patriarhalno mesto brez modernega politikanstva. Ljudje se zaradi politike niso prepirali med seboj, tudi ne inteligenca: učitelji, duhovniki in tovarniški uradniki. Finžgarjevo načelo je bilo tedaj in tudi še pozneje, naj se zlasti duhovnik ne izogiblje občevanju z ljudmi, četudi so drugačnega prepričanja kot on sam. Tudi iz svojih jeseniških izkušenj je zato v spominih kasneje zapisal: "Glej v vsakem človeku vendarle brata, bodi mu dober in išči v njem,

kar je dobrega. Kdor pa stika le za napakami in je vsaka njegova beseda graja, napad, zaničevanje drugih, bo pač osovražen in bodo izstreljene puščice letele tudi nanj."

Toda Finžgar je imel na Jesenicah tudi težave. Župnik Keršič je kmalu odšel v pokoj, župnijske posle je nekaj časa opravljal Matjan, dne 8. novembra 1896 pa je prišel novi župnik Valentin Aljančič, doma s Spodnje Dobrave pri Kropi. Finžgarja so popolnoma prezrli. Pogrebe in drugo, kar je prineslo kaj denarja, je opravljal upravitelj oziroma župnik. Finžgar je po Keršičevem odhodu nekaj časa sam živel v župnišču, a mučila ga je zavest, da poleg opravil pri Sv. Križu pravzaprav nima kaj početi. Predvsem pa ni imel nič denarja. Kar je imel, je bil porabil za selitev, od vlade ali od škofije ni dobival ničesar, na hrano je hodil v krčmo, vendar ni imel s čim plačati. Vsakih štirinajst dni ga je z Breznice obiskala mati (tedaj so Finžgarjevi iz Doslovč že živeli v novi hiši na Breznici), da mu je zamenjala perilo in mu prinesla tudi kak priboljšek. Ni bil deležen nobene strežbe, kakršne so bile sicer v župniških tradicionalne, vse, kar je bilo - tako vsaj piše v spominih - je bilo to, da mu je neki deček vsako jutro postavil pred sobo škaf vode, ki jo je potreboval za pitje in za umivanje. Mesto subsidiarija ni bilo sistematizirano in tako je zaman čakal, da bi mu od koderkoli priteklo kaj denarja, dolga pa je imel že več kot za 50 obedov.

A končno je bilo mlademu kaplanu, ki je bil sicer že od doma vajen skromno-sti in odrekovanja, vsega dovolj. Šel je v Ljubljano do škofa Jakoba Missie (1838-1902), ki je bil tedaj zelo veljavna duhovniška avtoriteta na Slovenskem. L. 1899 je postal celo kardinal, a za male ljudi očitno ni imel mnogo posluha, nekateri so mu očitali tudi premajhno narodno zavednost. O tem, kako sta se revni in zapostavljeni podeželski kaplan ter visoki cerkveni dostojanstvenik v Ljubljani pomenila, beremo v Letih mojega popotovanja tole:

"Razodel sem mu svoje gmotne zadrege in prosil, naj mi ordinariat priskrbi kako plačo, ko že nad tri mesecev nimam nič. Škof me je odpravil kar stoje in mi na moje tožbe rekel: 'O, vi mladi ne znate kar nič potrpeti!' Ta odgovor me je tako razvnel, da sem v mladostnem ognju drzno zavrnil škofa in rekel: 'Ekscelenca, kdor ima 32.000 goldinarjev na leto (toliko so namreč cenili škofove dohodke iz plače in posestev), lahko potrpi, kdor pa nekaj mesecev nič ne prejme, ne more'."

Jezen je odšel, od doma pa je škofiji napisal pismo, v katerem je med drugim napovedal, da bo, če ne dobi kakršnegakoli plačila za svoje delo, enostavno šel domov in bo pri očetu užival svoj izgovorjeni kot. Res je od škofije kmalu dobil 85 goldinarjev. Toliko je na primer tedaj znašala uradniška mesečna plača in toliko je zaslužil celo talilec v jeseniški železarni, delovodja pa seveda še dosti več. A Finžgar je bil zadovoljen. Poplačal je dolgove in še mu je nekaj ostalo.

Toda denarja ni rad hranil v žepu. Kupil pa si je nekaj nenavadnega, in sicer kolo, ki je bilo takrat še prava redkost. Po njegovem zgledu si je kolo nabavil tudi Matjan in tako sta bila s kaplanom prva kolesarja na Jesenicah in menda celo prva v škofiji. Kaj vse je doživljal s tem prevoznim sredstvom, Finžgar dokaj natanko

opisuje v Letih mojega popotovanja. Piše, kako se je nekoč ob luninem svitu za vajo popeljal proti Hrušici in srečal tri voznike, ki pa so na vozeh sladko spali. Kolesar je zvončkljal, vendar ga niso slišali, konji se pa za njegova opozorila tudi niso menili. In tako se je zaletel v kanton in po občestni škarpri zletel naravnost v neko staro tepko. Kolo se mu je preklalo na dvoje, sam pa se je s težavo skobacal na noge in potem pod pazduho zvelkel kolo domov. V tovarni so mu ga nekoliko popravili, vendar si je kljub temu omissil novega. A tudi s tem ni bilo posebne sreče. Sprva je še šlo, ves vesel se je kako jutro odpravil na Brezje maševat, na glavi je imel belo čepico, menda zato, da bi vsak človek že daleč naprej videl, da se neki "norec" pelje po cesti. Tako je vsaj to čudno pojavo z belo čepico na glavi obrazložil svoji sestri Neži pisateljev duhoviti oče, ko se je sin nekoč memogrede ustavil tudi v Doslovčah. Nekega večera se je odpeljal na sprehod proti Javorniku. Na poti so mu tovarniški delavci bolj za šalo kot zares zastavili pot in v enega od njih - nekoliko tudi po nesreči - se je zaletel, padel in si pretrgal hlače. Moral je naglo domov, tam pa je našel dogorevajočo svečo, ki jo je bil prižgal, preden se je odpeljal, in potem pozabil nanjo. Ko ne bi bilo karambola, bi bila nesreča lahko še mnogo hujša.

V takih razmerah - tako piše v spominih - se s književnostjo ni kaj dosti ukvarjal. Toda v tistem času je bil med svojimi vrstniki in tudi nasploh na Slovenskem že dokaj znan. Pisati je začel že v gimnazijskih letih in s tem nadaljeval v bogoslovju. Snov je zajemal predvsem iz domačega, doslovškega okolja, za sabo je imel v jeseniškem času že dve daljši povesti: v dnevniku "Slovenec" mu je leta 1893 izhajala povest Gozdarjev sin, Narodna biblioteka v Novem mestu pa mu je l. 1894 v posebni knjižici natisnila povest Zaroka opolnoči. Z nekaterimi, ki so ga obiskovali, se je gotovo menil tudi o literarnih stvareh, tako na primer z Engelbertom Ganglom, ki je bil dve leti mlajši od njega; po poklicu je bil učitelj in je ravno v letu Finžgarjevega bivanja na Jesenicah izdal svojo prvo pesniško zbirko. Videvala sta se tudi z Jakobom Aljažem, znanim dovškim župnikom, ki se je tedaj že pogumno zavzemal za slovensko podobo Julijskih Alp in ravno eno leto prej (1895) na vrhu Triglava postavil svoj znameniti stolp.

Kar zadeva književno ustvarjanje, Finžgar na Jesenicah zares ni ničesar pomembnega zasnoval ali ustvaril. V spominih piše, da mu je ljubljansko gledališče nekoč poslalo debelo nemško knjigo o Pasijonih in ga naprosilo, naj poskusi napisati kako pasijonsko igro. To je res napravil, delo so ponekod igrali, menda celo v Ameriki, toda sam kake uprizoritve nikoli ni videl in o njej ni ničesar ohranjenega.

Omeniti pa je treba še neko drugo njegovo delo. Že v Bohinju je bil zasnoval idilični ep z naslovom Triglav. Tu simpatično opisuje planšarsko življenje in divjo gorsko naravo. Romantična zgodba te edine daljše Finžgarjeve pesnitve pa se ne godi v Bohinju, ampak na dovškem področju, glavna ženska oseba je mlada planšarica Mina. V planinah se zaljubi v gosposkega tujca, ki mu je ime Otmar, a ta nekega dne v hudem viharju izgubi življenje. Mina poslej le še životari in

razmeroma mlada umre. Pesnitev se je v "Domu in svetu" prvič pojavila poleti 1896, ko je bil Finžgar že na Jesenicah, in je potem v reviji izhajala še do konca tistega leta. Pravzaprav je bil Finžgar v bohinjskem in jeseniškem obdobju bolj pesnik kot pisatelj. V vsem letu 1896 je napisal le nekaj krajših pripovedi za najmlajše (objavila mu jih je mladinska revija Angelček), bolj ustvarjal pa je bil v poeziji. V tem času mu je v "Dom in svet" izhajal ep Triglav, od Bohinja se je, kot že rečeno, poslovil s pesmijo V slovo Bohinju, razen tega pa so v taisti reviji zagledale beli dan še tri pesmi z naslednjimi naslovi: Pogreb nedolžnega otroka, Samota in Roži; slednjo je posvetil prijatelju pesniku Engelbertu Ganglu. V teh pesmih se mešata žalost in veselje, iz njih kaj lahko spoznamo, da so pesnikova čustva bolj narejena kot resnično doživeta. V pesmi o nedolžnem otroku pravi, da zvonovi, ki zvonijo k njegovemu pogrebu, ne pojejo samo mrtvaško, ampak tudi veselo, kajti

*saj večje sreče ni na sveti
kot v cvetu angelskem umreti.*

V pesmi Samota jadikuje nad bridkim trpljenjem in kovarstvom tega sveta, a tudi to ni sama nesreča, kajti zaradi tega se pesnik zateka k modricam in si sladke pesmi vabi iz srca.

Finžgar je pesmi pisal v glavnem le še do konca tega stoletja, potem pa je spoznal, da poezija ni njegova domena in da je bolj pesnik po sili kot po neki notranji nujni. Ob pisanju spominov, skoraj pol stoletja po svojem jeseniškem obdobju, je o svojem nekdanjem pesnjenju zabeležil: "Kaj naj bi počel - tak, še nerazgledan mladencič - kakor koval pesmi. Pošiljal sem jih Domu in svetu. Dr. France Lampe jih je rad sprejemal in priobčeval. Bil sem mlad, po nepotrebnem otožen pesnik." In tako se je od konca stoletja naprej čedalje bolj posvečal prozi.

Toda Finžgarjevo življenje na Jesenicah se je naglo bližalo svojemu koncu. Prišel je nov župnik Aljančič. Finžgar ga je bil vesel, kazalo je, da se bo delo v župniji začelo urejati, vsi trije, župnik in oba kaplana so se dobro razumeli, toda že spočetka je bilo jasno, da bo eden od kaplanov moral stran. In to je seveda doletelo Finžgarja. Neki večer, ko se je vrnil od Aljaža na Dovjem, mu župnik pomoli pod nos dekret in mu čestita: "Za mestnega kaplana v Kočevje!" Finžgar je bil strašno presenečen in tudi žalosten. Daleč stran od doma in od gorenjskih planin! Pozneje je izvedel, da je imel na Jesenicah že preveč vpliva in tako naj bi bil župniku že postajal nevaren. Jeseničani so se od njega poslovili v gostilni pri Kovaču. Tam so mu tako stregli, da je pozneje zapisal, da mu je bilo že kar odveč. Na novo službeno mesto v Kočevje se je odpeljal 2. decembra 1896, potem ko je bil na Jesenicah le nekaj več kot pet mesecev.

A tudi novi župnik ni dolgo ostal, med njim in kaplanom je prišlo do nesporazumov, zato je že 16. 5. 1897 odjadril nazaj na Dobravo.

Kočevje je bilo takrat neprijazno nemčursko mesto in Finžgarjevo slovensko rodoljubje je bilo prizadeto. Vendar se je tudi tu nekako vživel, v spominih celo

piše, da je bilo prvo leto tam kar lepo in da tudi narodnostni boji niso bili prehud. Toda njegova korespondenca iz tistih časov nam pač govori nekoliko drugače. V pismu uredniku "Doma in sveta" Frančišku Lampetu z dne 6. 4. 1897, torej štiri mesece po prihodu v Kočevje, se že pritožuje, da mu kočevski zrak ne ugaja. "Cel post boleham - en teden sem bil v postelji - kašljam kot ubit lonec. Zdravnik mi svetuje drug zrak. Če se ne poleže, treba mi bo na dopust in potem v drugo službo." V pismu z dne 24. 7. 1897 pa se že obrača na Lampeta s prošnjo, da bi mu pomagal priti do katehetskega mesta v Ljubljani, ki naj bi bilo na novo ustanovljeno. Pravi, da mu v Kočevju ni več obstanka. "To je grozovito gnezdo. Kdor ima kaj značaja, ne more gledati, kako se dela s Slovenci."

Toda v Kočevju je moral vztrajati še do 10. maja 1898, ko je bil spet premeščen, vendar ne v Ljubljano ali celo kam na Gorenjsko - ampak za kaplana v Idrijo. Na Jesenice pa se je iz te svoje kočevske tegobe vsaj še enkrat vrnil. V avgustu 1897 so namreč na Kredarici blagoslovili novo kapelico in slovesnosti se je udeležil tudi Finžgar. S kolesom se je napotil prav iz Kočevja, se spotoma oglasil doma v Doslovčah, potem pa še na Jesenicah, kjer je obiskal nekdanjega kolega Jakoba Matjana, ki se je prav tako že odpravljal na Triglav. Na Kredarici je bilo na vso moč slovesno, navoč je bil tudi triglavski kralj Aljaž, ki ga je Finžgar še posebej počastil s pesmijo Preč. g. Jakobu Aljažu ob blagoslovljenju kapelice. Ta izlet mu je najbrž še posebno mnogo pomenil. O tem priča tudi dejstvo, da je kmalu po povratku v Kočevje napisal obširnejšo reportažo o tem dogodku z naslovom Spomini na Kredarico ("Slovenec", 1897, št. 222-239).

Tudi v Idriji je služboval le eno leto, potem nekaj mesecev pri Sv. Joštu nad Kranjem, slabo leto v Škofji Loki, dve leti kot kurat v prisilni delavnici v Ljubljani, dokler ni leta 1902 prišel za župnika v Želimlje na Dolenjskem. Nepremišljena dogodivščina z župnikovo nečakinjo v Bohinju je kot temna senca hodila z njim.

Na Jesenice pa ni pozabil tudi kot pesnik in pisatelj. "Dom in svet" mu je v 5. številki 1897, torej nekaj mesecev po prihodu v Kočevje, objavil pesem z naslovom Hladnica ob tvornici, ki se prav gotovo nanaša na jeseniško železarno. Na začetku sicer opisuje tih in miren vrt, potem pa samo še tovarno v bližini in njen nemir:

*A tamkaj vrte se kolesa
in zemlja se stresa,
ker kládivo poje
si pesmice svoje.*

*Železo goreče
iskri se žareče,
da žarki lete,
lete in besne.*

*Zdi jeze se pena
ti iskra ognjena,
mogočno vršanje
železa jokanje.*

Še pomembnejši Finžgarjev spomin na Jesenice pa se skriva v romanu z naslovom *Iz modernega sveta*, ki je prvi slovenski socialni roman. Nastal je pod vplivom socialističnih idej Janeza Evangelista Kreka. Finžgar ga je začel pisati leta 1903, ko je že služboval v Želimpljah, objavljala ga je revija *Dom in svet*, začeni s prvo številko 1904. V knjigi je izšel šele leta 1922, in sicer kot tretja knjiga njegovih Zbranih spisov.

V romanu prikazuje življenje železarjev in njihov boj za delavske pravice. Na začetku zgodbe spoznamo zdravnika dr. Vinka Sluga, ki pride v železarno v službo. Tam spozna najrazličnejše ljudi, od katerih so nekateri dobri, drugi slabi, spozna ravnateljstvo družino in hčerki Pavlo in Almo, kot zdravnik ima opravka tudi z delavci, ki so delovni in poštene ljudje. Najvidnejši med njimi je Peter Rožman, ki se vztrajno in pogumno bori za delavce in proti samovolji tovarniške birokracije. Razmere v železarni se začno zaostroovati, ko Rožmana zaradi njegovega delovanja odpustijo in ko delavcem podaljšajo delovni čas. Pride do stavke, vmes posežejo celo orožniki, vendar delavci po nekaj dneh uspejo in spet pridejo na delo, glavni krivci nezdravih odnosov so razkriti. Razmere se prično umirjati, pravi konec zgodbe pa je v tem, da se zdravnik dr. Vinko Sluga poroči z ravnateljstvo hčerko Almo, slikarko in zagovornico delavcev.

Roman je brez dvoma rezultat Finžgarjevega bivanja na Jesenicah, do neke mere celo stvarnih razmer v tedanji železarni; saj zgodovinarji pripovedujejo, da je do prve stavke v želbljarni prišlo že na začetku leta 1899, torej le dobri dve leti potem, ko je Finžgar zapustil to industrijsko mesto. Tudi sicer se mnogi opisi skladajo z značilnostmi kraja in tovarne, mnogokaj v romanu pa je seveda tudi plod pisateljeve domišljije.

Tudi pozneje se v katerem od Finžgarjevih del še zablisne spomin na Jesenice, kajti Doslovčev, pisatelj rojstni kraj, ležijo blizu, in prebivalci so bili že nekdanj s tem železarskim središčem tesno povezani.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Schriftsteller Franc Saleški Finžgar wurde im Juni 1895 Kaplan in Bohinjska Bistrica. Nach einem Jahr wurde er nach Jesenice versetzt. Er half dem damaligen Pfarrer, der fast blind war und konnte kaum die Geschäfte besorgen. Sehr schnell gewöhnte er sich in den Ort von Gorenjsko ein. Er führte das Pfarrbüro, assistierte beim Gottesdienst, seine Pfarrgeschäfte ging er aber auch nach Su. Križ (heute: Planina pod Golico) besorgen. Er lebte bescheiden, manchmal mußte er sich auch was ausleihen, er verstand sich aber sehr gut mit den Einwohnern von Jesenice. In dieser Zeit war er literarisch nicht besonders tätig, ab und zu, wie er in seinen Memotren schreibt, schrieb er für die Zeitschrift "Dom in svet" (Zuhause und

die Welt) ein Gedicht. Aber er blieb nicht lange in Jesenice. Am 2. Dezember 1895 wurde er nach Kočevje versetzt. Die Versetzung verletzte ihn sehr stark und aus seinen Briefen entnimmt man, wie er sich da nicht wohl fühlte. Jesenice hatte er aber in angenehmer Erinnerung. Man liest darüber in seinem Roman *Iz modernega sveta* (Aus der modernen Welt), der im Jahre 1904 in der Zeitschrift "Dom in svet" erschien. Der Schriftsteller schilderte die Verhältnisse in einer modernen Fabrik und den Arbeitskampf für die Arbeitsrechte.

MOŽJE NAD ZELENICO

Nekoliko prezrti in odrinjeni, a nagajivi karavanški pritlikavčki

Privoščimo jim komaj kaj več kot bežen vzdih, ko v rezki zgodnji uri stopimo pred Dom na Zelenici in jih vidimo v jutranjem soncu žareti nad glavami na severnem obzorju. Da so "lepi", tile rogljiči, zamrmramo, srca pa jim ne naklonimo. Že naslednji hip se namreč ozremo za katerim od višjih ciljev, ki imajo čisto drugačen zven, recimo za Begunjščico, Stolom, Vrtačo, tudi brezpotnim in kar malo plezalskim Palcem, ki nam je zadnje čase postal na moč mikaven. Človek nižjih strasti in bližnjih ciljev pa jim podleže. Tako so mene nekega jutra povabili na jutranji valček in nisem se mogel upreti. Da mi ponujajo majhen priboljšek, sem si mislil, meni, ki sem se že vsega dobrega preobjedel, potem pa se nisem mogel načuditi, da odkrivam pravo malo Ameriko, miniaturno puščavico Skalnega gorovja z Divjega zahoda, deviški svet, kot da je ura skočila sto let nazaj - v enem najbolj gomazečih kotičkov Karavank, nad zelenišskimi smučišči, kjer je pozimi in poleti vse živo od človeških otrok.

Toda nazadnje, po petem dejanju veseloigre, sem bil v precepu. Naj povabilo na ples sporočim naprej ali naj se potajim s svojim odkritjem in ga zavijem zase, kot školjka spravi zase svoj biser? A ni šlo za nobeno nerodovitno sebičnost. Kot prosijo domačini turistično poplavljenih alpskih dolin: "Prosimo, ne delajte nobene turistične reklame več, ne pišite več planinskih vodnikov za naše kraje," se mi je zdelo, da tudi Možje z brezbesednim glasom pravijo, naj bom sicer kar vesel, da smo se sprijateljili, a naj reklamo spravim v žep in nanjo pozabim. Toda zvest svojemu vodniškemu zanesenjaštvu jih nisem ubogal. Nisem jim verjel. Saj moja beseda tako malo zaleže. Kot da je ni. Če bi se mogel razširiti ljudski glas, ustno izročilo, da, to je močnejše od vsake napisane besede - a se ne bo, ker so Možje za stopnjo ali dve pretrdi za široke množice - tedaj bi bil ta pozabljeni in prezrti otoček v meandru posvinjane civilizacije res v nevarnosti, da izgubi svojo od rojstva podeljeno svetniško nedolžnost. Tako pa se bo od vseh smuških množic, ki jih žičnica navrže Možem dobesedno pod nos, komaj tisočinka tisočinke spozabila, da bi šla potipat njihovo surovo skalo. Od poletnih pohajačev pa jih utegne biti tisočinko več, tistih upiljencev, ki jim ni škoda ne kože ne hlač za tisto rušje in ostro čerovje. Torej so, po mojih računih, varni, ljubi Možje. Za tisto tisočinko tisočinke sem torej mirne vesti skomponiral naslednjo tenko uverturo v tiste akorde, ki nam igrajo malodane pred domačim pragom, a jih skoraj ne slišimo.

Nekdo se je domislil, da so Možje, ali po domače Na Možeh, "čukle" - najbrž kar Josip Šašel sam, ki je v svoje Imenoslovje koroških Karavank napisal "čukle Na

Možeh" - in zdaj te "čukle", ki jih komaj razumemo in najbrž niti ne sodijo v strokovno terminologijo, strašijo po vodnikih in planinskih spisih, in to zmeraj v zvezi z Možmi. Beseda je vsekakor sočna in zapeljiva in se na jezik dobro prilega. Po svoji zvočni podobi zaupljivo prišepetava pomen: skalni roglji. Škoda, da se je kot prijetne osvežitve za našo materinščino zlepa kdo ne domisli še ob kaki drugi (leposlovni in vodniški) priliki.

Možje so torej čukle, in to štiri. (No, so še stranske, manj pomembne, a te, prav tako kot v zasebnem življenju stranske žene, za javnost ne štejejo.) Gledano od vzhoda, je najvišja druga. Prva je kakih pet metrov nižja, tretja morda dva, četrta pa verjetno deset. To je takole napoček rečeno. Natančnih meritev nisem mogel izbrskati, in še te, ki so zapisane, so si močno v laseh in kažejo prejkoslej le na najvišji vrh, zakaj na vsakem dosegljivem zemljevidu je navedena le ena številka: ali 1784 m ali 1837 m ali 1763 m. Veliko narobe ne morejo biti, bolj prav pa se mi zdita tisti, ki imata na začetku 17, kajti dvomim, da se Možje dvigujejo polnih tristo metrov nad Planinskim domom na Zelenici. Gotovo so vsi ti roglji na vojaških in občinskih kartah natančneje izrisani in izmerjeni, žal pa so tam pogosto tudi zelo grenke napake, ki k potešitvi planinskega hrepenenja ne pripomorejo. Zadovoljimo se za prvo silo z ugibanjem in se nadalje odločimo, da bomo - tudi zaradi pomanjkanja srčnih izlivov - naše čukle v navedenem vzhodno-zahodnem zaporedju začasno prozaično poimenovali Prvi Mož, Drugi Mož, Tretji Mož in Četrti Mož.

Srčni izlivi! Ti botrujejo poimenovanju, ko kak srčni - v vseh pomenih - mladenič prepleza kako divjo prvenstveno smer in jo z vrhom vred pokloni svoji Dulčeneji. Tako so Nemci na Karavankah zasadili Marthaspitze (za Krkotnik v Vorlcah) in Jenny-Riss (v Košutnikovem turnu), Punta Mira pa se jim za Lärchenturm/Cjajnik, žal, ni prijela. Slovenci smo v teh ozirih bolj zadržani, namreč na Karavankah. Drugod se že najdejo kake Maričkine plošče, pa zajeda Grete Ditinger, ki te zajede ni nikoli niti od daleč potipala, ali Zlatolaska ali še kaj hujšega. Tu pa zastonj čakamo kakšno Ančkino poč ali Simonino iglo ali Matejino prečko. (Honi soit qui mal y pense!) Toda Hic Rhodus hic salta - na Možeh! Na tem pozabljenem prostorčku Karavank! Na njih ni človeških sledi, še podrtega možica ne.

Seveda, stene so visoke komaj za dober raztežaj (četudi so nekatere, vsaj na pogled, plezalsko kar zabeljene) in vse Može, od prvega do zadnjega, lahko, če hočeš, pospraviš v dobre pol ure. Toda grebenček je tako prijeten, tako prvobiten, tako pri roki za jutranjo telovadbo nad Planinskim domom na Zelenici, tako prijazen uvod v podaljšanje grebenske ture do vrha Palca, da je pomanjkanje snubcev pri današnjem hlastanju za deviškim svetom naravnost neverjetno.

No, poglejmo, kaj lahko naredimo.

Recimo, da gremo od Planinskega doma na Zelenici ob vlečnici Triangel severno na državno mejo, ki jo dosežemo na sedlu Čez Pod, 1705 m. Tu nas onkraj v stranskem grebenu pozdravi in malo prestraši orjaški skalnati stolp Plot, 1695 m.

Res je nevarno prepaden in nemarno težko dostopen. Lahko si ga gremo od blizu ogledat, samo nikar preveč poželjivo ne otipavajmo tiste žive krušljivosti. (Glede na Tuscharjev vodnik ima dve "normalni" smeri, od katerih je ena zgornje četrte in druga pete stopnje plezanja - ki ga je resda komaj dober raztežaj, a dovolj strupenega, da se mu navadni smrtniki raje odpovemo.) Hvala bogu, ni naš cilj. A da bi se k našemu Prvemu Možu zapodili takoj levo čez rušnate vzhodne skale, tudi ni videti hudo mikavno. Najbrž bomo s sedla sestopili na sever v grapo in na drugi strani polezli iz nje v neposredno bližino Plota na njegovem zahodnem vznožju, tam pa se obrnili levo proti sedlu med Prvim in Drugim Možem. Ko bomo spotoma tuhtali, kako bi zlezli na Prvega, se bo zgodilo tisto, kar je v apneniškem svetu tako pogosto v svoji nenadnosti: tik pod sedelcem se bo pokazala na levi orjaška prepoka. Po njej (neverjetno je položna!) in pod njenim zagozdenim kamnom in po nekaj korakih v težavah okoli prve plezalne stopnje se bomo v najkrajšem možnem času brez navora znašli na vrhu. A če brez navora, ne brez nevarnosti! Prepadov je okrog zračnega vrha na preostajanje in čez!

Na Drugega Moža je najbolj pametno splezati s prej doseženega sedelca naravnost gor po skrotju v težavah I - II, 10 minut. Tu smo najvišje, lepo je, skalovito in zračno, še Bled se vidi. A kaj pa zdaj? Ja, zdaj bo pa pametno, izvleči vrv iz nahrbtnika. Čaka nas pol raztežaja monolitnega grebenčka do zareze pred Tretjim Možem. Grebenček se ponuja kot najbolj sočni grizljaji na celi turi. Lepo je odsekan na obe strani, a z začuda trdno skalo, da niti ni preveč tvegano, ko izbočeni hrbet kot maček grabimo po rezi, izvešeni s celim telesnim premoženjem nad severno stran, kjer prepustimo zadnjo plat hladilnim vetrovom iz prepada. (Resnici na ljubo bodi povedano, da je mogoče grebenček z zamudo časa in precej nelepotno, še zmeraj pa plezalsko, zaobiti na južni strani, če sestopimo z Drugega Moža za pičel raztežaj.) Ves čas nas namrgodeno in grozeče opazuje iglasti obelisk Tretjega Moža na dosegu roke, ki se ošabno in izzivalno dviguje iz navpične in celo previsne severne izpodsekanine. Iz zareze pred njim, kamor nas naplavi monolitni grebenček, stopimo nekaj korakov južno okrog, toliko da se mu za hrbtom odpre sijajen žlebič, ki nam po dveh, treh zavesljajih da potipati njegov vrh. Se pravi, z rokami ga bomo prijeli za teme, za lase takorekoč. Ali pa bomo tudi z nogami stopili nanj, na ta previsni, vrtoglavi krn, na ta vitki podstavček za nas kot možni spomenik, če bi se zavihteli nanj, je pa stvar izprašanih cirkuških akrobatov.

Kdor od tu ne mara sestopiti (se pravi splezati) na jug in kakih petdeset metrov pod grebenom zaobiti (se pravi "obvoziti") nadaljno vršno strmal do sedla pred Četrtrim Možem, se bo v to isto sedlo čez pol grebenskega raztežaja od Tretjega Moža proti zahodu spustil po zraku ob vrvi. Seveda mora orodje za to obrt prinesiti s sabo. (Dober tek! To spada zraven. Saj smo zmenjeni za jutranjo telovadbo, za ogrevanje v plezalnem vrtcu. Torej naprej! Tako ali tako.)

Četrtega Moža, našo zadnjo, najzahodnejšo čuklo, mirne duše lahko preplezamo. Kratka, slikovita plezarijica na obe strani, se pravi tu gor in zadaj dol, a ne čisto lahka. Recimo II. Je tudi lepo prepadna na obe strani, se pravi levo in desno. Toda skala je uživantska.

Pristanemo pri neki skromni stranski čuklici. Zastor pade, vrhunec igre je mimo. Razplet sledi v nadaljnji dobri uri ali dveh na slemenastem brezpotju proti Palcu. Razplet, kot v vsaki pravi drami, ni od začetka docela razviden in lahko se tudi še malo zaplete. Toda tja gremo vseeno, ali ne? Saj zato je. Tako približno je rekel Mallory, ko so ga vprašali, čemu tišči na Mount Everest: "Because it's there!" ("Ker je!") V teh dveh ali treh besedah je vsa planinska modrost.

A da se razumemo! Greben do Palca je dolg in pester, v vseh pomenih. Eden najslikovitejših v Karavankah, ves v čipkah levo in desno, tudi po grebenski rezi, ki se ji je zato treba tu in tam pestro izogniti v rušnat in podrobljen svet - posledek za izurjene, in še tem ne bo škodilo malo varovanja z vrvjo. Če zamižimo pred redkimi, komaj zaznavnimi mejnimi kamni, je greben še tak, kakršnega je rodila mati narava, kljub tisti gamsji stezici, ki tu in tam pomaga skozi rušje ali okoli skalnih rogljev.

Če pa je bilo do tu (res?) dovolj, bomo nekje poiskali pripraven sestop na jug do vrčka piva in vesele baharije na terasi pred Domom na Zelenici. (Četudi je tale jutranja telovadbica za kaka pretirano široka usta res malo prekratka!)

MEDVEDJI DOL IN NJEGOV STOL

Kadar grem v avstrijske Karavanke, prebentim koroške Slovence po dolgem in počez, ker se toliko menijo za svoje hribe kot krava za boben. Od prvega do zadnjega so jih prepustili Nemcem v veselje in zabavo in turistično reklamo, da nabijajo po drevju, bajtah in skalah svoja navodila, svarila in opozorila, in se sploh vsepovsod fajn imajo - ko Slovenci, kolikor jih sploh še je, grejejo svoje lene ritke v simpozijских in konferenčnih foteljih. (Po možnosti nemških.)

Sklenil sem, da grem skozi Johannsenrinne (no vidite, smo že tam: sploh nimamo slovenskega imena za ta imeniti žleb, ki loči Stolovo severno steno od stene Orlic!) na Marthaspitze (pa smo spet tam! - neki ognjevit mladenič se je nekoč smukal okoli lepotice Marte spodaj v Bistrici, danes uradno samo Feistritz, preplezal greben Orlic in svoji puncu poklonil tedaj še brezimni najvišji rogelj - Marthaspitze, 2116 m - slovenskim domačinom pred nosom, ki so raje za pečjo modrovali prazne marnje o norosti ljudi, ki lezejo na gore, zdaj pa lepo za Nemci požiramo njihovo ime, sredi nekoč popolnoma slovenske zemlje!) ... sklenil sem torej, da grem po Janeževem žlebu (???) na "Martu" (???) in potem na Stol in da se vrnem po zavarovani plezalni poti v Medvedji dol, po poti, ki so jo Nemci kot veličanstveno stvaritev zgradili pod taktirko Fritza Havraneka in leta 1967 s primerno veličanstvenim pompom odprli. Foteljsko-aspirantni Slovenci, to se pravi njihovi zadnji ostanke, pa se obnašajo, kot da Stola in vseh drugih Karavank, ki jih imajo dobesedno za ritjo (če ne kar pod njo, saj na njih živijo), sploh ni. So kje, razen v odrinjenem kotu pod Kepo odtisnili najmanjšo planinsko sled?

Ti vrage koroški res ne pripomorejo niti ene razposajene slovenske družbe v svojih hribih, kaj še, da bi si na najbolj obiskane točke upali nabiti en sam drobcen slovenski napis! Mene zlodej spodpihuje, da nemške družbe na poteh (v kočah tako in tako nimam kaj iskati) zastrupljam z "živijo" in "dober dan", in navržem še kako divjo o vremenu, toliko da lepotci v kratkih hlačah vagajo v sebi, ali naj me pri obmejni policiji osumijo hašiša in heroína, če ne kar vsesplošne slovenske invazijske nevarnosti. Ko bi bila slovenska govorica na teh poteh enako običajna kot nemška (ali kot nemška v triglavskem pogorju), ali vsaj tu in tam pričakovana, bi stisnjeni pogledi od strani (kakršnih Nemci v triglavskem pogorju od nas niso deležni) sami od sebe izumrli. Tako pa je prej nasprotno: v Medvedjem dolu, pri Plavcu na Gorenčičih, v starodavni slovenski kmetiji, obdan od pasje vdanih Bosancev, ima svoje podedovano domovanje Jörg Haider Rjavi, "najprodornejši" vnaprejšnji poznavalec slovenskega "vohljaštva" in "osvajalskih apetitov".

Ta moja vražja trma me je spravila v lepljivo zadrego na zahodni Stolovi stregi. Ravno sem se z vrha dol grede namenjal na zavarovano severno pot - z "Janežem" in njegovim žlebom, pa z "Marto" in njeno špico, pa s Stolom in njegovim križem, ki ne stoji več na vrhu, smo že vse lepo uredili v obojestransko samohodsko zadovoljstvo - in sem po spravhani razvadi med sestopanjem porezal zgornje šodraste serpentine, ko se primolita okrog roba bleščeča mladeniča s pištolama za pasom - kasneje sem v vpisni knjigi, ki čepi v samotni lopici v zgornjem koncu poti, prebral, da sta "Grenzstreifen" iz "Feistritz" (tristo pipcev, kaj neki je to?) in eden je svareče zmajeval, da to ne gre. Nista imela v glavi ne heroína ne invazije, le vrtoglavo visoko stopnjo naravovarstvene zavesti - in to sem jima moral dati prav, četudi sem se skušal šibko pošaliti, da je tako visoka stopnja na višini 2000 m skorajda samoumevna, nad prepadi, kjer smo stali, pa tudi malo vrtoglava. To je bilo seveda neumno, in bi ju bil s tem še dodatno razkajfal, a sta blagovolila ne razumeti. Onadva sta namreč po nemško, jaz po slovensko, kot da smo zaradi državne meje, ki nam je tekla dobesedno med nogami, vsak po svoje mutasti. "Das erlaube ich nicht!" je patetično zvonko pribil prvi navdušenec. Mene je spet zlodej spodpihnil in sem bleknil: "Bist du so ein Mann, der was erlauben und verbieten kann?" To bi bilo v normalnih razmerah seveda rahlo preveč, toda v mojih nemških besedah sta (raje) prepoznala klic vpijočega po vključitvi v Evropo, in po zmehčanem, zdaj samo nemškem (o, mea culpa! in to na Prešernovi gori, na gori, kjer so Piparji pred sto leti rojevali Slovensko planinsko društvo!) besednem pink-ponku, ki je vključeval "meddržavno" vprašanje, čemu tu dol, ko se vendar hodi tu samo gor, pa neizrečen očesni namig, da s svojo obnošeno kramo očitno spadam na jug, a tudi obvezno rutinsko voščilo za dober sestop, sta se kot prava planinca pristrčno poslovila.

Saj, zakaj tu dol? Zato, ker sem to pot šele samo enkrat v življenju pohodil, potem pa se je njena težavnost v zavozlanih spominskih labirintih tako lovila in zaletavala po slepih rovih, da sem dajal vedno bolj degradacijske izjave, dokler me ni oslinil in na roge nasadil prebudni Polž, češ, da enkrat trdim, da ima pot "nekaj izpostavljenih mest in da ni za vrtoglave", drugič da je "razmeroma lahka, četudi je nekaj izpostavljenih mest" in tretjič, da je "v resnici kar precej krotka" ("Polž" je psevdonim urednika planinskega glasila SLEDI, ki izhaja na Medicinski fakulteti v Ljubljani, navedene izjave pa je dajal v Sledeh 1992, št. 17/18, in Sledeh 1993, št. 19/20.). Da bi z zrelo sodbo še enkrat ocenil pot in naredil križ čez navzkrižne izjave, je bilo absolutno nujno pot ponoviti. Že čez četrt ure pa mi je krvavo prav prišla pristrčna želja onih dveh za dober sestop - četudi me ob takih prilikah zmeraj moti neka čudna razpoka med besedami in vedenjem. Ne razumem namreč, kako da je človek na toplem in varnem zmeraj pripravljen preklinjati to podelano življenje v solzni dolini, ko pa stopi in extremis in bi se ga igraje lahko otrešel, se z zobmi in kremplji grize in praska zanj, in se "junaško" brani večne sreče, v katero

se mu odpirajo vrata - ko bi jo v resnici moral kot tako pozdraviti z obema rokama in si jo pritisniti na srce. "Ti ključ, ti vrata, ti si srečna cesta..."

Zgodilo se je pa tako: ker na sestopu po Havranekovi veličanstveni poti ni hotelo biti pravih težav, ali vsaj zdelo se mi je tako, sem lepo odplaval na krilih domišljije (se pravi razmišljije) "unstranski gloriji" nasproti, kjer je veliko prostora za vse vrste erosa in tanatosa. (Leta, leta!) Tudi na nekem kratkem pragu mi ni bilo do povratka na zemljo, tako da sem, še prav nič zbujen, kar stopil v globino in že naslednji hip pristal na realnih tleh. Ta realna tla pa so bila malo globlja, kot sem iz "unstranstva" blagovolil opaziti. In kot se rado naključni ob takih "sestopih", se je tedaj, ko je spodnji čevljev realno klompnil na prenizko stališče, zgornji realno zataknil za robicelj na svojem previsokem stališču in me je čisto realno zaneslo. V takih izjemnih trenutkih napravi lastnik čevljev zelo hitro kak pogrešen korak v nepredvideno smer, če ne odleti kar v ribo, in postane, po Župančiču, "vodoraven mož" z odrtimi dlanmi in potumpanim nosom. Prav lahko gre tudi dodatno markirati skalice s svojim srčnim minijem, in kline dodatno zabijati z zobmi svojih ust. Če je ta "mož" planinka, se ji po dvolični judovski morali, kot je zapisano v Svetem pismu, sme reči "padla ženska". Dvolična pa je ta morala zato, ker ne velja za planince - sintagma "padli moški" tam ni zapisana. Ali pa je v skalah za moškega kaj bolj zdravo pasti kot za žensko, o tem Sveto pismo molči. Šele tedaj sem namreč opazil, da steza in njeno obrobje ne dajeta prav nobenega manevrskega prostora za kakršnokoli pijano telovadbo, se pravi ne za moralne in še manj za fizikalne prestopke. Pod pragom, kamor naj bi me po predpisih vrglo, je zeval čudovito lahek in prazen "zrak". Toda ni me vrglo, kot bi me po predpisih moralo. Malo sem se zamajal in obstal na nogah. Tedaj, ko bi moralo biti že prepozno, sem sestopil iz "unstranskih" sanj nazaj v boj za preživetje, in si ogledal položaj. Aha, petdeset metrov globlje bi moral zdaj pobirati kosti svojega rojstva in molče odtrobentati v svet, da ima steza sicer "neka" izpostavljenih mest", a da je "v resnici kar precej krotka" ... To bi bila poslednja epopeja kontradikta; budni Polž bi jo pokril s posmrtno dobrovoljnostjo: "Prizadeval si je za ustrezne opise planinskih poti."

Tisti, ki jih besede ne privlačijo toliko kot zglede, naj mirne duše dajo za mašo, če bodo čakali šestdeset let.

P.S.1: Ja, kako je že bilo? Človek se post mortem spominja samo lepih stvari. Torej: v maju 1993 sem naredil prav prijetno turo; po Johannesenrinne, ko je bilo notri še precej snega, da ni bilo treba praskati po šodru, sem se vzel na Stolovo škrbino (Hochstuhlscharte, 2000 m), sedlo med Stolom in Orlicami. (V resnici me je tik pod sedlom odneslo po stranskem žlebu desno gor, tako da sem moral po Stolovem grebenu sestopiti sto višinskih metrov nazaj dol na sedlo, pa kaj bi tisto!) Tu sem si privoščil najprej plezalski sprehod na Marthaspitze/Krkotnik, 2116 m, ki je najvišji vrh Orlic in verjetno najprijetnejši plezalski grebenček Karavank - čudoviti

skalni bloki, igle in stolpi, podobni uživaškimi granitnim grebenom osrednje alpske verige - nato pa sem po Stolovem vzhodnem grebenu splezal na njegov vrh, 2236 m (po trmastih avstrijskih meritvah 2238 m) - ena sama (žal kratka) pesem v težavah okrog ena do dve. Po zavarovani poti sem se spustil k parkirišču v Medvedjem dolu (Bärental). V celoti vzeto srednje-težaven cukrček za fajnsmekerje.

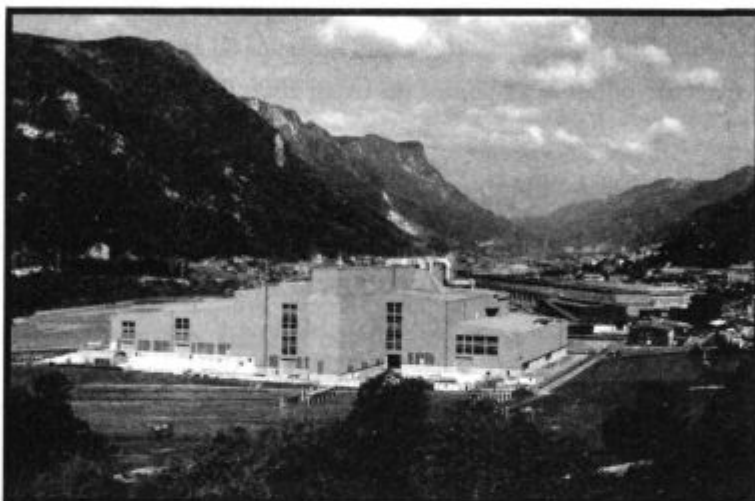
Ostala je še kapljica časa za Čepo (Tscheppaschlucht - oglejte si ta triumf "gospodarnosti" nemškega pravopisa: štirim slovenskim črkam stoji nasproti dvakrat osem nemških! Kakšen pomp!). Ta sicer v celoti pobere kar tri ure, omenjam pa jo le zato, ker imam za prijatelje gorenjsko-ciganski nasmešek: ne izberite si "uradnega" začetka poti na velikem parkirišču južno nad Podljubeljem (Unterloibl); ta smer je dolga (človek hodi skoraj celo uro, da pride do soteske) in vstopninska. Parkirajte raje ob mostu 300 m severno pod Dajčpetrom in pojdite v obratni, "neuradni" smeri; ta je krajša (prej namreč pripelje v sotesko) in ... Vrniti se je tako in tako treba po isti poti na izhodišče. Kanjon je vredno pogledati, globok je in ozek. Z njim je Ljubeljska Borovnica prežagala greben med Žingarico in Grlovcem. Spominja na Korita Koritnice pri Klužah. A če boste z otroki, jih morate trdo držati za roke, še boljše, če si jih privežete na kratko vrvi, prepadi ne poznajo šale.

P.S.2: Da ne bom sejal krivičnih neresnic! Na vsej 100 km dolgi severni fronti Karavank vendarle najdemo dve dvojezični tablici; nad sedlom Na Potoku kažeta skozi Meli - to je vzhodna, zelo zanimiva podrtija pod Tolsto Košuto - do meje na Dolgi njivi. Pot, ki ni pot, ampak, kot rečeno, podrtija - ta pa zaradi grap in stolpov in konglomeratnih nakaz izredno pestrih oblik, pravi miniaturni Dolomiti, pa tudi za geologe menda prava poslastica - se imenuje "Rudolf-Drechsler-Steig", vendar jo je markiralo SPD Celovec (SAV Klagenfurt) s Knafeljčevimi markacijami. (V eni od votlin na začetku skalnih zanimivih tvorb naj bi bila tudi slovenska vpisna knjiga, ki pa je prve dni junija 1993 nisem našel.) To pa je tudi vse. Izobražena slovenska gospoda, produkt slovenske gimnazije v Celovcu, skupaj s svojimi profesorji, ne ve niti tega; komaj se ji svita, da je v Celovcu SPD. Ne najde poti med svoj narod, ki jo zato sočno preklinja. "Uspehi" so na dlani: od najmanj 100.000 koroških Slovencev ob plebiscitu jih je danes komaj še 10.000, to je 10%!!! Da so tako dobesedno zdesetkani in da je tista trohica dežele v najboljšem primeru dvojezična namesto homogeno enojezična, namreč slovenska, pa ni krivo samo nacistično izseljevanje in obglavljanje in desetletja trajajoči gospodarski, šolski in jezikovno-kulturni pritisk, ampak tudi leve, od dela in narodovih korenin - te pa so tudi v kmečkih domovih na Karavankah - stran štrleče roke slovenskih izobražencev. To spoznanje sem dohodil z lastnimi nogami, ki me že desetletja dolgo nosijo po koroških Karavankah in do njihovih v kulturnopolitičnem oziru samim sebi prepuščenih slovenskih domov. To bridko spoznanje bom odložil, ko me bo domačin z zravnano samozavestjo pozdravil "Dober dan" in ne kot tujca izključno samo z vdajniškim ali fremdenferkerskim "Grüß Gott"!

Uredniški odbor se za pomoč pri izdaji zbornika posebej zahvaljuje:

OBČINI JESENICE
OBČINI KRANJSKA GORA
MINISTRSTVU ZA DELO, DRUŽINO IN SOCIALNE ZADEVE
MINISTRSTVU ZA KULTURO
KOMPASU MTS
MAG. VITOMIRJU PRETNARJU
RINI KLINAR
DR. BRANETU KOKOŠINKU
ATELJEJU ZA PROSTORSKO PROJEKTIRANJE JESENICE
STEELTRANSU JESENICE
ELEKU BLEJSKA DOBRAVA

slovenske železarne
 ZELEZARNA JESENICE
ACRONI

IZDELUJE

- nerjavna jekla
- jeklo za elektro pločevino
- nelegirana in legirana jekla za poboljšanje za cementacijo
- nelegirana, mikro in malolegirana konstrukcijska jekla

- toplo valjane pločevine, trakove in lamele
- hladno valjane pločevine, široke in vzdolžno razrezane trakove
- hladno oblikovane profile
- kovinske podboje za vrata
- izsekance
- varnostne ograje

NUDIMO TUDI STORITVE

- prevaljanje • izsekovanje (štancanje) • krojenje • ravnanje
 - toplotne obdelave pločevin
-

ONIKS d.d. JESENICE, SI-64270 JESENICE
Sp. Plavž 6, Tel: +386(0)64 81 850 fax : +386(0)64 85 092

SI-64270 JESENICE, Sp. Plavž 6
Tel: +386(0)64 81 850 fax : +386(0)64 85 092

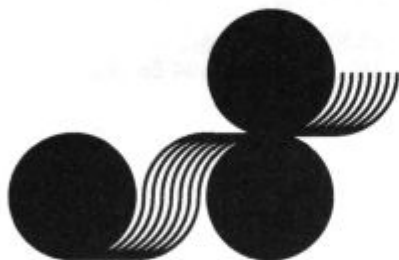
Spodnji Plavž 6, SI-64270 Jesenice
Tel.: +386 (0)64 81 850, 84 177, 874 222, Fax: 85 092

KRES d.o.o. - podjetje za oskrbo naselij s toplotno energijo
64270 Jesenice - Titova 7 • Telefon: 064 83-971, 83-972 • Fax: 064 82-098

slovenske železarne
 ZELEZARNA JESENICE
FI PROM

SŽ ŽJ FI PROM d.o.o. Cesta železarjev 8, 64270 Jesenice

slovenske
železarne, d.d.
gerbičeva 98
61000 ljubljana
p.p. 365
Slovenija

MERKUR

INŽENIRING, SVETOVANJE, POSLOVNE STORITVE d.o.o.

Cesta železarjev 8, p.p. 65, 64270 Jesenice

TEHNIČNI BIRO JESENICE
projektiranje strojev in naprav

Jesenice, Kidričeva 41, Slovenija
Tel.: 064 / 861-062, 861-301, Fax: 064 861-054

OGNJEODPORNİ MATERIALI
VGRADNJA IN PRESKRBA

ABANKA D.D. LJUBLJANA

Gorenjska Banka

Banka s poslubom

Hoteli Igralnice Turizem

dominvest jesenice, p.o.

Cesta Maršala Tita 18, 64270 Jesenice

TRGOVSKO PODJETJE

Delikatesa p.o.

JESENICE, Titova 22

TRGOVSKO PODJETJE

ROŽCA

JESENICE, TITOVA 16

 INTEGRAL *Jesenice*

avtobusni promet, delavnice in turizem Jesenice, Titova 67

PRODAJA VOZIL

PETROL

Slovenska naftna družba

VODOVOD JESENICE

64270 Jesenice
Titova 49
Tel : 064 81 744
81 761
Fax : 064 82 275

PLINSTAL

InterEuropa

ŠPEDICIJA - Filiala Jesenice

MUZEJ JESENICE

**GORENJSKI
MUZEJ KRANJ**
